

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Modern Türkiye'de Ermeniler Talin Suciyan

İNCELEME

Modern Türkiye'de Ermeniler

Soykırımsonrası Toplum, Siyaset ve Tarih

Talin Suciyan

İngilizceden çeviren: Ayşe Günayrı

TALİN SUCİYAN

1978 İstanbul doğumludur. Sahakyan Nunyan Ermeni Lisesi mezunu olan Suciyan, lisans öğrenimini İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde tamamladıktan sonra yüksek lisansını sosyal bilimler alanında Freiburg Üniversitesi'nde yaptı. 2000-2010 yılları arasında çeşitli basın-yayın kurumları için çalıştı. Belgesel filmler, radyo programları hazırladı, çeviriler yaptı. 2008'de Münih'teki Ludwig Maximilian Üniversitesi'ne bağlı Yakın ve Orta-doğu Çalışmaları Enstitüsü'nün Türkiye Çalışmaları bölümünde doktora yapmaya ve çalışmaya başladı. Halen aynı bölümde öğretim üyesidir ve doçentlik çalışmasını sürdürmektedir.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Talin Suciyan'ın doktora tezinin genişletilmiş hali olarak, *The Armenians in Modern Turkey: Post-genocide Society, Politics and History* başlığıyla I. B. Tauris tarafından 2016'da yayımlanan eserin çevirisidir.

Suciyan, Türkçe basım için gözden geçirdiği ve eklemeler yaptığı bu çalışmada, özellikle Ermenice kaynakların merceğinden bir Türkiye tarihi sunuyor. Varlığı ve yaşadıkları inkâr edilenin tanıklığını merkeze alarak, Cumhuriyet'in ilk onyıllarında Ermenileri hedef alan uygulamalara işaret ediyor ve Türkiye'de hüküm süren "inkâr habitusu"nu bileşenlerine ayırıyor.

Kitabın sonuna Suciyan'ın yararlandığı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinden bir seçki ve ayrıca okurun kitapta bahsi geçen Ermeni kanaat önderlerini ve ruhanileri daha yakından tanıyabilmesi için fotoğraflar eklendi. Bu bölümde yer alan bazı fotoğrafları kullanıma sunan Zakarya Mildanoğlu'na teşekkür ederiz.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

MODERN TÜRKİYE'DE ERMENİLER

Soykırımsonrası Toplum, Siyaset ve Tarih

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - UQUU 221

Modern Türkiye’de Ermeniler
Talin Suciyan
The Armenians in Modern Turkey

Çeviri
Ayşe Günaysu

Yayıma Hazırlayan
Artun Gebenlioğlu

Kapak Fotoğrafı
İstanbul, Yedikule’deki
Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi’nde yetimler, 1922 civarı
(Ağos gazetesi arşivinden)

Kapak Tasarımı
Aret Gıcıır

© Aras Yayıncılık, 2018
© Talin Suciyan, 2018

ISBN 9786052100325

Baskı ve Cilt
Sena Ofset, 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Ekim 2018, İstanbul

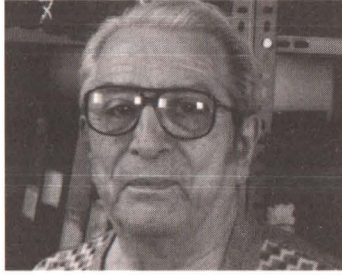
MODERN TÜRKİYE'DE ERMENİLER

Soykırımsonrası Toplum, Siyaset ve Tarih

TALİN SUCİYAN

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN
AYŞE GÜNAYSU

*Varujan Köseyan'ın
değerli anısına,
sevgi ve saygıyla.*

İçindekiler

Teşekkür.....	9
Önsöz	13
Kısaltmalar	16
Başlarken.....	19
BÖLÜM I	
İstanbul'da ve Diğer Vilayetlerde Kalan Ermenilerin Toplumsal Durumu.....	65
BÖLÜM II	
Hukuki Bağlam	145
BÖLÜM III	
Devlet Takibi ve Ermeni Karşıtı Kampanyalar	193
BÖLÜM IV	
Patrik Seçimi Krizi: 1944-1950	255
Sonuç Yerine	293
Kaynakça.....	299
Dizin	343

Teşekkür

Elinizdeki kitap doktora çalışmamın genişletilmiş hali olan ve *The Armenians in Modern Turkey: Post-genocide Society, Politics and History* ismiyle ilk kez okurla buluşan kitabın Türkçeleştirilmiş ve gözden geçirilmiş halidir. Ele aldığı konu ve yaklaşımı itibarıyla bir ilk olan bu çalışmanın Türkçesinin Aras Yayıncılık tarafından yayımlanmasının son derece önemli olduğunu düşünüyorum. Bu işi üstlenen ve titizlikle elinizdeki kitabı yayına hazırlayan Aras Yayıncılık çalışanlarına teşekkür ederim. Bu kitabın bütün araştırma ve yazılma sürecine tanık olmuş, dertlerini paylaşmış, tartışmalarına ortak olmuş bir dost olarak Ayşe Günaysu'nun bu çalışmanın Türkçeleştirilmesi işini üstlenmesi benim için paha biçilmez bir nimetti. Özellikle de birincil kaynakların önemli bir bölümünün orijinal dillerinden, ikincil kaynakların ise Türkçe çevirilerinden tekrardan bulunup bu kitap için yeniden çalışılması büyük bir sabır ve özveri gerektiriyordu. Bütün bunları üstlenerek bu kitabı Türkçeye kazandırdığı için Ayşe Günaysu'ya ne kadar teşekkür etsem az. Çalışmamın ilk yılında, çalışmamın ilk adımını oluşturan Yerevan'daki arşiv çalışmamı gerçekleştirebilmem için burs veren Södosteuropa Gesellschaft'a desteği için teşekkür ederim. 2012-2013 döneminde Ermeni Genel Hayırseverler Birliği'nin (AGBU - Armenian General Benevolent Union) bana sağladığı burs, altı aylık izin süremde çalışmamı devam ettirmeme katkıda bulundu. Üst üste iki yıl bu burs olanağını sağladığı için AGBU'ya teşekkür borçluyum.

Bu çalışma annem ve babam, Hasmik ve Hamparsum Suciyan'ın maddi ve manevi desteği olmadan, çok daha uzun sürede biterdi. Her zaman aynı fikirde olmasak da kararlarımı, yapmak istediklerimi destekledikleri için onlara minnettarım ve böyle bir anne-babaya sahip olduğum için de kendimi ayrıcalıklı hissediyorum. Kısıtlı imkânlarına rağmen, benim için yapabileceklerinin hep en iyisini ve en fazlasını yaptılar. Gerek entelektüel gerek duygusal pek çok zorluğu

beraberinde getiren tez yazma döneminde bana gösterdikleri sevgi, destek ve anlayış için onlara müteşekkirim.

Bu kitabı, Ermenice gazeteleri ve diğer süreli yayınları bir araya getirip Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin bahçesindeki bir depoda saklayan ve gelecek kuşaklara –ve tabii tarihçilere– paha biçilmez bir bilgi kaynağını miras bırakan Varujan Köseyan'a adadım. Onun muhafaza edilmesini sağladığı gazete arşivi olmasaydı, bu çalışma bu şekilde yapılamazdı. Hayatının son iki yılında Köseyan'ın dostluğunu ve güvenini kazanmak benim için büyük bir onur oldu, en önemli derslerimi ondan aldım.

Varujan Köseyan'a ek olarak bir grup arkadaşım ve meslektaşım beni hem manen desteklediler, hem de özel ya da kurumsal arşivlere erişimimi sağlayarak çalışmama büyük katkıda bulundular. Meline Pehlivanian'a, Christl Catanzaro'ya, Varteni Mosditchian'a, Yeliz Soytemel'e, Ara Sanjian'a, Ara Sarafian'a, Ari Sitas'a, Dimitri Theodoridis'e, Haçik Gazer'e, Helmut Thiess'e, Hraç Bayadyan'a, Kevork Kirkoryan'a, Marc Mamigonian'a, Mihran Dabağ'a, Boğaç Ergene'ye, Aret Kantian'a, Martin Kühn'e, Sevan Değirmenciyan'a, Taner Akçam'a, Vahé Tachjian'a, Wolfgang Schmitt-Garibian'a ve Yavuz Aykan'a destekleri için teşekkür ederim. Tezimin düzeltmelerini yapan ve bazı çok değerli yorum ve katkılarda bulunan Vartan Matiossian'a ve basım öncesi kopyayı okuyarak benimle görüşlerini paylaşan Marc Mamigonian'a özel birer teşekkür borcum var. I. B. Tauris'ten kitap projesinin sorumluları Tomsz Hoskins'e ve tamamlanincaya kadar projenin yürütülmesini yakından izleyen Sara Magness'e de müteşekkirim. Kitabın orijinal İngilizce baskısının editörlüğünü üstlenen ve “habitus” kavramını daha derinlikli ele almam için değerli önerilerde bulunan Burcu Gürsel ile çalışma olanağını elde ettiğim için kendimi şanslı hissediyorum ve ona bütün kalbimle teşekkür ediyorum.

Çalışmanın en heyecan verici bölümü yaptığım sözlü tarih görüşmeleriydi. Geniş ailemin Kanada'daki üyeleri, Montreal'deki İstanbullu ve Küçük Asya'nın diğer şehirlerinden gelen Ermenilerle bağlantı kurmam ve görüşmem için bana çok yardımcı oldular. Benimle

görüşmeyi kabul eden ve deneyimlerini paylaşan herkese teşekkür ediyorum. Görüşmelerimiz boyunca bana büyük sabır gösteren, daha sonra kaybettiğimiz halam Evdoksi Parsehyan'ı minnetle anıyorum. Sözlü tarih çalışmama katılmayı kabul eden tüm görüşmecilerime karşı kendimi borçlu hissediyorum.

Kitabın ana bölümü Yeşilköy'de (Ayastefanos), 1950'lerde Türkiye'den göçmek zorunda kalan insanların geride bıraktığı, Cumhuriyet döneminde aynı kaderi paylaşan evlerden birinde yazıldı. Son otuz yıldır, kuzenimin ailesi bu evin kiracısı olmuştu. 2012 yazını, kuzenim Setrak Mendikyan'la birlikte bu evde, bu kitabı yazarak geçirdim. Evin önce devletin, sonra da üçüncü şahısların eline geçmesinin hikâyesi, halen devam eden, alışlagelmiş bir el koyma uygulamasının örneği olarak akademik ilgiyi hak ediyor. Ben ise, bu evin kendine has atmosferinden, sessizliğinden ve dinginliğinden yararlanabildiğim için şanslıyım çünkü böylesi bir çalışmanın en çok ihtiyaç duyduğu şeyler bunlardı. Yazma süreci boyunca, özellikle kendi ailemin hem anne hem de baba tarafıyla ilgili bölümlerde, türlü zorluklarla karşılaştım. O zor zamanlarda bana gösterdiği sabır ve verdiği destek için kuzenim Setrak'a ne kadar teşekkür etsem az.

Gerek İstanbul'da gerek Münih'te bir grup kadın arkadaşım, kimi yazdıklarımı okuyarak ve yorumlarda bulunarak, kimi uzun saatler çalıştıktan sonra tükenme belirtileri göstermeme fırsat vermemek için beni dışarılara çıkararak, özellikle çalışmanın son dönemecinde yaşadığım güçlükleri daha kolay atlatmamı sağladılar ve hayatımı kolaylaştırdılar. Hepsine en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Aret Gıcı bu yolun başında bana destek olup verdiğim kararda beni cesaretlendirmeseydi, bu çalışmaya girer miydim, bilmiyorum. Doktora tezimin birinci danışmanı Christoph K. Neumann ve Zürih Üniversitesi'nden ikinci danışmanım Hans-Lukas Kieser bütün bu süreçte beni hiç desteksiz bırakmadılar ve yazdıklarımı okumaya, üzerinde yorum yapmaya her zaman hazırıldılar. Onlara katkıları, yorumları ve destekleri için teşekkür ediyorum.

Ermeni kaynaklarıyla çalışmanın en zor yanı, bu kaynakların dünyanın çeşitli köşelerine dağılmış olmasıdır. Araştırmamın ilk yılında Ermenistan Ulusal Kütüphanesi'nde bir ay çalıştım. Ardından, 1927'den sonra İstanbul'da yayımlanan neredeyse bütün Ermenice gazetelerin, ayrıca yıllıkların ve diğer basılı süreli yayınların bulunduğu Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin deposunu keşfettim. 150. kuruluş yılında Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin tarihini yazan Varujan Köseyan tarafından bir araya getirilen bu süreli yayınların koleksiyonlarının bulunduğu deponun kütüphaneye dönüştürülmesi planlanıyordu. Köseyan, bu değerli malzemeyi geri dönüşüme gönderilmekten son anda kurtarmış ve bir odada depolamıştı. Üç yıl boyunca yarıyıl tatillerimi bu depoda çalışarak geçirdim. Bu koleksiyon olmasaydı, bu kitabı bu şekilde yazamazdım. Bu nedenle Varujan Köseyan'a minnettarım; aslında 1923 sonrası dönemle ilgilenen bütün tarihçiler ve dünyanın her yerindeki Ermeniler de bu koleksiyonu kurtardığı için ona minnettar olmalı. Kendisi o tarihlerde hastanenin yaşlılar evinde kaldığından, araştırma için geldiğim dönemlerdeki sohbetlerimiz sayesinde onun dostluğunu kazanma şerefine de nail oldum ve sohbetlerimizi mümkün olduğunca kayda almaya çalıştım. 2011'de Varujan Köseyan'ı kaybettik, onun anısı önünde saygıyla eğiliyorum. Onun ölümünün ardından Arsen Yarmen ve hastane yönetimi, aynı yerde araştırmamı sürdürmeme izin verdi. Oda son derece tozlu olduğundan, araştırmamın son ayında her gün bir saatten fazla orada kalamaz olmuştum. Çalışmamı bitirdikten sonra hastane yönetimi, odanın restorasyonunu tamamladı ve araştırmacıların iyi koşullarda çalışabileceği, derli toplu bir kütüphane olarak hizmete açtı. Bu kitabın en önemli kazanımlarından biri, kuşkusuz böyle bir adımın atılmasına katkıda bulunmasıdır. Ermeni Öğretmenler Birliği'nin (*Usutçats himnarg*) İstanbul'daki kütüphanesinde de, Ermeni Milli Meclisi'nin toplantı tutanaklarına ve özel kişilerin yayımladığı yıllıklara ulaştım. Bu son derece değerli birincil

kaynaklarla çalışmama imkân veren ve yardımlarını esirgemeyen kütüphane görevlilerine teşekkür ederim. Surp Pırgıç Hastanesi'nde eksik olan *Nor or* koleksiyonunu ise Agos'ta buldum.

2011 ve 2012'de ABD'ye yaptığım iki ziyarette, Boston'daki Ermeni Çalışmaları ve Araştırmaları Birliği'nde (NAASR - National Association for Armenian Studies and Research), Michigan-Dearborn Üniversitesi Ermeni Araştırmaları Merkezi'nde (Armenian Research Center of the University of Michigan-Dearborn) ve New York'taki Zohrab Merkezi'nin (Zohrab Center) kütüphanelerinde çalıştım. Çeşitli birincil ve ikincil kaynaklara ulaşma ve üzerlerinde çalışma olanağını tanıdıkları için Ara Sanjian'a, Marc Mamigonian'a, Zohrab Merkezi'ndeki çalışanlara ve Agos'a teşekkür borçluyum. Aras Yayıncılık'tan dostlar bana kitap göndererek ya da materyal taraması yaparak çeşitli aşamalarda çalışmama destek oldular. Onlara da özel teşekkürlerimi iletmek isterim.

2012'de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde önemli bir Ermenice gazete arşivinin olduğunu keşfettim; ancak istenen ücret, bu kapsamda bir çalışmayı tamamlayacak araştırmacı için hayli yüksekti.

Bavyera Eyalet Kütüphanesi de bazı çok ender bulunan Ermenice gazetelere, yıllıklara ve kitaplara sahip. Burada görev yapan iki kütüphaneci, Wolfgang Schmitt-Garibian ve Helmut Thiess, kütüphanenin Ermenice kaynakları konusunda her zaman yardımcı olmaya hazırıldılar ve daha önce bilmediğim bazı kaynaklara onlar sayesinde ulaştım. Yardımları için ikisine de müteşekkirim.

Başbakanlık Arşivleri ve bazı Türkçe yayınlar dışında, bu kitapta yer alan kaynakların, sözlü tarih anlatıları da dahil, büyük bölümünün dili Batı Ermenicesidir.

Dipnotlarda başvurduğum Ermenice gazetelerin hem tarihlerine hem de sayılarına yer verdim; *Nor or* gazetesine verilen bazı referanslarda sayı bulunmasa da, tarihler belirtildi.

Ermenice sözcüklerin yazımına ilişkin not

Kitabın özgün İngilizce basımında Ermenice sözcüklerin yazımında Library of Congress'in <http://www.loc.gov/catdir/cpsa/romanization/armenian.pdf> web adresinde yer alan transliterasyon tablosu kullanılmıştır (erişim 2 Ekim 2018).

Türkçe baskıda ise, Ermeni alfabesinden Latin alfabesine aktarmada, Aras Yayıncılık'ın uyguladığı yöntem benimsenmiş, herhangi bir akademik transliterasyon sistemine uymaktan çok, Türkçe ve Ermenice iki dilli okurlar ile Türkiye'de Ermeniceye aşina okurlar dikkate alınarak telaffuz ağırlıklı bir yazım tercih edilmiştir.

Kısaltmalar

AGBU	Ermeni Genel Hayırseverler Birliği (Armenian General Benevolent Union)
ANCA	Amerika Ermeni Ulusal Konseyi (Armenian National Council of America)
EDF	Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun)
EMM	Ermeni Milli Meclisi
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
NAASR	Ermeni Çalışmaları ve Araştırmaları Birliği (National Association for Armenian Studies and Research)
TMS	Tek Mütevelli Sistemi
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü
NER	Yakın Doğu Yardım Kuruluşu (Near East Relief)

“Kusursuz suç” kurbanın ya da tanıkların öldürölmesiyle de-
ğıl, tanıkların suskunluğunun, yargıçların sağırılığının ve ifade-
lerin tutarsızlığının güvence altına alınmasıyla mümkündür.

Jean-François Lyotard
Le Différend

Başlarken

Bu kitabın epigrafında gördüğünüz alıntı, 1927'den itibaren Türkiye'deki Ermenice yayınların neredeyse tamamının saklandığı o tozlu odada yaptığım araştırma sırasında nasıl çelişkiler ve çıkmazlar yaşadığımın özlü bir ifadesidir. Birkaç araştırmacı dışında bu kaynaklar kimsenin ilgisini çekmemiştir. Dünyanın çeşitli yerlerinde Ermenilerin birçok kütüphanesine gittim ve hepsinde kaç kişinin araştırma için buralara geldiğini sordum. Cevap hep aynıydı. Paris'teki Nubar-yan Kütüphanesi'ndeki deneyimim neredeyse gerçeküstüydü: Kırk bin kitap, fotoğraf, dergi, kişisel arşivler... Boston'da, New York'ta ve diğer yerlerdeki kütüphanelerde bulunan gazete arşivleri, hayatta kalanlarla (*survivors*) 1980'de yapılan sözlü tarih görüşmeleri... Bu sözlü anlatılardan yüzlerce kitap yazılabilirdi. Neden yapılamadı? Bu kaynaklardan neden yararlanılmıyor? Bu soruların cevabı, kaynakların kullanımı ile inkâr arasındaki doğrudan bağlantıda yatıyor. Bir kaynak ancak varlığı kabul edildiğinde işlevini yerine getirebilir, varlığı inkâr edildiğinde ise kaynak olmaktan çıkar.

Bu kitap, soykırım ve inkârın coğrafyası olan Türkiye'de, geriye kalan Ermeni varlığının soykırımsonrası tarihini yazma denemesidir. Kurbanlar ve tanıklar failleriyle beraber yaşamaktayken, işlenen suç inkârla yeniden üretilmeyi sürdürdü. Kurban ve tanık, tanıklığını anlatamadı, susturuldu, anlatabildikleri ise inkâr edildi; suçun kursesuzluğu açığa çıktıkça, anılar ve tanık anlatıları tersyüz edildi. Bu kitap esas olarak inkârın tarihine eğiliyor ve Ermenilerin yaşadıklarını anlatan kaynakların susdurulmasına dikkat çekiyor. Öte yandan, kurumsallaşmış inkârın ağır yükü altında, "Kaynaklar ne anlatıyor?" ya da daha önemlisi "Nasıl anlatıyor?" veyahut "Kime anlatıyor?" diye sorulabilir. Bu çalışmada yer verdiğim kaynaklar içerikleri ve yaklaşımları bakımından yekpare bir bütün oluşturmuyor. Bazıları, kurumsallaşmış inkârla kuşatılmış olmalarına rağmen çok açık ve doğrudan söylüyorlar sözlerini. Bir diğer kısmı dolaylı şekillerde, ima yoluyla anlatıyor. İncelendiğinde kolayca görülüyor: Ermenice kaynaklar dolaylı göndermeler yapma konusunda hayli yaratıcı. Bu-

nunla birlikte, bütün bu araştırma sürecine eşlik eden soru, dinleyen olmadığında konuşmanın konuşma olup olmadığı sorusuydu. Ermenice kaynaklar Ermenilerin yaşadığı sorunları doğrudan ya da dolaylı yollarla anlatmış, çözüm önerileri sunmuş, makul koşullarda hayatta kalabilmelerini sağlayacak bir yol bulmaya çalışmış olsalar da, çoğunluğun kulakları onlara kapanmıştı.

Tarihyazımının sınırlarının da, anlatması çok zor, hatta imkânsız olan bir şeyi¹ yazmada kendi sınırlarımın da farkındayım. Bu yüzden bu çalışma, dil(ler)in, sözcüklerin, belleğin, anıların soykırımın mutlak inkârı ile kuşatıldığı soykırımsonrası koşullarında doğmanın ve yaşamının ne demek olduğunu anlama denemesidir. Kitabı yazarken başvurduğum dil, sözcüklerin ve anıların ifade edildiği dil, esas olarak –kaybolmanın eşiğinde olan²– Batı Ermenicesidir. Daha da doğrusu bu dil, suskunluğun/sessizliğin dili olmuştur. Bu kitap, Heidrun Friese’nin Jean-Luc Nancy’dan yaptığı alıntıdaki gibi “sessizliği (ve sesleri) ‘var etme/bugüne ve şimdiye getirme’”³ çabasıdır:

Öyleyse yazma, bir sessizliğin tarihini kaleme almak, ya da kavramların ve cümlelerin dile gelişi sırasında susturulan sesleri konuşur hale getirmek, ya da unutkanın gürültülü sessizliği içine rahat bir şekilde yerleşmiş sözün ucunu yakalamak değildir. Yazmak, yazma eylemi ve süreci, bu acı dolu felaketin merkezinde, bu farklılık yerlerinde, dilin sınırlarında yürümek, bu sessizliği ve sesleri “var etmek/bugüne ve şimdiye getirmek”tir.⁴

- 1 Bu zorluğu, daha doğrusu imkânsızlığı, Marc Nichanian’ın iki kitabını okuduktan ve 2007’de gerek Ermenistan’da gerek Türkiye’deki konferanslarını dinledikten sonra daha iyi anladım: Marc Nichanian, *Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century* (Princeton: Gomidas Institute, 2002) ve *The Historiographic Perverston* (New York: Columbia University Press, 2009).
- 2 2010’dan bu yana Batı Ermenicesi, UNESCO’nun “Kesinlikle Tehlike Altındaki Diller” listesindedir. Daha fazla bilgi için bkz. www.guardian.co.uk/news/datablog/2011/apr/15/language-extinct-endangered (erişim 8 Ağustos 2018). Batı Ermenicesi, Ermenicenin standartlaştırılmış formlarından biridir.
- 3 Heidrun Friese, “The Silence-voice-representation”, Robert Fine ve Charles Turner (der.), *Social Theory After the Holocaust* içinde (Oxford: Liverpool University Press, 2000), s. 175.
- 4 age. Yazar burada Jean-Luc Nancy’nin *The Birth to Presence* (Stanford: Stanford University Press, 1993) kitabına atıfta bulunuyor.

Bu kitapta II. Dünya Savaşı döneminde Türkiye'deki Ermeni toplumunun sosyopolitik tarihini, büyük çoğunluğu Ermenice olan kaynaklara dayanarak yazmayı hedefledim. Cemaat ya da daha doğrusu cemaatler –Apostolik Ermeniler, Katolik Ermeniler ve Protestan Ermeniler– net çizgilerle ayrılmıyor. Bazı kaynaklar, örneğin Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi yıllıkları, kimi yönleriyle Apostolik Ermeni kaynaklar olarak kabul edilebilir, ancak aynı zamanda tüm Ermenilere açıktır. Bir başka örnek, Hrant Güzelyan, Protestan bir Ermeni'ydi ama bütün Ermenilere hizmet götürdü; anıları yalnızca Protestan Ermenileri anlatmaz.⁵

Yukarıdaki konulara eğilmenin yanı sıra bu çalışma, “Osmanlı İmparatorluğu’nda *millet* statüsü taşıyan, sonrasında ise birer *Türkiye vatandaşı* haline gelen Ermeniler, soykırımsonrası Türkiye’sinin inkâr yapıları ve alanlarında sosyopolitik varlıklarını hangi yollarla sürdürdüler?” sorusunu soruyor. Soykırımsonrası inkâr koşullarında devlet politikalarını ve toplumsal ilişkileri anlamaya yönelik her girişim –özellikle İstanbul’da, Küçük Asya’da ve diğer vilayetlerde geriye kalan Ermeniler açısından soykırımsonrası Türkiye’nin toplumsal habitusunu sergileyen Ermenice gazeteler, yıllıklar, hatıratlar, dergiler ve sözlü tarih anlatılarından yararlanma yolu seçildiğinde– araştırmacıya tümüyle yeni bir bakış açısı sunar. Burada soykırımsonrası dönemin inkârcı ortamı, kitabın en temel çıkış noktasını oluşturuyor; çünkü Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyıla ve 20. yüzyılın başına ait emperyal mirası, soykırım ile birlikte, Türkiye Cumhuriyeti’nde tümüyle kendine özgü bir sosyopolitik yapılar bütünü yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye arasındaki yapısal ve yönetsel sürekliliklerin üzerinde özel olarak durmak gerekiyor. Bu süreklilikleri ve bunların inkârı yeniden üretmede oynadıkları rolü kitabın birinci bölümünde göstermeye çalışacağım. Türkiye’de “Tek Parti Dönemi” olarak adlandırılan dönem de, inkâr mekanizmalarının nasıl iç içe geçtiğini anlayabilmek için, merkezine inkârın kurum-

5 Katolik ve Protestan Ermenilerle ilgili olarak bkz. Raymond Kévorkian, 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012), s. 87-88.

sallaştırılmasını koyarak ve diğer cemaatlerin kaynaklarını kullanarak, bu bağlamda tekrar okunmalıdır. Dolayısıyla bu kitap yalnızca Türkiye’de kalan Ermenilerin tarihini değil, aynı zamanda Ermenice ve Türkçe kaynaklardan Türkiye’nin tarihini anlatıyor.

KAYNAKLAR

İstanbul’da yayımlanan günlük ve haftalık gazetelerin sistematik taraması bu kitabın ana kaynağını oluşturuyor. Ermeni cemaatinin iç dinamiklerini yansıtan başyazılar, köşe yazıları ve haberler, dönemin sosyopolitik ortamına yakından bakmak amacıyla analiz edildi. Ayrıca, Türkiye’de kalan Ermenilerin yaşadığı ortamı daha iyi yansıtabilmek ve hem vilayetlerden gelen Ermenilerle İstanbullu Ermeniler arasındaki gerilimleri hem de cemaatin toplumsal dinamiklerini gösterebilmek için patriklerin 1915’ten önce ve sonraki anılarına sıklıkla başvuruldu. Çalıştığım dönemin arka planını gösterebilmek için, *Nor lıys* [Yeni Işık], *Ngar* [Resim], *Panper* [Haberci] ve *Nor lur* [Yeni Haber] gibi 1930’ların gazetelerine de başvurdum. Özellikle savaş sonrası dönemle ilgili olarak *Nor or* [Yeni Gün] (1945-46), *Nor lur* (1945-1949), *Marmara* (1944-1950), *Aysor* [Bugün] (1947-1948), *Tebi lıys* [Işığa Doğru] (1950) ve *Paros’u* [Deniz Feneri] (1950) taradım. Bunun yanı sıra ele aldığım belirli konularla bağlantılı olarak, *Jamanak’ın* [Zaman] 1941-1944 yılları arasında yayımlanan bazı bölümlerinden yararlandım. Mevcut materyalin yüklü hacmi nedeniyle Ermenice gazete ve dergilerin *hepsini* taramam mümkün olmadı.

1923 sonrasından 1950’ye kadar İstanbul’daki Ermenice yayınların hacmini belirlemede referans olarak aldığım kaynak, 1923-1950 yılları arasında İstanbul’da yayımlanmakta olan 71 süreli yayını içeren, 1970’te Yerevan’da basılmış *Hay barperagan mamuli madenakidutyun* (Ermeni Süreli Yayınlar Bibliyografyası, 1794-1967) başlıklı çalışmaydı.⁶ Aynı kaynakta yer alan ve başlıkları basım yerine göre

6 A. Giragosyan (der.), *Hay barperagan mamuli madenakidutyun (1794-1967)* [Ermeni Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1794-1967)] (Yerevan: ESSC Kültür Bakanlığı, 1970), s. 499-513. Bu kaynak için Kevork Kirkoryan’a teşekkürler.

veren başka bir liste ise 1924-1950 yılları arasında Türkiye’de yayımlanan 94 süreli yayını içeriyor.⁷ Kitapta İstanbul, söz konusu dönemde tüm yayınların yayımlandığı tek yer olarak belirtiliyor, dolayısıyla aradaki sayısal fark, her iki listede de hata yapılmış olabileceğini gösteriyor. Ancak her durumda, Ermenice süreli yayınların sayısının Cumhuriyet’in ilk on yıllarında hâlâ hayli yüksek olduğunu görüyoruz. Bu yayınlar arasında aylık ve haftalık dergiler, çocuk dergileri ve günlük gazeteler bulunuyor.

Günlük ve haftalık gazeteler üzerinde çalışırken, Ermenice gazetelerin çok katmanlı bir misyon üstlendiklerini gördüm. İlk ve en önemlisi, gazeteler Ermeni aydınların, ne kadar sıkı denetim altında olsalar da, düşüncelerini dile getirebildikleri tek mecraydı. Düşüncüyü ifade etmeyi sağlayacak diğer demokratik mekanizmaların ve Ermeni siyasi temsil organlarının yokluğunda gazeteler büyük önem taşıyordu. İkincisi, Ermeni gazeteleri, cemaatin çeşitli kesimlerinin temsilcisi olarak işlev görüyordu. Siyasi konumları çoğu kez, özellikle de 1944-1950 arası dönemde, Patrikhane’den yana ya da ona karşı olmaları temelinde belirleniyordu ve devlet tarafından ya da başka şekillerde organize edilen Ermeni karşıtı kampanyaların yükselişe geçtiği dönemlerde de aynı durum aşağı yukarı bu şekilde devam etti. Üçüncüsü, Ermeni tarihinin öğretilmesi yasaklanmış olduğundan, Türkiye’deki Ermenice gazeteler tarihe ilişkin bilgilerin aktarıldığı iletişim kanallarıydı. Bütün Ermeni gazeteleri çeşitli tarihlerde Ermenilerin kurumsal, dinsel, ekonomik, toplumsal ya da kültürel tarihini anlatan yazı dizileri yayımlamışlardır. Gazetelerde şaşırtıcı boyutlarda biyografik ve kurumsal bilgi buldum; bunların çoğu erken Osmanlı döneminden 20. yüzyıla kadar Ermenilerin yaşadıkları ülkeye yaptıkları katkıları tanıtmak üzere hazırlanmıştı. Dördüncüsü, Ermenice gazeteler, Türkiye basınında Ermenilere ilişkin yayımlanan haber ya da yazıların neredeyse tamamını Ermeniceye çevirmişler, ya da bazen Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayımlamışlardı. Öyle ki, araştırmacı Ermeni basınına inceleyerek Ermenilerle ilgili konularda Türkçe basında çıkan haber ve yazıları kolayca takip edebilir.

7 age, s. 551-552.

Beşincisi, Ermenice gazeteler dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermeni cemaatlerine ilişkin bilgi kaynağıydı. Türkiye'deki bütün Ermenilerin başka ülkelerde akrabaları olduğu için bu önemli bir misyondur. Altıncısı, İstanbul'da ve diğer yerlerdeki Ermeniler, Sovyet Ermenistanı'nı, bu cemaatler arasında köprü işlevi gören Ermeni basınından izliyordu. Yedincisi, gazeteler 1915 sonrasında kayıp akrabaları aramada önemli bir rol oynadı. Dönem boyunca yayımlanan "Aranıyor" (*Gı pındrvi*) ilanlarını bugün de görebilmekteyiz. Yurtdışından gelen mektupları okurlara ileten "Aranıyor" ilanları, cemaat mensubu kişilerin izini yitirdikleri akrabalarını bulmalarını amaçlıyordu. Gazeteler, kimlere mektup geldiğini yayımlıyor, bu kişiler de gazetelerden mektuplarını alıyordu. Ayrıca gazeteler edebiyatı destekliyor, Ermenice yazma ve yayımlama olanağı yaratıyordu; nitekim birçok roman ilk önce tefrika halinde gazetelerde yayımlanmış, ardından kitap olarak basılmıştır.⁸ Önemli Ermeni yazarların başka yerlerde daha önce yayımlanmış kitapları da gazetelerde tefrika halinde okurlarla buluşabiliyordu.

- 8 Örneğin, Adrine Dadryan'ın *Keheni campun vra* [Cehennem Yolunda] adlı yapıtı, yedi ay boyunca Marmara'da yayımlandı ve daha sonra 1966'da İstanbul'da kitap olarak basıldı. Adrine Dadryan, Cumhuriyet döneminin önemli Ermeni kadın romancıları arasındaydı. 1947'de Dr. Armenuhi Özer'le birlikte çocuk dergisi *Bardez*'i [Bahçe] yayımlamaya başladı. Pakarat Tevyan, *Bardez*'in içerik olarak Avrupa'daki çocuk dergilerine benzediğini yazar. Ancak *Bardez*, ekonomik sorunlar nedeniyle düzenli olarak yayımlanamamıştır. Dadryan hakkında bkz. Pakarat Tevyan, *Yerçanig darekirk 1950* [Mutlu Yıllık 1950] (İstanbul: Doğu Basımevi, 1949), s. 5-6. Adrine Dadryan sosyolog ve tarihçi Vahakn Dadrian'ın kız kardeşiydi. Pakarat Tevyan'a göre o, kadın yazarlar arasında en cesur ve sözünü esirgemeyendir. Tevyan'ın yazısında adı geçen diğer kadın yazarlar, Lilit Koç, Sirvart Gülbenkyan, Araksi Babikyan, Roz Vartanyan, Manuşak Giragosyan, Verjin Hacınlıyan, Armenuhi Özer, Malvine Valideyan ile Diana ve Sona Der Markaryan'dır. Bkz. Tevyan, *Yerçanig darekirk 1946* (İstanbul: Ak-Ün Basımevi, 1945), s. 12-17. Ertesi yıl, *Yerçanig darekirk 1947*'de Tevyan, Dadryan'ın *Jamanak*'ta dizi halinde yayımlanan *Martgayin tsutsahantesi* [İnsan Sergisi] başlıklı yapıtına ilişkin kısa bir bilgi verir ve yazarın kesinlikle edebi olgunluğa ulaştığını not düşer. Bkz. Tevyan, *Yerçanig darekirk 1947* (İstanbul: Doğu Basımevi, Bardez Gazetesi Neşriyatı, 1946), s. 11-12. *Yerçanig darekirk 1949*'da, Zaven Biberyan üzerine de benzer bir yazı yazan Varujan Acemyan'ın, Adrine Dadryan'ı hicveden bir yazısını buldum. Bkz. *Yerçanig darekirk 1949*, s. 104.

Bu çalışmada incelediğim gazetelerin kısa bir tarihini verecek olursak, 1924-1954 yılları arasında yayımlanan *Nor lur*, 1930'larda günlük, 1940'larda on beş günlük gazete olarak yayın hayatını sürdürdü.⁹ *Jamanak*'ın kırkıncı yıldönümü vesilesiyle yayımlanan özel bir kitapta *Nor lur*'un *Jamanak*'la sıkı bir rekabet içinde olduğu yazılmış.¹⁰ Arşiv araştırmam sırasında *Nor lur*'un Mayıs 1944 sonrasında yayını durduğunu ve Şubat 1945'te tekrar yayın hayatına başladığını gördüm. Yayına ara vermesinin nedeni bilinmiyor, ancak tekrar yayımlanmaya başladığında gazetenin boyutunun küçüldüğü ve içeriğinin de 1930'lardakinden farklı olduğu, muhtemelen yayın aralığı değiştiğinden, yorumlara ve köşe yazılarına artık haberlerden daha fazla yer verildiği görülüyor. Gazetede, genel yayın yönetmeni Vahan Toşigyan (İstanbul, 1880-1954) ve eşi, ünlü yazar ve kapatılan feminist dergi *Hay gin*'in [Ermeni Kadını] yayıncısı Hayganuş Mark'ın uzun makalelerine de yer veriliyordu.¹¹ İsdepanyan'ın aktardığına göre Vahan Toşigyan elli yıldan fazla gazetecilik yapmıştır. İlk olarak *Manzume-i Efkâr*'da çalışmış, daha sonra *Jamanak*'ta ve *Verçin lur*'da¹² [Son Haber] yazmış, ardından İzmir'de *Arşaluys* [Şafak] ve *Artzakank*'in [Yankı] (1907-1909) genel yayın yönetmeni olarak görev yapmıştır.¹³ 1922'de İstanbul'a dönerek *Jamanak* ve *Verçin lur*'da gazeteciliğe devam etmiş, daha sonra *Verçin lur*'u, *Nor lur* adıyla yayımlamaya başlamıştır. *Nor lur*, yayın hayatını otuz yıl boyunca sürdürecek¹⁴ ve 1944-1950 arasında yaşanan patrik seçimi krizinde Patrikhane'nin yanında yer alacaktır.

Marmara'nın ilk olarak hangi tarihte yayımlandığına ilişkin bilgiler çelişkili. 1923-1924 dönemi abonelik ücretinin ödendiğini

9 Giragosyan (der.), *Hay barperagan*, s. 144.

10 Toros Azadyan, *Jamanak: Karasnamya hişadagan 1908-1948* [*Jamanak: Kırkıncı Yıl Anı Kitabı* (1908-1948)] (İstanbul: Becid Basımevi, 1948), s. 188.

11 Karnig İsdepanyan, "Vahan Toşigyan", *Gensakragan pararan* içinde [Biyografik Sözlük], c. 1 (Yerevan: Hayasdan Hradaragcutyun, 1973), s. 367. İsdepanyan'ın kitabında *Nor lur*'un ilk olarak 1923'te yayımlandığı belirtiliyor.

12 age.

13 age.

14 age. Toşigyan, 1954'te Tüm Ermeniler Katolikosu VI. Kevork'un cenazesine giderken Kars'ta hayatını kaybetmiştir.

belirten 1925 tarihli bir makbuzda, matbu yazıyla *Azadamard* [Özgürlük Savaşı] ve *Cagadamard* [Muharebe] adlarının üzerine el yazısıyla *Marmara* yazılmış.¹⁵ Buradan, eski gazetelerin basılı makbuzlarının yeni gazete için de kullanıldığı ve bu üç gazetenin birbirleriyle bağlantılı olduğu anlaşılıyor. *Azadamard* da, mütareke döneminde yeniden yayına başladığında aldığı adla *Cagadamard* da (bu yeni adı mütareke döneminde tekrar yayımlanmaya başladığında almıştır) Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (EDF) gazeteleriydi (1909-1915, 1918-1924). *Hay barperagan mamuli madenakidutyun*'da [Ermeni Süreli Yayınlar Bibliyografyası] Suren Şamlıyan (Kıncılar, 1899/1900-Cenevre, 1951) tarafından kurulan ve Bedros Zobyan'ın yönetiminde yayımlanan *Marmara*'nın, *Cagadamard*'ın yeni adı olduğu belirtiliyor.¹⁶ Günlük *Marmara* gazetesi 1940'ta Suren Şamlıyan'ın genel yayın yönetmenliğinde yeniden yayımlanmaya başladı ve bugün de varlığını sürdürmekte.¹⁷ 1940'tan önce bu isimle yayımlanmış bir gazeteyi en azından ben görmedim. Suren Şamlıyan hakkında bana biyografik bilgi verme inceliğini gösteren Kevork Kirkoryan'ın yayımlanmamış araştırmasına göre Şamlıyan, Adapazarı yakınlarında, Kıncılar'da (Geyve), 1899 ya da 1900'de doğdu. Karnig Isdepanyan'ın *Gen-sakragan pararan* [Biyografik Sözlük] başlıklı çalışmasında, Şamlıyan'ın İstanbul'da bir Ermeni okulunda okuduğu, daha sonra 1918-1920 yıllarında *Arevelyan mamul* [Doğu Basını] ve *Joğovurti tzayn*'da [Halkın Sesi], ayrıca *Akşam*, *Vakit*, *Cumhuriyet* gibi Türk gazetelerinde de çalıştığı belirtiliyor.¹⁸ Burada, Şamlıyan'ın *Marmara*'nın genel yayın yönetmenliğini de yaptığı bilgisi yer alıyor. Isdepanyan'ın verdiği biyografik bilgiler kronolojik sırayı takip ettiğinden, burada adı geçen *Marmara*'nın, 1940'tan önce yayımlanan *Marmara* olduğu an-

15 Sarkis Boghossian, *Iconographie Arménienne/2: Catalogue de reproductions en noir et en couleurs de 756 pièces originales du XVe au XXe siècle suite de la collection: nos. 704-1365* (Paris: 1988), s. 439. Bu kaynaktan beni haberdar eden Vahé Tachjian'a teşekkür ederim.

16 Giragosyan (der.), *Hay barperagan*, s. 133.

17 Kevork Kirkoryan, bir süre Ermeni biyografileri üzerinde de çalışmış Ermeni bir romancı ve araştırmacıdır. Yayımlanmamış çalışmasını benimle cömertçe paylaştığı için kendisine teşekkür borçluyum.

18 Bu kaynağa dikkatimi çeken Vartan Matiossian'a teşekkür ederim.

laşıyor. Şamlıyan, 1928'de kısa ömürlü Şepor [Borazan] ve Şarjum [Hareket] gazetelerini çıkardı ve sonrasında *Daily Express* ve *Daily Mail*'de çalıştı. Daha sonra, ailesiyle birlikte Türkiye'den ayrıldı ve *Belgo-Türk* gazetesini yayımladığı Brüksel'e yerleşti. Döndüğünde, 1940'ta *Marmara*'yı çıkarmaya başladı, bir dizi roman ve başka janrdan kitapları Ermeniceye çevirdi.¹⁹ *Dardaneli baderazmı* [Çanakkale Savaşı] başlıklı bir roman da yazdı.²⁰ Gazetesi, 1944-1950 Patrik seçimi krizinde *Değabah* (Patrik Kaymakamı) Başepiskopos Kevork Arslanyan karşıtı kampta yer aldı.

Editör Misak Koçunyan (1863-1913) tarafından kurulan ve 1908'den²¹ bu yana Koçunyan ailesi tarafından yayımlanan *Jamanak* gazetesi, İstanbul'un en yüksek tirajlı ve en köklü Ermenice gazetelerinden biriydi.²² Birçok Ermeni köşe yazarı ve gazetecinin kariyerlerinin bir döneminde çalışmış olduğu *Jamanak*, Ermeni gazeteciler için bir tür mesleki okul işlevi görmüştür.

Kitabın üçüncü bölümünde çok bahsi geçecek olan *Nor or*, Temmuz 1945'te haftalık olarak yayımlanmaya başladı ve bir yıl sonra, Temmuz 1945'te günlük gazeteye dönüştü. *Hay barperagan mamuli madenakidutyun*'da, İstanbul'da ve başka yerlerde aynı adla birkaç gazetenin daha yayımlandığını okuyoruz.²³ Kitapta Avedis Alikanyan'ın²⁴ (İstanbul, 1910-Paris, 1984), 1945-1946'da *Nor or*'un

19 Kevork Kirkoryan'ın yayımlanmamış araştırması (2009'da elime geçti).

20 Isdepanyan, "Suren Şamlıyan", *Gensakragan pararan* içinde, c. 3 (Yerevan: Khorhırtayın Kroğ, 1990), s. 170-171.

21 Bkz. Giragosyan (der.), *Hay barperagan*, s. 82. Ayrıca bkz. Toros Azadyan, *Mşaguyt azkakragan darekirk* 1948 [Mşaguyt Etnografik Yıllık 1948] (İstanbul: Mşaguyt kradun, Becid Basımevi, 1947), s. 113.

22 Vilayetlerdeki Ermenice gazetelerin tirajlarına ilişkin istatistiksel veri yok. Başvurduğum kaynaklarda bu konuyla ilgili bir referansa da rastlamadım. Ancak Kevork Halaçyan, anılarında doğu vilayetlerinde Ermenice gazetelerin satışının yasak olduğunu belirtiyor. Bkz. Taparagan (Kevork Halaçyan), *Tebi gakhahan* [Darağacına Doğru] (Boston: Hayrenik, 1932), s. 144.

23 Giragosyan (der.), *Hay barperagan*, s. 150.

24 Üsküdar'da doğan Avedis Alikanyan, Berberyan ve Getronagan okullarında okudu. 1946'da *Nor or*'un kapatılmasının ardından hapis yattı. Serbest kaldıktan sonra, 1948'de, Fransa'ya göç edinceye kadar *Aysor*'u yayımladı ve editöryal faaliyetlerine Paris'te devam etti. Daha fazla bilgi için bkz. *Aşkharh* [Dünya], 29

genel yayın yönetmeni olduğu yazılmış.²⁵ Yayıncılarının ve yazarlarının biyografilerinden anladığım kadarıyla gazetenin genel yayın yönetmenleri Avedis Aliksanyan, Sarkis Keçyan²⁶ (müstear adı S. K. Zanku, İstanbul, 1917-Paris, 2004) ve Aram Pehlivanian'dır²⁷ (müstear adı A. Şavarş; Türkiye Komünist Partisi'ndeki adı Ahmet Saydan, İstanbul, 1917-Leipzig, 1979). Aliksanyan, *Nor or*'dan önce Ara Koçunyan'la birlikte *Badger*'i [Resim] çıkarmıştı.²⁸ *Nor or*, 1923 sonrası dönemin kanımca en dobra Ermenice gazetesiydi. 1946'da sıkıyönetim tarafından kapatıldı. *Nor or* çevresi, başka bir deyişle soykırımsonrası ilk Ermeni aydınlar kuşağı, 1940'ların sonunda, devlet baskısı yüzünden dünyanın dört bir yanına dağıldı. Böylece 1915'ten sonra Türkiye'de kalan Ermeni toplumu, otuz beş yıl sonra bir kez daha aydınlarını kaybetti. Soykırımsonrası dönemde devlet hâlâ Ermeni aydınlarını baskı altına alıyor ve hapse atıyordu ve bu da Ermeni aydın kesim ve halk arasındaki bağları koparmayı hedefleyen devlet politikaları bakımından, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki devamlılığı kanıtlıyordu.

Nor or kapatıldıktan sonra, 1947'de kurulan *Aysor*, haftalık bir gazete olarak, yine Avedis Aliksanyan'ın yönetiminde 1948'e kadar varlığını sürdürdü. *Yerçanig darekirk* 1948'de [Mutlu Yıllık 1948] Tevyan, *Aysor*'un yeni yazarlar ve şairlerin yapıtlarını yayımladığını, Avrupa ve ABD'deki edebiyat çevrelerini izlediğini yazıyor.²⁹

Aralık 1979, no. 119, Paris, Aram Pehlivanian, *Özgürlük İki Adım Ötede Değil* içinde (İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999), s. 99. 1957'de *Luys Parizi* [Paris Işığı] ve 1958'de *Lusağpür*'ü [Işık Pınarı] yayımladı ve 1960'tan itibaren *Aşkarh*'ın genel yayın yönetmenliğini yaptı. Fransız Komünist Partisi üyesiydi. Daha fazla bilgi için bkz. *Haygagan sovedagan hanrakidaran* [Sovyet Ermenistanı Ansiklopedisi], c. 1, Yerevan, 1974, "Aliksanyan" başlığı altında. Bu iki kaynağı taratıp bana gönderdiği için Ararat Şekeryan'a teşekkür ediyorum.

25 Bkz. Başlarken, dipnot 23.

26 Keçyan'ın ayrıntılı biyografisi için bkz. <http://www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/s-k-zanku/58> (erişim 15 Ağustos 2018).

27 Pehlivanian'ın ayrıntılı biyografisi için bkz. <http://www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/aram-pehlivanian/10> (erişim 15 Ağustos 2018).

28 Koçunyan'ın ayrıntılı biyografisi için bkz. <http://www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/ara-kocunyan/8> (erişim 15 Ağustos 2018).

29 Tevyan, *Yerçanig darekirk* 1948 (İstanbul: Doğu Basımevi, 1947), s. 5.

Tebi luys İstanbul'da Ermeni yayıncılığın iki önemli ismi, Rupen Maşoyan (İstanbul, 1928-1999) ve Yervant Gobelyan (İstanbul, 1923-2010) tarafından yayımlandı. Maşoyan, başka yayınların yanı sıra, *Hantes mşaguyti* [Kültür Dergisi] (Getronagan Mezunlar Derneği tarafından yayımlanmıştır), *Jamanak*, *Agos* ve *Nor tar'a* [Yeni Çağ] katkıda bulunmuş ve Getronagan Lisesi'nde öğretmenlik yapmıştır.³⁰ Gobelyan, *Yerani te* [Keşke] (1948) *Khicangarnet* [Mozaikler] (1968) ve *Memleketini Özleyen Yengeç* (1998) de dahil olmak üzere çok sayıda kitap yazmış ve 1948'de *Tebi luys* yayınevini kurmuştur.³¹ Ayrıca haftalık *Luys'u* [Işık] kurmuş ve ardından maddi sebeplerden ötürü kapanıncaya kadar *Tebi luys'u* yayımlamıştır. 1953-1954 yıllarında Beyrut'ta *Ayk* [Şafak] gazetesinde,³² İstanbul'a döndüğünde de 1957'ye kadar *Marmara*'da çalışmış, tekrar Beyrut'a giderek, 1965'teki dönüşüne kadar haftalık *Ispürk'e* [Diaspora] katkıda bulunmuş, hayatının son on beş yılı boyunca Ermenice-Türkçe *Agos* gazetesinde mesleğini sürdürmüştür. Haftalık *Tebi luys* esas olarak edebi yazılar, şiir, İstanbul, Sovyet Ermenistanı ve diaspora toplumlarından sanat haberleri yayımlıyordu. *Hay barperagan mamuli madenakidutyun*, *Tebi luys'un* ilk yayın tarihini 1948 olarak veriyor,³³ ancak, dokuzuncu sayı 29 Nisan 1950'de yayımlandığına göre, gazete yayın hayatına Mart 1950'de başlamış olmalı.³⁴ 1948'de aynı adı taşıyan bir yayınevinin kurulmuş olmasından ötürü böyle bir karışıklığın ortaya çıktığını tahmin ediyorum; o tarihte, yani 1948'de henüz gazete yayın hayatına başlamamıştı. Gazete Haziran 1951'de maddi sorunlar yüzünden kapansa da, bir yıl sonra tekrar yayımlanmaya başladı.³⁵

Bir başka haftalık gazete *Paros*, Takvor Acun tarafından, Patrik seçimine dair tartışmaların yaşandığı ve Ermeni cemaatinin ikiye bö-

30 Ayrıca bkz. <http://www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/rupen-masoyan/57> (erişim 22 Ağustos 2018).

31 Gobelyan'ın ayrıntılı biyografisi için bkz. <http://www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/yervant-gobelyan/79> (erişim 22 Ağustos 2018).

32 age.

33 Giragosyan (der.), *Hay barperagan*, s. 72.

34 *Tebi luys*, 29 Nisan 1950, no. 9.

35 Tevyan, *Yerçanıg darekirk* 1953 [Mutlu Yıllık 1953] (İstanbul: Varol Matbaası, 1952), s. 9.

lündüğü bir dönemde kuruldu. *Paros*, dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermenice süreli yayınlar tarafından sık kullanılan bir isimdir. *Hay barperagan mamuli madenakidutyun*'da birçok *Paros* bulunur, ama İstanbul'da yayımlanan gazetenin adı geçmez. Pakarat Tevyan'ın yıllığına göre, kısa bir süre de günlük olarak yayımlanan *Paros* beş yıl sonra, 1954'te kapanmıştır.³⁶

Kurumlar ya da şahıslar tarafından yayımlanan yıllıklar, gazetelerden sonra temel aldığım ikinci önemli kaynak grubunu oluşturuyor. En tanınmış yıllık yayıncılarından biri olan Teotig'in³⁷ *Amenun daretsuytsi* [Herkesin Yıllığı] başlıklı, meşhur bir yıllığı bulunuyor. Kitap, *Intartsag darekirk Surp Pirgiç hivantanotsi* [Surp Pirgiç Hastanesi Mufasssal Yıllığı] (1923, 37, 38, 39, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49) ve Pakarat Tevyan tarafından yayımlanan *Yerçanıg darekirk*'i (1944, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58) inceliyor.³⁸ İki almanak da, her yıl çok fazla sayıda konu başlığını ele alıyordu: yeni Ermenice yayınlar ve edebiyat eserleri, yeni yasalar, Ermeni basını, biyografik bilgiler, tarih, sanat ve gerek Türkiye gerek Ermenilerle ilgili istatistiksel bilgiler. Türkiye'de matbuat üzerine çeşitli kitaplar yazan ve Matbuat Umum Müdürlüğü'nde müşavirlik yapmış Server R. İskit'in, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bakış* kitabının "Hususi Salnameler" bölümünde bu iki yıllıktan hiç bahsetmemesi inkârla doğrudan

36 Tevyan, *Yerçanıg darekirk* 1954 (İstanbul: Varol Matbaası, 1953), s. 10.

37 Teodoros Lapçinciyan (Teotig) (İstanbul, 1873-Paris, 1929): *Püzantion* [Bizans], *Manzume-i Efkâr*, *Cerde-i Şarkıye* ve *Dzağig* [Çiçek] gazetelerinde çalıştı. Eşi Arşaguhi Teotig (Cezveciyan) ile birlikte 1907'de *Amenun daretsuytsi*'yi yayımlamaya başladı ve 1921'de eşinin ölümünden sonra da yıllığın yayını tek başına sürdürdü. 1912'de ilk kitabını, Ermeni matbaacılığının 400. yıldönümü vesilesi ile *Dib u dar*'ı [Baskı ve Harf] yayımladı. 1915'te tutuklandı ve ertesi yıl İzmir'e gönderildi, oradan da Eskişehir-Konya-Pozantı güzergâhında yola çıkarıldı. Bu yolculuk sırasında bölge yerlisi Ermeniler tarafından kurtarıldı. İstanbul'a döndü ve birçokları gibi 1923'te buradan ayrılarak ilk önce Korf'u'ya, oradan Kıbrıs'a ve son olarak Paris'e gitti. Ayrıntılı biyografisi için bkz. Teotig, *11 Nisan Anıtı*, Dora Sakayan (der.) (İstanbul: Belge Yayıncılık, 2010).

38 Pakarat Tevyan (1893-1967) *Yerçanıg darekirk*'in yayınına 1928'de başladı ve yıllığını kırk yıl boyunca sürdürdü. Bkz. Arsen Yarman, "Sunum", *Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi 1900-1910 Salnameleri*, c. 13 (İstanbul: Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Kültür Yayınları, 2012), s. 312.

bağlantılıdır.³⁹ Almanaklarla birlikte söz edilmeden geçilmemesi gereken bir diğer yayın da Toros Azadyan (T. Azad)⁴⁰ ile Mardiros Koç (M. Koç)⁴¹ tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin on beşinci yılı vesilesiyle hazırlanmış olan özel baskı bir kitaptır. Kitapta vilayetlerdeki Ermeni nüfusuna ilişkin çok önemli istatistiksel veriler bulunuyor. Üçüncü önemli kaynak grubunu ise Toros Azadyan, Hrant Güzel-yan (ya da Küçükgüzelyan), Agop Arslanyan, William Saroyan ve Dr. Hayk Açıkgöz gibi önde gelen entelektüel ya da cemaat mensuplarının anıları oluşturuyor.

Aram Pehlivanian'ınki gibi kişisel dosyalar –bunlar halen Berlin'de, kızı Meline Pehlivanian'dadır– ve çeşitli ülkelerde yaptığım sözlü görüşmeler de bu çalışmanın birincil kaynakları arasındadır. Varujan Köseyan (Edincik, 1920-İstanbul, 2011), Civan ve Hayguhi Çakar (her ikisi de Ordu doğumlu, Civan Çakar 2016'da eşiyle birlikte yaşadığı Montreal'de hayatını kaybetti), Evdoksi Suciyan Parsehyan (İstanbul'da doğdu, Montreal'de 2013'te vefat etti), Bağdik ve Şuşan Hagopyan (İstanbul doğumlular, Montreal'de yaşıyorlar) A. K. (Hatay-Vakıf doğumlu, Berlin'de yaşıyor), K. B. (Diyarbakır-Lice doğumlu, Berlin'de yaşıyor), Ara Toşikyan (İstanbul doğumlu, Montreal'de yaşıyor), Ara Garmiryan (İstanbul doğumlu, Montreal'de 2016'da vefat etti), N. D. (Malatya doğumlu, İstanbul'da yaşıyor), A. B. (Kütahya doğumlu, Münih'te yaşıyor) ve K. A. (Sivas doğumlu, Münih'te yaşıyor) ile yakın geçmişe dair sözlü tarih görüşmeleri yaptım. Görüşmeler sırasında kendilerine, öncelikle aile geçmişleriyle ilgili, oradan yola çıkarak da kendi deneyimleri hakkında ucu açık sorular sordum.

39 Server R. İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bakış* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000), s. 232-239.

40 Toros Azadyan (1893-1955) Cumhuriyet döneminin en üretken yazarlarından biridir. Kitaplarından bazıları *Huşamadyan Karagözyan vorpanotsi 1913-1948* [Karagözyan Yetimhanesi Albüm Kitabı 1913-1948], *Lipanyan huşer* [Lübnan Anıları] ve *Kevork Ark. Arslanyan (1867-1951)*'dir [Başepiskopos Kevork Arslanyan (1867-1951)]. Ayrıca *Mşaguyt azkakragan darekirk 1948*'in [Mşaguyt Etnografik Yıllık 1948] de yayıncısıdır. 1949'da Kilikya Katolikosluğu'na Patrik Kaymakamı Kevork Arslanyan'ın temsilcisi olarak gönderilmiştir.

41 Mardiros Koç, *Jamanak*'ın genel yayın yönetmenidir.

Türkiye dışında yaşayan diaspora Ermenileri, köklerinin bulunduğu şehirlerin tarihi, etnografyası, coğrafyası, nüfusu ve ekonomisi üzerine hayli hacimli kitaplar yayımlayan hemşehri dernekleri kurmuşlardır. Bu kitaplar arasında *Armenian History of Aintab*⁴² (1953), *Tütsaznagan Urfan yev ir hayortineri*⁴³ [Destansı Urfa ve Ermeni Evlatları], *Badmutyun Daroni aşkharhi*⁴⁴ [Muş Âleminin Tarihi], *Kharpert yev anor vosgeğen taşdı*⁴⁵ [Harput ve Altın Ovası], *Badmutyun Bağnadan* [Bağnadun'un Tarihi],⁴⁶ *Badmutyun hayots Arapgiri* [Arapkir Ermenilerinin Tarihi],⁴⁷ *Badmakirk Çımşgadzaki*⁴⁸ [Çemişgezek'in Tarihi], *Badmutyun Zeytuni 1409-1921*⁴⁹ [Zeytun Tarihi (1409-1921)], *Badmakirk huşamadyan Sepasdio yev kavari hayutyan*⁵⁰ [Sivas ve Taşra Ermenileri Albüm Kitabı] ve *Bolis yev ir ten'yi*⁵¹ [İstanbul ve İstanbul'un Rolü] sayabiliriz. Bir kısmı çalışmamın kapsamı dışında kalan bu kitapların çoğunda 20. yüzyılın ortalarından bahseden kısa bölümler mevcut.

1944-1950 Patrik seçimi krizine ilişkin 1950 Ermeni Milli Meclisi'nin tutanakları ve meclis komisyonlarının raporları, hem diğer kaynaklarımı doğrulamama hem de 1950'lerdeki hukuki durum hakkında daha derinlikli ve geniş kapsamlı bilgi edinmeme imkân sağlayan önemli birincil kaynaklar oldu. Benzer şekilde, Beyrut'ta yapılan duruşmada Patrikhane'yi temsil eden Toros Azadyan'ın anı-

42 Kevork A. Sarafian, *Armenian History of Aintab / Badmutyun Antebl hayots* (Los Angeles, CA: Union of Armenians of Aintab in America, 1953).

43 Aram Sahakyan, *Tütsaznagan Urfan yev ir hayortineri* (Beyrut: Dbaran Atlas, 1955).

44 Garo Sasuni, *Badmutyun Daroni aşkharhi* (Beyrut: Dbaran Sevan, 1956).

45 Vahe Hayg (der.), *Kharpert yev anor vosgeğen taşdı* (New York: Kharpert Armenian Patriotic Union, 1959).

46 Hovag Hagopyan, *Badmutyun Bağnadan* (Boston: Hayrenik, 1966).

47 Antranig L. Polatyan, *Badmutyun hayots Arapgiri* (New York: Hradaragçutyun Amerigayi Arapgiri Miutyan, 1969).

48 Haygazun Çazaryan, *Badmakirk Çımşgadzaki* (Beyrut: Hamazkayin, 1971).

49 Misak Siseryan, *Badmutyun Zeytuni (1409-1921)* (Lübnan: Yayıncı belirtilmemiş, 1996).

50 Arakel Badrig, *Huşamadyan Sepasdio yev kavari hayutyan*, c. 1 ve 2 (Beyrut: Mşag Dbaran, 1979 ve New Jersey, 1983).

51 Bu kitap, bir yönüyle diğerlerinden ayrılır. Dört ciltlik *Bolis yev ir ten'yi*'nin yazarı, 1915'ten sonra Romanya'da yaşamış olan ünlü Türkolog Hagop Cololyan Siruni'dir.

ları da Patrikhane'nin tutumunu daha iyi anlamama yardımcı oldu.⁵² Tüm Ermeniler Katolikosu VI. Kevork ile İstanbul'daki Patrikhane, Beyrut'taki Kilikya Katolikosluğu ve başka yerlerdeki dini liderler arasında yapılan, İstanbul'daki Patrik krizi konusundaki yazışmalar, krizin ardında yatan sınır ötesi –uluslararası ve cemaat içi– iktidar ilişkileri üzerine zengin bir kaynak sundu.⁵³

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden elde ettiğim pek çok belge de, Türkiye devletinin Ermeni basınına ve genel olarak Ermeni cemaatlerine bakışına ilişkin bulduklarımı doğruluyordu. Bir başka deyişle, Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan ve bu çalışmada geniş yer verdiğim belgeler inkârın kurumsallaşmasının açıkça izlenebildiği resmi kayıtlar niteliğindeydi.

KİTABIN ÇIKIŞ NOKTASI

Modern Türkiye'deki tarihyazımının belirleyici özelliği, kaynak kullanımında seçicilik gözetilmesi ve bazı türden materyallerin dışarıda bırakılmasıdır. Osmanlı ve Türkiye tarihi yazılırken, Kürt, Ermeni, Rum, Süryani ve diğer toplumların sözlü ve yazılı kaynakları da dikkate alınmış olsaydı, bugün çok farklı bir tarihyazımı ortaya çıkmış olacaktı.⁵⁴ Resmi Türk tarihçiliği esas olarak Osmanlıca ve Türkçe devlet belgeleri, devlet görevlilerinin anıları ve bazı konsolosluk raporlarına dayalıdır ve tarihin tartışmalı alanlarını görmezden gelir. *İskalanmış Barış* kitabının girişinde Hans-Lukas Kieser'in çok yerinde olarak belirttiği gibi Ermeniler ve Kürtler, bunun yanı sıra Anadolu'nun tüm Hıristiyan mirası, Türk tarihyazımında doğrudan

52 Azadyan, *Lipanyan huşer* (İstanbul: Doğu Basımevi, 1949).

53 Santro Pehputyan (der.), *Vaverakrer hay yegeğetsu badmutyan: Kevork VI. gatogigos amenayn hayots (1938-1955)* [Ermeni Kilisesi Tarihi Üzerine Belgeler: Tüm Ermeniler Katolikosu VI. Kevork (1938-1955)], c. 6. (Yerevan: Vosgan Yerevantsi, 1999).

54 Seda Altuğ, LMU'da sunduğu tebliğ, "Viewing State and Society Relations in Ottoman-Kurdistan from Post-Ottoman Syria", Kalust Gülbenkian Vakfı, Gomidas Enstitüsü ve LMU Türkiye Çalışmaları Konferans Dizisi: The Ottoman Empire and Its Eastern Provinces, 9 Ocak 2013.

dışarıda bırakılmıştır – kilit önemdeki bu unsurların yer almadığı bir Türkiye tarihi, Yahudisiz bir Alman tarihinden ya da Amerikan Yerlilerinin olmadığı bir Amerika tarihinden farksızdır.⁵⁵ Aslında yalnızca doğu vilayetleri değil, Küçük Asya'nın batısının da tarihi resmi tarih tarafından ya yok sayılmış ya da çarpıtılmıştır. Alternatif kaynaklar ancak yakın zamanlarda yayımlanmaya başlamış, onlar da Türkiye'de çok sınırlı bir çevrenin ilgi alanına girebilmiştir.⁵⁶ Öte yandan inkârın bir çeşidi, ötekinin kaynaklarını (görmezden gelme ve susturma yoluyla) kullanmamayı tercih etmekse, diğer çeşidi de bunları inkârcı bir bağlamda kullanmaktır. Soykırım, tarihin radikal bir dönüm noktasıdır ve yalnızca gerçekleştirildiği ülkenin ya da bölgenin geleceğini değil, aynı zamanda kuşaktan kuşağa devrolan yansımalarıyla, dünyanın her yerindeki hayatta kalanların ve onların yeni nesillerinin hayatını belirler. Dolayısıyla söz konusu kaynakları, tarihin bu belirleyici dönüm noktasının çok boyutlu etkilerini yok sayacak şekilde kullanmak, kaynağın kendisini bağlamından koparmak demektir.

Türkiye'de son onyıllarda, daha çok yurtdışında ve bir avuç akademisyen tarafından üretilen farklı bir tarihyazımı şekillenmeye başladı. Osmanlı Rumları, Ermeniler, Süryaniler ve Kürtlerin tarihine ışık tutan bu yazarlar arasında Taner Akçam, Seyhan Bayraktar, İsmail Beşikçi, Hamid Bozarslan, David Gaunt, Dilek Güven, Hilmer Kaiser, Hans-Lukas Kieser, Janet Klein, Eric Jan Zürcher ve daha yakın zamanda Uğur Üngör ve Mehmet Polatel'i sayabiliriz. Kevork Pamukciyan, Hrant Der Andreasyan, Richard Hovannisian, Anahide Ter Minassian, Vahakn Dadrian, Raymond Kévorkian, Stephan Astourian, Marc Nichanian, Vahé Tachjian, Arus Yumul, Ara Sarafian ve Kevork Bardakjian gibi Ermeni tarihçi ve biliminsanları da, birçoğu Batı dillerinde ya da Türkçe çalışan tarihçilerin

55 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 27-28.

56 Bkz. Biray Kolluoğlu Kırılı, "Forgetting the Smyrna Fire", *History Workshop Journal* 1x/1 (2005), s. 25-44; Dora Sakayan (der.), *Smyrna 1922: Das Tagebuch Des Garabed Hatscherian* (Klagenfurt: Kitab-Verlag, 2006).

erişiminin olmadığı Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe romanlar, gazeteler, mektuplar, istatistiksel veriler ve Ermeni Patrikhanesi'nin kayıtları gibi bazı çok değerli kaynakları açığa çıkararak tarihsel sürekliliğin araştırılmasına önemli katkılarda bulundular. Bu gelişmeler Türkiye dışında yaşansa da, Türkiye'deki bilgi üretimini etkiledi. Türkiye'deki akademik çevreler 1990'ların ortalarından itibaren erken 20. yüzyıl ve sonrasının tarihine eleştirel bir yaklaşım geliştirmekte. Son yirmi yılda, 6-7 Eylül 1955 Pogromu, Varlık Vergisi, 1964'te Yunan uyruklu Rumların sürgünü, 1938'de Dersim'de kitlesel katliamlar ve soykırımcı politikalar gibi olaylarla zirve noktasına ulaşan gayrimüslim karşıtı devlet politikaları, Türkçe akademik literatürde gün gittikçe daha fazla yer almakta.⁵⁷

Ancak bu kritik zirve noktaları üzerinde çalışırken, arka plandaki, gözle görülmeyen, içten içe kaynaklı toplumsal ve politik ortam ile dönemsel koşullar sürekli akılda tutulmalı. Bir başka deyişle, bu zirve noktaları ancak ve ancak belli bir toplumsal, siyasi süreklilik içinde var olabilmektedir. Bu nedenle, bu kitap soykırımsonrası habitusun sıradanlaşmış gerçekliğini ve onun gerek İstanbul'da gerek vilayetlerde yaşayan Ermenilerin hayatı üzerindeki etkilerini anlamayı amaçlıyor. İnkârın gündelik yansımaları geniş bir tarihsel bağlam çerçevesinde tartışılmalıdır. 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye tarihini anlatırken hep düşünmüşümdür: İmparatorluğun son dönemindeki kitlesel katliamlardan ve soykırimdan bahsetmeden bu dönemleri anlatmak mümkün müdür? Bu noktada, Almanya'daki bir üniversitede çalışmanın işimi kolaylaştırdığını belirtmeliyim; çünkü, Almanya'da doğup büyümüş bir insan Holokost'suz bir Almanya tarihini düşünemez. Ancak Osmanlı ve Türkiye tarihine gelince iş değişir. 1970 ve 80'lerden bu yana Alman

57 Daha fazla bilgi için bkz. Şükrü Aslan (der.), *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010); İzzettin Çalışlar (der.), *Dersim Raporu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011); Yalçın Doğan, *Savrulanlar Dersim 1937-1938 Hatta 1939* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2012); Özgür Fındık, *Kara Vagon: Dersim-Kırım ve Sürgün* (İstanbul: Fam Yayınları, 2012); Cihangir Gündoğdu ve Vural Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzâle-i Vahşet, Tahsis-i İtikât, Tasfiye-i Ezhân 1880-1913* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013).

ve Avrupa tarihçiliğinde, bunun yanı sıra sosyal bilimler alanında yürütülen tartışmalar, Türkiye veya başka yerlerdeki tarihyazımında kendine tam anlamıyla yer bulamamıştır. Niyetim Türkiye'deki eleştirel tarihçiliği bir kalemde silip atmak değil, fakat bütün pratik ve teorik mekanizmalarıyla inkârın hâlâ derinlemesine araştırılmadığına da dikkat çekmek isterim.

Türkiye'deki ana akım tarihçilerin Ermenice bilmedikleri ve doğrudan erişemedikleri için açığa çıkaramadığı gerek Cumhuriyet gerek Osmanlı dönemine ait Ermenice kaynakların muazzam hacminin gözümü korkuttuğunu itiraf etmem gerekiyor. Bu açığa çıkarılamama durumu, resmi tarihin yeniden üretilmesine yol açtığı gibi, genel anlamda tarihin mayın tarlalarından uzak durma eğilimine de katkıda bulunuyor.

Bu kitapta, farklı Ermenice yayınları devlet arşivleriyle de birleştirerek, Türkiye'nin sosyopolitik ortamını incelemeyi, ikinci olarak da İstanbul'daki ve diğer vilayetlerdeki Ermeni cemaatinin iç dinamiklerini göstermeyi amaçladım. Türkiye'deki soykırımsonrası toplumun oluşumunu belirleyen koşullar, düzenlemeler ve yapılar nelerdi? 1923'ten sonra ortaya çıkan sorunlarla birlikte Ermenilerin hayatları nasıl değişmişti ve Ermeni kanaat önderleri bu sorunlara ne şekilde tepki vermişlerdi?

BU DÖNEMİ SEÇMEMİN TEMEL NEDENLERİ

Bu dönemi seçme kararımın ardında kaynaklarım yatıyor. Özellikle Patrik Mesrob Naroyan'ın⁵⁸ (Hartert, 1874-İstanbul, 1944) anı

58 Isdepanyan, "Naroyan Mesrob", *Gensakragan pararan* içinde, c. 3, s. 128. Naroyan, Daron'un [Muş] bir köyü olan Hartert'te doğdu ve Muş'taki Surp Garabed Manastırı'nda eğitim gördü. Eğitimine 1895'te katıldığı Armaş (bugün Bahçecik yakınındaki Akmeşe köyü) Manastırı'nda devam etti ve 1899'da buradan mezun oldu. 1904-1909 arasında Armaş'ta ders verdi ve 1927'de İstanbul Patriği seçildi. 1900'den başlayarak Ermeni gazeteleri ve yıllıklarında edebi ve dilbilimsel makaleler, eleştiri yazıları yazdı. Ölümünden sonra bu yazıları *Nışkhamer* [Kalıntılar] başlıklı bir kitapta toplandı. Bir başka kitabı, *Nşanavor tebker hayagan antsyalen* [Ermeni Geçmişinden Önemli Olaylar] de Kudüs'te yayımlandı (biyografik bilgiler Isdepanyan'dan derlenmiştir).

ölümünün ardından patlak veren Patrik seçimi krizi, bu dönemi seçmemde önemli bir rol oynadı. Kriz, Patriğin vasiyetnamesine ilişkin anlaşmazlıkla patlak verdi, akabinde yaşanan Patrik seçimi tartışmalarıyla sürdü ve 1950'li yılların sonuna kadar bitmedi. Bu süreçte, tüm cemaatle birlikte Ermeni gazeteleri de, görevde olan Patrik Kaymakamı Başepiskopos Kevork Arslanyan'dan⁵⁹ (Agn/Egin, 1867-İstanbul, 1951) yana ve ona karşı olanlar şeklinde iki kampta toplandı. Sovyet Ermenistanı'nda bulunan Eçmiadzin Kutsal Makamı, Lübnan'daki Kilikya Katolikosluğu, Türkiye dışındaki Ermeni komünistler, Türk hükümeti ve İstanbul'daki Ermeni cemaati, bunların hepsi, krize müdahil oldu. Patrik seçimi, daha doğrusu seçimin yapılamaması, her anlamda uluslararası bir mesele halini aldı. Aynı dönemde patlak veren bir başka uluslararası kriz de, SSCB ve San Francisco Konferansı'na katılan Ermeni siyasi örgütleri tarafından gündeme getirilen Türkiye'den toprak talebiydi. SSCB'nin Ermenilere göç çağrıları ve Türk kanaat önderlerinin buna verdikleri tepkiler de, Türkiye'de kalan Ermenilerin kendilerini uluslararası savaş sonrası politikaların tam ortasında bulmalarında önemli bir rol oynadı. Ermeni cemaatinin idari ve temsili organlardan tümüyle yoksun olduğu koşullarda hiç durmayan Ermeni karşıtı iddiaları göğüsleme ve cevap verme görevi Ermeni kanaat önderlerine düştü. Dahası, 1940'ta başlayan ve savaş sonrası dönemde devam eden Ermenilere karşı "beşinci kol" suçlaması, İstanbul'daki ve İstanbul dışındaki Ermeni cemaatinin karşı karşıya kaldığı, başa çıkılması en zor güçlüklerden biriydi. Sonuçta Ermeni gazeteleri ya politik aktörler konumuna geldiler ya da öyle kabul edildiler. Bu durum, gazete yazarları için hayati bir tehdit oluşturmadı, ama gazetelerin varlığını ve özgürlüğünü tehlikeye soktu. Son olarak, bu döneme odaklanmamın bir nedeni de, özellikle *Nor or* gazetesi çevresindeki, soykırımsonrası ilk kuşak Ermeni aydınlarının çalışmaları ve başarılarına gelenlerdi.

59 Arslanyan, ilki Patrik Zaven'in görevi bıraktığı 1922'den 1927'ye kadar, ikincisi Patrik Naroyan'ın 1944'teki ölümünden 1950'ye kadar olmak üzere, İstanbul'da iki kez Patrik Kaymakamlığı görevini üstlenmiştir. Arslanyan'ın biyografisi için bkz. Toros Azadyan, *Kevork Ark. Arslanyan (1867-1951)* (İstanbul: Mşaguyt Hradaragcadun, 1952).

1944'te Türkiye'de birbiriyle bağlantılı iki gelişme yaşanıyordu: birincisi, Türkiye Komünist Partisi üyelerine yönelik tutuklamalar ve yargılamalar, bunun yanı sıra solcu oldukları iddia edilen yayınevlerine ve gazetelere örgütlü saldırılar; ikincisi, savaşın ardından da uzun süre devam edecek olan Sovyet karşıtı propaganda. Ama bu arada Türkiye, krom cevheri gibi stratejik bir metalin ihracı yoluyla Hitler hükümetine destek sağlıyor olmanın beraberinde getirdiği tehlikelerin de farkındaydı. Levon Thomassian, ABD'nin Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'ne dayanarak yazdığı *Summer of '42: A Study of German-Armenian Relations During the Second World War* kitabında, Türkiye'nin düşmana stratejik malzeme tedarik ederek savaşı uzattığının bilindiğini belirtir.⁶⁰ Nisan 1944'te Almanya, bir ay sonra süresi sona erecek ticaret anlaşmasını yenilemek üzere Ankara'ya başvurdu.⁶¹ ABD ve İngiltere büyükelçilerinin Türkiye'nin dışişleri bakanına gönderdiği, Almanya ile savaş malzemelerini içeren ticaret anlaşmasının yenilenmesi halinde Türkiye'ye ambargo uygulama tehdidinde bulunan, sert bir dille yazılmış mektuplar⁶² üzerine, Ankara altı gün içinde Almanya ve bütün Mihver devletlerine krom cevheri sevkiyatını durdurdu.⁶³ Üstelik savaşın sonlarına gelindiğinde, devlet sözcülerinin açık açık faşist liderleri övmesi, CHP'nin aydınları ve bilimsel çevreleri ırkçı düşünceyi benimsemeye teşvik etmesi, Türkiye'nin yanlış tarafı tuttuğunun gözle görülür kanıtıydı. Bu yüzden savaşın son dönemlerine damga vuran bir gelişme de Kemalist ulusalcılığın, kendisi ile faşist ve ırkçı unsurlar –Jöntürklerden Cumhuriyet elitlerine sirayet etmiştir– arasına mesafe

60 ABD Dışişleri Bakanı'nın (Hull) Ankara'daki Türkiye Büyükelçisi'ne (Steinhardt) gönderdiği 280 sayılı, 30 Mart 1922 tarihli telgraf, *FRUS*, 1944, c. 5, s. 822; Levon Thomassian, *Summer of '42: A Study of German-Armenian Relations During the Second World War* (Atglen, PA: Schiffer Publ., 2012), s. 93.

61 Cordell Hull, *The Memoirs of Cordell Hull*, c. 2 (New York: Macmillan Company, 1948); s. 1372, Thomassian, *Summer of '42* içinde, s. 93.

62 ABD Dışişleri Bakanı'nın (Hull) Ankara'daki Türkiye Büyükelçisi'ne (Steinhardt) gönderdiği, 689 sayılı, 15 Nisan 1944 tarihli telgraf, *FRUS*, 1944, c. 5, s. 827-828; Thomassian, *Summer of '42* içinde, s. 93.

63 ABD Dışişleri Bakanı'nın (Hull) Ankara'daki Türkiye Büyükelçisi'ne (Steinhardt) gönderdiği, 717 sayılı, 15 Nisan 1944 tarihli telgraf, *FRUS*, 1944, c. 5, s. 831; Thomassian, *Summer of '42* içinde, s. 93.

koyma çabalarıdır. Bu çabanın en bariz örneklerinden biri de Maarif Vekaleti'nin yayımladığı *Irkçılık Turancılık* başlıklı kitaptır.⁶⁴ Kitapta Milli Şef olarak adlandırılan İsmet İnönü'nün konuşmaları ve Falih Rıfkı Atay, Hüseyin Cahit Yalçın, Burhan Belge, Refik Halid Karay, Necmeddin Sadak, Peyami Safa, Asım Us, Ahmet Emin Yalman, Nadir Nadi ve Zekeriya Sertel gibi seçkin kanaat önderlerinin yazıları yer alıyor. Bütün bu yazı ve konuşmalarda Kemalizmde kesinlikle ırkçılığın, Türkçülüğün ve Pantürkizmin bulunmadığının altı çiziliyor. Bu kitapla Maarif Vekaleti, dolayısıyla da devlet, kanaat önderleriyle el ele vererek Türkçülük, ırkçılık ve Pantürkizmin terk edildiğini ve ırkçı antropoloji araştırmalarının son bulduğunu ilan etmiş oluyordu. Bu yazıların neredeyse tamamı, Turancılara karşı meşhur ırkçılık-Turancılık davasının açıldığı ve ırkçı-Turancı ideologların siyaset sahnesinin –kısa süreli olsa da– dışına itildiği günlerde, Mayıs 1944'te yazılmıştı. Bu, Cumhuriyet tarihinin en önemli davalarındandı ve 29 Mart 1945'te, yirmi üç sanıktan onunun suçlu bulunarak ceza almasıyla sonuçlandı. Ancak hepsi iki yıl sonra serbest bırakıldı. Kitabın yayın tarihi, kitap için seçilen yazıların tarihi ve mahkemenin tarihi çakışıyor ve tüm bunlar ırkçılık-Turancılık karşıtı yeni bir imaj yaratılmasına katkıda bulunuyordu.

Türkiye 2 Şubat 1945'te Mihver devletlerine savaş ilanında bulundu, zira San Francisco Konferansı'na katılmak için bu önkoşulun 1 Mart'a kadar yerine getirilmesi gerekiyordu.⁶⁵ Ne var ki, San Francisco Konferansı'nda Türkiye, diasporadaki Ermeni siyasi örgütlerinin toprak talepleri nedeniyle beklenmedik bir sorunla karşı karşıya kalacaktı.

Bilindiği gibi, Temmuz 1946'da Türkiye'de, CHP, DP ve diğer küçük partilerin katılımıyla yeni bir seçim yapıldı; böylelikle –en azından görünürde– tek parti dönemi sona erdi.

Ermeniler değişen uluslararası ve yerel koşullarla nasıl başa çıkıyorlardı? Bu koşullar onlar adına ne gibi sosyal ve siyasi güçlüklerle

64 Maarif Vekaleti, *Irkçılık-Turancılık* (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Sayı 4, 1944).

65 Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları: İkinci Parti* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 80-81.

yol açmıştı? Bu soruları yanıtlayabilmek için, 1915'ten sonra Türkiye'de kalan Ermenilerle ilgili, özellikle Cumhuriyet'in ilk on yıllarına ait, demografik, sosyal, siyasi ve kültürel alanlarda olabildiğince fazla bilgiyi bir araya getirmeye çalıştım.

Bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılında, 1915'te radikal bir dönüm noktasına ulaşacak olan hukuki, siyasi, kültürel, ekonomik ve fiziksel şiddetin, Türkiye Cumhuriyeti'nde devletin ve toplumun şekillendirilmesine kalıcı bir damga vurduğunu ortaya koyuyor. Yasama, eğitim, tarihyazımı, toplumsal örgütlenmeler, devlet politikaları, kültürel hayat, demografi, anlaşmazlık çözüm stratejileri ve yöntemleri, bunların hepsi, bu tarihsel dönüm noktasının gölgesi altında oluşmuştur. Çalışmamda 1915-1923 döneminde Ermenilere karşı uygulanan bütün politikaların, Cumhuriyet'in ilk on yılında da uygulanmaya devam ettiğini gösteriyorum. Tehcire tabi tutulacak sayıda Ermeni kalmamıştı, ama kalanlar, zımni bir anlaşmayla, soykırımsonrası inkâr politikalarının içinde yaşamak zorunda bırakıldılar. Ben buna soykırımsonrası inkâr habitusu diyorum.

Eldeki kaynaklar, diasporalaşma sürecinin 1923'ün ardından sona ermediğini, gerek taşradan İstanbul'a ya da başka yerlere göç biçiminde gerek bir cemaat olarak kurumsal ve hukuki dayanağın kaybı yoluyla, sonraki on yıllar boyunca da devam ettiğini ortaya koyuyor. İnkâr habitusu ile diasporalaşma süreci birbirinden ayrılamayacak şekilde iç içe geçmiştir. Ermeni karşıtı kampanyalar, her gün uygulanan ırkçılık ve Ermenilerin (Türkiye ve başka yerlerde) ısrarla hedef alınması, aynı habitusun bileşenleridir. Hukuki yapıların ve siyasi temsiliyetin kaybı, basının rolü, yetkinin üstlenilmesi ve erk kullanımı, ayrıca kurumsal yapıların ve referans noktalarının kaybı gibi meseleler 1944-1950 Patrik seçimi krizi döneminde iyiden iyiye belirginleşti.

Kitabın "İstanbul'da ve Diğer Vilayetlerde Kalan Ermenilerin Toplumsal Durumu" başlıklı ilk bölümü, İstanbul ve diğer vilayetlerdeki koşulların tarihsel arka planını ve erken Cumhuriyet döneminin toplum ve siyaset sahnesinde Ermenilerin nasıl bir yerde konumlandığını anlatıyor. Bu bölümde devlet politikalarının toplumsal etkisini göstermek için, gazete haberlerini, anıları ve sözlü tarih an-

latılarını kullanarak insanların günlük yaşantıları üzerinden bir toplumsal tarih oluşturmaya çalıştım. Aynı zamanda resmi ve toplumsal pratikler arasındaki sürekli etkileşimin altını çizerek soykırımsonrası habitus kavramını irdeledim. Cumhuriyetin ilk on yıllarında, hatta daha sonra da, Ermenilere rahatsızlık verenler, doğrudan ayrımcılık yapanlar ya da okulda, devlet dairelerinde, sokak ortasında fiziksel saldırıda bulunanlar, kendilerine hukuki bir yaptırım uygulanmayacağını biliyorlardı. Çok büyük bir nüfusun imhası ve soykırımın devlet tarafından inkârı, hayatta kalanların mallarına el konulmasına imkân tanıyan, hayatta kalanları susturan ve marjinalleştiren, onlara karşı bütün şiddet biçimlerini normalleştiren ve böylelikle sürece devamlılık kazandıran bir dizi politika üretti. Sonuç olarak birinci bölüm inkârın gerek toplumsal, gerek resmi düzeyde sıradanlaştırılmasını anlatıyor. Birinci bölümün son alt-bölümünde ise bu sıradanlaşmaya verilen uluslararası desteği ve soykırımsonrası dönemde uluslararası mekanizmaların inkârı ve inkârın kurumsallaştırılmasını nasıl kolaylaştırdığını göstererek, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bu bakımdan bir süreklilik hattı çiziyorum.

“Hukuki Bağlam” başlıklı ikinci bölüm, Türkiye’deki Ermeni cemaatinin 1923 sonrasında kendisini içinde bulduğu yeni hukuki çerçeveyi ve Tek Parti yıllarında yaşanan sorunları ele alırken, aynı zamanda kitabın ilgilendiği dönemin üzerinde duruyor: Tek Mütevelli Sistemi ve bu sistemin yol açtığı hukuki problemler, temsiliyete ve cemaat yönetim sistemine ilişkin sorunlar ve kurumsal temsil mekanizmalarının yok edilmesi ile birlikte bütün bir cemaat üzerindeki etkileri. Kaynaklar, hukuki sorunlarının çözümünü, bağlayıcılığı olan mekanizmalar yerine *de facto* uygulamalara terk etmek durumunda kalan Ermeni toplumunun hukuki temelini işlevsiz hale getirilme sürecini ortaya koyuyor.

Üçüncü bölüm, “Devlet Takibi ve Ermeni Karşısı Kampanyalar”, yalnızca İstanbul’daki değil, dünyanın diğer yerlerindeki Ermeni basınının da nasıl yakından izlendiğini, yasaklandığını ve yurtdışında basılan yayınların da Türkiye’ye girişinin engellendiğini anlatıyor. Ermeni karşıtı kampanyalar devletin Ermeniler üzerindeki sıkı ta-

kibiyle yakından bağlantılıydı; çünkü parti/devlet ve basın arasında hissedilir bir farkın olmadığı Tek Parti döneminde, aynı zamanda milletvekili olan gazete başyazarları, devlet –ya da parti– görevlileri olarak hareket ediyorlar, köşe yazılarıyla, hatta davranışlarıyla Ermenilerin sosyopolitik hayatını doğrudan etkiliyorlardı. Bu bölümde Ermeni basını ile Türk basını arasındaki ilişkileri ve etkileşimleri, Ermeni genel yayın yönetmenleri ile aydınların Ermeni karşıtı kampanyalara verdikleri tepkileri ve bu mücadelenin Ermeni basını ile bir bütün olarak Ermeni toplumu üzerindeki etkilerini ele aldım. 1945’ten sonraki Ermeni karşıtı kampanyaların en önemli temalarından biri San Francisco Konferansı’nda Ermeni siyasi örgütleri tarafından dile getirilen toprak talepleri meselesiydi. Bu talepler Stalin tarafından ısrarla gündeme getirilirken, bir yandan da dünyadaki tüm Ermenilere Sovyet Ermenistanı’na göç çağrıları yapılıyordu. Bu gelişmeler bahane edilerek Türkiye’de Ermeni karşıtlığı yeniden üretilti. Tek Parti dönemine ve II. Dünya Savaşı sonrasına Ermenice kaynakların ışığında baktığımızda, 1946’da başlayan özgürleşme mitinden çok farklı bir manzara görüyoruz.

Aynı zamanda çalışmamın konu aldığı dönemi de belirleyen “Patrik Seçimi Krizi” başlıklı dördüncü bölümde, bir yandan savaş sonrası uluslararası arenada değişen güç ilişkileri, bir yandan da Eçmiadzin Katolikosluğu, Kilikya Katolikosluğu, Kudüs Patrikhanesi ve çeşitli Ermeni ruhani önderlikleri arasındaki anlaşmazlıkların değişen içeriği bağlamında, İstanbul Patrikhanesi’nde yaşanan seçim krizine yakından bakıyorum. Seçim sorunu Ermeni diaspora cemaatleri arasında bir uluslararası krize dönüştü ve Eçmiadzin Katolikosluğu, patrikhaneler ve dünyanın çeşitli yerlerindeki ruhani önderlikleri arasında yeni bir ilişki ağının şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. Kuşkusuz kriz, hükümet çeşitli aşamalarda soruna dahil olduğundan, Türkiye’deki Ermeniler açısından daha da karmaşık sonuçlar doğurdu. Diğer diaspora toplulukları ve İstanbul’daki cemaat arasındaki, aynı zamanda patrikhaneler, katolikosluklar ve devletler arasındaki gerilimler, Ermenilerin Cumhuriyet döneminde yaşadığı ilk uluslararası krize zemin hazırladı.

Habitus

Bu kitapta Türkiye tarihini anlamada ve argümanımı yapılandırma-
mada iki kuramsal araç kullanıyorum: habitus⁶⁶ ve diaspora. Habitus
kavramını, her şeyden önce toplumsal ve en geniş anlamda devlet
ile toplum arasındaki –araştırmam sonucunda otobiyografik bilgiyle
çok yakından bağlantılı olduğunu gördüğüm– etkileşimlerin gerçek-
leştiği alanları ve bunlara aracılık eden yapıları açıklamak amacıyla
benimsedim. Her ne kadar biyografik ya da otobiyografik bilgi, ge-
nellikle psikoloji alanında bellek ve bellek kaybı üzerine araştırma-
larda kullanılıyor olsa da,⁶⁷ ben kavramı, deneyime dayalı olan ve bir
kuşaktan diğerine aktarılan bilgi anlamında kullandım. Almanya’da
Familienforschung olarak adlandırılan ailelere ilişkin literatür bu ara-
ştırma alanına büyük katkıda bulunmuştur.⁶⁸ Holokost çalışmaları
bağlamında geliştirilen bu araştırma türü henüz Türkiye’de benim-
senmemiştir. Aile tarihleri –ailenin yaşlılarının anlattıkları hikâyeler,
yerleşim yerlerinin tarihi, günlük pratikler ve kişinin kendi deneyi-

- 66 Burada, Pierre Bourdieu’nün kuramından yararlanan ufuk açıcı iki çalışmayı
anmak isterim: George Steinmetz, *The Devil’s Handwriting: Precoloniality and
the German Colonial State in Qingdao, Samoa and Southwest Africa* (Chicago ve
Londra: University of Chicago Press, 2007) ve Timothy Mitchell, *Colonizing
Egypt* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1991).
- 67 Martin A. Conway ve David C. Rubin, “The Structure of Autobiographical
Memory”, Alan F. Collins vd (der.), *Theories of Memory* içinde (Hillsdale,
NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1993), s. 103-137. Ayrıca bkz. Martin A.
Conway, “Memory and the Self”, *Journal of Memory and Language*, 53 (2005), s.
594-628 ve Darryl Bruce vd, “Memory Fragments as Autobiographical Knowl-
edge”, *Applied Cognitive Psychology* xxi/3 (2007), s. 307-324.
- 68 Örneğin bkz. Niklas Radenbach ve Gabriele Rosenthal, “Das Vergangene ist
auch Gegenwart, das Gesellschaftliche ist auch individuell. Zur Notwendigke-
it der Analyse biographischer und historischer Rahmendaten”, *Sozialer Sinn:
Zeitschrift für hermeneutische Sozialforschung*, xiii/1 (2012), s. 3-37. Aile araştı-
rması Almanca konuşan akademide kurumsallaşmıştır. Bu alanda yayımlanan
akademik dergilerden biri de, *Zeitschrift für Familienforschung*’dur. Ayrıca
Institute for Family Research & Counseling at University of Fribourg (Swit-
zerland) ve Institut für angewandte Biografie und Familienforschung Kassel
gibi çeşitli kurumlar da bu alanda çalışmalar yürütüyor. Die Westfälische Ge-
sellschaft für Genealogie und Familienforschung (WGfG) da aynı alanda faa-
liyet gösteren bölgesel ve sosyal kurumlardan biridir.

mi– bu bilginin çekirdeğini oluşturuyor. Bu bilginin, nasıl bir araçsal işleve sahip olduğunun bilincinde olmaksızın bir kuşaktan diğerine aktarılması, bilginin bir yaşam biçimine dönüşmesinde önemli rol oynuyor. Kaynaklarımı incelerken ve sözlü tarih görüşmelerimi yaparken inkârda içkin olanın ve kuşaklar boyu kesintisiz bir şekilde sürmekte olanın bu bilgi olduğunu anladım.

Görüşme yaptığım kişiler Türkiye’de doğmuş ve yetişmişti; bazıları Türkiye’yi terk etmiş, bazıları hâlâ burada yaşıyordu. Bu sözlü tarih anlatılarının kesişme noktası, benim kendi “toplumlaşma” (*sociation*) deneyimimden bildiğimin bir benzeri olan, bir tür otobiyografik bilgiydi. Loïc Wacquant “toplumlaşma” kavramını “toplumdan gelen, [...] benzer toplumsal koşullara ve koşullanmalara tabi olmuş herkes tarafından paylaşılan yargı ve eylem kategorileri” olarak tanımlarken, aslında toplumsallaşmanın önkoşullarına işaret ediyor.⁶⁹ Araştırma sürecinde, benim de içine doğduğum ve içinde büyüdüğüm dünyanın, tam da bu pratikler ve toplumlaşmalar dünyası olduğunun bilincine vardım. Dahası, bu kitabın yazımında kullanılan bütün diğer kaynaklar da, hayatta kalanın deneyimini inkâr eden yaratılmış değerler dizgesinin, günlük pratiklerin ve mekanizmaların varlığını kanıtlayan bir yazılı ve basılı belgeler dünyasını açığa çıkarıyor. Başka bir deyişle inkâr, hayatta kalanın tüm varoluşuna –deneyimleri, dili, anlatılmış ve anlatılmamış tarihi ve bilgisi dahil– rağmen toplumlaşma ve bireyleşmenin (*individuation*) merkezine yerleştirilmiştir. Görüştüğüm kişiler, farklı deneyimler ve bu deneyimleri nakletme biçimleri arasında paralellikler kurduğum yeni bir alan açtı önümde. Görüşmecilerimin, bazı noktalarda aktarması çok zor olan deneyimleri ve bu deneyimleri hayatlarının sıradan, olağan parçasıymış gibi görmeleri, beni Pierre Bourdieu’nün “habitus” kavramına götürdü; çünkü her şeyden önce habitus, pratiklerden beslenen bir kuramdı. “Pratiğin fiili mantığını açıklamak için [...] pratik algısının ürünü olan bir pratik teorisi ortaya koydum,” diyor Bourdieu.⁷⁰ Ha-

69 Loïc Wacquant, “Habitus”, Jens Beckert ve Milan Zafirovski (der.), *International Encyclopaedia of Economic Sociology* (Londra: Routledge, 2004), s. 315-319.

70 Pierre Bourdieu ve Loïc Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology* (Chicago: The University of Chicago Press, 1992), s. 120.

bitus, olağanlaşmış pratiklerin daha geniş ölçekte ve daha derinlikli anlaşılmasını mümkün kılar; olağan ve sıradanı inşa ederek yapıyı yapılandırır: “Bir yapılandırıcı ve yapılandırılmış yapı olarak habitus, pratikler ve düşüncelerle ilişki içindedir.”⁷¹ Başka bir deyişle pratikler ve düşünceler, eninde sonunda yapılandırılmış bir dünya, belirli bir toplumlaşmanın ürünü olan bir sıradanlık dünyası yaratır.

Çalışmaları Bourdieu'den devraldığı temel üzerinde yükselen Wacquant, habitusun “kökleri Aristoteles ve ortaçağ skolastiklerinin düşüncesine uzanan, 1960'lardan sonra Pierre Bourdieu'nün yatkılığa dayalı bir eylem kuramı geliştirmek üzere yeniden ele aldığı ve üzerinde çalıştığı eski bir felsefi kavram” olduğunu belirtiyor.⁷² Norbert Elias, habitus terimini 1937'de *Über den Prozess der Zivilisation* kitabında kullanmıştı, Bourdieu ise kuramını 1970'lerde geliştirdi. Wacquant şöyle yazıyor:

Kavramı tamamen sosyomantıksal (*socio-logical*) düzlemde nesnecilik (*objectivism*) ile öznelcilik (*subjectivism*) arasındaki karşıtlığı aşmak üzere yeniden işleyen, bu felsefi tartışmalar içinde olgunluğa ulaşmış Pierre Bourdieu'dür. Habitus, “dışsallığın içselleştirilmesini ve içselliğin dışsallaştırılması”nı, yani toplumun kalıcı yatkılıklar, ya da kararlı bir şekilde düşünme, hissetme ve eyleme geçmeyi sağlayan eğitilmiş beceriler ve inşa edilmiş eğilimler halinde bireylerde birikmesini içine alarak, bireysel ile toplumsal arasındaki ortak akıl (*common-sense*) tarafından kabul edilmiş ikiliği reddetmemize yardımcı olan arabulucu kavramdır. [...] Habitus bize ilk elden toplumlaşma ve bireyleşme ilkesini sunar: Toplumlaşma [söz konusudur], çünkü toplumdan gelen yargı ve eylem kategorilerimiz benzer toplumsal koşullar ve koşullandırmalara maruz kalan herkes tarafından paylaşılmaktadır (dolayısıyla eril bir habitustan, ulusal bir habitustan, burjuva bir habitustan vb söz edebiliriz); bireyleşme [söz konusudur], çünkü her birey, kendine ait bir yörüngesi ve dünyada bir lokasyonu olduğu için, benzersiz bir şemalar kombinasyonuna sahiptir. Hem (geçmiş toplumsal ortamlar tarafından) inşa edilmiş olduğu, hem de (şimdinin temsillerini ve eylemlerini) inşa ettiği için

71 age.

72 Wacquant, “Habitus”, s. 315-319.

habitus, stratejik bir niyet sonucu olmadan ve bir orkestra şefinin organize edici faaliyetinin ürünü olmaksızın, stratejinin sistematik karakterine bürünen eylemlere yönlendirerek, “bütün seçimlerin seçilmemiş ilkesi” olarak çalışır.⁷³

“Dışsalın içselleştirilmesi” ve “içselin dışsallaştırılması”, gerek toplumlaşmanın gerek bireyleşmenin bir parçası olarak okunduğunda, otobiyografik bilginin üretimini ve günlük hayatın üretiminin dayandığı temeli anlamak daha kolaylaşıyor. Birey hem habitus tarafından yapılandırılmıştır hem de onun içinde, onun yeniden ütilmesinde aktif olarak yer alır. Bourdieu, stratejik bir niyetin sonucu olmasa da ya da hatta, birey yaptığı seçimlerin sonuçlarının tam farkında olmasa da, stratejik seçimlerin sistematik nitelikte olduğunun altını çizer. Bu, bireyin rolünü azaltmak anlamına gelmez. Bourdieu, insan eylemlerinin o an meydana gelmiş bir uyarana verilen anlık bir tepki olmadığını, verili bir ilişkinin tarihi içinde gömülü olduğunu büyük bir açıklıkla belirtmiştir.⁷⁴ Bourdieu’nün tanımı, bir dizi toplumsallaşma düzenlilikleri ve normlarının bir anlam ürettiğine işaret eder – ki toplumsal hayat belirli bir tarihsel bağlam içinde bu anlam aracılığıyla inşa edilir. Meselenin bu toplumsal yanını salahiyyet (agency) ile birlikte düşündüğümde, 1923 sonrası dönem boyunca iki birbirine paralel ama asimetrik sürecin geliştiğini görüyorum. Bir taraftan, bir gruba, diğerlerinin aleyhine olacak şekilde, salahiyyet ve temsil kuralları bakımından öncelik tanıyan güç alanlarının –örneğin devletin uyguladığı kanuni yaptırımlar, sosyoekonomik alanlar, kültürel-politik alanlar– yaratıldığını ve bunun uluslararası destek

73 age.

74 Bourdieu ve Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, s. 124. Salahiyyet-yapı tartışmasına ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. William H. Sewell Jr., “A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation”, *American Journal of Sociology* xcvi/1 (1992), s. 1. Judith Butler ile Pierre Bourdieu arasındaki ilginç bir tartışma için bkz. Judith Butler, *Excitable Speech: A Politics of the Performative* (Londra: Routledge, 1997) ve Pierre Bourdieu, *Pascalian Meditations* (Cambridge: Polity Press, 2000). Ayrıca bkz. Lois McNay, “Agency and Experience: Gender as a Lived Relation”, *Sociological Review*, 52 (2004), s. 173-190 ve Terry Lovell, “Resisting With Authority: Historical Specificity, Agency and the Performative Self”, *Theory, Culture & Society*, xx/1 (2003), s. 1-17.

bulduğunu söyleyebilirim. Başka bir deyişle, Türkiye toplumunda belirli bireysel yetki kullanımlarına ve belli yapılara öncelik tanınabildi ve bunlar başkalarına karşı kolaylıkla harekete geçirilebildi. Bu imtiyaz, kökenini günlük yaşamın pratiklerinden alıyordu. Öte taraftan da, bu öncelik tanınmış kurumsal ve bireysel vekalet, ötekinin, yani gayrimüslim ve gayritürk nüfusun, özelde, bu çalışmanın konusu olan Ermenilerin kurumsal ve bireysel olarak yok edilişi yoluyla işliyordu. Bourdieu'nün deyişiyle bu, tarihin içinde barındırdığı ilişkiye verilen cevaptır.

Dış koşullara (içinde yaşadığım toplum ve devlet yapıları) ve iç koşullara (bir parçası olduğum cemaat ve aile yapıları) baktığımda bir dizi yeni pratiğin benimsenmesinin inkâra mündemiç olduğunu kavradım: Dil, tarih, yok etme ve hayatta kalma, bunların hepsi çeşitli düzeylerde inkâr edilmişti. Ancak bütün toplumsal boyutlarıyla inkârı kapsamlı bir şekilde formüle edecek bir kuram yoktu. Kuşaktan kuşağa aktarılan pratiklerle benim de bir parçası olduğum bir dünya yaratılmıştı. Ancak bu pratikler bütünü, bilgi üretim sistemleri içinde bir kuram olarak hak ettiği yeri bulamamış, dolayısıyla kuşaklar boyu yaşanan felaket deneyimleri ve pratiklerden yola çıkarak bir soyutlama yapılamamıştı. Çalışmam bu yönde atılmış bir adım. Felaket deneyimleri ve pratikler derken, büyükanne ve babaların öldürüldüğü ya da kaybolduğu, çeşitli kaçırılma öykülerinin normal kabul edildiği, din değiştirdiği bilinen akrabaların olduğu ve el koyma politikalarıyla mal ve mülklerin kaybedildiği bir aileye sahip olmaktan bahsediyorum. Farklı yerlerde (evde ve dışarıda) farklı isimler kullanmak bir kaide haline gelmişti. Ermenileri (ve diğer gayrimüslim, gayritürk grupları) soyağaçlarından koparmak için verilmiş, grup kimlikleriyle pek alakalı olmayan, Soyadı Kanunu'nun ürünü tuhaf aile adları da sıklıkla kullanılıyordu. *De facto* ya da *de jure* kısıtlamalar sonucunda, sadece gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelerde, hatta binalarda yaşamak zorunda kaldık, belirli mesleklerde çalışmaya, diğerlerine yönelmemeye zorlandık. Anadilimizi belirli yerlerde konuşmaktan kaçınmayı, kendi varoluşumuzu gizlemeye yarayan bir dizi strateji geliştirmeyi alışkanlık haline getirdik. “Varo-

luş” sözünü kullandım, çünkü bütün bu stratejileri kullanarak insan yalnızca kendi kimliğini saklamakla kalmıyor, geniş toplum içinde görünmez oluyor, yalnızca kendi cemaati içinde görünür olabiliyor, aslında var olabiliyor ve her iki alan da inkârcı habitus tarafından belirleniyor. Böylece inkârın bir parçası olmadan var olmanın hiçbir yolu kalmıyor.

Ancak, var olmanın bu önkoşullarında dahi, sağ kalanların soyundan gelenlerin inkârı ile failerin soyundan gelenlerin inkârı aynı kefeye koyulamaz. Her ikisi de inkârı yeniden üretir, ancak kurbanların soyundan gelenler, her ne kadar hayat biçimi olarak inkârın bir parçası olsalar da, inkâr aracılığıyla kurbanlaştırılmaya devam ederler. Çalışmamda analiz ettiğim bütün kaynakların bir soyutlaması olarak, yapıyı yapılandıran yapıları tanımlamak için bir terim öneriyorum: *soykırımsonrası inkâr habitusu*. “Soykırımsonrası” sözcüğünde geçen “sonrası”, soykırımın son bulduğu anlamına gelmiyor; tersine soykırım felaketinin sonsuzluğunu ve geri döndürülemezliğini anlatmak için bu şekilde kullanıyorum. Ancak fiziksel şiddet ve bunlara eşlik eden politikaların, bilhassa “billurlaştıkları” dönemdeki mahiyeti özel bir dikkatle ele alınmalıdır. Dolayısıyla, “sonrası” kavramı özellikle soykırımcı politikaların hayata geçirildiği, felaketin soyutlanarak her yanı sardığı, felaketin inkârının bugüne kadar gelen onyıllar süresince bir habitusa dönüşerek hayatın her alanına sirayet ettiği dönemi ifade ediyor. Bu nedenle söz konusu dönemi, “soykırımsonrası” şeklinde bileşik sözcükle ifade etmeyi seçtim.

Habitus, yalnızca belirli durumlarla ilişkisinde kendisini ortaya koyar; yalnızca spesifik yapılarla olan ilişkisinde belirli söylem ve pratikler üretir.⁷⁵ Dolayısıyla, tamamen farklı sonuçlar yaratma gücüne de sahiptir. Örneğin ben, *Nor or* kuşağı olarak andığım Ermeni aydınlarının, inkârcı bir ortamda doğan ve gelişen eşitlik mücadelesini, habitusun bu özelliğinin bir örneği olarak görüyorum. Onların bu habitusla mücadelesi farklı bir sonuç doğurdu ve bu da inkârcılığın boyunduruğu altına girdi, yani şiddet kullanılarak yasaklandı, kuşağın üyeleri ya hapse atıldı, ya sürüldü, ait oldukları, içinde doğdukları cemaatle bağları koptu ve eserleri onyıllar boyunca unutuldu.

75 Bourdieu ve Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, s. 135.

Bu kitapta, genel olarak kurumların etkilerinin yanı sıra, kurumların yarattığı farklılıkların da bireyler tarafından içselleştirildiğini ve kuşaktan kuşağa yeniden üretildiğini, böylece güçlendirildiğini savunuyorum. “Farklılık” kavramı, bu anlamıyla, habitusun tanımından birinde karşımıza çıkar: “Dolayısıyla habitus, ayrımları, mesafeleri ve hiyerarşik ilişkileri muhafaza etme eğiliminde olan, böylece toplumsal düzeni belirleyen bütün bir farklılıklar sistemini yeniden üretecek şekilde, pratikte (bilinçli ya da kasıtlı olmasa da) tekrarlanan yeniden üretim stratejilerinin temelinde yatar.”⁷⁶ Farklılıklar sistemi yaratma amacıyla ırk, kültür, eğitim, dil ve sosyoekonomik koşullar rahatlıkla araçsallaştırılabilir. Bir farklılıklar ve dışlamalar sisteminin içselleştirilmesi olgusu, toplumsal ve kurumsal yapılara katılım bağlamında anlaşılabilir. Gelgelelim, bir soykırım coğrafyasında bütün içselleştirmeler daha keskin anlam ve biçimler kazanır. Dolayısıyla 1923 sonrası dönemde bütün yurttaşların eşit olduğu iddiasının, Ermenilerin (ve diğer gayrimüslim ve gayritürklerin) hak taleplerini boşa çıkarmak için devletin kullandığı söylemsel bir araç olduğunu, eşitlik adı altında farklılıkların yeniden üretimini sağlayan bir *de facto* yöntem olduğunu öne sürebiliriz.

Konumuz bağlamında habitus, hukuk “alan”ında –Bourdieu’nün kullandığı anlamda– (İşkân Kanunu, Vakıflar Kanunu, Lozan Antlaşması ile güvence altına alınan hakların Anadolu’da Ermeni okullarının açılmasının yasaklanması yoluyla fiilen tanınmaması, vakıf mallarına el konulması gibi yargı kararları ve “Türklüğü aşağılama” suçlamasıyla açılan davalar), akademik alanda (seçici ve güdümlü bilgi üretimi, inkârcı konu başlıklarına, argümanlara ya da yöntemlere sağlanan özel destek ve erişime kapalı arşivler) ve toplumsal alanda (sokakta, okullarda, çalışma arkadaşları ya da komşular tarafından uygulanan ve gündelik hale gelmiş taciz, ayrımcılık) bütün devlet politikalarını ve toplumlaştırılmış öznellikleri kapsar,⁷⁷ işleyişini onlar aracılığıyla sürdürür ve onları yapılandırır. Böylece soykırımsonrası inkâr habitusu, bir dünya görüşü ve pratikler dünyası üretir.

76 Pierre Bourdieu, *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*, çev. Loretta C. Clough (Cambridge-Oxford: Polity Press, 1996), s. 3

77 Bourdieu ve Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, s. 126

Bourdieu, salahiyet formülasyonunun yanı sıra, bireyin toplumlaşmasında tarihin rolüne ve toplumsal koşulların habitusun yeniden üretilmesi üzerindeki etkisine yaptığı vurgu nedeniyle eleştirilmiştir.⁷⁸ Ancak Steinmetz, Bourdieu'nün, toplumsal pratiğin kurallara uyma temelinde biçimlendirilmemesi ve toplumsal aktörlerin salt "yapıların taşıyıcıları"na indirgenmemesi yönünde açıkça uyarıda bulunduğunu belirtir.⁷⁹ Örneğin, toplum tarafından kabul görmek ve saygınlık, sağlam bir kariyer inşası, düzenli bir gelir, devlet mekanizmalarına katılım vs üzerinden kurulacak toplumsal ilişkilerin iki önkoşulu, aktörlerin (*agents*) işbirliği ve inkâr habitusunun yeniden üretimidir. Bunlar Türkiye'deki toplumun genelinin lehine işlerken, aynı habitus, gayrimüslimler ve gayritürkler için var olmama hali ve görünmez olma alanı, Ermeni parlamenterler için ise inkârcı habitus tarafından kesin çizgilerle belirlenmiş bir alan demekti. İnkârcılığın yeniden üretimi "anlaşma"da içkindir, bir önkoşuldur, zımnen varılmış bir mutabakat ya da Bourdieu'nün kullandığı sözcükle "ortak akıl" (*common sense*) meselesidir:

Habitusun orkestrasyonunun temel etkilerinden biri, pratiklerin ve dünyanın anlamı (*sens*) üzerine varılmış mutabakatın güvence altına aldığı *nesnellîğe* sahip bir ortak akıl dünyasının üretilmesi, başka bir deyişle, aktörlerin deneyimlerinin uyumlu hale getirilmesi ve benzer ya da aynı deneyimlerin, bireysel ya da kolektif (festivallerde örneğin), irticalen ya da programlı dile getirilişiyle (klîşeler, atasözleri) her bir deneyimin sürekli olarak pekiştirilmesidir.⁸⁰

İrticalen ya da programlı olarak, kolektif ya da bireysel düzlemde dile gelen benzer ya da aynı deneyimler, resmi politikalarla toplum-

78 George Steinmetz, "Bourdieu, History and Historical Sociology", *Cultural Sociology*, v/1 (2011), s. 51. Daha ayrıntılı bilgi için bkz., James Bohman, "Practical Reason and Cultural Constraint: Agency in Bourdieu's Theory of Practice", Richard Shusterman (der.), *Bourdieu: A Critical Reader* içinde (Oxford: Blackwell, 1999) , s. 129-152 ve Ciaran Cronin, "Bourdieu and Foucault on Power and Modernity", *Philosophy and Social Criticism*, xxii/6 (1996), s. 55-85.

79 Pierre Bourdieu, *The Political Ontology of Martin Heidegger* (Oxford: Polity, 1991), s. 252; aktaran Steinmetz, "Bourdieu, History", s. 51.

80 Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 80.

sal tepkilerin örtüştüğü alanlarda yaşanıyor ve ben bunun bir tesadüf olarak düşünülemeyeceği kanısındayım, zira soykırım *taksirli* (omission) değil, *taammüden* (commission) işlenmiş bir suç.⁸¹ Dolayısıyla, ne kadar çok insan suça, ondan çıkar sağlamak suretiyle, ortak oluyorsa, inkârın yeniden üretimi de o kadar kolay gerçekleşiyor. Çıkarın mutlaka maddi olması gerekmiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılında gerek devlet, gerek toplumun terkihi ve yapısı radikal ve kesin bir değişime uğradı. Sınıfsal, kültürel, mimari, ekonomik yapılar, günlük hayat, hatta doğa ve hayatın her alanı gelecek onyıllar boyunca bundan etkilenecekti. Sonuç olarak inkâr, hayatın sıradan bir parçası, devletin köklü bir özelliği ya da Bourdieu'nün habitusu tanımlarken dediği gibi, "insan doğasına dönüşen ve bu haliyle inkâr edilen bir tarih"⁸² haline geldi, ben bunu içsel olana değil ama sıradana, alışlagelmiş, "olması gerekene" dönüşmek olarak okuyorum.

Türkiye üzerine yapılan akademik çalışmalarda inkârcı malzeme bolca bulunur; ama yakın zamanlara ait bir örnek, habitus kavramının, tarihin inkârına yönelik bilgi üretiminin sürekliliğini sağlayan bir araç olarak nasıl kullanılabileceğini gösteriyor. Türkiye tarihini habitus kavramını kullanarak analiz eden pek fazla akademik çalışma yoktur. Yakınlarda yayımlanan, doktora tezinden kitaplaştırdığı *Yenilgiden Sonra Doğu Batı ile Yaşamayı Nasıl Öğrendi* başlıklı çalışmasında Ayşe Zarakol, Türkiye (1918-1939), Japonya (1945-1974) ve Rusya (1990-2007) karşılaştırmasını yaparken habitus kuramını Türkiye'ye uygulamış.⁸³ Ancak habitusa bir toplumsal kuram olarak değil, uluslararası ilişkiler alanında algıların nasıl farklılık gösterdiğini analiz etmede kullanılacak bir araç olarak başvurmuş. Zarakol kitabında habitusu, "Türkler"e yaptığı atıf dışında⁸⁴ toplumsal ko-

81 Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* (Londra: Continuum International Publ., 2011), s. 12.

82 Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, s. 78-79.

83 Ayşe Zarakol, *Yenilgiden Sonra Doğu Batı ile Yaşamayı Nasıl Öğrendi* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012), s. 27.

84 Kitabın başından itibaren Zarakol, kimlik politikalarının sosyopolitik katmanlarıyla bağlantılı başkaca bir tanımlama yapmaksızın "Türkler" sözcüğünü kullanıyor. *age*, s. 25-26. Türkiye'de kimlik inşası ve habitusun analizi için bkz.

şullara neredeyse hiç gönderme yapmadan, çoğunlukla devlet ve uluslararası aktörler bağlamında ele alıyor.⁸⁵ Habitusu tanımlarken bir kavram olarak toplumun adı geçiyor, ama habitusun yeniden üretilmesinde toplumun rolü ve Türkiye’de bu mekanizmaların nasıl işlediğinden bahsetmiyor.

Habitus kavramı, kitabın ikinci bölümünde “leke”lenmiş⁸⁶ ulusal kimliğin etkisi bağlamında ele alınıyor. Zarakol, önceden imparatorluk olan bu üç ülkenin habituslarının iki ortak özelliğe sahip olduğunu belirtiyor. Birincisi modern ulusun yapılanması süreci boyunca “gerilik” ile lekelenmiş bir kimlik, ikincisi de “daha büyük bir geçmişin gölgesinde” kalmışlık bilincidir.⁸⁷ Zarakol devletin kuruluşunda bazı olayların etkilerinin ulusal habitusun oluşumunda rol oynadığını belirtmiyor değil; ancak burada da, Osmanlı İmparatorluğu’nu Japonya ve Rusya’dan ayıranın, “İmparatorlukta yaşayan Hristiyanların yarattığı travma” olduğunu ve bu unsurların İmparatorluğu “sırtından vurduğunu” okuyoruz.⁸⁸ Ancak Zarakol, bu kesin ayrımı tuhaf bir şekilde (ve açıklamasız bırakarak) tırnak içinde veriyor. Zarakol’un ısrarla imparatorluğun uğradığı kayıpları sayması, “Türk düşüncesi”ni⁸⁹ ele geçiren paranoyaya ışık tutuyor; nitekim, Zarakol, bu habitusun oluşumunda ne soykırımın, sürgünün, tehcirin, ne varlıklara el konulmasının, ne de benzer politikaların rolü olduğu kanısında. Oysa bunların hepsi tam da Cumhuriyet’in kuruluş sürecinde gerçekleşti. Bu durumda, kitabın kapağında Ortaçağ Ermeni krallığı Pakraduni’nin eski başkenti Ani’nin fotoğrafının yer alması

Barış Ünlü, “Türklüğün halleri: Barış Ünlü’yle Türklük sözleşmesi ve Türkiye entelektüelliği üzerine”, Eren Barış ile söyleşi, *Express*, 133 (2013), s. 24-27 ve Ünlü, “Türklüğün Kısa Tarihi”, *Birikim*, 274 (2012), s. 23-34.

85 Nick Crossley, “The Phenomenological Habitus and Its Construction”, *Theory and Society*, xxx/1 (2001), s. 83; Zarakol, *Yenilgiden Sonra* içinde, s. 33.

86 Zarakol, s. 136.

87 *age*, s. 138.

88 *age*.

89 *age*, s. 179. Sayısal verilerle ilgili ilk cümleye “Osmanlı Arşivleri” şeklinde dipnot verilmiş. Bibliyografyada da, önceki dipnotlarda da böyle bir referans bulamadığım için, gösterilen bu kaynağa bir anlam veremedim. “Osmanlı Arşivleri” adında bir kaynak olamayacağı için, bunun da kaynakların istismarı olgusunun bir örneği olarak görülmesi gerekir.

ve söze Orhan Pamuk'un Nobel ödülünü almasına Türkiye'den verilen tepkilerle başlanması sadece bir ironi olarak görülemez. Nitekim, Orhan Pamuk'un "Ermenilerin kitlesel katline"⁹⁰ ilişkin ifadelerini kitabında aktarırken bilmesinlerci (*obscurantist*) ve inkârcı bir dil kullanıyor. Kanımca burada, ironik bir şekilde, Bourdieu'nün tanımı, yani tarihin insan doğasına dönüşmesi ve bu haliyle inkâr edilmesi durumu, kitabın hem kapağında, hem yapısında, hem de sunuluşunda ete kemiğe bürünüyor. Dolayısıyla kitap, hem şeklen hem de içerik olarak, kaynakların akademik düzeyde kötüye kullanılmasını da içeren soykırımsonrası inkâr habitusuna örnek olarak kendini ortaya koyuyor.

Sosyolojik kuramları tarihe uygulamanın kolay olmadığı doğrudur, ama Steinmetz, Bourdieu'nün kuramının, barındırdığı kilit kavramlar dikkate alındığında, özü itibarıyla tarihsel olduğunu savunur: "Aslında gerek toplumsal yeniden üretim gerek toplumsal değişim, Bourdieu'nün projesinin kalbinde yer alır. Bourdieu'nün bütün ana kuramsal kavramları –habitus, alan, kültürel ve simgesel sermaye– özü itibarıyla tarihseldir. Gerçekte Bourdieu için 'her toplumsal özne tarihseldir.'⁹¹ Belirli bir habitusun yaratılmasında tarihin rolünü Bourdieu şöyle anlatıyor:

Tarihin ürünü olan habitus, tarih tarafından yaratılan şemalara uygun olarak, bireysel ve kolektif pratikler, dolayısıyla tarih üretir. Yatkinlıklar sistemi –şimdinin içinde yaşamaya devam eden ve il-

90 İsviçre gazetesi *Tages Anzeiger*'in yaptığı röportajda Pamuk, "Bu ülkede bir milyon Ermeni ve 30.000 Kürt öldürülmüştür," demişti (şuradan ulaşılabilir: www.theguardian.com/world/2005/oct/23/books.turkey, erişim 8 Eylül 2018). Zarakol ise söyleşinin bu bölümünü, "[röportajda] [Pamuk] Ermeni katliamlarını ve Türkiye'deki Kürt azınlıklarla ilgili sorunları konuşmaya hazır olduğunu söyledi," şeklinde aktarıyor. Kürtler için "azınlık" kavramını kullanması ve "sorunları konuşma" ifadesini seçmesi, yanı sıra sayıları telaffuz etmekten kaçınması inkârcı söylemle örtüşüyor. Öte yandan Pamuk'un sayı vermesi de, sayıların ifade ettiği şey kavramsal olarak tanımlanmadıkça fazla bir anlam ifade etmiyor.

91 C. Charle ve D. Roche, "Pierre Bourdieu et l'histoire", *Le Monde* (6 Şubat 2002); Steinmetz, "Bourdieu, History", s. 46. Steinmetz ayrıca Bourdieu'de tarih ile sosyolojinin, özellikle Fransız akademik sisteminde, karşılıklı olarak nasıl birbiriyle bağlantılı olduklarını gösterir.

kelerine uygun yapılandırılmış pratikler içinde kendisini var etmek suretiyle, kendisini gelecek içinde tekrarlama eğiliminde olan bir geçmiş (anlık konjonktürel sınırlamalara indirgenemeyecek olan) dış gereklilikler yasasının kesintisiz işleyişini yürürlüğe koyan bir iç yasa– nesnelciliğin toplumsal dünyada gördüğü, ama varlıkları için rasyonel bir dayanak sunamadığı, süreklilik ve düzenlilik prensibidir.⁹²

Burada Bourdieu, habitusun dayanıklılığının, daha az rasyonel görünen, dolayısıyla da kavranması daha zor olabilecek bir veçhesine işaret eder. Bir kez tarihsel olarak şekillendikten sonra, dış koşullar değişse bile habitus kendini yeniden üretmeye devam eder. Habitus- ta bir değişiklik olması için bir kriz durumuna, tarihsel olarak kayda geçmiş bir kırılma noktasına –güç ilişkilerinde radikal bir değişiklik, alanların ve toplumlaşmaların yeniden tanımlanmasına– ihtiyaç vardır demek mümkün. 1915-1923, Bourdieu’nun terminolojisiyle, öznel ve nesnel yapıların rutin düzeninin şiddet kullanılarak bozulduğu⁹³ bir “kriz” dönemi olarak tanımlanabilir. Ermakoff’a göre,

Kriz zamanları, kopuş zamanlarıdır. Pratikler beklenen etkileri doğurmazlar. Geçmişten miras alınan yatkınlıklar devre dışı kalıp işlevsiz hale gelirler ve koşullardan kaynaklanan güçlükler ya da zorunluluklarla bağlantıları kalmaz. Geçerliliklerini kaybederler. Sonuçta aktörler, gözlerinin önünde doğmakta olan dünya ile ters düşmüşlerdir.⁹⁴

1923 sonrası dönemi belirleyen, ilk bölümde ele aldığım, inkârın kurumsallaşması iken, 1915 öncesi dönem de, imparatorlukta toplumlaşma, resmi ve toplumsal temsiliyet, yönetim mekanizmaları, siyasi işbirliği, katılıma ilişkin kavramsallaştırmalar ve bu kitabın dışında kalan birçok başka farklılıklara ilişkin bir dizi kuralın geçerli olduğu bir dönemdi. Her durumda, inkârda mündemiç soykırım-sonrası yapıları ve pratikleri analiz etmeden önce, bu tarihsel fark-

92 Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, s. 82.

93 Bourdieu ve Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, s. 131.

94 Ivan Ermakoff, “Rational Choice May Take Over”, Philip S. Gorski (der.), *Bourdieu and Historical Analysis* içinde (Durham: Duke Univ. Press, 2013), s. 93.

lılıkların ve değişikliklerin derinliğinin –idealize etmeksizin– altını çizmek önemlidir.

Ne var ki, konumuz olan Türkiye tarihinde, II. Dünya Savaşı sonrası San Francisco Konferansı sırasında SSCB ve Ermeni örgütlerinin toprak talepleri de dahil olmak üzere çeşitli kriz anları yaşandı, ama bu krizler, 1915-1923 döneminde yerleşikleşmiş değerlere ve normlara ya da güç ilişkileri alanına tehdit oluşturmamış, zira bunlar büyük ölçüde uluslararası dünyanın kabul ettiği daha geniş bir değerler ve normlar dizisinin ürünüydü. Sonuçta, Türkiye bağlamında inkârcı habitusta herhangi bir tarihsel değişimin gerçekleşmesi çok katmanlı güç ilişkilerine bağlıydı. Ancak Bourdieu aynı zamanda şunu da söylüyor: “Habitüs bazılarının yorumlayabileceği gibi kader değildir. Tarihin ürünü olması nedeniyle, sürekli deneyimlere maruz kalan ve dolayısıyla bu deneyimlerin yapılarını ya pekiştirerek ya da değişikliğe uğratarak onlardan sürekli olarak etkilenen bir açık *yat-kınlıklar sistemi*dir. Habitüs dayanıklıdır ama ebedi değildir!”⁹⁵ Soykırım ve inkâr bağlamına uygulandığında habitüs kuramı değişim ya da dönüşüm olanağı sunuyor; ancak hem belli bir zaman dilimine ihtiyaç duyulması hem de devlet ve toplum oluşumunun yaygın ve derin mekanizmaları hesaba katıldığında böylesi bir değişim, ancak çeşitli alanlarda, örneğin ekonomik, politik ve toplumsal alanlarda, günlük yaşamı da değiştirecek ve yeniden yapılandıracak bir dizi krizin patlak vermesi halinde, başka bir deyişle kuşaklar boyunca var olan habitüsün ömrünü tüketmesi ve kendini yeniden üretemez hale gelmesi ile mümkün olabilir. Evet, habitüsün aktörleri, söz konusu habitüs gerçeğini tanımları ve mekanizmalarını, değerler sistemini ve sıradanlaşmış pratiklerini karşılarına almaları halinde, toplumsal ve kurumsal pratikler dizisini değiştirme potansiyeline sahiptir, ancak bu durumda bile bu seçimi yapmaları için anlamlı bir nedenlerinin olması gerekir. 1945 sonrası Almanya ile 1915 sonrası Türkiye’yi karşılaştırmak, Almanya’da soykırımın tanınması ile Türkiye’deki inkâr arasındaki farkı tanımlamaya, soykırımsonrası inkâr habitüsünü anlamaya ve bir tanıma habitüsünün toplumsal, kurumsal, eko-

95 Bourdieu ve Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, s. 133.

nomik ve politik haritasını çıkarmaya yönelik araştırmalar için can alıcı öneme sahiptir. Almanya’da onyıllarla ifade edilebilecek bir zaman diliminde yeni bir normlar ve değerler dizisinin kurulabilmesi, dönüşümü doğuran bir kriz ve verilen çeşitli mücadeleler sonucunda gerçekleşebilmiştir.⁹⁶

DİASPORA

Bu çalışmanın sunduğu bulgular temelinde 1923 sonrası dönemi kuramsallaştırmada kullandığım ikinci argüman diasporalaşmaya ilişkin. Gerek devam eden sürgün gerek devletin iskân politikaları sonucunda Küçük Asya ve Kuzey Mezopotamya’da Ermeni varlığı sona erdi; bu süreçte Ermenilerin kültürlerini ve dillerini yeniden üretmesi engellendi, Lozan Antlaşması’nca tanınan hakları hiçe sayıldı⁹⁷ (vilayetlerde Ermeni okulları yeniden açılmadı), güvenlik gerekçeleriyle iskân yönetmelikleri çıkarıldı (kalan Ermenilere “yabancı” ya da “içerideki düşman” damgası vurulmuştu),⁹⁸ dini ve kültürel anıtları yok edildi ve onlara karşı düşmanca bir toplumsal baskı yaratıldı. Ermenilerin, Cumhuriyet döneminde, 1920’ler ve 30’larda, İstanbul’a ya da Suriye’ye kitlesel göçü sürdü. Bu kitapta okur, Türkiye’de kalan Ermenilerin yapısal ve toplumsal olarak yok edilisinin izini sürebilecektir. Böylece Cumhuriyet dönemi boyunca bir diaspora toplumu doğmuştur ve ilk otuz yıl, Türkiye’de diasporalaşma sürecini anlamada kilit öneme sahiptir.

Türkiye’de kalan Ermenilerin hukuki ve toplumsal koşulları çevresinde yürütülen tartışmalara çoğunlukla biçim veren “azınlık” terimi, ulus devlet anlayışına ait bir hukuk terimidir. Ancak Akçam ve Kurt’un da işaret ettiği gibi, Türkiye’de kalan Hristiyanlar ve Yahudilerle ilgili sorunlar birer azınlık sorunu olarak ele alınamaz, çünkü Türkiye Cumhuriyeti, bugün “azınlık” olarak görülen bu grupların

96 Bu, idealize edilmiş bir durum olarak değil, II. Dünya Savaşı’ndan sonra başlamış ve devam eden açık uçlu bir süreç olarak anlaşılmalıdır.

97 Lozan Antlaşması’nın ayrıntılı bir analizi için bkz. Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 107-213.

98 *age*, s. 212.

yok edilmesi temelinde inşa edilmiştir.⁹⁹ Bu nedenle, terminolojiye açıklık getirmek gerekiyor. Birincisi, bir kavram olarak “azınlık”, soykırım ve çeşitli sürgünler tarihini görünmez kılan, böylece sonucu meşrulaştıran bir hukuki kategoriye gönderme yapar. İkinci olarak azınlık terimi, ulus devlet yapılarıyla bağlantılı bir dizi kavramı yeniden üretir, çoğunluğun “ulus”, azınlığın “öteki” olduğu bir olağanlık çerçevesi kurar. Bunların her ikisi de hayali kategorilerdir ve daha da önemlisi, kitapta göstereceğim gibi, imparatorluktan devralınan gayrimüslimlerin yönetsel yapıları, her zaman ulus devletin mekanizmalarına uymamıştır. Dahası “azınlık” terimi, çoğunluk karşısında “küçük” bir grubu ifade ettiği için, sınırlı bir araştırma alanına işaret eder. Oysa tam tersidir: “Azınlık”la bağlantılı her sorun, her şeyden önce çoğunluğa dairdir. Terminolojiyle ilgili başka bir sorun, şu ya da bu biçimde ayrımcı politikaların ve günlük ırkçılığın hedefi olan bir genel grup kategorisi, yani gayrimüslim kategorisi yaratmak istediğimiz zaman doğar. Oysa Osmanlı İmparatorluğu’nda gayrimüslim grupların hiçbirisi aynı haklara ya da aynı sosyopolitik veyahut hukuki arka plana sahip değildi. Bu nedenle genelleyici bir kavram kullanmanın mümkün olmadığına karar vererek, her bir grubu kendi adıyla anmayı seçtim. Kapsamlı bir şekilde Ermenilerin kaynaklarından yararlandığım için genellikle Ermenilerden söz edeceğim. Bu, diğer grupların aynı politikalardan etkilenmemiş olduğu anlamına gelmiyor; bazı durumlarda etkilenmiş, bazı durumlarda etkilenmemişlerdir. Ancak elimde her grupla ilgili gerekli malzeme bulunmadığından ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan devralınan hukuki çerçeve büyük ölçüde farklılıklar gösterdiği için, homojen bir gruptan bahsedilemeyeceğini düşünüyorum.

1915’ten sonra Ermeni diasporasının doğuşu soykırımın bir sonucudur. Öyleyse Malatya’da, Ordu’da ya da Glendale’de yaşayan Ermeniler arasında veya San Francisco’da ya da İstanbul’da yaşayan Diyarbakırlı Ermeniler arasında kategorik bir fark yoktur. Hayat tarzları ve günlük hayatta başa çıkmak durumunda oldukları sorunlar elbette farklıdır, ama memleket bildikleri yerde, şehirde ya da

99 age, s. 12.

kasabada yaşamıyor olmalarının nedeni aynıdır. İkinci olarak, Cumhuriyet'in ilk on yıllarında kurumsal ve hukuki yapıların yok edilmesi Türkiye'deki Ermeniler için yeni bir gerçeklik yaratmış, örgütlenme ve temsil haklarını büyük ölçüde kaybetmişlerdir. Küçük Asya ve Kuzey Mezopotamya'da kalmalarını sağlayacak hukuki ve toplumsal temel çökertilmiştir. İlk bölüm bu süreci ele alıyor. İkinci ve dördüncü bölümler ise diasporalaşma sürecini, kazanılmış hakların kaybını, bir "azınlık cemaati" üyelerine dönüşmelerini ve artık ne devletin ne de toplumun bir parçası olduklarından, bir *millet* olarak salahiyetlerinin –kendi kendilerini inkâr etmeye zorlanmak dışında– bir önem taşımadığı gerçeğiyle çarpıcı bir şekilde yüzleşmelerini anlatıyor.

Türkiye'de kalan Ermeniler alternatif bir terim olarak "diaspora" sözcüğünü kullanmazlar. Oysa akademik bir yayın olan *Diaspora*'nın kurucusu Khachig Tölölyan, İstanbullu Ermenileri 1915'ten önce bile diaspora olarak görmüştür:

Bütün soykırımsonrası diaspora cemaatleri kendilerini, farklı ama etkili düzeylerde, büyük emperyal merkezlerdeki, özellikle İstanbul'daki, eski varlıklı diaspora cemaatlerinin sahip olduğu kurumları yeniden inşa etmeye adanmışlardır. [...] Önemli bir nokta şu ki, birkaç yüzyıl boyunca en büyük ve en önemli Ermeni diaspora cemaati olan İstanbullu Ermeniler, Türk devleti tarafından baskı gördükleri zamanlar dışında, kendilerini diaspora olarak değil, daha çok İstanbul'un kozmopolit dünyasında yaşayan, tarihi bir geçmişe sahip, mükemmel bir şekilde örgütlenmiş ve kurumsal olarak doygun bir cemaat (*hamaynk*) olarak gördüler.¹⁰⁰

İstanbul'da yaşayan Ermenilerin, 20. yüzyıla kadar gayet iyi örgütlenmiş bir diaspora cemaati olduğunun altını çizmek gerek. Hastaneler, kiliseler, okullar ve vakıflar gibi kurumların yanı sıra, dergiler, gazeteler ve kitaplar gibi ileri düzeyde entelektüel üretim, İstanbul Ermenilerine ait, *canlı bilginin* varlığının kanıtıdır. Burada Mihran Dabağ'ın "*diaspora als gelebtes Wissen*"¹⁰¹ (canlı bilgi olarak diaspora)

100 Khachig Tölölyan, "Elites and Institutions in the Armenian Transnation", *Diaspora*, 9 (2000), s. 118-120.

101 Mihran Dabağ, "Diaspora als gelebtes Wissen", Mihran Dabağ, Martin Sökefeld ve Matthias Morgenstern, *Diaspora und Kulturwissenschaften* içinde (Leip-

kavramını kullanıyorum. Dabağ'a göre diaspora, dayanıklılık gerektiren bir "Vergemeinschaftungsform", yani bir kolektivizasyon formudur.¹⁰² Ermeni Patrikhanesi ve ondan türemiş yapılar bu dayanıklılık koşulunun bileşenleri olarak görülebilir. Öte yandan Raymond Kévorkian, 1915 Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler başlıklı hacimli kitabında Patrikhane'nin ancak 18. yüzyılın ortalarında Osmanlı Ermenileri için bir referans noktası haline geldiğini yazar:

[P]atrikhane'nin, Kilikya ve Akhtamar Katolikoslukları ve ilkesel olarak hiyerarşik açıdan daha üst bir makam olmasına rağmen Kudüs Patrikhanesi dahil, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm piskoposluklar üzerinde tam ve etkili bir nüfuza sahip olması ancak 18. yüzyılın ilk yarısında Tokatlı Avedik, Hovhannes Golod ve Hagop Nalyan gibi güçlü patrikler sayesinde oldu.¹⁰³

Temsilcilerinin vilayetlerdeki yetkisi ve varlığı 19. yüzyılın ortalarına kadar hayli sınırlı olan Patrikhane, o dönemde varlıklı Ermeni seçkinlerin baskısı altındaydı.¹⁰⁴ Kévorkian'ın da belirttiği üzere Patrikhane gücünü yüzyıllar içinde kazandı ve bu nedenle de varlığı, Osmanlı Ermenileri için İstanbul'u –özellikle İstanbul'un hiçbir zaman tarihi Ermeni krallıklarının bir parçası olmadığı da düşünüldüğünde– kendiliğinden bir "yurt"a (home) dönüştürmedi.

Ulf Björklund, Türkiye Ermeni cemaatini "klasik bir rehine diasporası" şeklinde tanımlar. Belirli bir tarihsel döneme göndermede bulunmadığı için, bu tanımın 1915 ya da 1923 sonrasına işaret ettiğini düşünüyorum. "Bolsohayutyun'un (İstanbul Ermenileri) durumu klasik bir rehine diasporasına örnek teşkil eder; temel açmazları düşmanın yurdunda yaşamalarıdır. Sanıyorum içeridekiler olsun, dışarıdakiler olsun, çoğu Ermeni aynı fikirdedir."¹⁰⁵

zig: Gustav-Adolf-Werk Verlag, 2011), s. 14. Diaspora kavramı konusunda bkz. Sökefeld, "Das Diaspora-Konzept in der neueren sozial-und kulturwissenschaftlichen Debatten", *Diaspora und Kulturwissenschaften* içinde, s. 18-33.

102 age, s. 17.

103 Raymond Kévorkian, 1915 Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, çev. Mayda Saris ve Sosi Dolanoğlu (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012), s. 11.

104 age.

105 Ulf Björklund, "Armenians of Athens and Istanbul: The Armenian Diaspora and the 'Transnational Nation'", *Global Networks*, 3 (2003), s. 349.

Diaspora literatürü bütün dünyada Yahudi ve Ermeni cemaatlerinden bahseder.¹⁰⁶ Ancak Türkiye’de kalan Ermenileri bir diaspora olarak tanımlamak her zaman kolay değildir. İstanbullu kanaat önderleri ya da biliminsanları, bir bütün olarak İstanbul ve Türkiye Ermenileri için “diaspora” sözcüğünü kullanmamayı tercih ederler. Örneğin Melissa Bilal, “Türkiye’deki Ermeniler için diaspora sözcüğünü kullanmayı sorunlu buluyorum,” diye yazmıştır.¹⁰⁷ Ermenice *Nor Marmara* gazetesi genel yayın yönetmeni Rober Haddecıyan, “İstanbul Ermeniler *ıspürk* (diaspora) değildir. *Ispürk*, anayurtlarını terk eden insanlardan oluşur. Biz terk etmedik,” demiştir.¹⁰⁸ Agos’un öldürülen kurucusu ve genel yayın yönetmeni Hrant Dink, çeşitli yazı ve açıklamalarında Türkiye’de yaşayan Ermeniler ile başka yerlerde yaşayan Ermenileri birbirinden ayırmıştı. Ermeni kimliği üzerine kaleme aldığı dizinin ilk yazısında, Türkiye’deki Ermeniler diasporanın bir parçası olarak düşünülse de, düşünülme de, diasporada Ermeni kimliği üzerine yapılan her tartışmanın bütün Ermeniler için önemli olduğunu belirtiyordu.¹⁰⁹ Şubat 2004’te yazdığı başka bir yazıda Hrant Dink, diasporada yaşayan Ermenilerle Türkiye’deki Ermeniler arasında tarihsel olarak hiçbir fark olmasa da, bir ayrım olduğunu açık bir şekilde dile getirmişti, ona göre bu ayrımın ardında Türkiye’deki Ermenilerin hâlâ Türklerle birlikte yaşıyor olması yatıyordu, birlikte yaşam kimlikle ilgili travmaların iyileşmesine katkıda bulunduğu gibi, ilişkilerin normalleşmesinin de mümkün ol-

106 Örneğin; Tölölyan, “Elites and Institutions in the Armenian Transnation”, *Diaspora* 9 (2000), s. 107-36; Kim Butler, “Defining Diaspora, Refining a Discourse”, *Diaspora*, x/2 (2001), s. 189-219; Andre Levy, “Diasporas Through Anthropological Lenses: Contexts of Postmodernity”, *Diaspora*, ix/1 (2000), s. 137-157.

107 Melissa Bilal, “Longing for Home at Home: The Armenians of Istanbul”, Marie-Aude Baronian, Stephan Besser ve Yolande Jansen (der.), *Diaspora and Memory: Figures of Displacement in Contemporary Literature, Arts and Politics* içinde (Amsterdam-New York: Rodopi B.V., 2007), s. 62.

108 Björklund, “Armenians of Athens and Istanbul”, s. 345.

109 Hrant Dink, “Ermeni Kimliği Üzerine (I): Kuşaklara Dair”, Agos, sayı 397, 7 Kasım 2003. Dink’in, Türk Ceza Kanunu’nun “Türklüğü aşağılama” suçunu tanımlayan 301. maddesi uyarınca yargılandığı dava, bu yazı dizisi nedeniyle açılmıştı.

duğunun ispatıydı.¹¹⁰ Bir sonraki hafta, manşet yerine, gazetenin ne diasporayı ne de Ermenistan'ı temsil ettiğini belirten Agos imzalı bir yazı yayımlandı.¹¹¹ Yazı, Dink'in Ermeni kimliği üzerine kaleme aldığı yazı dizisinin ardından gazeteye ve Dink'e yönelen ırkçı saldırılara cevaptı. Ama yine de, yazılarından Dink'in Türkiye'deki Ermenileri "üçüncü bir grup" olarak gördüğünü anlıyoruz: Bir diasporadaki Ermeniler, bir Ermenistan ve bir de Türkiye'deki Ermeniler vardı.

Dink Malatya'da doğmuş, sonradan ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmişti. Bugün Küçük Asya ve Kuzey Mezopotamya'da neredeyse hiç Ermeni kalmadı; en azından bir toplumsal ve kültürel Ermeni hayatının varlığından bahsedemeyiz. Ermenilerin 1923 sonrası dönem boyunca devam eden sürgününe dair hikâyeler hâlâ yazılmayı bekliyor ve bir taraftan da bu hikâyeler kuşaktan kuşağa bellekteki canlılığını kaybediyor. Dahası "diaspora" sözcüğü, Türkiye'nin inkârcı habitusu tarafından, gerek kanaat önderleri gerek resmi ağızlar tarafından karalama amacıyla kullanılageldi; kurbanlar, hayatta kalanlar ve onların soyundan gelenler canavarlaştırıldı, şeytanlaştırıldı.

"Yurt" (*home*), bu tartışmaların merkezinde yer alan kavramlardan biri. Soykırımsonrası üçüncü ya da dördüncü kuşak Osmanlı Ermenileri açısından yurt dendiğinde neresi anlaşılıyor? Ermenistan Cumhuriyeti mi? Muhtemelen hayır. Marsilya, Paris, Glendale, New York mu? Bilal, İstanbul'da yaşayan Ermeniler bağlamında, aynı yerde, hem oraya "ait olma"nın ve hem de "yerinden edilmiş olma"nın Türkiye'de azınlık olma deneyimini tanımladığını belirtiyor.¹¹² Bilal, azınlık olma deneyimi bağlamında "anayurtta yerinden edilmiş olma" durumunun sorgulanması gerektiğini savunuyor.¹¹³ Genel olarak bu görüşe katılıyor, ancak yukarıda belirttiğim nedenlerle Bilal'in bu tanımı azınlık kavramı bağlamında kullanmasına katılmı-

110 Hrant Dink, "Zorunlu Bir Saptama", Agos, sayı 413, 27 Şubat 2004. Bu yazı Agos'ta, Mustafa Kemal'in evlat edindiği, Türkiye'nin ilk kadın savaş pilotu olan Sabiha Gökçen'in Ermeni kökenli olduğuna ilişkin bir haberin gazetede yer almasından iki hafta sonra yayımlandı. Dink'i de, gazeteyi de ırkçı saldırıların hedefi haline getiren bu yazı ve haber oldu.

111 "Türkiye Bizimle Güzel", Agos, sayı 414, 5 Mart 2004.

112 Bilal, "Longing for Home at Home", s. 55.

113 *age*, s. 62.

yorum. Onun da ötesinde, Türkiye'deki Ermeniler söz konusu olduğunda sorulması gereken bir başka soru da, "yurt" denilen yerin, hayatta kalanlar için "yurt" olma özelliğini ne ölçüde koruduğudur. Bu nedenle diasporanın, 1923'ten sonra Türkiye'de kalan Ermenilerin toplumsal, hukuksal, kurumsal, kültürel ve ekonomik deneyimlerini de kapsayan daha kapsamlı bir kavramsallaştırmanın konusu olmasını öneriyorum. Bu kitapta sunduğum materyal, hayatta kalan kuşağın İstanbul'da ya da vilayetlerde kendini yurdunda/evinde hissettiğini varsaymanın zor olduğunu gösteriyor. İstanbul, hayatta kalanlara evsahipliği yapan diğer şehirlerden ne bakımdan farklıdır? Farkın Patrikhane'nin varlığından kaynaklandığı öne sürülebilir. Uzun süre Osmanlı egemenliğinde kalan ve Ermeni Patrikhanesi Manastırı'nın bulunduğu Kudüs de, Antep, Maraş ve diğer yerlerden hayatta kalanlara ev sahipliği yapmıştır. Ancak bu özellikler Kudüs'teki Ermeni hayatta kalanların önemli bir diaspora oluşturduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Diaspora kavramının, basitleştirilerek bir kendini kimliklendirme (*self-identification*) ya da bir kimlik kategorisi olarak değil, Türkiye'de yaşamaya devam eden Ermenilerin –aynı şekilde 1915'ten sonra Suriye, Lübnan, Kıbrıs, ABD ya da diğer ülkelerde oluşan cemaatlerin de– soykırımsonrası koşullarını anlamak için analitik bir araç olarak görülmesini öneriyorum.

Bu kitapta, Türkiye'nin ilk otuz yılında, hayatta kalan Ermenilerin kendileri ile diğer ülkelerdeki akrabaları, yani Ermeni hayatta kalanlarla arasına mesafe koymak için büyük çaba harcamak zorunda kaldıkları, buna zorlandıkları anlatılıyor. Mülk talepleri, geri dönme talepleri ve hayatta kalanların siyasi örgütlenmesi, bu cemaatlerin Kemalist devlet ideolojisi tarafından şeytanlaştırılmasında önemli rol oynamıştır. Sonuçta, İstanbul Ermeni cemaatinin dünyanın diğer yerlerindeki Ermeni cemaatleri ve Ermenistan Cumhuriyeti ile arasına mesafe koyması da, diasporanın canavarlaştırılması da, Kemalist yapılanmaların sonucudur. Akçam ve Kurt, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından kanaat önderlerinin ve devlet görevlilerinin, özellikle geri dönmek ve mülkiyet haklarının

geri verilmesini talep etmek isteyen Ermeniler aleyhine sarf ettikleri sözlere bir dizi örnek veriyorlar.¹¹⁴ Bu Ermeni karşıtı tutum 30'lar ve 40'lar boyunca çeşitli şekillerde kendisini sürekli olarak yeniden üretti. Kitabın üçüncü ve dördüncü bölümleri, Ermeni karşıtlığının gerek devlet gerek toplum nezdinde çeşitli bağlamlarda devam ettiğini ortaya koyuyor. Başka devletlerin yurttaşı olan ve Türkiye'deki haklarını talep eden Ermeniler kesintisiz bir şekilde şeytanlaştırıldı. Özel hayata dışarıdan müdahale anlamına gelen bu yönelim, insanları kendi hayatlarına öylesine yabancılaştırdı ki, neredeyse her birinin diaspora cemaatlerinde akrabaları olduğu halde, İstanbul'daki Ermeni aileler de "diaspora" sözcüğüne çoğu kez açık bir kuşkuyla yaklaşır oldular, en hafif ifadeyle olumsuz çağrışımları olan bir kavram muamelesi yaptılar.¹¹⁵

Dolayısıyla 1923 sonrası dönemde birbirine paralel iki süreç görüyorum: İlki, vilayetlerden akın akın süren ve en geniş anlamıyla bir diasporalaşma sürecine işaret eden Ermeni göçü, ikincisi ise vilayetlerde kurumsal ve toplumsal yaşamın yok edilmesi –okulların, koroların, yetimhanelerin, kiliselerin, manastırların vs kapatılması– ve bir bütün olarak cemaatin hukuki yapısının işlevsizleştirilmesidir. Bunlar bir araya geldiğinde, İstanbul'a hapsedilmiş, son derece kırılan bir diaspora cemaatinin ortaya çıktığını görüyorum.

Hagop Mintzuri'den (1886-1978) kısa bir alıntı, İstanbul'un neden her zaman "yurt"/"ev" olarak görülemeyeceğini daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir. Mintzuri, 1914'te köyü Armıdan'dan İstan-

114 Akçam ve Kurt, *Kanunların Ruhu*, s. 179-204.

115 Bir diaspora olarak Ermeni cemaatine ilişkin görüşler için bkz. hetq.am/eng/articles/953/ (erişim 10 Eylül 2018), Kurken Berksanlar, hyetert.blogspot.de/2011/05/turkiye-ermenileri-diaspora-m.html (erişim 10 Eylül 2018), Vartan Matiossian, azadalik.wordpress.com/2011/07/05/istanbul-diyaspora-midir-degil-midir/ (erişim 6 Ekim 2018), Talin Suciyan, <https://hyetert.org/2009/10/20/diaspora-kim-talin-sucuyan/> (erişim 12 Ağustos 2018). Diasporanın canavarlaştırılması ve şeytanlaştırılması için bkz. Ayda Erbal ve Talin Suciyan, "One Hundred Years of Abandonment", *The Armenian Weekly*, Özel Sayı, 2011, s. 41-5, şuradan ulaşılabilir: www.armenianweekly.com/2011/04/29/erbal-and-suciyan-one-hundred-years-of-abandonment/ (erişim 27 Eylül 2018).

bul'a bademcik ameliyatı olmak için gelmiş ve gemiyi kaçırdığı için İstanbul'da kalmıştır. I. Dünya Savaşı patlar ve seferberlik ilanı ile askere alınır. Köyüne geri dönemez. 1915'te tehcir başladığında ailesine defalarca telgraf çeker ve sonunda "bilinmeyen bir yere" gönderildiklerini öğrenir. Karısından, anne ve babasından, dört çocuğundan bir daha hiç haber alamayacaktır. Mintzuri hayatının sonuna kadar İstanbul'da yaşadı ve yüzlerce yazı, kronik ve yedi kitap yazdı. *İstanbul Anıları* kitabının "Ben" başlıklı bölümünde Hagop Mintzuri şöyle diyor:

Benim ne işim vardı bu şehirde? Hayat beni buraya savurdu. Bana kalsa, bizim yaylalardan, coşkun ırmak boylarından ayrılmazdım. Ben bir rehineyim ve bir rehine olarak burada [İstanbul'da] yaşamaya mahkûmum.¹¹⁶

116 Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları*, çev. Silva Kuyumciyan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017), s. 222.

İstanbul'da ve Diğer Vilayetlerde Kalan Ermenilerin Toplumsal Durumu

TARİHSEL ARKA PLAN

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin yakın dönemde yapılan araştırmalar sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte kopuşlar ve süreklilikler çevresinde yürütülen tartışmalarda yeni tarihsel materyallere ulaşmak mümkün oldu. Bu bölüme, dönem için belirleyici olduğuna inandığım tarihsel arka plana –koşullar, yapılar ve pratikler– genel bir bakışla başlayacağım. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde malların ve yasa yapıcı mekanizmaların müsadere ve soykırımsonrası süreçleri meşrulaştıran mekanizmalar çok önemli bir çalışma alanı olan 1923 sonrası ekonomik düzeni belirliyor.¹ Bu alanda zenginleşen literatürden, geçiş döneminin yapıları ve pratiklerine ilişkin ne kadar çok bilgi edinirsek, süreklilik ve kopuşların niteliğine dair kavrayışımız aynı ölçüde kuvvetlenecektir.

Söz konusu sürekliliğin ana hatlarını ilk kez, Erik Jan Zürcher'in 1980'lerin ortalarında yayımlanan kitabı *Turkey: A Modern History*² ortaya koymuştur. Özellikle kitabın sonunda yer alan biyografiler, 19. yüzyılın son onyıllarından 20. yüzyılın ilk yarısına kadarki dönemin önde gelen simalarının hangi işlere imza attığını görmemiz için güzel bir başlangıç noktası sunar.³ Taner Akçam da Türkiye'nin bugünkü sorunlarının kökeninin Osmanlı mirasından geldiğini yaz-

1 Bkz. Akçam ve Kurt, *Kanunların Ruhu*; Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*.

2 Kitabın Türkçe çevirisi İletişim Yayınları tarafından *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* başlığıyla 1995 yılında yayımlanmıştır.

3 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s. 519-552.

mıştır.⁴ Ancak burada ben, bu tartışma konusunun ayrıntılarına girmek yerine, Akçam'ın dikkat çektiği, "imparatorluktan cumhuriyete geçişte varlığını devam ettiren ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yöneten gibi, yönetilenin de davranış dünyalarını temelinden açıklayan 'zihniyet sürekliliği'"⁵ konusuna dikkat çekmek istiyorum.

Doğu vilayetlerine yönelik politikalar ve 19. yüzyıldan itibaren görülen kurumsal ve yapısal süreklilikleri ele alan ikincil literatür, yalnızca bir dizi politika 1923 sonrasında da devam ettiği için değil, aynı zamanda, ele aldığım ana grup olan Ermenilerin bölgenin yerli nüfusunu oluşturması nedeniyle de, birbirleriyle bağlantılı şekilde yorumlanmalıdır. Bu nedenle süreklilik, ikincil literatürde merkez-çeper ilişkileri bağlamında izi sürülmesi gereken bir meseledir.

Doğu vilayetleri yakın zamana kadar merkez-çeper ilişkileri bağlamında popüler bir konu değildi. *The Ottoman Empire 1700-1922* adlı kitabında Donald Quataert, 19. yüzyıl boyunca devlet aygıtında ve uygulamalarında meydana gelen değişimi ayrıntılarıyla incelemiş⁶ ve "Merkez-Çeper İlişkileri" başlıklı bölümü bu konuya ayırmıştır. Ancak en önemli süreçlerden biri bu dönemde yaşandığı halde, söz konusu bölümde yalnızca Şam ve Nablus dolayısıyla 1840'lar üzerinde durmuş, 20. yüzyılın ilk yirmi yılında varlığını gösteren Osmanlı mirası konusunu ele almamıştır. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde modernleşme süreçleri üzerinde geniş kapsamlı çalışmalar yapmış bir sosyolog olan Şerif Mardin, Osmanlı devlet yapıları ve işlevlerini incelerken merkez-çeper ilişkileri üzerinde durmuştur.⁷ Mardin, merkez-çeper ilişkileri açısından doğuda 1925'teki

4 Taner Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide* (Londra: Zed Books, 2004), s. 11.

5 Akçam, *From Empire to Republic*, s. 12.

6 Bkz. Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922* (New York: Cambridge University Press, 2005), s. 54-90; *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 95-121.

7 Şerif Mardin, "Center-periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", der. Engin Akarlı ve Gabriel Ben-Dior, *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems* içinde (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1975), s. 7-32. Menemen olayı ve Şeyh Said hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zürcher, *Modernleşen Türkiye*, s. 251-255; 266.

Şeyh Said İsyanı'nı, batıda Menemen Olayı'nı Cumhuriyet dönemi-
nin iki dönüm noktası olarak görür.⁸ Mardin'e göre Şeyh Said İsya-
nı, "Kurtuluş Savaşı evvelinde ve zarfında meydana gelen korkunç
parçalanmalar" kapsamında bastırılmış, Menemen Olayı ise çeperin
merkeze yeni bir ihaneti olarak yorumlanmıştır: "Çeperin başlıca
mekânı olan taşra, bir kez daha Cumhuriyet'in seküler amaçlarına
ihanetle özdeşleştirildi."⁹ Cihangir Gündoğdu ve Vural Genç'in ilk
kitaplarında da yazdıkları gibi, 19. ve 20. yüzyıllarda doğu vilayetle-
rinde devletin egemenlik kuramamış olması, merkez-çeper ilişkileri
alanındaki siyaset üretiminde belirleyici olmuştur. Kitapta yazarlar,
özellikle Tanzimat döneminde hedeflenen çözümlerin incelenmeye
değer olduğunun altını çizerler.¹⁰ Devletin yaklaşımındaki süreklilik
hattı, hem 1923 öncesi ve sonrasında kullanılan dilde hem de uygu-
lamalarda,¹¹ *layihalar*¹² üzerinden gözlemlenebilir.

Doğu vilayetlerinde denetimin olmamasının sorunsallaştırılması,
literatüre önemli bir katkıda bulunmuştur; ancak sorunun ikinci bir
yanı, yani 19. yüzyıl ve sonrasında farklı gruplarla bağlantılı mer-
kez-çeper ilişkilerinin mahiyeti de incelenmelidir. Martin van Bru-
inessen'e göre hem merkezileşme hem de ademi merkezileşme eği-
limlerinin eşzamanlı varlığından söz edilebilir.¹³ 19. yüzyılın ikinci
yarısında "Doğu Sorunu" olarak adlandırılan problem, aslında dev-
let iktidarının icrasına ilişkin ve çok katmanlıydı. Gerek Kürt aşi-
ret reisleriyle 1840'larda yapılan anlaşmalar, gerek Vilayet Reformu

8 age, s. 23.

9 age.

10 Cihangir Gündoğdu ve Vural Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzâle-i Vahşet, Tashih-i İtikâd, Tasfiye-i Ezhân 1880-1913* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), s. 15-17. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl politikaları için bkz. Reşat Kasa-
ba, *Bir Konargöçer İmparatorluk, Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, çev. Ayla Ortaç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012).

11 Gündoğdu ve Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti*, s. 13-14.

12 *Layihalar* politik, ekonomik, askeri ya da idari sorunların olduğu düşünülen
bölgeler hakkında hazırlanmış, çözüm önerilerini de içeren raporlardır. Bu ko-
nuda daha fazla bilgi için bkz. Mübahat Kütüoğlu, "*Layiha*", DIA (Ankara,
2003), s. 116-117, Gündoğdu ve Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti*, s. 11.

13 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan* (Londra-New Jersey: Zed Books, 1992), s. 175.

(1864 Vilayet Nizamnamesi), 1858 Arazi Kanunnamesi gibi idari yapıdaki değişiklikler¹⁴ en geniş anlamıyla bir sömürgeleştirme süreci olarak görülebilir. Hans-Lukas Kieser, Kürt aşiretleriyle Osmanlı ordusu arasındaki savaşı bir “iç fetih” (*Binneneroberung*) süreci olarak tanımlar.¹⁵ Layihalar konusundaki çalışmalarında Gündoğdu ile Genç, hem Alevi ve Kürtlerin hem de Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Dersim’deki merkez-çeper ilişkileri üzerine önemli veriler ve analizler sunuyorlar. Yazarlar, Arazi Kanunnamesi ve Vilayet Nizamnamesi’nin Padişah’ın gücünü artırıp yerel güç odaklarının etkinliğini azaltmaya yönelik bir politika olarak tanımlamakta.¹⁶ Ussama Makdisi’nin “Batı egemenliği altındaki modernite çağında her ülke kendi Doğu’sunu yaratır. 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu da bu konuda bir istisna oluşturmaz”¹⁷ saptamasına gönderme yapan Gündoğdu ve Genç, Dersim’in Osmanlı yönetici elitinin “Doğu”su olduğunun altını çizerekler.¹⁸ Mikdad Mithad Bedirhan’ın bir layihası da buna gösterdikleri örneklerden biridir. Burada Bedirhan, Dersim’in Osmanlı dünyasının “vahşi Afrika akvamı” (kabileleri) olduğunu belirtir ve Dersim’de, İngiliz sömürgecilerin Sudan’a uyguladığı önlemlerin alınmasını önerir.¹⁹ Yazarlar, Osmanlı elitinin, Kuzey Afrika ve

- 14 Vilayet Nizamnamesi ve idari/demografik değişiklikler için bkz. Roderic H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire* (New York: Gordian Press, 1973) ve Raymond H. Kévorkian, “The Administrative Divisions”, aynı yazar, *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra: I. B. Tauris, 2011); *Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşe Taşkent Ekmekci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 380-382.
- 15 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 66. Kieser, kitabının Almanca özgün basımında “*Binneneroberung*” sözcüğünü kullanmış, ancak kitabın Türkçe çevirisinde bu kavram “iç sömürgeleştirme” olarak aktarılmış. Ben, Kieser’in de tercihi doğrultusunda (e-posta mesajı, 23 Şubat 2015), Almanca özgün kaynağı temel alarak “iç fetih” sözcüğünü kullandım.
- 16 Gündoğdu ve Genç, *Dersim’de Osmanlı Siyaseti*, s. 16. Arazi Kanunnamesi için bkz. Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s. 182-185.
- 17 Ussama Makdisi, “Ottoman Orientalism”, *American Historical Review* cvii/3 (2002), s. 768-796.
- 18 Gündoğdu ve Genç, *Dersim’de Osmanlı Siyaseti*, s. 52.
- 19 *age*, s. 53.

Arap vilayetlerinde olduğu gibi Dersim için de kendi modern-öncesi söylemlerini yarattıklarını belirtirler.²⁰

Son on yılda Osmanlı İmparatorluğu ve –özellikle Arap vilayetleri özelinde– sömürgecilik konusunda önemli sayıda yayının²¹ varlığına rağmen, aynı dönemde, yani 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlangıcına kadarki dönemde, Ermenilerin sömürgeci bas-kılar karşısındaki taleplerine yönelik devlet politikaları mevcut literatürde neredeyse hiç ele alınmamıştır. Avukat ve Meclisi Mebusan üyesi Krikor Zohrab'ın “Pnagcutyun” [Nüfus] başlıklı yazısı, vilayetlerin demografisi ve 1880'lerde başlayan vilayet sınırlarının değiştirilmesi uygulamasına ilişkin ilginç veriler sunar.²² Zohrab, küçük vilayetlerin yeniden yapılandırılması ve bununla amaçlanan nüfus mühendisliğinin –Rumeli'de Rumlara ve Bulgarlara yapılanlar gibi–doğu vilayetlerinde Ermenileri azınlık durumuna düşürmeyi hedeflediğini düşünmektedir.²³ Vilayetlerin yeniden şekillendirilmesinin

20 age.

21 Bkz. Selim Deringil'in çalışmaları: *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (Londra, 1998) ve “‘They Live in a State of Nomadism and Savagery’: The Late Ottoman Empire and the Post-colonial Debate”, *Comparative Studies in Society and History*, xlv/2 (2003), s. 311-342; Thomas Kühn, *Empire, Islam and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919* (Leiden: Brill Publ., 2011); Isa Blumi, *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen, 1878-1918* (İstanbul: İsis Yayınevi, 2003); Marc Aymes, “Many Standards at a Time”, *Contributions to the History of Concepts*, viii/1 (2013), s. 26-43; ve *A Provincial History of the Ottoman Empire: Cyprus and the Eastern Mediterranean in the Nineteenth Century* (Londra: Routledge, 2014).

22 Krikor Zohrab, “Pnagcutyun” [Nüfus], Albert Şaruryan (der.), *Yergeri joğovadzu* [Toplu Eserler], c. 3, s. 513-542. Bu yazı, Zohrab'ın Marcel Léart ismiyle 1913'te Paris'te Fransızca olarak yayımlandığı iki önemli yazıdan ikincisidir. İlki “Ekonomik ve Etnolojik Perspektiften Sivas Vilayeti ve Ermenilerin Durumu” (*Sepastıayi nahankü dndesagan yev azkakragan desagedits yev hayeri trutyunı*) makalesidir, daha sonra gözden geçirerek *Haygagan hartısı pasdatuğteru luyısın dag* (*Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015) ismiyle bir kitapçık olarak da yayımlanır. Ben, Ermenice tercümesinden faydalandım. Zohrab'ın tüm eserlerinin yeniden basımının editörü Albert Şaruryan, bu iki makalenin tarihsel önemine dikkat çeker. *Yergeri joğovadzu*, c. 3, s. 18-23.

23 age, s. 520. Zohrab, İstanbul Patrikhanesi'nin talebi üzerine, Kudüs Patrikhanesi'nin borçlarını ödemek için bedel-i askeriye fazladan eklenen para mik-

evveliyatıyla ilgili olarak da Masayuki Ueno, vilayetlerden gelen ve Patrikhane tarafından hükümete sunulan takrirlere dayanarak, vilayetlerde yaşanan sorunları ve bunların İstanbul'daki yansımalarını incelemiştir.²⁴ Ermeni Milli Meclisi'nin tutanaklarına göre 1849-1869 yılları arasında hükümete iletilecek şikâyetleri içeren ve çoğu doğu vilayetlerinden gelen 539 karar ele alınmış.²⁵ Bunların çoğu (210) Ermenilere uygulanan şiddetle, yerel devlet görevlilerine yönelik şikâyetlerle (122) ve vergi tahsilatıyla (76) ilgilidir.²⁶ Her ne kadar Patrikhane'nin bu takrirlere yanıtları 1860'a kadar sınırlı sayıda olsa da Ueno, gazetelerin doğu vilayetlerinde yaşanan sorunları İstanbul Ermenilerine duyurmaya başladığına dikkat çekiyor.²⁷ Konu cemaatin gündeminde kalır, ancak seçimle görev başına geldikten sonra Patrik Khrimyan, "vilayetlerdeki zulmü" Ermeni meclisinin gündemine taşır ve konuşmalarında da bunlardan bahseder.²⁸ Dolayısıyla 1840'lardan itibaren vilayetlerden şikâyetler gelmeye başlamış, gazetelerdeki haberlerden de görüldüğü gibi, bunların sayısı 1860'lardan 1870'lere artış göstermiştir. Buradan, can ve mal güvenliği sorunu dahil olmak üzere, Ermenilere yönelik şiddete bir çözüm getirilmediği sonucuna varabiliriz. Şikâyetlere tatminkâr bir cevap verilmiyor ya da yapıcı adımlar atılmıyor, Hamidiye Alayları döneminde ise bunları katliamlar izliyordu. Kanımca iki noktada daha fazla araştırmaya ihtiyaç var: Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni milletinin idari işleminde merkez-çeper ilişkileri, başka bir deyişle Ermeni patrikhaneleri ve katolikosluklar arasındaki ilişkiler; ikincisi, buna paralel ilişkilerin mahiyeti, yani 19. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin Kürt-Ermeni ilişkilerini nasıl yönettiği.

tarını, Divan-ı Hümayun'un ödenmesini öngördüğü miktarla karşılaştırmış, yaptığı hesaplama sonucunda 1884'te Ermeni nüfusunu üç milyonun üzerinde bulmuş ve bu sayıyı da Patrikhane'nin istatistikleriyle karşılaştırmış.

24 Masayuki Ueno, "For the Fatherland and the State: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms", *International Journal of Middle East Studies*, 45 (2013), s. 93-109.

25 *age*, s. 96.

26 *age*.

27 *age*, s. 99.

28 *age*.

Ueno'nun gösterdiği üzere, 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında doğu vilayetlerinde Ermenilerin talepleri merkez-çeper sorunlarına yeni bir katman daha eklenmesine yol açtı. Ben bu zaman dilimini, sonradan "Doğu Sorunu" şeklinde adlandırılan bir dizi soruna barışçı bir çözüm getirme yönünde yoğun çaba sarf edilen bir dönem olarak görüyorum. Devlet soykırımıyla sonuçlanan bir politikayı benimsediğinde artık tüm çabalar sonuçsuz kalmış, üstelik tüm bağlam değişmişti. Bunun sonucu olarak da, 19. yüzyılın sorun üreten merkez-çeper ilişkileri, buna ek olarak da soykırımcı bir yola girilmesinin ağır yükü, 1923 sonrasına taşınmış oldu. 1923 sonrası dönemde izlenen politikalarla ilgili olarak Mardin, 1923-1946 döneminde huzursuzluğa yol açabilecek bölge olarak görülen çeperin her zaman mercek altında tutulduğuna dikkat çeker.²⁹

Cumhuriyet'in resmi tutumu Anadolu'nun dama tahtası [görünümündeki] yapısını dağıtıp sessizliğe gömmekti. Cumhuriyet ideolojisine sosyalizasyonu sağlanan kuşaklar böylece yerel dini ve etnik grupları, Türkiye'nin karanlık çağlarının gereksiz kalıntıları olarak görmezden gelmeye hazır hale geldiler, karşılaştıkları zaman da öylelerine nasıl davranılıyorsa öyle davrandılar.³⁰

Sessizlik, görmezden gelmek ve "yerel dini ve etnik grupları karanlık çağların gereksiz kalıntıları" olarak düşünmek, İmparatorluğun son dönemine doğrudan bir gönderme içerdiğinden, soykırımcı politikaların ve inkârcılığın yumuşatılmış bir formülasyonuna işaret ediyor. 1915'ten sonra Küçük Asya ve Kuzey Mezopotamya'da yine de gayrimüslim gruplar kalmıştı. Bu grupların ya varlıkları inkâr edilecek ya da mümkün mertebe her durumda çeşitli yerel ya da merkezi politikalarla buralardaki varlıklarına son verilecekti. Devlet açısından gayrimüslimler hiç değilse İstanbul'da sıkı bir kontrol altında tutulabiliyordu; ama Küçük Asya ve Kuzey Mezopotamya'da varlığını sürdürenler kovulacaktı.

29 Mardin, "Center-periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", s. 23.

30 age, s. 25. Bu makale ilk olarak *Daedalus*, cii/1 (1973)'de yayımlanmıştı. s. 169-90. Ancak *Political Participation in Turkey*'de yayımlanan versiyonlarda küçük değişiklikler ve eklenmiş cümleler var. Örneğin bu cümle ilk versiyonda bulunmuyor.

Akademnin doğu vilayetlerinde yıllarca süren sorunlar ve uygulanan politikalar konusunu görmemesi ve çalışmamasının ardından genç kuşak Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihçileri bu konuya büyük önem verdiler. Hans-Lukas Kieser de 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçiş döneminin önemini vurgular:

19. ve 20. yüzyılda başka hiçbir devlet yönettiği toprakların etnik haritasını bu kadar hesaplı ve sistemli bir şekilde değiştirmemiştir. Başka hiçbir devlet, döneminin bütün modern aygıtlarını –ordu, telgraf, basın ve demiryolları gibi– “milli” ilan ettiği bir bölgedeki bir grup insanın tamamını yok etmek için kullanacak kadar ileri gitmemiştir.³¹

Özellikle 1908 sonrasında başlayan, devlet aygıtında ve idari mekanizmalarda, yasa yapıcı ve toplumsal pratiklerdeki şiddet yönelimi tarihyazımında çok uzun bir süre üzerinden atlanarak geçildi, devlet ve toplum üzerindeki kalıcı etkileri yakın zamana kadar görmezden gelindi. Devlet ve hükümet bağlamında gücün kullanımında ve örgütlenmesindeki değişiklikler başlı başına bir araştırma konusudur,³² ancak ben, Cumhuriyet döneminde özellikle Ermeniler ve doğu vilayetlerine yönelik politikaların, devlet zihniyeti ve devlet örgütlenmesinin kurumsallaşma pratiklerindeki sürekliliği ortaya çıkarmada bizlere çok yararlı kaynaklar sunduğunu savunuyorum. Dolayısıyla Cumhuriyetçi devletin Osmanlı’dan merkez-çeper ilişkileri mirasını

31 Türkçe çeviride farklılıklar olduğundan ben burada doğrudan Almanca özgün kitaptan çeviri yaptım: Hans-Lukas Kieser, *Der Verpasste Friede* (Zürich: Chronos, 2000), s. 500. Kieser ayrıca Yehuda Bauer’in, Ermeni halkının kitlesel imhasının Holokost’un bir provası olduğu görüşüne de yer verir. Daha fazla bilgi için bkz. Yehuda Bauer, *A History of the Holocaust* (New York: F. Watts, 1987), s. 57, Kieser’de *Iskalanmış Barış*, s. 712.

32 Türkiye’de devlet ve hükümet ayrımı, özellikle bir kavram olarak “devlet”in Türkiye’de, 1915’in Teşkilat-ı Mahsusa’sından “derin devlet”e, hatta toplum içinde örgütlenmiş, devlet için çalışan gruplar aracılığıyla toplumu sürekli kontrol altında tutan bir yapı olarak işlemesine kadar uzanan süreklilik, bu kitabın sınırlarını aşacaktır. “Beyaz Kuvvetler” olarak adlandırılan ve günlük hayatın içinde devlet için istihbarat toplayan gruplarla ilgili bkz. Agos, sayı 876, 1 Şubat 2013, Beril Eski, “Mit Raporu Dink, Zirve ve Santoro Cinayetlerini Çözebilir”, Erdal Doğan ile söyleşi.

devraldığını söyleyebiliriz – ancak bu kez söz konusu devralma soykırımsonrası bir bağlamda gerçekleşti.

Patrik Zaven Der Yeğyayan, anılarında, Diyarbakır'ın dini lideri olarak görev yaptığı dönemde, 1911 yılında gerçekleşen Meclis-i İdare toplantısından bahseder. Toplantı başlamadan önce Vali'nin odasına girdiğinde, içeride birbirleriyle konuşmakta olan Ali Ulvi ile Mektupçu Muhtar Bey'in aniden sustuklarını anlatır. Kısa bir sessizliğin ardından Vali Galib Paşa, Der Yeğyayan'a Ermenilerin neden Osmanlı hükümetinden sürekli dert yandığını sorar. Der Yeğyayan, Mektupçu Muhtar Bey'in yazı işleri müdürlüğünü yaptığı *Diyarbakır* gazetesinde yayımlanan makaleleri çıkarır ve manşetleri Galib Paşa'ya gösterir. Makalelerden biri “yabancılar ve Hıristiyanlar” hakkındadır ve yabancıların kiliseler, okullar ya da hayır kurumları kurmak istemesi durumunda ne yapılması gerektiği anlatılmaktadır. Der Yeğyayan, Ermenilerin bu ülkenin yerlisi olduğunu, sonradan gelen bir halk olmadığını, “tebaa ve vatandaş” olarak Ermenilerin hükümetle hiçbir zaman alıp veremediklerinin olmadığını, her zaman vergilerini verdiklerini, yönetime katıldıklarını, yurt savunması için çocuklarını askere gönderdiklerini söyler ve şöyle devam eder:³³ “O halde size soruyorum, Merkezi Hükümet'in bizi yabancılarla (ecnebi) bir tutmaya ne hakkı var? Mesele budur. Bu nedenle hep memnuniyetsizliğimizi ifade ediyoruz.” Vali, “Memnuniyetsizliğinizin sebebi buysa, haklısınız,” diye cevap verir. Der Yeğyayan, “Galib Paşa'nın kabul ettiği haklılığı Türk hükümeti hiçbir zaman samimiyetle kabul etmedi,” diye yazar. Der Yeğyayan'ın anlattıkları önemlidir, çünkü yalnızca vilayetlerde değil, büyük olasılıkla başkentte de hâkim olan devlet zihniyetini yansıtır. Dahası bu tanıklık, 1915'ten, hatta Balkan Savaşları'ndan bile önce, İmparatorluğun soykırım öncesi toplumsal ve idari durumuna ilişkin önemli ipuçları verir.

33 Zaven Der Yeğyayan, *My Patriarchal Memoirs*, çev. Ared Misirliyan, Vatche Ghazarian (der.) (Barrington: Mayreni Publishing, 2002), s. 202. Orijinal metinde kullanılan ifade, “yurttaş ya da tebaa” şeklinde çevrilebilecek olan *kağakatsi gam hbadag*'dır. Bkz. Zaven Der Yeğyayan, *Badriarkagan huşers: Vgayakirner yev vgayutyunner* [Patriklik Anıları: Belgeler ve Tanıklıklar] (Kahire: Nor Asdg, 1947), s. 326.

1915'ten sonra, özellikle de Mütareke döneminde, hayatta kalan binlerce Ermeni barınmak ve korunmak için İstanbul'a gitmişti. Bu göç dalgaları kesintili olarak Cumhuriyet dönemi boyunca devam etti. Gelgelelim, Küçük Asya'da kalan Ermenileri getirip belirli bir yerde toplama düşüncesi daha Kasım 1922'de, gayrimüslimler panik içinde ülkeyi terk etmekteyken dile getiriliyordu. Patrik Zaven Der Yeğyayan anılarında İstanbul'daki Ankara hükümeti temsilcisi Refet Bele'yle arasında geçen konuşmayı aktarır:

Patrik – Türk hükümeti bize şüpheyile yaklaşıyor ve varlığımızdan rahatsızlık duyuyor. Biz de, kendi adımıza, bu [hükümet kaynaklı] şüphelerden ve bundan ötürü gördüğümüz muameleden rahatsızız. Temennimiz, bu ülkenin bir köşesinin Ermenilere ayrılması ve pek tabii burada ülkenin geri kalanından farklı bir idari yapı kurulmasıdır. Neticede Rum değiliz, Yunanistan'ın Müslümanlarıyla mübadele edilemeyiz, ayrıca hiçbir Avrupa ülkesi Ermenileri kabul etmek istemiyor, zaten böyle bir yükümlülükleri de yok.

Refet Paşa – Nereyi istiyorsunuz?

Patrik – Bunun kararı bize düşmez. Neresi olacağına devlet kendi karar versin.

Refet Paşa – Mesela Brusa vilayetini seçsek... Orada da Müslümanlar var değil mi?

Patrik – Biz altı yüzyıldır Müslümanlarla birlikte yaşadık, yine yaşarız. Hiçbir zaman onların yerlerinden edilmesini talep etmeyiz.

Refet Paşa – Bu zor bir mesele.

Hamamcıyan – Ermenistan'ın sınırlarını genişleterek bu insanlara yaşayacak bir yer verebiliriz.

Refet Paşa – Moskova'ya kadar yolunuz var, gidin oraya yerleşin!³⁴

Hagop Hamamcıyan o dönem Ermeni toplumunun resmi temsilcisi (*chargé d'affaires*), Harutyun Mosdiçyan da Ermeni Milli Mec-

34 Der Yeğyayan, s. 393. Bu görüşmeden hemen sonra Patrik Zaven, Mustafa Kemal tarafından *persona non grata* ilan edildi ve İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı. Der Yeğyayan, Mustafa Kemal'in, "Bizim gözüümüzde bir diğer hain de Ermeni Patriği Zaven'dir. Bu Patrik de, Rum Patrikhanesi ile olan eski husumetlerini unutup, Türk vatanının canına okumak için her türlü iğrençliğe başvurmuştur," dediğini belirtmiştir. (*Aztlarar*, 21 Temmuz 1928, Der Yeğyayan'dan alıntı, *My Patriarchal Memoirs*, s. 248).

lisi'nin başkanıydı.³⁵ Refet Bele kalan Ermenileri belirli bir yerde toplama fikrine karşı çıkmamış, ama Hamamcıyan'ın sorusu üzerine görüşmenin seyri değişmişti. O dönemin gerek Ermeniler, gerek Türkler için bir dönüm noktası olduğunu unutmamak gerek. Henüz Lozan Antlaşması imzalanmamıştı, Patrikhane üzerinde büyük bir baskı vardı ve tüm Ermeni liderler kendi hayatlarını güvence altına alacak önerilerde bulunuyorlardı. Patrik Der Yeğyayan toplantıya Hamamcıyan'ı götürmenin "talihsiz" bir karar olduğunu düşünecekti, çünkü Hamamcıyan'ın toplantıya katılmasının pek çok siyasi konunun konuşulmasına, böylece de görüşmenin uzamasına neden olduğunu yazar.³⁶

Mart 1923'teki gizli meclis oturumları, gelecek Cumhuriyet'in zihniyetini ve İstanbul'da sıkı bir kontrol bölgesi yaratma niyetini açığa çıkarıyor. Lozan görüşmelerine katılan ve görüşmeleri hükümete aktaran Dr. Rıza Nur, Türk delegasyonunun karşısında konumlanan diğer bütün devletler yetmezmiş gibi Ermeniler, Keldaniler ve Süryaniler gibi devletsiz halkların da Lozan'da temsil ediliyor olmasından fena halde rahatsızdı.³⁷ Yaptığı konuşmada en zor ve önemli sorunlardan birinin azınlıklar ve Hristiyanlar olduğunu söyledi:³⁸

Akalliyetler kalmayacaktır. Yalnız İstanbul müstesna olmak üzere...
["Ermeniler" sesleri duyulur] Fakat arkadaşlar kaç Ermeni vardır.
["Yahudiler" sesleri duyulur] İstanbul'da otuz bin Yahudi vardır.
Şimdiye kadar mazarrat iras etmeyen [zararsız] insanlardır. [... Bir gürültü kopar] Museviler malûm, nereye çekilirse oraya giden insanlardır.³⁹

35 Harutyun Mosdiçyan aynı zamanda, Manastır vilayeti hukuk müfettişi sıfatıyla 1909 katliamını soruşturmak üzere Adana'ya gönderilen heyetin bir üyesiydi. Bkz. Hagop Babigyan'ın raporu, *Adanayı yeğerni* [Adana Olayı] (Halep: Ayk Madenaşar-6, Hradaragcutyun Beyruti Hayots Temi, 2009), s. 23; Ari Şekeryan (der.), *1909 Adana Katliamı: Üç Rapor* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), s. 109.

36 Der Yeğyayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 243.

37 TBMM-Gizli Celse Zabıtları: c. 4, 2 Mart 1339 (1923) - 25 Teşrinievvel 1934, s. 5.

38 *age*, s. 7-8.

39 *age*, s. 8.

Rıza Nur'a göre Rum sorunu nüfus mübadelesiyle çözülmüştür. Vilayetlerden gelen Rumlar bile mübadeleye tabi tutulmuştur.⁴⁰ Patrikhane ile ilgili bir başka sorun da çözülmüştür. Rıza Nur, Türk delegasyonunun aslında Ortodoks Patrikhanesi'nin ve cemaatinin tamamen ülkeden gitmesinden yana olduğunu belirtir:

Bu gün Patrikhanenin dini bir hassasından [özellikinden] başka hiçbir şeyi kalmamıştır. Muhakeme bilmem ne yapamayacaktır⁴¹ ve siyasi bir mesele ile uğraşacak olursa hudut haricine atabileceğiz. Bu gün âdi bir köy Papazı haline geçmiştir. Bir sıfatı resmîyesi [resmî bir sıfatı] kalmamıştır. [...] [P]ençemizin altında bir papaz gibi İstanbul'da her şeyden tecrit edilmiş bir halde en güzel bir tariftir. Bu mesele de bu suretle hal olmuştur.⁴²

Rıza Nur'un açıklamalarını yeterli bulmayan mebuslar, ona Patrikhane unvanının kalıp kalmayacağını sorarlar. O da şöyle cevap verir: "Efendiler, her türlü evsafı [vasıfları] gittikten sonra hiçbir meziyeti kalmamıştır. Pençemizin altında zebun [zavallı] bir halde kalacaktır."⁴³ Ermeniler hakkında Rıza Nur çok açık konuşmuş, meclisteki konuşmasında, "Türkiye bunlara yurt olamaz," şeklinde görüş belirtmiştir.⁴⁴

Rıza Nur'un ülkede kalan gayrimüslimlere ilişkin düşünce ve açıklamaları resmî bir tutumu ortaya koyuyordu. Ekümenik Ortodoks Patrikhanesi'ne ilişkin sözleri kolaylıkla Ermeni Patrikhanesi için de geçerli kabul edilebilir. Sonuç olarak Nur'un kastettiği, Nizamnamelerle elde edilen hukuki düzenlemelerdir. Burada, geriye kalan gayrimüslimlerin, özellikle 19. yüzyıldaki Nizamnameler ile elde ettikleri hakların ellerinden alınma sürecinin daha 1923'te başladığını görüyoruz. Daha ayrıntılı metin analizlerine girmeden, Rıza

40 age, s. 9.

41 Aynı bölümde Rıza Nur, Patrikhane'nin görevlerine ilişkin ayrıntılar verir: "Biliyorsunuz ki; Patrikhanede siyasi, idari, adli, dini vazaifi [vazifeler] vardı. Asırlardan beri gelir mahkemeleri vardır. Bilmem neleri vardır [...] Patrik gelir, vezir makamında askerlerimiz ona selam verirdi."

42 age, s. 7.

43 age.

44 age, s. 8.

Nur'un bariz biçimde ırkçı bir dil kullandığını belirtmek yeterli. Ancak diğer mebusların ifadelerinin de Rıza Nur'un kilerden aşağı kalır yanı yok. Sadece gizli celse zabıtlarını okuyarak bile normalleştirilmiş ırkçılığın, mebusların içselleştirilmiş ve kurumsallaşmış düşmanlığının hangi boyutlara vardığını ve gayrimüslimlere karşı meclisin nasıl bir tutum sergilediğini görebiliriz.

1894-1897 Hamidiye Katliamları sırasında olduğu gibi, 1915'ten sonra da Ermeniler İstanbul'u Küçük Asya şehirleri ve doğu vilayetlerinden daha güvenli gördüler.⁴⁵ Cumhuriyet'in Kemalist elitinin hedeflerinden biri de İstanbul dışında yaşayan gayrimüslim bırakmamaktı. Dolayısıyla Rumlara karşı da benzer bir tutum sergilendi. 1922'de nüfus mübadelesi yapıldığında sadece İstanbul ve iki adada –Bozcaada (Tenedos) ile Gökçeada (İmroz)– kalmalarına izin verildi. Ancak Cumhuriyet döneminin daha sonraki yıllarında Rumları adalardan kovmaya yönelik sistematik politikalar uygulandı.⁴⁶ Sonunda İstanbul Rum nüfusun bulunduğu tek şehir olarak kaldı. 1925'te gayrimüslimlerin seyahat özgürlüklerine ciddi kısıtlamalar getirildi.⁴⁷ Üsküdar Valiliği, 2 Şubat 1925 tarihli bir hükümet tamimine dayanarak Kartal, Maltepe ve Pendik'teki gayrimüslimlerin İstanbul'a seyahatini yasaklıyor⁴⁸ ve insanların işlerine gidebilmek için her gün

45 Patrik Mağakya Ormanyan, ölümünden sonra yayımlanan *Khohk yev khosk* [Düşünce ve Söz] başlıklı anılarında Hamidiye Katliamları'nın ardından, vilayetlerde yaşayan Ermenilerin çalışmak için İstanbul'a akın ettiğini anlatır. Ancak gelenler, Ermenilerin İstanbul'a göçü yasak olduğundan köylerine geri gönderilir. Yabancı ülkelere kaçanların ise Osmanlı topraklarına geri dönmelerine izin verilmemiştir. Ormanyan'a göre 1894-1897 Hamidiye Katliamları sırasında 300.000 Ermeni öldürülmüştü. Bkz. Mağakya Ormanyan, *Khohk yev khosk* (Kudüs: Dbaran Srpots Hagopyants, 1929), s. 177-178, 187.

46 Bkz. Elif Babul, "Home or Away: On the Connotations of Homeland Imaginations of *İmros*", Baronian, Besser, Jansen (der.), *Diaspora and Memory* içinde, s. 43-54.

47 Bu kısıtlamalarla ilgili ayrıca bkz. Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 45.

48 Üsküdar 1924-1926'da vilayetti. Yazarlarla görüşerek "Üsküdar Valiliği" ifadesinin doğru olup olmadığından emin olmak istedim. Taner Akçam 1925'te gazetelerin bu şekilde yazdığını doğruladı (Akçam'la kişisel yazışma, 24 Temmuz 2013). Akçam ve Kurt, seyahat özgürlüğünü kısıtlayan tamim ile ilgili bilgiyi dönemin gazetelerine yansıdığı şekliyle aktarırlar.

Ankara'dan izin istemelerini öngörüyordu.⁴⁹ Dahiliye Vekaleti'nin gayrimüslimlere seyahat etme izni verdiği bölge, o zaman İstanbul kentinin sınırları anlamına gelen Gebze'den Çatalca'ya kadardı. Bakanlar Kurulu, Seyr-ü Sefer Talimatnamesi'nde getirilen sınırlamaları gerekçe göstererek, Anadolu'dan Ermeni inşaat işçileri ve çavuşların yol inşaatında çalışmak üzere İstanbul'a gelmelerini yasakladı.⁵⁰ 1928'de İstanbul valisi gayrimüslimlerin yazlarını, biraz daha geniş bir alanda, Kilyos, Polonezköy ve Yakacık'ta geçirmelerine izin verdi.⁵¹ Bu örnekler İstanbul'a, gayrimüslimlerin attıkları her adımın yakından izlenebileceği bir sıkı kontrol bölgesi ya da daha doğrusu bir panoptikon olarak ne kadar önem verildiğini gösteriyor.⁵² Panoptikon mahkûmları kontrol altında tutmak için tasarlanan bir hapis hane modeliydi. Burada ise bütün bir kent, insanların yalnızca polis ya da güvenlik güçleri tarafından değil, diğer araçlarla da, örneğin komşu, tanıdık, bakkal vs tarafından da kontrol altında tutulduğu bir cezaevi haline getirilmişti. Dolayısıyla seyahat yerel yöneticiler için ciddi bir sorun özelliği kazandı. Gayrimüslimlerin İstanbul'a yolculukları, nereden yola çıktıkları ve şehrin hangi mahallesine gideceklerine bakılmaksızın, sıkı kontrol altındaydı. 1929'da askeri bölgelerin güvenliği konusundaki bir başka kararname ile gayrimüslimlerin Mayıs-Haziran ayları arasında yalnızca Bursa, Tuzla, Yalova ve Çeşme'ye gitmelerine izin verildi.⁵³

Ancak Ermeniler çeşitli nedenlerle İstanbul'a gelmeye devam etti. 1923 sonrası dönem boyunca devlet politikaları, özellikle Küçük Asya ve Kuzey Mezopotamya'da Ermeni okullarının yeniden

49 *Tevhid-i Efkar*, 26 Aralık 1340 (1924) ve *Son Telgraf*, 3 Şubat 1341 (1925), Akçam ve Kurt, *Kanunların Ruhu* içinde, s. 210.

50 BCA/TİGMA, 030-0-18-01-01-10-36-6-00, 27 Temmuz 1340 (1924) tarihli kararname, Akçam ve Kurt, *Kanunların Ruhu* içinde, s. 211.

51 Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 171.

52 Panoptisizm için bkz. Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, çev. Alan Sheridan (New York: Vintage Books, 1995), s. 195-228; *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: İmge Kitabevi, 2001), s. 245-285.

53 BCA, 030-0-18-01-02-3-29-003, 8 Mayıs 1929 tarihli kararname, Akçam ve Kurt, *Kanunların Ruhu* içinde, s. 213.

açılmasına izin vermeyerek, Ermenileri İstanbul'a göç etmeye zorladı. Vilayetlerde Ermeni okullarının yeniden açılmasını engelleme uygulamasına vereceğim önemli bir örnek, sözlü tarih görüşmesi yaptığım N. D.'nin anlatımıdır; önemlidir, çünkü şehirde Ermeni okulunun açılmayacağını söyleyen, dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'den başkası değildir. N. D.'nin (1957 Malatya doğumlu) anlattıkları şöyle:

İnönü'nün anne tarafı Malatyalı. Bayram ziyareti için Malatya'ya geliyor. Asadur amcam ve babam Ermeni cemaatini temsilen bayram tebrğinde bulunmak için gidiyorlar. İnönü'ye [onların geldiğini] iletiyorlar. "Bekletin onları," diyor İnönü. Akşama kadar bekletiyorlar. [...] Aileler huzursuz oluyor, gittiler gelmediler [diye]. [...] Aile karakollara düşmüş, ağlamaya başlamışlar, öldüler, hayatları son buldu diye. Babam bana anlattı: "Çocuklar sizi beklettim kusura bakmayın, sizinle rahat konuşmak için," diyor [İnönü]. [...] "Burada kaç kişisiniz, nasıl, yaşayabiliyor musunuz?" gibi sorular sordu, biz de anlattık," diyor. "Benden ne istiyorsunuz, size nasıl yardımcı olabilirim?" dedi," diyor. "Ermeni okulunun yeniden açılması için yardımcı olabilir misiniz," demiş [babam]. İnönü, "Okulun yeniden açılma şansı yoktur, kilise için her şeyi yapacağım," demiş.⁵⁴

N. D. bu konuşmanın 1940'lı yılların sonlarında geçtiğini söyledi. İnönü'nün gayet net cevabı devletin resmi görüşünü temsil ediyor. Okulların açılmasına yönelik bu bölümde daha sonra değineceğim başka girişimler de oldu. Bu sistematik engelleme, vilayetlerde kalan Ermenilerin, özellikle 1953'te Surp Haç Tıbreva'nk yatılı okulunun açılmasından sonra, 1950'li yıllarda İstanbul'a göç etmelerinin ardındaki en önemli nedenlerden biriydi. Bu tür örnekler, İstanbul'un devletin gözünde özel bir konuma sahip olduğunu doğruluyor.

BİTMEYEN GÖÇ

N. D. 1915'ten sonra, Cumhuriyet'in kuruluşunun öncesinde evlerine dönmeyi başaran Ermenilere yönelik sistematik saldırıları

54 N. D., sözlü tarih görüşmesi, 16 Eylül 2012.

anlattı. Silahlı çeteler Ermeni evlerine baskınlar düzenliyor, eşyalarını yağmalıyor, hanedekileri dehşete düşürüyordu. Ertesi gün de aynı evleri ellerinde silahlarla ziyaret ediyor, kendilerini “Ateşoğlu Yıldırım” olarak tanıtıyorlardı. Ermeniler bu örgütün adını daha önce duymamıştı. Bunlar hakkında karakola şikâyetle bulunanlar da dövülüp evlerine gönderiliyordu. Aslında, bu, Ermenileri zorla yerlerinden ederek 1915’in sürekliliğini sağlamakla görevli bir ekibin örgütlü girişiymişti.

[...] [A]namın anlattığına göre, dedemin o dönem devlet memurlarıyla iyi ilişkileri var, [gidiyor] “Bana bir şeyler verin ki kendimi koruyabileyim,” diyor, “Filancanın evine de geldiler bu akşam,” diyor. “Sen korkma Behçet efendi, senin evine gelmezler,” cevabını alıyor. Dedem, “Gelmez olurlar mı?” diye itiraz ediyor. [Konuştuğu yetkili] “Ateşoğlu Yıldırım biziz,” diyor, “Senin evine biz niye gelelim?” Ben anamdan dinledim. Dedemin anama anlattığı bu. Aynı hareketin Kayseri ve Sivas’ta da olduğunu biliyoruz. “Biz Sivas’a da, Kayseri’ye de gideriz,” demiş [o yetkili].⁵⁵

Burada 1915’ten sonra Ermenilerin Küçük Asya ve Kuzey Mezopotamya’ya geri dönüşünü engellemeye yönelik, soykırımsonrasının en sistematik ve belki de en az bilinen devlet politikalarından birini görüyoruz. Araştırmalarımı bu yönde sürdürdüm ve başka sözlü tarih görüşmeleri yapmak istedim. Ancak N. D.’nin daha önce iletişim kurduğu ve benzer bir hikâyesi olan kişi telefonlarıma cevap vermedi: Aynı gün İstanbul’un Samatya semtinde yaşlı bir kadın vücudunda hac şeklinde bir kesikle ölü bulunmuş, ondan az önce de aynı semtte başka bir yaşlı kadın ağır şekilde dövülmüştü. O günlerde görüşmelerime devam edemedim, ama Malatya’da benzer saldırıları anlatan Arşag Alboyacıyan’ın kitabı *Badmutyün Malatyo hayots* [Malatya Ermenilerinin Tarihi] üzerine Vahé Tachjian’ın yaptığı çalışma dikkatimi çekti.⁵⁶ Bu kaynağa göre 1923’te “Ateşoğlu Yıldırım” ya da “Yıldı-

55 ay.

56 Arşag Alboyacıyan, *Badmutyün Malatyo hayots* (Beyrut: Dbaran Sevan, 1961), s. 966-967. Ayrıca bkz. Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux Confins de la Turquie, de la Syrie et de l’Irak (1919-1933)* (Paris: Edition Karthala, 2004), s. 259-260.

rım Ateş” saldırıları yoğunlaşır, evlere yıldız işaretleri konulur ve Ermenilerin 10 gün içinde şehri terk etmeleri istenir.⁵⁷ Kasım 1923’tе 35 Malatya Ermenisi adına iki kişi Mustafa Kemal Atatürk’e mektup gönderirler.⁵⁸ Mektupta, evlerinde huzurlu bir yaşam sürmeye haklarının olduğunu belirtir ve Türkiye’yi terk etmelerinin gerekip gerekmediğini sorarlar. Eğer ülkeyi terk etmeleri isteniyorsa, bunun kendilerine resmi olarak bildirilmesini ve bu baskınların son bulmasını talep ederler. Mektubun imzacılarına Türkiye’yi terk etmeleri söylenir, dolayısıyla mektup koşulların iyileştirilmesini sağlamaz.⁵⁹

Raymond H. Kévorkian, kitabında, Ekümenik ve Ermeni Patrikhaneleri kayıtlarına ve Yervant Odyan gibi görgü tanıklarının anlatılarına dayanarak, Küçük Asya ve Kuzey Mezopotamya’da kalan ya da buraya geri dönen Ermenilere ve Rumlara ilişkin ayrıntılı bilgi veriyor. 1919 başlarında toplamda 255.000 Rum ve Ermeni geri dönebilmiş⁶⁰ ama bunların tamamı bulundukları yerlerde kalamamıştır.

Ermenilerin vilayetlerden İstanbul’a göçü, Cumhuriyet’in ilk on yıllarında büyük bir tartışma konusuydu. Ermeni toplumu, sayısız başka şeyin yanında barınacak yere, işe ve gıdaya ihtiyacı olan binlerce kişiye ev sahipliği yaptı. Patrik ve cemaat kurumları bu meseleyi kendi imkânlarıyla hale yola koymaya çalışıyordu. Ne var ki, yetimhaneler ve soykırımdan kurtulanlar için açılan sığınma evlerinin çoğu 1923’ten sonra ya kapatılacak ya da Türkiye dışına taşınacaktı. 1920’de *kağtagayanlar* ve yetimhaneler ağzına kadar dolmuştu.⁶¹

57 age.

58 age.

59 age.

60 Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 1045. Daha fazlası için bkz. s. 1040-1047.

61 *Kağtagan ve kağtagayan* dönemin bütün Ermenice kaynaklarında görülebilecek iki sözcüktür ve her ikisi de 1915’in ardından vilayetlerdeki evlerini bırakıp gelenleri anlatır. Cumhuriyet yıllarında kentlerine ya da köylerine geri dönme yolunu bulan ya da Küçük Asya ve Kuzey Mezopotamya’nın herhangi bir şehir ya da köyüne yerleşen Ermeniler, buralarda hayat kendilerine dar edildiklerinden, sürekli olarak sürgün yaşadılar. Böylece vilayetlerdeki Ermeniler en az iki, hatta üçüncü kez yerlerinden edilmiş oldular. O günlerde *kağtagan* (göçmen) “sürekli sürgün” ve *kağtatagayan*lardaki (*kağtagan* merkezleri) dayanılması güç yaşam koşulları demekti. Bu sözcüğü çevirmek istemedim, çünkü en yakın “sürgün, sığınmacı, göçmen, iç göçmen, zorunlu göçe tabi tutulanlar” gibi sözcükler bile

Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeni sürgünler trenle Halep'ten İstanbul'a getirildiler. Patrik Zaven Der Yeğyayan'a göre sürgünlerin sayısı 35.000 civarındaydı.⁶² Patrik anılarında cemaatin bu sorunla başa çıkmak için üç yapı kurduğunu anlatır: Bunlardan ilki, yetimlerin bakımını üstlenecek olan Yetimlere Yardım Komitesi (*Vorpakhnam*); ikincisi Sürgünler Cemiyeti (*Darakrelots Ingerutyun*) ve üçüncüsü Ermeni Kızılhaçı'ydı.⁶³ Bunlardan ikinci ve üçüncüsü, 28 Şubat 1919'da birleşerek Ermeni Milli Yardım Komitesi'ni (*Hay Azkayin Khnnamadarutyun*) oluşturdular.⁶⁴ Patrik anılarında bu örgütün İstanbul'un bütün ilçelerinde şubeleri olduğunu, sürgünler ve kurtulanlar için merkezler açtığını yazar. Ancak durumun daha da kötüleştiğini ve bağışların yeterli olmadığını gören Ermeni Milli Meclisi, Anavatan Vergisi adıyla özel bir vergi yürürlüğe koydu. Der Yeğyayan, bu vergiyi, "Perişan ve evsiz Ermeni kardeşlerimizin ihtiyaçları, anavatanlarında düzenlerini kuruncaya kadar, bu vergiden elde edilen gelirle karşılanacaktı, adı bunun için Anavatan Vergisi'ydı," sözleriyle açıklar."⁶⁵ Varujan Köseyan, Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin tarihini anlattığı kitabında on iki yetimhaneden bahseder ve bunların altı yıl boyunca cemaatin desteğiyle ayakta kaldığını yazar.⁶⁶ Patrik Der Yeğyayan'ın verilerine göre on beş yetimhane faaliyetliydi: Çoğunlukla Amasya ve Merzifon arasında kalan bölgeden İstanbul'a gelenler ve Kilikya boşaltılınca kadar İstanbul-İz-nik-Konya yolunda hayatta kalanlar olmak üzere kurtulanların sayısı

bir bütün olarak durumu ve bir kağıtan olmanın ne demek olduğunu anlatabilecekti.

62 Der Yeğyayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 180.

63 *age*, s. 176.

64 Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 1059. Ermeni Milli Yardım Komitesi, kitabın İngilizce basımında "National Relief Mission" (Milli Yardım Misyonu) olarak geçiyor.

65 Der Yeğyayan, *My Patriarchal Memoirs*, s. 177.

66 Varujan Köseyan, *Huşamadyan Surp Pırgıç hıvantanotsi* [Surp Pırgıç Hastanesi Albüm Kitabı] (İstanbul: Murat Ofset, 1994), s. 146. Varujan Köseyan'ın bu kitabında adı geçen yetimhaneler şunlardır: Karagözyan, Esayan, Ortaköy Kız Yetimhanesi, Kalfayan, Kadıköy, Bakırköy, Narlıkapı, Arnavutköy, Boyacıköy, Beyoğlu Surp Anna Yetimhanesi, Samatya Yetimhanesi ve Kadıköy Surp Penedigros Yetimhanesi.

da 35.000'dir.⁶⁷ 1920'ye gelindiğinde bu sayı büyük bir artış göstermişti. Mütarekeden bir yıl sonra yetimlerin sayısı 100.000 olmuştu; ayrıca 100.000 kadar kadın ve çocuğun alıkonulduğu tahmin ediliyordu.⁶⁸ Der Yeğyayan'ın anılarına göre Milli Yardım Komitesi'nin yönettiği yetimhaneler şunlardı: Kuleli Merkez Yetimhanesi (bin çocuk), Beylerbeyi Yetimhanesi (iki yüz elli çocuk),⁶⁹ Surp Pırgıç Hastane kompleksi içinde yer alan Yedikule Yetimhanesi (birçoğu trahomlu ve başka hastalıkları olan üç yüz çocuk), Beşiktaş Kız Yetimhanesi (yüz çocuk), Kumkapı Kız Yetimhanesi, Üsküdar Amerikan Koleji kompleksi içinde yer alan Üsküdar Kız Yetimhanesi (yüz çocuk), Hasköy Kız Yetimhanesi (yüz otuz çocuk), Arnavutköy Kız Yetimhanesi (Türk ailelerin yanından getirilen yüz genç kadın), Balat Kız Yetimhanesi (yüz çocuk), Kuruçeşme Kız Yetimhanesi (elli çocuk), Makriköy Yetimhanesi (seksen çocuk) ile Pera ve Samatya'da Ermeni Katolik Anarad Hıgutyun yetimhaneleridir (beş yüzün üzerinde çocuk). Der Yeğyayan, Tbrotsaser (Okulseverler) Derneği'nin yüzlerce yetime baktığını yazar. Bu yetimler 1922'de Selanik, Marsilya ve Paris'e götürülür. Altmış çocuklu bir tarım yetimhanesi de Armaş'ta (Bahçecik yakınlarında) kurulmuştu. Bir İngiliz hayır kurumu olan Lord Mayor's Fund da sonradan Korfu'ya taşınacak olan iki yetimhane yönetiyordu. İsviçre merkezli bir Ermeni kuruluşu tarafından idare edilen Makriköy'deki ikinci bir yetimhane de önce İsviçre'ye taşınacak, ardından kapatılacaktı.⁷⁰ Der Yeğyayan'ın anıları ile Köseyan'ın kitabında belirtilen yetimhanelerin adlarının birbirini tutmaması, 1923'ten sonra bunlardan bazılarının farklı yerlere taşınmış olmasından ve Köseyan'ın daha sonraki bir dönemde var olan yetimhaneleri yazmış olmasından kaynaklanıyor olabilir. 1921'e gelindiğinde, cemaatin mali durumunda bir düzelme olma-

67 Der Yeğyayan. *Badriarkagan huşers*, s. 287.

68 APC/APJ, Patrikhane'nin Konstantinopolis [İstanbul] Enformasyon Bürosu, I 181-6, no. 193, Patrikhane'nin Adliye Vekaleti'ne mektubu, 3 Ocak 1920, Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 1059.

69 Beylerbeyi Yetimhanesi önceden askeri okulken bina İngilizler tarafından Ermenilere verilmişti.

70 Der Yeğyayan, *Badriarkagan huşers*, s. 285-286

diğından Near East Relief (Yakın Doğu Yardım Heyeti) maddi yardımında bulunmaya başlar.⁷¹

Refet Bele'nin Kasım 1922'de İstanbul'a gelişinden sonra üzerindeki baskılar artan Patrik Zaven, Mustafa Kemal'in çevresi tarafından *persona non grata* ilan edildi ve 10 Aralık 1922'de görevini bırakarak İstanbul'u terk etmek zorunda bırakıldı.⁷² Bunun sonucunda da 1922'de İstanbul'daki yetimhaneler Yunanistan'a⁷³; Harput, Sivas, Kayseri⁷⁴ ve Diyarbakır'dakiler de Halep'e taşındı.⁷⁵ 1923'te Küçük Asya Rumları sürüldüğünde Yalova, Bandırma, Kütahya ve Eskişehir'deki Ermeniler de onlarla birlikte, ilk önce Trakya'ya, daha sonra Yunanistan'a tehcir edildiler.⁷⁶ İstanbul dışında kalan Ermeniler de tehdit altındaydı. Varujan Köseyan'ın ailesinin Edincik'ten nasıl ayrıldığına ilişkin anlattıkları, özellikle Rumların sürüldüğü dönemde Ermenilerin tehcirinin devam ettiğini gösteren bir tanıklıktır.

Rumlarla birlikte bizi de sürdüler. 1923 yılında Bandırma'ya geldik. Limandakilerin bazıları Yunanistan'a gitti bazıları da İstanbul'a geldi. Bir keresinde evde, geri dönüp de malımızı mülkümüzü geri istemeyelim diye Edincik'teki komşularımız tarafından tehdit edildiğimizin konuşulduğunu hatırlıyorum. "Eğer buna yeltenirseniz bacağınızdan vururuz, sakat bırakırız, ömür boyu dilenmek zorunda kalırsınız," demişler.⁷⁷

71 age, s. 178.

72 Köseyan, *Huşamadyan Surp Pirgiç hivantanotsi*, s. 149.

73 *Intartsag daretsuyts Surp Pirgiç hivantanotsi* 1924, s. 139, aktaran Armaveni Mirolu, "G. Bolso Azkayin Khnamadarutyuni" [İstanbul Milli Yardım Komitesi], *Hantes amsorya*, 124 (2010), s. 428. Ayrıca bkz. *Vatsunamyag* (1866-1926) *Kalfayan ağçgants vorpanots Khasküğü* [Hasköy Kalfayan Kız Yetimhanesi'nin Altmışınca Yılı (1866-1926)] (İstanbul: Dbakrutyun H. M. Setyan, 1926), s. 30.

74 Peder Zaven Arzumanyan, 1922 yılında Kayseri'de, ikisi Talas, biri Efker ve biri de Zincirderesi'nde olmak üzere dört yetimhanenin bulunduğunu yazar. Bkz. Peder Zaven Arzumanyan, *Azkabadum* [Ulusname], c. 4, Kitap I (1910-1930) (New York: St. Vartan's Press, 1995), s. 224.

75 age, s. 223.

76 age, s. 222.

77 Varujan Köseyan'la sözlü tarih görüşmesi, 3 Eylül 2010, Ermenice.

İstanbul'daki yetimhaneler ve *kağtagayanlar* Cumhuriyet'in ilk on yıllarında Ermeni toplumunun en önemli sosyoekonomik sorunları arasında yer alıyordu. Armaveni Miroğlu'nun sürgünler ve yetimler konusundaki makalesi bazı önemli veriler içeriyor: 31 Ağustos 1923 itibarıyla İstanbul'da on üç *kağtagayanda* 6.385 *kağtagan* yaşıyordu ve sığınmacıların sayısı 1924'te 7.036'ya ulaşmıştı.⁷⁸ Karagözyan Yetimhanesi'nde 1922-1923 eğitim döneminde yüz yirmi dört öğrenci vardı. Ancak Kuleli Yetimhanesi 1922'de boşaltılınca yüz yirmi beş yetim yaklaşık on günlüğüne Karagözyan'a sığındı.⁷⁹ Haftalık gazete *Panper*'de 1933'te yayımlanan bir yazıda, son yirmi yılda Karagözyan'da beş yüzden fazla yetimin barınma olanağı bulunduğ u belirtiliyor.⁸⁰ Karagözyan ilk kurulduğ unda yetimhane ve atölye olarak hizmet veriyordu, daha sonra, yetimhane ve ayakkabı imalatı, tuğ la duvar örme ve demircilik gibi zanaatların da öğ retildiğ i bir ilkokula dönüştürüldü.⁸¹

Konu ile ilgili cemaat yönetimine sunulan "Milli Yardım" başlıklı ayrıntılı bir raporun Surp Pırgıç Hastanesi Yıllığı'nda yayımlandığını görüyoruz. Raporda dokuz cemaat okulunda yaklaşık altı yüz yetim ve *kağtagan* çocuğunun okumakta olduğ u belirtiliyor.⁸² Buradan, Milli Yardım Komitesi'nin (*Azkayin khnamadarutyun*) hem yetimler, hem de *kağtagan* sorunuyla ilgilendiğ i anlaşıyor.⁸³ 1939'da İstanbul'da beş yüz *kağtagan* ve iki yüz yetimi barındıran sadece iki yetimhane kalmıştı.⁸⁴ *Nor lur*'a göre Karagözyan'da 1947'de yüz yirmi

78 Armaveni Miroğlu, "G. Bolso", s. 428, 430.

79 Toros Azadyan, *Huşamadyan Karagözyan vorpanotsi 1913-1948 (Şişli)* [Karagözyan Yetimhanesi Albümü 1913-1948 (Şişli)] (İstanbul: Becid Basımevi: 1949), s. 90.

80 *Panper*, sayı 3, 22 Nisan 1933.

81 *age*.

82 Toros Azadyan (der.), *Intartsag daretsuyts Surp Pırgıç hivantanotsi 1932* (İstanbul: H. M. Basımevi), s. 305.

83 *Azkayin khnamadarutyun*'a ilişkin olarak ayrıca bkz. Madteos Ebligatyan, *Azkayin khnamadarutyun: Inthanur değ egakir araçın vetsyamy (1 Mayıs 1919-1 Hokedemper 1919)* [Milli Yardım Komitesi: İlk Altı Ayın Genel Raporu (1 Mayıs 1919-Ekim 1919)] (Beyrut: Dbaran Gatoğigosutyan Hayots Medzi Dann Giliğ io, 1990).

84 Miroğlu, "G. Bolso", s. 434.

yetim bulunuyordu.⁸⁵ Paros'a göre de 1950'ye gelindiğinde Karagözyan'dan geçen öğrenci sayısı toplamda bini bulmuştu⁸⁶. Burada aynı zamanda tıbbi bakım ve ilaç da sağlanıyordu. 1866'da İstanbul'da "Rahibe" Sırpuhi Kalfayan (Palu, 1822-İstanbul, 1899) tarafından kurulan Kalfayan Yetimhanesi,⁸⁷ halen faaliyetlerini sürdürmekte.⁸⁸ Vilayetlerden gelen Ermenilere yalnızca bu merkezler ve yetimhaneler hizmet vermiyordu, ayrıca geçinmek için çalışmak zorunda olan kız çocuklar ve kadınlara yönelik zanaat okulları (*arhesdanots*) vardı. Cumhuriyet döneminin ilk yirmi yılı boyunca, İstanbul'da yayımlanan hemen bütün Ermenice gazeteler bu konuyla ilgili sayısız makaleye yer vermiştir.

1938'den sonra, Türk Vakıflar Kanunu'nun kabulü ve Tek Müttevelli Sistemi'nin yürürlüğe konulmasının ardından cemaatin yoksulluğunun önemli oranda arttığını görüyoruz. Karagözyan ve Üsküdar Hamiyetperver Yetimhanesi'nin (*Üsgüdari khnamadaragan vorpanots*) faaliyete devam edebilmek için yetimlerini ve kaynakla-

85 *Nor lur*, sayı 301, 30 Aralık 1947 ve sayı 307, 20 Ocak 1948. 22 Nisan 1933 tarihli (Sayı 3) *Panper*'e göre 1933'te burada yüz yedi yetim vardı. Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi'nin yanındaki Surp Hagop Yetimhanesi 1913'te kapatıldığında Karagözyan'a yüz yetim alınmıştı. Karagözyan o sırada yeni kurulmuş, Surp Hagop Yetimhanesi ise isyankâr yetimleriyle tanınmıştı. Surp Hagop'taki yetimlerden biri olan Pakarat Tevyan, yetimlerin 6-7 Kasım 1908'de yönetimi ele geçirdiğini anlatır. Hastane yönetiminin yanı sıra Ermeni toplumunun bütün hiyerarşi mekanizmalarına karşı ayaklanan çocuklar, öğretmenlerini rehin alacak, kendi eğitimlerini kendileri yönetecek kadar ileri giderler. Durum artık bir kriz halini almıştır. Yetimler hastanede Patriğin de katıldığı bir toplantıya davet edilirler. Bkz. Tevyan, *Yerçanig darekirk: Bardez Kutlu Yıllar Dergisi* 1958 (İstanbul: Varol Matbaası, 1958), s. 28-47. Toros Azadyan'ın Karagözyan Yetimhanesi'nin tarihine ilişkin anlattıklarından da (*Huşamadyan Karagözyan vorpanotsi 1913-1948*), Surp Hagop'un asi yetimlerinin akıbetinin izlerini sürmek mümkündür: Yüz bir yetimden on altısı, muhtemelen isyan nedeniyle, Karagözyan'a aktarılmaz. Bu nedenle Eylül 1913'te Karagözyan'a 85 yetim sevk edilmiştir. Bkz. Azadyan, *Huşamadyan*, s. 27.

86 *Paros*, sayı 21, 17 Ocak 1950.

87 Ermenicesi *mayrabed* olan "rahibe" sözcüğü aynı zamanda evlenmemeyi tercih eden kadın anlamına da gelir. Bkz. *Vatsunamyag (1866-1926) Kalfayan ağçgants vorpanots Khaskügi*, s. 3.

88 Baruyr Püzant Keçyan'ın 11 Mayıs 1933 tarihli (Sayı 6) *Panper*'deki yazısına göre 1933'te Kalfayan yatılı okulunda 90 kız öğrenci okumaktaydı.

rını birleştirmesi de bu döneme rastlar. Toros Azadyan'ın verdiği bilgilere göre Üsküdar Yetimhanesi'nde yetmiş ila doksan yetim ve iki *kağtagan* merkezinde dört yüz ila beş yüz *kağtagan* bulunmaktaydı.⁸⁹ İki yetimhanenin birleştirilmesine ilişkin resmi yazıda ayrıca vilayetlerden gelen Ermenilerin de durumuna değiniliyor:

*Kağtaganların ihtiyaçlarının karşılanması yetimlerin bakımı işinin bir parçasıdır. Ancak kağtaganlara ayrılan bütçenin asgaride tutulması gerekir, çünkü bu iş neredeyse tasfiye sürecine girmiş bulunuyor. Kendi kaderlerine terk edilemeyecek olan dört yüz ila beş yüz kağtaganın bakımı için ise hâlâ uzman bir kuruma ihtiyaç vardır.*⁹⁰

İstanbul'da durum böyleyken diğer vilayetlerdeki Ermeniler çeşitli şekillerde ve sürekli olarak tehdit edilmekte ve yerlerini terk etmeye zorlanmaktaydı. Dilek Güven, ABD Büyükelçiliği Arşivleri'ne dayanarak, 1928-1929 yıllarında Sivas'ta Ermenilerin şehir dışına çıkışının yasaklandığını, iş imkânı bulamadıklarını ve alım güçlerinin olmadığını yazar. Bu koşullarda birçoğu ülkeyi terk etmek için özel izin başvurusunda bulundu.⁹¹ Soner Çağaptay, bir dizi saldırıya ilişkin ayrıntılar verir; Ermenilerin göçünde iki din adamının öldürülmesi –Diyarbakır'da Ermeni Katolik rahip Yusuf Emirhanyan ve Mardin'de bir Ortodoks rahip– önemli rol oynamıştır.⁹² Bu olaylardan sonra iki Ermeni, bir Fransız ve bir Alman rahiple hizmet veren Elazığ'daki Katolik misyonuna faaliyetlerine son vermesi için baskı yapılır.⁹³ Aşağı yukarı aynı zamanlarda Harput'taki Ermeni Protestan Kilisesi bombalanır ve ateşe verilir, Diyarbakır'da da bir Süryani rahip saldırıya uğrar.⁹⁴

89 Azadyan, *Huşamadyan*, s. 107. Azadyan yetimhanelerin birleştirilmesini kurumların içinde bulunduğu maddi darboğazla ilişkilendirir, bunun da en temel sebebinin Sanasaryan Han Davası'nın olumsuz sonuçlanması olduğunu yazar.

90 *age*, s. 111.

91 Dilek Güven, *Nationalismus und Minderheiten: Die Ausschreitungen gegen die Christen und Juden der Türkei vom September 1955* (Münih: Oldenbourg Verlag, 2012), s. 107.

92 Soner Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* (Londra-New York: Routledge Publ., 2006), s. 33.

93 *age*, FO371/13818/E6101, s. 35.

94 *age*.

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere, dönemin bütün yasaları ve hukuki önlemlerinin asli hedefi, insanların yaşadıkları toprakla olan bağlarını koparmaktı. Murat Bebiroğlu'na göre 1934 İskân Kanunu göç sürecinde önemli bir rol oynadı. Bebiroğlu'nun görüştüğü bir kişi, bu kanun nedeniyle Yozgat'ı terk etmeye zorlanan ve İstanbul'a gitmek zorunda kalan Ermenilerin olduğunu anlatmıştı.⁹⁵ Dilek Güven de İskân Kanunu'nun etkisine ilişkin ABD Büyükelçiliği Arşivleri'ne dayandırdığı bazı ayrıntılar verir: "Söz konusu azınlık gruplarının [Yahudiler] –ve 1929-1934 yılları arasında Anadolu'daki Ermeniler gibi Hristiyan grupların– 'gönüllü' göçü, aslında planlı bir dışlamanın sonucuydu."⁹⁶ Ayrıca Güven, 1929-1934'te Ermeni göçüne ilişkin ayrıntılı istatistiksel veriler sunar. Yine ABD Büyükelçiliği kaynaklarına göre İskân Kanunu'ndan bile önce yeni bir göç dalgasıyla altı yüz Ermeni evlerini terk ederek İstanbul'a gelirler.⁹⁷ Dahası Türk hükümetinin gizli ajanları, özellikle Diyarbakır ve Harput'ta olmak üzere, vilayetlerdeki Hristiyanlara buraları terk etmeleri telkininde bulunmaktadır.⁹⁸ Güven'in verdiği rakamlara göre 1929-1930'da on sekiz ay içinde 6.373 Ermeni Suriye'ye göç etmiştir.⁹⁹ Çağaptay'a göre ise Türkiye'den Suriye'ye gidenlerin sayısı farklılıklar göstermektedir. Amerikalı diplomatlara göre bu sayı 10.000-20.000 arasındayken,¹⁰⁰ 1930'da göç edenlerin sayısına ilişkin İngiliz diplomatların tahminleri 2.000-4.000 düzeyindedir.¹⁰¹

95 Murat Bebiroğlu, <https://hyetert.org/2009/05/26/cumhuriyet-doneminde-patrikler-ve-onemli-olaylar/> (erişim 28 Ağustos 2018).

96 NARA 867.4016 Jews/13, ABD Büyükelçiliği, Ankara'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 24 Temmuz 1934, Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları* içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 103.

97 *age*, s. 105.

98 *age*, s. 104.

99 *age*. Güven, bunların Ermeni Patrikhanesi'nin rakamları olduğunu belirtir. Beyrut'taki ABD Büyükelçiliği'nin verilerine göre göç edenlerin sayısı 4.000'dir. NARA 867.404/208. No. 946, ABD İstanbul Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 24 Şubat 1930.

100 SD 867.4016, Personelden (İstanbul) Washington'a, 12 Şubat 1930, Çağaptay, *İslam, Secularisms* içinde, s. 35.

101 FO 371/14587/E729 ve FO 371/14567/EE886, *age* içinde, s. 36.

Bu arada İstanbul'da, özellikle sığınma evlerinde kalan ve geçimlerini burada sağlayamayan Ermeniler, köylerine dönmenin ya da yurtdışına göç etmenin yollarını arıyorlardı. Sığınma evlerinde bir hayat kurmanın olanaksızlığı yüzünden *kağtagan*larla cemaat yönetimi arasında gerilim yaşanmaya başlamıştı. Devlet suya sabuna dokunmuyordu, devreye girdiği zamanlarda da yaptığı müdahale *kağtagan*ların aleyhine oluyordu. 1934'te bir diğer İstanbul gazetesi *Ngar*'da¹⁰² yayımlanan bir yazıda, vilayetlerden gelen Ermeni *kağtagan*ların maddi güvenceleri ve hiçbir gelir kaynakları olmadığından köylerine geri dönmeyi tercih ettikleri anlatılır. Mart 1934'te yine *Ngar*'da yayımlanan bir haberde de İstanbul'daki *kağtagan*ların sayısı 750 olarak verilir.¹⁰³ Burada sözü edilenlerin yeni gelenler mi yoksa daha önceden gelenler mi olduğu anlaşılmıyor. İstanbul'daki cemaatin durumuna, yetimlerin, kadınların ihtiyaçlarının karşılanmasında yaşanan sıkıntılara ve vilayetlerden devam eden göçe ilişkin söylenecek şey çok. *Kağtagan*lar, yetimler ve kadınlarla ilgili bu sorun sadece istatistiksel değildi, ciddi sosyopolitik sonuçları vardı. Ermenice gazeteler bu konularda çok zengin bir kaynaktır. Örneğin *Panper*'de¹⁰⁴, Nisan ve Mayıs 1933'te *kağtagan* merkezlerine ilişkin iki uzun yazı yayımlanır. Bunlardan biri, gazetede yayımlanan bir habere göre 1920'den beri hizmet veren Samatya'daki merkez hakkındadır.¹⁰⁵ Armaveni Miroğlu da Samatya'daki Nunyan Makruhyan Ermeni Okulu'nun 1920'den itibaren bir *kağtagan* merkezi olarak kullanıldığını, bütün sınıfların ve salonlarının tamamen *kağtagan*larla dolu olduğunu doğrular.¹⁰⁶ Surp Pırgıç Hastanesi 1932 Yıllığı'nda da, Samatya ve Ortaköy *kağtagan* merkezlerinde sekiz yüz kişinin kaldığı ve ayrılanlar olduğunda hemen yerlerine yenilerinin yerleştiril-

102 1933-1934'te Krikor Mikhitaryan tarafından yayımlanan haftalık gazete.

103 *Ngar*, sayı 25, 25 Mart 1934.

104 Haftalık olarak yayımlanan *Panper* gazetesi Aram Dağlaryan ve Yetvart Simkeşyan tarafından kuruldu ve 8 Nisan 1933'te yayın hayatına başladı.

105 Suren Şamlıyan, "Panperi bduydneri: İnc bes gabrin Samatyo gayanın kağtanneri" [*Panper*'in Gezileri: Samatya'daki Göçmenlerin Yaşam Koşulları], *Panper*, 27 Nisan 1933.

106 Miroğlu, "G. Bolsoy", s. 432.

diği anlatılır.¹⁰⁷ Ancak bu rakamlara, diğer vilayetlerden İstanbul'a gelip akrabalarının yanında kalanlar dahil değildir. 1932 Yıllığı'ndaki haberde *kağtagan*ların yaşadığı sorunlara çok az yer verilmiştir. Basında çıkan çok çeşitli yazı dizilerinde ise fiziksel koşullara ve sosyoekonomik sorunlara ilişkin somut veriler buluyoruz. Bütün pence-releri kâğıtla kaplı bu binalar, her yaştan *kağtagan*larla dolup taşmıştı. *Panper*'in haberine göre, Samatya'daki merkezde o dönemde iki yüz altmış sekiz kişi yaşıyordu ve bunların yüz yirmisi, on bir ve daha küçük yaşta çocuklardı.¹⁰⁸ Bazıları on yıldır aynı merkezde yaşamaktaydı. Burada da atölyeler vardı; Kayserili bir kadının kilim dokuduğu belirtiliyordu. Nisan 1933'te yeni bir göç dalgasının başladığını ve Yozgat'ın Bebek köyünden yirmi sekiz ailenin, yani yüz kırk yedi kişinin İstanbul'a geldiğini görüyoruz.¹⁰⁹ *Ngar* ise bu tarihte Bebek'ten gelen *kağtagan*ların sayısını iki yüz, Burunkışla'dan gelenlerinkini üç yüz elli olarak verir. Haberde, Dahiliye Vekaleti'nin nüfus akınını durduran bir emir verdiği ve İstanbul yollarına düşmüş *kağtagan*ların geri gönderildikleri yazar.¹¹⁰ Bakan, yaptığı bir açıklamada, *kağtagan*lara geri dönmelerini salık vermiş, ama sorun çözüme kavuşturulmamıştır. Vahan Toşigyan'ın *Nor lur* gazetesinde 1935 yılında konuyla ilgili yirmiden fazla haber yayımlanır. Samatya'daki iki merkezden biri, yani Yozgat Burunkışla'dan yeni gelenler için kiralanan bir bina aynı yıl içinde kapatılır. Merkezin boşaltılma süreci son derece sancılı olur. Orada kalanlar aç olduklarını, ne paraları ne işleri ne de gidecek bir yerleri olduğunu söyleyerek boşaltma kararına karşı çıkarlar.¹¹¹ Öte yandan yardım komitesi (*khnamadarutyun*) mali krizdedir ve gazetede yazılanlara bakılırsa, bu binanın aylık kirasını ödeyemez. Merkezde barınanlar Ermeni Milli Yardım Komitesi'ne defalarca dilekçe yazarlar ve orada kalmak istediklerini bildirirler. 1933-1936 yıllarında Sovyet Ermenistanı'na yapılan örgütlü göçlerden etkilen-

107 *Intarısag daretısuıts Surp Pirgiç hıvantanotsi* 1932, s. 306.

108 *Panper*, 27 Nisan 1933.

109 *age*.

110 *Ngar*, sayı 25, 25 Mart 1934.

111 *Nor lur*; sayı 5150, 7 Ocak 1935, sayı 5001, 9 Ocak 1935, sayı 5199, 26 Temmuz 1935, sayı 5201, 28 Temmuz 1935.

miş olacaklar ki, o zamana kadar dilekçelerine cevap vermemiş olan kuruluşa bir kez daha başvururlar ve Yerevan'a gönderilmek için talepte bulunurlar.¹¹²

Bundan da bir sonuç çıkmayınca yönetimden bir kez daha, bu sefer vilayetlerdeki evlerine dönmek için kendilerine para verilmesini talep ederler.¹¹³ Hiçbir istekleri yerine getirilmez. Sonunda İstanbul Valiliği'ne giderek Ermeni Milli Yardım Komitesi'ni şikâyet ederler. O andan itibaren devlet yetkilileri de soruna dahil olur. Komite heyetiyle görüşmeler yaparlar, heyet göçmenler için fazladan bir bina kiralamayacağını bildirir. Geri kalan *kağtayan*ların ya Samatya'daki diğer binaya, ya da Ortaköy'deki merkeze nakledilmeleri gerekir.¹¹⁴ 16 Kasım 1935 tarihli *Nor lur*, Samatya'daki ikinci binanın boşaltılmasının ardından valiliğin hem Ortaköy hem de Samatya'daki *kağtayan* merkezlerini teftiş ettiğini ve Samatya'dakini fazlasıyla kalabalık bulduğunu yazar.¹¹⁵ Bir başka habere göre de Samatya'da 320 kişi barınmaktadır.¹¹⁶

Gazete, Üsküdar'da da bir boşaltma vakasını haber verir, yazı işleri müdürüne gönderilen "Bir Mahalle Sakini" imzalı bir açık mektubu yayımlar. Mektuba göre Ermeni bir *kağtayan* aile Surp Pırgıç Hastanesi'ne ait, Üsküdar Arapzade Sokağı'ndaki yıkık dökük bir evde yaşıyordu. Bir akşam, hastane gayrimenkullerinden sorumlu olan [Ohan] Goganyan Bey, polisle birlikte gelerek aileyi bu evden zorla çıkarmış, aile Türk komşularının evine sığınmıştı. Mektubu yazan, bu tahliyenin hukuka aykırı olduğunu, söz konusu evin kiralanacak durumda bile olmadığını, bu aile buraya gelinceye kadar üç ya da dört yıldır boş durduğunu anlatıyordu.¹¹⁷

Ermeni Milli Yardım Komitesi'nin durumu da çok kritikti. *Nor lur*'da yayımlanan yazılar okurları, yetimlerin ve vilayetlerden gelen

112 *Nor lur*, sayı 5108, 27 Nisan 1935.

113 *Nor lur*, sayı 5207, 3 Ağustos 1935.

114 Ermeni Katolik cemaatinin Ortaköy'deki eski Andonians Manastırı *kağtayan* merkezi olarak kullanılıyordu.

115 *Nor lur*, sayı 5312, 16 Kasım 1935.

116 *Nor lur*, 14 Aralık 1935.

117 *Nor lur*, sayı 5155, 12 Haziran 1935.

Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için cemaate yardımcı olmaya çağırıyor, “açız” diyen insanlar komite binasının önünde günlerce bekliyordu. Komite heyeti, artık bu işin altından kalkacak durumda olmadığını açıklayarak Surp Pırgiç Hastanesi’nden yardım istedi. Talebi, sekiz ila on sakat ve yetimin hastane tesislerine alınmasıydı.¹¹⁸ Bir başka haberde de, Kayseri piskoposunun yardım komitesinden iki yetimin koruma altına alınması için talepte bulunduğu ve yönetimin, ilk önce yetimhanelerin birleştirilmesi gerektiğini, ancak bunun olması halinde bir çare düşünülebileceğini söyleyerek talebi karşılıksız bıraktığı bildirilir.¹¹⁹ Surp Pırgiç Hastanesi 1939 Yıllığı yetimler/*kağtagan* çocuklarına ilişkin daha fazla bilgi verir: *Azkayin Khnamadarutyun*’un yardımıyla okuyan ve “çok zor durumda olan” (“*kağtagan garod usanoğner*”) toplam beş yüz otuz beş *kağtagan* öğrenci bulunmaktadır;¹²⁰ yüz elli kişi ise *kağtagan* merkezlerinin dışında, büyük olasılıkla cemaatin yardımlarıyla yaşamaktadır.¹²¹ Aynı bilgi 1938 Yıllığı’nda da yer alır; yani 1939 Yıllığı’ndaki sayılar bir önceki yılıktan alınmış olabilir, belki de ayrı olarak hesaplanmış ve aynı sonuca varılmıştır.¹²² Ayrıntılı bilgi vermemelerine rağmen, iki yılının da *kağtagan* merkezlerinin bu tarihlerde halen açık olduğunu ve belirli bir bütçelerinin bulunduğunu ortaya koyması önemlidir.

İstanbul’da *kağtagan*larla bağlantılı sosyopolitik sorunlarla başa çıkmanın olağanüstü zorluğu apaçık ortadaydı. Basında çıkan haberler, yardım komitesinin ve Ermeni Hastanesi’nin kaynaklarının vilayetlerden gelenlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediğini gösteriyordu ve bu durum, vilayetlerden gelen Ermeniler ile İstanbul Ermeni toplumunun yönetim organları arasında ciddi sorunlara yol açmıştı. Haberleri okurken, Ermeni yöneticilerin yeni gelenlerle doğrudan temas kurmaktan –bazı durumlarda şiddete uğrama korkusuyla– ka-

118 *Nor lur*, sayı 5312, 16 Kasım 1935.

119 *Nor lur*, sayı, 5141, 30 Mayıs 1935.

120 *Intartsag darekirk Hivantanotsi* 1939 (İstanbul: O. Aktaryan Basımevi, 1938), s. 100.

121 *age*.

122 *Intartsag darekirk Hivantanotsi* 1938 (İstanbul: O. Aktaryan Basımevi, 1937), s. 88.

çındığı izlenimini alıyoruz. *Kağtagan* merkezleri 1930'larda kapandı, ama Ermenilerin vilayetlerden İstanbul'a göçü hiç durmadı.

1945 Kütahya doğumlu, Dersim'in Halvori köyünden sürgün edilen bir Ermeni ailenin kızı olan, sonradan Kütahya'nın Ayvalılı köyüne yerleşen ve şu anda Almanya, Münih'te yaşayan A. B. görüşmemiz sırasında bana İstanbul'a yerleşmenin bile dertlerine derman olmadığını aktardı. Kütahya'da zorla Müslümanlaştırılmış olan ailesinin, Dersim'den sürgüne tabi tutulan, Kütahya'nın çeşitli köylerine yerleştirilen akrabalarıyla görüşmesi yasaklanmıştı. Dolaşısıyla Müslüman Türk olarak kayıtlara geçmişti. Yalnızca yaşlılar aralarında gizlice Ermenice konuşabiliyordu. Tüm aile Türk isimleri taşıyordu.¹²³ Kütahya'dan İstanbul'a geldiklerinde, birçok Dersim sürgünü Ermeni'nin yaşadığı Gedikpaşa'ya yerleştiler. İstanbul'a taşınır taşınmaz A. B.'nin annesi, çocuklarına Hristiyan Ermeni olduklarını açıkladı.

İstanbul'lu haylarla [Ermenilerle] bağlantı kurulamadı. [...] Açtık, çocuk ekmeğe peşine düştük; İstanbul'a gelir gelmez beni Gürün Han'a işe koydular. [...] Biz Gedikpaşa'da otururken bütün Gedikpaşa Hay'dı (Ermeni'ydi). Biz Ermenice öğrenemedik. [...] Ya ne olacaktı, köyden gelmiştik. Görüyorsunuz ki hepsi *Dacik* [Türk] gibi... İnsan böyle tutar elinden, gel kızım bir saat Ermenice öğreteyim akşamları [der]. Biz istedik yapmak, hor görüldük. [...] Küçük kardeşim vardı, Türk okuluna gitti. Bize bir şey lazımdı, [okula gitmemiz gerektiğini] bir söyleyen lazım[dı] [...] [Beni okula] Göndermediler.¹²⁴

Tanımadığı bir Dersimli Ermeni ile henüz on beşindeyken nişanlandı. Birkaç yıl sonra A. B., ailesiyle birlikte, çalışmak için, halen yaşamakta olduğu Almanya'ya geldi.

Vilayetlerden gelen Ermeniler tüm iktidar hiyerarşilerinin en alt basamağında kaldılar. A. B. vakasında, zorla Müslümanlaştırılmış Ermenilerin çoğu için geçerli olan, dışlanma sürecinin farklı bir aşaması belirgin bir şekilde ortaya çıkıyor. İstanbul'daki Ermeni toplumuna eklemelenememiş olmak, vilayetlerden gelen pek çok Er-

123 A. B., sözlü tarih görüşmesi, 13 Mart 2013, Münih.

124 ay.

meni'nin 1960'larda ve 1970'lerde Türkiye'yi terk etmesine zemin hazırladı.

İSTANBUL VE DİĞER VİLAYETLERDEKİ ERMENİ VARLIĞI

Vilayetlerdeki Ermeni nüfusuna ilişkin olarak Toros Azadyan ile *Jamanak* gazetesinin genel yayın yönetmeni Mardiros Koçunyan tarafından Cumhuriyet'in kuruluşunun on beşinci yıldönümünde yayımlanan, 82 sayfalık *Armağan* kitabında bazı istatistiksel veriler görüyoruz.¹²⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri'nde yazarların 31 Ekim 1938'de Başbakan Celal Bayar'a gönderdikleri bir mektup ve kitabın detaylı Türkçe özeti yer alıyor.¹²⁶ İskenderun Sancağı'nın il-hakından bir yıl önce basıldığı için kitapçığın üç sayfası Hatay'a ayrılmış.¹²⁷ Başbakan'a gönderilen sekiz sayfalık kitap özeti bir buçuk sayfası Hatay sorunu ile, üç buçuk sayfası "Türk ordusunun, Türk Milleti'nin göstermiş oldukları efsanevi kahramanlıklar"la ilgili."¹²⁸

Armağan'da ayrıca Ermenilerin yaşadığı şehirlerin bir listesi, her bölgedeki nüfusa ilişkin bilgiler, şehir merkezinde, vilayete bağlı köy ve kasabalarda yaşayan Ermenilerin sayısı, meslekleri (hatta bazen kadınların meslekleri), şehirlerdeki cemaat örgütlenmeleri –örneğin faal durumdaki kiliseler– yer alıyor:

1 - Kayseri: 2.280 (erkek ve kadın), Everek 900, Aziliye (Pınar Başı) 20, Bünyan on. Vilayette toplam Ermeni nüfusu 3.470. Aktif nüfusun yüzde beşi çarşı esnafı, yüzde 35'i halıcı, hurdacı, demirci, taş ustası, kasap, pastırma-sucukçu, çatı ustası, inşaat işçisi, değirmenci, boyacı ve benzeri mesleklerden zanaatkarlardır. 60-70 kadın pamuk

125 Bkz. Toros Azadyan ve Mardiros Koçunyan, *Armağan: Türkiye Cumhuriyeti 15. Yıldönümü 1923-38* (İstanbul: Gutenberg Matb., G. N. Makascıyan, 1938), s. 80. Kitabı hazırlayanlar, adını "Armağan" koymalarının nedenini, sözcüğün Ermenicede de "hediye" anlamına geldiğini belirterek açıklamışlar, bunu kanıtlamak için de etimolojik sözlükler dahil çeşitli sözlükleri referans göstermişlerdir.

126 BCA 030.10.85.558.7.

127 Sancağın ilhakıyla ilgili özet bilgi için bkz. Zürcher, *Modernleşen Türkiye*, s. 239-242.

128 Azadyan ve Koçunyan, *Armağan*, s. 2-12.

tarlalarında çalışmaktadır. Rahip Haygazun Garabetyan, Surp Lusavoriç Kilisesi'nde düzenli ayin yapmaktadır. Kilise mütevellisi 15 Mayıs 19[3]8'e kadar avukat Civan Aşıkyan'dı. Kendisi İstanbul'a yerleştikten sonra Evkaf, 2762. madde uyarınca cemaat yeni bir mütevellî seçinceye kadar vakfın yönetimini devralma kararı verdi.¹²⁹ Everek'te de, halen açık olan Surp Toros Kilisesi vardır. Mütevellisi Arşak Semizyan'dır. Dini görevleri rahip Yeğişe Takvoryan yürütmektedir.

2 - Yozgat: Şehirde ve Boğazlıyan kazasında toplam yaklaşık 1.200 Ermeni vardır. Bunların yüzde 20'si zanaatkâr, geri kalanın çoğunluğu demirci ustasıdır.

3 - Sivaz [Sivas]: Şehirde ve Zara, Derdene, Kangal, Gürün, Şarkışla vb. gibi ilçelerde 1.000'den fazla Ermeni yaşamaktadır. Bunların yüzde 25'i köylü ve vasıfsız işçidir. Geri kalanı zanaatkârdır (demirci, bakırcı, çatı ustası, inşaat işçisi, terlik imalatçısı/satıcısı, değirmenci, hurdacı).

4 - Tokat: Şehirde, kasabaları dahil 900 Ermeni yaşamaktadır. Yüzde 20'si düz işçidir, bunların çoğu köylü, bağcı, çoban, değirmenci, çatı ustası, yazmacıdır.

5 - Kastemuni [Kastamonu]: Kastemuni şehrinde ve civar kasabalarda (Taşköprü, vb.) yaklaşık 2.000 Ermeni yaşamaktadır. Aktif nüfusun yüzde 40'ı zanaatkâr (iplikçi, hurdacı, kalaycı, vb.), yüzde 35'i işçi, yüzde 20'si değirmenci, yüzde beşi çarşı esnafı ve küçük tüccardır.

6 - Amasya: Kasabalar (Merzifon, Gümüş Hacı Köy, vb.) dahil Amasya'da yalnızca 800 Ermeni vardır. Yüzde beşi ticaret erbabı ve çarşı esnafı, yüzde 40'ı bağcı, bahçeci, meyve satıcısı, yüzde 20'si köylü ve çoban, geri kalanı zanaatkârdır (kunduracı, kuyumcu, yazmacı, çatı ustası, değirmenci, inşaat işçisi vb.)

7 - Samsun: Şehirde ve Ordu ve civarında 500'den fazla Ermeni vardır. Çoğu zanaatkâr ve ticaret erbabı, geri kalanı köylüdür. Ordu'nun rahibi Kevork Sahagyan'dır. Kilise açıktır ve Pazar Ayını [Surp Badarak] düzenlenmektedir.

8 - Kharpert [Harpur]: Katolik Ermeniler de dahil toplam 1.500 Ermeni yaşamakta. Yüzde onu ticaret erbabı ve çarşı esnafıdır. Yüzde

129 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. www.hukuki.net/kanun/2762.13.text.asp (erişim 30 Eylül 2018).

25'i büyükbaş hayvan yetiştiricisi, yağ satıcısı ve bakkal, yüzde 55'i zanaatkâr (bakırcı, çatı ustası, ayakkabı tamircisi, değirmenci, terzi, tuğla duvar örücüsü, vb.), geri kalanı da demircidir.

9 - Malatya: Kasabalar (Eğin, Arapkir, Divriği) dahil vilayette yaklaşık 1.600 Ermeni yaşamaktadır. Bunlar, büyükbaş hayvan çobanı, bakkal, demirci, halıcı, iplikçi vb. olarak çalışmaktadır.

10 - Diyarbakır:¹³⁰ Bütün vilayette bin Ermeni yaşamakta (bu rakama Maruniler, Süryaniler ve Hristiyan Kiptiler dahildir). Yüzde onu bakkal ve çarşı esnafı, yüzde 40'ı zanaatkâr (tuğla duvar örücüsü, kuyumcu, meyve satıcısı, inşaat işçisi, taş ustası, çatı ustası vb.), geri kalanı köylüdür. Diyarbakır Ermenilerinin dini konulardan sorumlu bir rahibi vardır.

11 - Konya: Şehir merkezi, Ereğli ve Aksaray'da yaklaşık 600 Ermeni vardır. Yüzde onu sanatkâr, yüzde beşi küçük perakendeci ve buğday satıcısı, yüzde 40'ı köylü, kunduracılık, bakırcılık, arabacılık vb işleri yapmaktadır. Geri kalanı düz işçi ve çiftçidir. Konya'da Vosdan Gülistanyan adlı bir diş hekimi bulunmaktadır. Ereğli'de Dr. Simon Bey Terzioğlu geniş bir kesimin takdirini kazanmıştır. Erkek kardeşi Melkon komisyoncu olarak çalışmaktadır.

12 - Adana-Mersin: Bu bölgede erkek ve kadın olarak yaklaşık 30 Ermeni yaşıyor. Köylü ve zanaatkâr olarak çalışıyorlar.¹³¹

130 Diyarbakır ile ilgili bilgiler kaynağa göre değişiyor. Kevork Halaçyan'ın anılarında (1925) Diyarbakır temsilcisi olan Müftüzade Abdurrahman Şeref Bey'in Diyarbakırlı Ermenilere ilişkin şu bilgileri verdiğini görüyoruz: "Ateşkesten sonra çeşitli bölgelerden Diyarbakır'da toplanan Ermenilerin sayısı 13.000-14.000'e çıktı. Bu bizim için ciddi bir endişe kaynağıydı. [...] Ama 1920-1922'de göç başladı ve bu sayı azaldı. Bugün şehirde neredeyse 2.500-3.000 Ermeni vardır ve belki bundan biraz fazlası da dağlardadır." Taparagan (K. H.), *Tebi gakhahan*, s. 143. 1964'te Bedros Zobyan ve William Saroyan'ın gezi notlarından bölgede 1.500 Ermeni'nin yaşadığını öğreniyoruz; bkz. Bedros Zobyan, *Tebi Bitlis William Saroyani hed* [William Saroyan'la Birlikte Bitlis'e Doğru], s. 247. *Nor lur*'un 1935'te yayımladığı bir haberde Diyarbakır'da toplam 200 Ermeni'nin yaşadığı belirtiliyor (*Nor lur*, sayı 5316, 20 Kasım 1935). Bir sözlü tarih görüşmesinde, 1960'larda bu sayının yukarıda bahsedilenin çok üstünde olduğu belirtiliyor: "Diyarbakır'a geldik ve Hançepek'teki bir kilise evinde yaşadık. O günlerde Hançepek'te tahminen 10.000 Ermeni vardı." K. B., sözlü tarih görüşmesi, 21 Ocak 2009, Berlin.

131 Azadyan ve Koçunyan, *Armağan*, s. 41-42.

Sonuç olarak kitap ülkenin farklı yerlerinde 4.500 Ermeni'nin yaşadığını bildirmiş oluyor ve ekliyor, "Hepsi Cumhuriyet yönetimi altında barış ve uyum içinde yaşamaktadır."¹³² Kitabın editörleri, resmi kayıtlara ulaşma olanağı olmadığı için bu bilgileri "çeşitli kaynaklardan" yararlanarak verdiklerini belirtiyorlar.¹³³ İstanbul'daki Patrikhane'ye vilayetlerdeki Ermeni rahiplerden raporlar gittiğinden, muhtemelen kitaptaki demografik veriler bu raporlara dayanıyordu. Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi 1932 Yıllığı'nda benzer bir köyler listesi ve vilayetlerde yaşayan Ermenilere ilişkin demografik bilgiler yer alıyor. Vereceğim bir örnek bu benzerliği ortaya koyuyor: "Burunkışla: Ermeniler ziraat ve büyükbaş hayvancılıkla geçiniyorlar. Sayıları şöyledir: erkek 147, kadın 138, genç kız 135, genel toplam: 553. Surp Toros adlı bir kiliseleri vardır. 205 çocuk vaftiz edilmiştir."¹³⁴ Bu liste ve Kayseri'ye ilişkin iki sayfalık ayrıntılı raporu Kayseri piskoposunun yardımcısı Peder Serovpe Burmayan hazırlamıştır. Burmayan'a göre Kayseri ve Yozgat köylerinde 775 erkek, 818 kadın, 822 erkek çocuk, 702 kız çocuk olmak üzere 3.157 Ermeni yaşıyordu.¹³⁵ Anlaşıldığı kadarıyla Azadyan ile Koçunyan, Armağan kitabını hazırlarken bu kaynaklardan yararlanmışlar. Azadyan, Ermeni Hastanesi'nin yıllıklarının editörüydü, dolayısıyla bu kaynaklardan bilgilere doğrudan erişimi vardı. Öte yandan bu son derece zengin veritabanından ne kadar az bilgi kullandıklarını görmek de şaşırtıcı. Vilayetlerdeki Ermeni nüfusa ilişkin bütün bilgiler Armağan'ın iki sayfasında özetlenmişken, 1932 Yıllığı'nda sadece Kayseri ve Yozgat

132 age.

133 age.

134 *Intartsag daretsuys Surp Pırgıç hıvantanotsi* 1932, s. 303. Bu veriler diasporadaki çeşitli Ermeni cemaatlerinin "Huşamadyan" olarak adlandırdığı, Ermenilerin yaşadıkları şehirler hakkında tarihi, antropolojik, mimari, sosyal bilgilere yer veren kitaplarda da kullanıldı. Örneğin, Ermeni Hastanesi'nin 1932 Yıllığı'ndaki bilgiler Armen Taryan ve Antranig Yerganyan'ın hazırladığı Yozgat kitabında kullanılmış: Armen Taryan ve Antranig Yerganyan (der.), *Badmutyun Yozgadi yev şırçagayits (kamirk) hayots* [Yozgat ve Civarındaki Ermenilerin Tarihi] (Beyrut: Hradaragcutyun Yozgadi yev şırçagayits (kamirk) hayrenagtsagan miutyan, 1988), s. 913.

135 age, s. 304.

bölgesi için iki sayfa ayrılmış. Koçunyan ile Azadyan'ın *Armağan* kitabında, vilayetlerdeki Ermeni varlığına fazla yer ayırmak istemedikleri, bu konuya minimum dikkat çekmek için kısaca üstünden geçmeyi tercih ettikleri sonucunu çıkarmak mümkün. Her ne kadar buradaki rakamlar doğrulanmaya muhtaç olsa da, verilen bilgiler İstanbul dışındaki Ermeni varlığı, meslekleri ve yaşam koşulları hakkında genel bir tablo sunmakta. Örneğin, Güzelyan anılarında 1941 yılında Sivas'ta 2.000 Ermeni'nin yaşadığını yazıyor,¹³⁶ oysa *Armağan*'da Sivas ve çevresindeki Ermeni nüfusun "1.000'den fazla" olduğu bilgisi veriliyor. Bu örnek, gerçek sayının doğrulanmasının ne kadar zor olduğunu göstermekte. Her hâlükârda vilayetlerdeki Ermeni nüfusunun verilen rakamların üzerinde olduğunu düşünebiliriz. Bu özet niteliğindeki demografik veriyi, İstanbul dışındaki hayata dair bu tür detaylı bilgilere nadiren rastlıyor olmamızdan ötürü vermeyi tercih ettim. Ayrıca, Ermeni kurumlarının vilayetlerde hayatta kalanlara ilişkin o yıllarda hâlâ veri toplamakta olduğunu göstermek istedim.

1954'te Arapkir'i ziyaret eden Kaspar Basmajian, Arapkir'in tarihiyle ilgili *Badmutyun hayots Arapgiri* [Arapkir Ermenilerinin Tarihi] başlıklı bir başka kitapta Cumhuriyet dönemini anlatan bir bölüm yazmıştı. Basmajian'a göre o dönemde Arapkir'in Ermeni nüfusu üç yüz elli kişilik otuz aileden oluşuyordu. Arapkirli Ermeniler sürekli İstanbul ve Malatya'ya göç etmekteydi. Dört yüz on aile daha o zaman İstanbul'a, on aile de Malatya'ya yerleşmiş durumdaydı.¹³⁷ Basmajian'ın anılarında ayrıca, 1950'lerde Ermeni mahallelerinin durumuyla ilgili bilgiler de buluruz. Anıtsal binaların çoğuna, örneğin kiliseler, kız okulları ve dini merkeze devlet el koymuş, buraları Türk okullarına çevirmişti.¹³⁸ Basmajian, geride bırakılan diğer ev ve arazilere de el konulduğunu ve bunların Türklere satıldığını anlatır; bu taşınmazlardan bazıları Ermeniler tarafından geri satın alınmıştır.

136 Hrant Güzelyan, *Bolso badanegan dunı: Mnatsortatsi dunatartsı badmutyun mı* [İstanbul'daki Gençlik Evim: Bir Hayatta Kalanın Eve Dönüş Hikâyesi], Yervant H. Kasuni (der.) (Beyrut: 2007), s. 4; *Kamp Armen'e Giden Yol: Artakalanların Hikâyesi*, çev. Sevan Değirmenciyan (İstanbul: HDV Yayınları, 2016), s. 28.

137 Poladyan, *Badmutyun hayots Arapgiri*, s. 741.

138 *age*, s. 742.

Armağan kitabının yayımlandığı 1938 yılında Cumhurbaşkanı Atatürk, Ermenilerin Efkere'den çıkarılması, bölgede bulunan askeri tesislerden uzaklaştırılması için bir talimatname imzaladı. Karar Genelkurmay Başkanı ve Dahiliye Vekaleti tarafından uygulandı.¹³⁹ Efkere, 1915'ten önce Kayserili (Gesaria) Ermeniler için önemli bir merkezdi.¹⁴⁰ Ermeni Hastanesi yıllığına göre Everek-Fenese'deki kilisesi ile Kayseri, 1940'larda hâlâ bir papazın görev yaptığı az sayıda şehirdendi.¹⁴¹ 1945'te sekiz yıldır aynı şehirde görev yapmakta olan Kayseri'nin papazı Haygazun Garabedyan¹⁴² İstanbul ziyareti sırasında Ermenice gazete *Marmara*'ya Kayseri'de toplam dört yüz aile (2.300 Ermeni) yaşadığını, Anadolu'daki Ermenilerin sayısının da 20.000-25.000 olduğunu anlatmış.¹⁴³ Nisan 1947'de Kayseri'de bir düğün törenini haberleştiren *Nor lur*'un muhabiri, Sivas'tan dokuz kişinin 16 Mart 1947'de Kayseri'ye geldiğini ve bunlar arasında iki çiftin "eski geleneğe uygun olarak Surp Badarak ile evlenmek" istediklerini anlatıyor. Papaz Haygazun Garabedyan, onların bu isteğini yerine getirir. Haberde ziyaretçilerin aslen Tavralı oldukları,¹⁴⁴ ama Sivas'ta yaşadıkları ve değirmenlerde çalıştıkları yazıyor.¹⁴⁵ Gazetenin aktardığı olay, Küçük Asya'da kalan yerel cemaatlerin en azından,

139 BCA 030.18.01.03.84.79.8.

140 Efkere'nin yerel Ermeni tarihi için bkz. www.efkere.com (erişim 12 Eylül 2018).

141 *Intartsag darekirk hivanotanotsi 1944* (İstanbul: V. Der Nersesyan Yev Vortik/Güzeliş Basımevi), s. 233.

142 Başbakanlık Arşivleri'nde bulunan bir belgeden, Küçük Asya'da rahiplerin faaliyetlerinin yakından izlendiği anlaşıyor. Papaz Haygazun Garabedyan'ın Kayseri Kilisesi'nde 10 Nisan 1938'de verdiği vaaz Başbakan'a, Genelkurmay Başkanı'na ve Dışişleri Bakanı'na iletilmiş. Raporda, papazın cemaati "ülkeyi yabancı güçlerin elinden kurtaran" Atatürk'ün sağlığı için dua etmeye davet ettiği yazıyor. Bkz. BCA 030.10.109.721.21.

143 *Marmara*, sayı 713, 7 Temmuz 1945.

144 Tavra, Sivas'ın birkaç kilometre uzağında bir köydür. 1915 öncesinde köyde 1.500 Ermeni yaşırdı. Köyün Surp Hagop ve Surp Anabad olmak üzere iki manastırı, bir Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Aramyan ve Tavityan adlı iki de okulu vardı. Bkz. bianet.org/bianet/biamag/115648-sivas-ermenileri-bin-varmis-bir-yokmus (erişim 8 Temmuz 2018) ve Arsen Yarman, *Sivas 1877: Boğos Natanyan* (İstanbul: Bırzamanlar Yayıncılık, 2008).

145 *Nor lur*, sayı 230, 26 Nisan 1947.

düzensiz de olsa, komünal ihtiyaçlar temelinde birbirleriyle temas halinde olduklarını ve kimliklerini korumak için Ermeni Kilisesi'nin ritüellerini sürdürmeye çalıştıklarını gösteriyor. 1947 Mayıs sonlarında Papaz Haygazun, Marmara'ya, gazetenin Kayseri'deki Ermeni mallarının açık artırmayla satışına müdahalesi vesilesiyle bir yazı gönderir. Papaz Haygazun Marmara'ya müdahalesi nedeniyle teşekkür etmekte, dört yüz elli Ermeni ailenin yoksulluk içinde yaşadığını, yüzde doksan beşinin kendi evinin olmadığını, tarlalarda çalışarak kiralık evlerde oturduklarını, on yaşlının kilisenin avlusundaki, kiliseye ait evde yaşadığını anlatmaktadır.¹⁴⁶ 1950'de Marmara, Everek papazı Toros Çalgıcıyan'ın vilayetlere yaptığı ziyaretlerin haberini yapmış. Bu haberlere göre Malatya'da yüz yetmiş, Arapkir'de yüz on beş, bazı köylerde de üç ya da dört ailenin yaşadığı anlatılıyor.¹⁴⁷ Peder Toros, Arapkir'de kaldığı süre içinde elli beş düğün ve yüz yirmi altı vaftiz töreni gerçekleştirmiş.¹⁴⁸ Ayrıca aynı haberde Divriği'de altı, Armutak'ta [Kavaklısu] iki, Odur'da [Kayaburun] üç ve Harnavul'da altı ailenin yaşamakta olduğu belirtilmiş.¹⁴⁹ Haberin sonunda Arapkir Ermenilerini adlarıyla birlikte gösteren uzun bir liste de var.

1946'da Marmara, Türkiye genelindeki Ermeni nüfusuna ilişkin çalışmasının bir benzerini yaparak, bütün dünyada yaşayan Ermenilerin demografik dökümünü çıkarıyordu. Buna göre Türkiye'deki Ermeni nüfusu 120.000'di.¹⁵⁰ Üç yıl sonra *Nor lur*, Türkiye Ermenilerine ilişkin tahminini 100.000 olarak açıkladı.¹⁵¹ 1950'de Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin kuruluşunun 160. yıldönümü için hazırlanan kitapta, hastane yönetiminin Türkiye'deki Ermeni nüfusunu 60.000 olarak hesapladığını gösteren bir belge yer alıyor.¹⁵²

Ülkenin çeşitli yerlerindeki Ermenilerin durumlarını takip etmek kolay değildi. 1950'den sonra Patrik Haçaduryan vilayetler için bir

146 Marmara, sayı 1647, 25 Mayıs 1947.

147 Marmara, sayı 2317, 25 Ağustos 1950.

148 age.

149 age.

150 Marmara, sayı 1325, 5 Temmuz 1946.

151 *Nor lur*, sayı 494, 5 Kasım 1949.

152 Köseyan, *Huşamadyan Surp Pırgıç hivanatanotsi*, s. 180.

seyyah papaz pozisyonu oluşturdu. Ancak bu pek isteyerek kabul edilebilecek bir görev değildi.¹⁵³ 1930'larda Karaköy Yetimhanesi'nde yetişmiş Zarahı papaz şavarş Balımyan bu görevi seve seve kabul etti ve 1960'lar boyunca, dini hizmetleri yerine getirmek ve İstanbul'la irtibatı kesilmiş Ermenilerle bağlantı kurmak için sürekli seyahat etti.

Bugüne kadar Türkiye'deki Ermeni sayısını tam olarak belirlemenin mümkün olmadığını göz önünde bulundurursak, yukarıdaki verilerin, en azından Cumhuriyet'in ilk onyıllarında Ermeni varlığının tespiti için ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır. Sonraki onyıllarda g nedeniyle bu rakamlarda sürekli düşüş yaşanmıştır.

KÜLTÜREL MİRASIN YOK EDİLMESİ

Ermenice gazeteler cemaat vakıflarının sahip olduğu taşınmazlara sistematik olarak el konulması ve bunun sonucunda açılan davalara ilişkin haberler yayımlamıştı. Dolayısıyla, bu sorunun tarihini izlemek, Ermenilerin Anadolu'daki fiziki kültür mirasının nasıl tahrip edildiğinin izini sürmekten daha kolay. Sözlü tarih görüşmeleri ve gazetelerde çıkan haberler Ermenilerin kültürel mirasının yok edililişine ışık tutan bilgiler içeriyor. Muhtemelen bakamadığım gazetelerde daha fazla bilgi vardır, ancak başvurduğum kaynaklardan anladığım kadarıyla, bu bilgiler İstanbul kaynaklı raporlar kadar sistematik değil. Gazeteler için vilayetlerdeki Ermenilerle irtibat kurmanın zor olduğunu da hesaba katmak gerek. Vilayetlerdeki papazlar genellikle Ermenice gazetelerde yayımlanan raporlar yazıyorlardı. Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin 1948-1949 yıllıklarına baktığımızda yalnızca dört Anadolu kentinde, Ordu, Diyarbakır, Kayseri ve Everek-Fene-se'de Ermeni papazların görev yaptığını görüyoruz.¹⁵⁴

153 şavarş Balımyan, *U yes gertam* [İşte Gidiyorum] (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), s. 263. Ayrıca bkz. şavarş Balımyan, *Kavaren Tzayner* [Taşradan Sesler] (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016).

154 *Intartsag darekirk Surp Pırgıç hivantanotsi 1948* (İstanbul: Akın Basımevi, 1947), s. 376. *Intartsag darekirk Surp Pırgıç hivantanotsi 1949* (İstanbul: Becid Basımevi, 1948), s. 413. Aynı bilgi *Intartsag darekirk Surp Pırgıç hivantanotsi 1944*'te de mevcuttur.

1924'te doğan ve 1949'a kadar Ordu'da yaşayan Civan Çakar, 1918'de burada yetmiş iki Ermeni ailenin yaşadığını anlatıyor. Annesinin ailesinin de aralarında bulunduğu bu aileler, 1915'ten sonra memleketlerine dönmeyi başarabilenlerdendi. Çakar'ın anlatımına göre göçler sonucunda 1940'larda Ordu'da on-on beş aile kalmıştı. 1939'da, Erzincan depremi sonucunda ağır hasar gördüğü gerekçeyle kilise yıktırılmıştı:

[Aslında] kiliseye hiçbir şey olmamıştı [depremden zarar görmemişti]; ortadan kaldırmak için "hasarlıdır" raporu çıkardılar ve hemen yıktılar. Ondan önce babam kilise korosundaydı, ben de oraya giderdim. [...] [Rahibimiz] çalışırdı zavallı, çatı tamiraty yapardı. [...] Adı Kevork'tu sanırım. [Armağan kitabında bahsi geçen Sahagyan]. [...] O da 1949'da önce İstanbul'a, sonra da Arjantin'e gitti, orada da öldü.¹⁵⁵

Civan Çakar, Ordu'yu 1949'da terk etti, İstanbul'a geldi, oradan da halen yaşamakta olduğu Kanada'ya gitti.¹⁵⁶

1947'de devlet üç Ermeni kilisesini, kiliseye ait yaklaşık üç yüz mülkle birlikte satmaya karar verdi:¹⁵⁷ Talas'ın Türeb kazasındaki kilise (okul arazisiyle birlikte), Muncusun'daki [Güneşli] Ermeni kilisesi ve "Lise Meydanı"ndaki Ermeni kilisesi (yanındaki okul-la birlikte).¹⁵⁸ Marmara'da yayımlanan bir haber, Kayseri'nin yerel gazetesinin 24 Nisan 1947'de Ermeni kiliselerinin iki hafta sonra, 7 Mayıs'ta açık artırma yoluyla satışa çıkarılacağını bildirdiğini yazı-

155 Civan Çakar, sözlü tarih görüşmesi, 8 Nisan 2012, Montreal, Ermenice.

156 Civan Çakar, Ordu, 1924 - Montreal, 2016.

157 Marmara, sayı 1628, 6 Mayıs 1947.

158 Marmara, sayı 1623, 1 Mayıs 1947. 9 ve 16 Mayıs 1947 sayılarında Marmara, Papaz Serovpe Burmayan'ın anılarını yayımladı. 1919'dan sonra on üç yıl Kayseri'de görev yapan Burmayan anılarında Kayseri'de üç kilise –yakınındaki Gümüşyan Okulu'nun da mülkiyetine sahip olan Surp Lusavoriç, Surp Asvazdzadin ve yakındaki Hagopyan Okulu'nun mülk sahibi olan Surp Sarkis– bulunduğunu ve Cumhuriyet döneminde bu üç kiliseden ikisine bütün mülkleriyle birlikte el konulduğunu anlatıyor. Surp Sarkis Kilisesi'nin sinema yapılmasından sonradan vazgeçilmiş. Burmayan, bunu yapmanın Ermenilerin dini duygularını aşağılayacağını, cami yapılmasının bile daha iyi olacağını yazıyor. Burmayan'ın anılarında Talas Ermeni Kilisesi'ne ve Cumhuriyet döneminde buradaki toplumsal yaşama ilişkin bilgiler de okuyoruz.

yor.¹⁵⁹ Bu haber üzerine *Marmara* gazetesinin genel yayın yönetmeni Ankara'daki muhabiri Mekki Sait Esen'i arar ve başbakanı bu hukuksuz uygulamadan haberdar etmesini ister. Habere göre Başbakan Mümtaz Ökmen müdahale etmiş ve açık artırmayı durdurmuş, 6 Mayıs'ta da İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer açık artırmanın bir yanlışlık sonucu ilan edildiğini açıklamıştır.¹⁶⁰

Sivas'ta askeriye tarafından işgal edildiğinden kullanılamayan kilise, Artin Korkor'un Agos'ta yayımlanan tanıklığına göre, 24 Haziran 1949'da dinamitlenerek havaya uçurulmuştur.¹⁶¹ Bu olayın haberi ancak dokuz ay sonra, o da *Ülke* isimli yerel bir gazete-de yayımlandıktan sonra *Marmara*'da yayımlanabilmiştir. Haberde "Dinamit patlaması sırasında çevreye bir zarar gelmedi" deniyor.¹⁶² Kilisenin yıkımı için belirtilen resmi gerekçe binanın kötü durumda olmasıydı.¹⁶³ *Marmara*'ya göre Sivas'taki cemaat, yıkımdan beş-altı ay önce onarımın tamamlanması ve Sivas'ta ikamet edecek bir papazın atanması için İstanbul'daki Patrikhane'ye başvurmuştu. Ancak askeri işgal altında olan kiliseye nasıl bir onarım yapılabileceğini anlamak mümkün değil. Dahası, kilisenin 28 Mart'ta açık artırımla satışı söz konusuydu.¹⁶⁴ Sivas valiliği ve belediyesine bağlı teknik heyetin kiliseye ilişkin bir araştırma yaptığını ve "meydana gelebilecek muhtemel zararlara karşı gerekli tedbirlerin alınması"¹⁶⁵ yönünde karar verdiğini belirten *Ülke* gazetesinin haberinde yıkımdan sorumlu birden fazla aktör olduğunu görüyoruz. *Marmara*'nın manşeti ise devlet ya da devlet kurumlarını değil, Patrik Vekili'ni suçluyordu: "Sivas'taki Ermeni Kilisesi Başepiskopos Arslanyan'ın Görevini Yapmaması Yüzünden Çöktü."¹⁶⁶ Gördüğümüz gibi burada "yıkma" sözcüğü bile kullanılmamış, gazete kilisenin yıkımından Ermeni cemaatini, özel olarak da Ermeni yöneticileri sorumlu tutmuş. Oysa

159 *Marmara*, sayı 1623, 1 Mayıs 1947.

160 *Marmara*, sayı 1628, 6 Mayıs 1947.

161 Artin Korkor, "Çürük Raporlu' Yıkılmaz Kilise", Agos, 29 Mayıs 1998.

162 *Ülke*, 7 Mart 1950, aktaran *Marmara*, sayı 2156, 16 Mart 1950.

163 age.

164 age.

165 Bahsedilen "tedbir" yıkımdır.

166 age.

aynı konudaki haberinde *Ülke* valiyi, belediyeyi ve askeriye, başka bir deyişle bütün yerel yetkilileri saymış. Dolayısıyla meselenin yıkımın kendisi değil, olayın nasıl izah edileceği noktasında düğümlendiği açıkça görülüyor. Anlaşılan, bu konu *Marmara*'nın Arslan-yan karşıtı kampanyasının bir parçası olarak ele alınmış. Bu kitabın dördüncü bölümünde söz konusu gerilim ayrıntılarıyla anlatılıyor. 20 Mart 1950 tarihli *Marmara*'da "Sivas Kilisesi Meselesi Çözüldü" şeklinde bir manşet görüyoruz.¹⁶⁷ Fakat kilise yıkıldığına göre burada nasıl bir çözümünden bahsediliyor olabilir? Haberden anlaşıyor ki, yıkım olayının *Marmara*'da haberleştirilmesinin ardından kilise yıkıntılarının ve arazisinin açık artırmayla satışı ertelenmiş.¹⁶⁸ Gaze-tenin bahsettiği çözüm budur, satışın ertelenmiş olması. Ne var ki 26 Mart'ta yayımlanan başka bir haber, sorunun hâlâ çözülmediğini gösteriyor. Haberde, Sivas valisinin yıkılan kilisenin *emval-i metruke* olarak tescil edildiği, dolayısıyla cemaatin bu yapı üzerinde hak iddia edemeyeceği yönündeki açıklamasına yer veriliyor.¹⁶⁹ Bütün bunlar –bir Ermeni gazetesinin bir kilisenin yıkımı haberini bu şekilde vermesi, kilisenin açık artırmayla satışa çıkarılması, cemaatin kilisenin kendilerine ait olduğunu kanıtlayamaması– kulağa ne kadar absürd gelse de, sözü edilen unsurların tümü, absürd durumu normallığe dönüştüren soykırımsonrası inkâr habitusunun kurucu parçalarıdır. Bu kitabın önceki bölümünde açıklamaya çalıştığım gibi, bazen doğrudan Ermeni gazeteleri bu habitusun bir parçası haline geliyor, başka bir şekilde tartışmaya açamayacakları konuları inkârcı yollar icat ederek duyuruyorlardı.

1938 Sivas doğumlu, 1960'ta işçi olarak Almanya'ya göç edinceye kadar Sivas'ta yaşamış bir Ermeni olan K. A. ile Münih'te bir sözlü tarih görüşmesi yaptım. K. A. kilisenin patlatılmasını kendi gözleriyle gördüğünü anlattı. Yolda yürürken, adamın biri patlamanın etkisiyle havalanıp üzerine düşmüştü. K. A., kilisenin uzun zamandır cemaat tarafından kullanılmadığını, askeriye tarafından işgal

¹⁶⁷ *Marmara*, sayı 2160, 20 Mart 1950.

¹⁶⁸ *age*.

¹⁶⁹ *Marmara*, sayı 2166, 26 Mart 1950.

edildiğinden, en azından hatırlayabildiği kadarıyla kiliseye hiç gitmediğini söyledi.¹⁷⁰

Tokat'taki Ermeni kilisesi de 1940'larda benzer bir akıbete uğramıştı. Agop Arslanyan, kilisenin 1940'larda yıktırıldığını yazıyor. Papazdan ve kiliseden mahrum bırakılan cemaat gizlice Arslanyan'ın evinde toplanıyor, ilahiler dışarıdan duyulur hale geldiğinde ev taşlanıyordu. Kiliseleri yıkmaya yönelik devlet politikası evlere ırkçı saldırılar düzenlenmesine de zemin hazırlıyordu. Diyarbakır'dan bir tanık ise kilisenin de taşlandığını –özellikle içinde cemaat olduğu zaman– anlatıyor. Diyarbakırlı Ermeni Garabet Demircioğlu 1960'ların ikinci yarısına dair anılarını anlatıyor:

Kiliseye giderdik, Surp Giragos Kilisesi'ne. Analarımız elimizi sıkı tutardı yol boyunca. Biz içerideyken ayine eşlik eden hep bir ses vardı. [...] Bir gün bu tahta kapı dayanamadı ve kırıldı atılan taşlardan. Sonra demir bir kapı takıldı kiliseye.¹⁷¹

İstanbul dışında Ermeni kültürel mirasının tahribi hiç bitmedi. 1951'de Ahtamar Adası'ndaki manastır benzer şekilde dinamitle patlatıldı ve büyük bölümü yıkıldı. Yaşar Kemal'in, henüz gazetecilik yaptığı yıllarda yıkımın bir bölümüne şahit olması ve *Cumhuriyet* gazetesi genel yayın yönetmeni Nadir Nadi'nin bağlantıları üzerinden müdahale ederek yıkımı durdurması başlı başına bir tesadüf.¹⁷² Ahtamar Adası'ndaki Surp Haç Kilisesi, geniş manastır kompleksinin bugüne kalan yegâne bölümüdür.

Bir kilisenin yıkılması ya da cemaatin toplandığı bir evin taşlanması –ilki devlet politikası, ikincisi gündelik hale gelmiş ırkçılığın bir örneği– resmi pratikler ile toplumsal pratikler arasındaki tutarlılığa bir örnektir. Yıkım ve saldırıların ardındaki saik, cemaat üyelerinin toplanmasını, kültürel yaşamlarını yeniden üretmelerini ve dini tö-

170 K. A., sözlü tarih görüşmesi, 13 Mart 2013, Münih.

171 Funda Tosun, "Bir Canavarmışım Gibi Subaylar Beni Görmeye Geliyordu", Garabet Demircioğlu ile söyleşi, *Agos*, sayı 789, 20 Mayıs 2011. Aynı zamanda bkz. www.bianet.org/biamag/azinliklar/130311-bir-canavarmisim-gibi-subaylar-beni-gormeye-geliyordu (erişim 30 Eylül 2018).

172 Yaşar Kemal ve Alain Bosquet, *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor* (İstanbul: Toros Yayınları, 1993), s. 67-69.

renlerini yerine getirmelerini engellemek olarak görünüyor; ancak nihai amaç ya da sonuç, bir halkı yıldırma, zorla yerinden etmek ve o halkın anayurduyla arasındaki bağı koparmaktır. Bu bakımdan, Uğur Üngör ve Mehmet Polatel'in analizine katılıyorum: Yıkım ve el koyma politikası, yalnızca mülke el koymayı değil, daha da önemlisi bir halkın fiziksel anlamda varlığına son vermeyi amaçlayan Jöntürk politikalarıyla benzerlik göstermektedir.¹⁷³

ALİŞILMIŞ VAKALAR: VİLAYETLERDE KAÇIRILAN, MÜSLÜMANLAŞTIRILAN ERMENİ KADINLAR

Vilayetlerde yaşayan Ermenilerin toplumsal gerçekliklerinden biri de yaygın olarak bilinen Müslümanlaştırılma vakaları, kapatmalar ve kaçırılan kadınlardır. Konu kendi başına bir araştırma alanı olarak varlığını koruduğu için ben burada ayrıntılarına girmek yerine, soykırımsonrası toplumun bir başka veçhesine dikkat çekmek için bu vakaların ne kadar sıradanlaştığının altını çizmekle yetineceğim. 1915'te başlayan soykırımcı pratiklerin doğrudan kurbanı olan kadınların sayısı çoktu. Vahé Tachjian,¹⁷⁴ Ara Sarafian,¹⁷⁵ Katherine Derderian,¹⁷⁶ Raymond Kévorkian¹⁷⁷ ve Taner Akçam'ın¹⁷⁸ çalışma-

173 Üngör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, s. 166.

174 Vahé Tachjian, "Gender, Nationalism, Exclusion: The Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide", *Nations and Nationalisms*, xv/1 (2009), s. 60-80.

175 Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide", Omer Bartov ve Phyllis Mack (der.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century* içinde (USA: Berghahn Books, 2001), s. 209-221.

176 Katharine Derderian, "Common Fate, Different Experience: Gender-specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915-1917", *Holocaust and Genocide Studies*, xix/1 (2005), s. 1-25.

177 Vahé Tachjian ve Raymond H. Kévorkian, "Reconstructing the Nation with Women and Children Kidnapped During the Genocide", çev. Marjorie R. Appel, *Ararat*, xlv/185 (2006), s. 5-14 ve Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 1056-1057.

178 Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması: Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

ları konuya ışık tutmuştur. Tachjian üç Ermeni aileden birinin böyle bir durumu yaşamış olabileceğini söyler.¹⁷⁹ Benim kendi ailem de bu ailelerden biridir.

Fethiye Çetin'in anneannesinin Ermeni kimliğinin ve aile köklerinin ortaya çıkmasının hikâyesini anlatan *Anneannem* kitabının yayımlanmasından sonra Ermeni kadınların kaçırılması ve Müslümanlaştırılması konusu Türkiye'de hayli yoğun ilgi gördü. Konuyla ilgili Türkçeye çevrilen ilk kitaplardan olan ve 1993'te İstanbul'da yayımlanan *Tamama*, Karadeniz kıyısındaki Espiye'de [Giresun] yaşayan bir Pontuslu ailenin kızının yaşamını anlatır. 1916'da ailesiyle birlikte sürgüne gönderilen çocuk Sivas'a vardığında anne ve babasını kaybetmiştir. Sürgünlerin birer birer can verdiği ölüm yürüyüşü sırasında insanlar ölüm karşısında hissizleşmiş gibidir. İki yıl süren yürüyüş sırasında Tamama bir Türk askerinin ailesinin yanında kalmaya karar verir – ya da o böyle anlatmayı seçmiştir. Yaşlılığında demans hastalığına tutulup ansızın Pontus Rumcası konuşmaya başlayınca kadar kimse onun Rum köklerini bilmez. Tamama'nın öyküsü, kızları, kadınları eve kapatma/odalık alma, kaçırma ve tecavüzün nasıl normalleştirildiğini gösteren Türkçedeki ilk eserlerden biridir. Güzelyan da anılarında 1915'te kırsal bölgelerde Ermeni kadınların kaçırılmasının sıradan bir durum olduğunu anlatır. Ordulu Civan Çakar bu konuyla ilgili şunları söylemişti:

Sevkiyat sırasında paşalar almıştı. Evet, onları bilirdik. Örneğin, Fuat'ın annesi. Onun Ermeni olduğunu bilirdik. Annesi Merzifonluydu sanırım, bir Gürcü ile evlenmişti. [Fuat] liseyi bitirdiğinde askeri okula girmek istemişti, ama annesinin kökenini öğrenince subay kıyafetlerini çıkarttılar. Canı çok sıkılmıştı. Bir Ermeni kadınla evlendi. [...] Bu şekilde evlenen ve çocukları olan beş kadın tanıyorum.¹⁸⁰

Çakar'ın bahsettiği kadınlar Müslümanlaştırılmışlardı; ama yine de Ermeni oldukları biliniyordu. Güzelyan da Zara'daki Müslüman-

179 Talin Suciyan, "Tachjian: Her Üç Aileden Birinde Böyle Bir Olay Yaşanmış Olmalı", Vahé Tachjian'la söyleşi, *Agos*, 4 Haziran 2010, Sayı 740, s. 10-11.

180 Civan Çakar, sözlü tarih görüşmesi, 8 Nisan 2012.

laştırılmış Ermenilerden bahseder.¹⁸¹ Agop Arslanyan'ın anılarında hem kadınların hem de erkeklerin Müslümanlaştırılmış olduğunu okuruz.¹⁸² Bu "kanıksama" haline kendi araştırmalarımda da, özellikle sözlü görüşmelerimde, Ermeni kadınların yaşadıklarını çok sıradan, alışıldık bir şeymiş gibi anlattıklarında tanık oldum; bu bile söz konusu durumun ne kadar yaygın bir şekilde yaşandığına dair önemli bir gösterge.

Soner Çağaptay, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'nde yer alan, 1929 tarihli, odalıklar konusunda hazırlanmış bir nota göndermede bulunur: "Türk evlerinde hizmetçi ve odalık olarak çok sayıda Ermeni kadının bulunduğu doğrudur, ancak bu kadınların (Müslüman olarak yetiştirilen) Ermeni çocukları Türk nüfus içinde eritilmiştir ve varlıkları resmi olarak kabul edilmez. İstanbul dışında, bütün Türkiye'de 10.000 Ermeni'nin bu şekilde yaşamakta olduğundan şüphe ediyorum."¹⁸³ Oysa sayılar burada yazılanın çok üzerindeydi.

Benim ailemde de durum farklı değildi. Anneannem İskuhi Bozoyan Oskanoğlu'nun (Erzurum, 1915-İstanbul, 1995) kuzenleri Erzurum'dan Musul'a sürülmüşlerdi. Altı ay süren bir yürüyüşün ardından Nvart Pincoyan (anneannemin 1896'da Erzurum'da doğan yeğeni), Musul'da asker olan Abdalla el Dağıstani ile evlenmiş. On üç yıl Almanya'da yaşayan bir makine mühendisi olan Abdalla, 1917 Devrimi patlak verince Dağıstan'a geri dönememişti, o sırada Alman subayı olarak Musul'da görev yapıyordu. Bu bilgiyi Nvart Pincoyan'ın torunu, 2014 yazına kadar ailesiyle birlikte Musul'da yaşayan, çok iyi Ermenice konuşan ve bir Sünni Müslüman olan W. Y.'den aldım. Bu aktarımın evlilik kısmı benim için hâlâ muğlak. Annemin söylediğine göre ailede Nvart'ın Abdalla el Dağıstani'ye sa-

181 Bkz. Bölüm 1, dipnot 136.

182 Agop Arslanyan, *Adım Agop Memleketim Tokat* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008), s. 119; Müslümanlaştırılmış erkekler için s. 143. Ayrıca bkz. Yorgos Andreadis, *Tamama: Pontus'un Yitik Kızı*, çev. Ragıp Zarakolu (İstanbul: Belge Yayınları, 2012); Gülçiçek Günel Tekin, *Kara Kefen: Müslümanlaştırılan Ermeni Kadınların Dramı* (İstanbul: Belge Yayınları, 2011); Fethiye Çetin, *Anneannem* (İstanbul: Metis Yayınları, 2004); Fethiye Çetin ve Ayşegül Altınay, *Torunlar* (İstanbul: Metis Yayınları, 2009).

183 FO, 371/13827/E6397 Çağaptay, *İslam içinde*, s. 33.

tıldığı konuşulurmuş; öte yandan W. Y.'nin anlatımına göre evlilik, hayatta kalan aile üyelerini de beraberinde getirebilmek için Nvart'ın Abdalla ile yaptığı anlaşmanın bir koşulu olarak gerçekleşmiş.¹⁸⁴

Bu aile tarihi, yaşamımızın sıradan bir parçasıydı. Bu tarihin hiç sorgulanmamış olmasının sebebi, sözünü ettiğim kanıksama haliyle doğrudan ilgilidir. Zaman zaman anneme W. Y. ve ailesiyle aramızdaki ilişkiyi sorduğumu hatırlıyorum; ancak bu sorular durumun sıradanlığının sorgulanmasına hiç yol açmadı. O zamandan bu yana arkadaşlarımin da benzer aile hikâyelerini dinledim. Bu kanıksama hali, böyle bir gerçekliğin toplumda bu kadar yaygın olması ve yaşamın normal bir parçası olarak var olması, soykırımsonrası toplumun önemli bir özelliğini oluşturuyor: yaşanan felakete dair yaygınlaşmış, kanıkanmış bir bilgi ve bu bilginin mutlam inkârı.

Dahası, vilayetlere ait bir şiddet pratiği olarak Ermeni genç kızların ve kız çocuklarının kaçırılmasının sonu hiç gelmedi ve Ermeni aileler için büyük bir tehdit halini aldı. Ermeni kadınlarına yönelik bu şiddet 1923'ten sonraki ilk onyıllarda İstanbul'a göçün önemli nedenlerinden biri oldu. Birçok Ermeni kız çocuk kaçırılma tehlikesi yüzünden yaşadığı yerdeki Türk okullarına gidemedi. Bir başka görüşmecim, 1951 Lice doğumlu K. B.'nin anlattıkları, vilayetlerdeki şiddetin cinsiyetle ilgili boyutuna bir örnektir:

Diyarbakır'a 1958 yılında geldik. Artık Lice'de yaşama şansımız kalmamıştı. İki ablam diğer mahallelere ziyarete gidecekleri zaman çarşafa sarınır giderlerdi, başka türlü gidemez olmuşlardı. Diyarbakır'da daha çok Ermeni vardı, o dönemde köylerden Ermeniler Diyarbakır'a gidiyordu zaten.¹⁸⁵

Tebi gakhahan [Darağacına Doğru] başlıklı anılarında Kevork Halaçyan kaçırılan Ermeni kadınların yanı sıra kaçırılan erkeklere de rastladığını yazar. 1925-1928 yılları arasında İstanbul ile Harput arasında neredeyse her noktada Halaçyan kaçırılan Ermeni kadınlara rastlamıştır. Çok sayıda örnek arasından sadece birini, Usta Torig'e ilişkin kısmı aktarıyorum:

184 W. Y., e-posta, 12 Mayıs 2007.

185 K. B., sözlü tarih görüşmesi, 21 Ocak 2009, Berlin.

Erzurumlu, yaşlı bir adamdı. Ermeni adını korumuştı ve kimliğini saklamıyordu. [...] Sürgünde her şeyini kaybetmişti ve ailesinden tek sağ kaldı. [...] Bir gün kızının Diyarbakır'da olduğunu öğrenmiş. Mardin'den kalkıp buraya [Diyarbakır'a] gelmiş ve kızının bir Türk'le evlendiğini öğrenmiş. [...] "Kızımı kurtaramadım ama 50'den fazla Ermeni kızının hayatını kurtardım. [...] Burada kalacağım, çünkü sahip çıkılması gereken yetimler var" [dedi].¹⁸⁶

SOYKIRIMSONRASI HABİTUS:

TOPLUMSAL VE RESMÎ PRATİKLERDE İNKÂR

Agop Arslanyan'ın kitabında anlattığı ırkçı şiddet vakaları, özellikle Balkanlar'dan gelen Müslüman muhacirlerin Ermenilere uyguladığı baskıya ve Tokat'taki toplumsal koşullara dair fikir edinmemizi sağlıyor. Örneğin, bir Ermeni cenazesinde bu muhacir ailelerin çocukları "Ge ge ge ge gâvur, boynunu satırla vur, kazana koy hindi gibi kavur, ge ge ge ge gâvur" tekerlemesini söyleyerek, cenazeye katılanları taşlarlar. Arslanyan, "İşte bu şarkı şimdi mezarlıkta icra ediliyordu, sakınmadan fırlattıkları taşlar eşliğinde. Tabut ortada, cemaat ağaçların ardına saklanmış vaziyette," diye yazıyor.¹⁸⁷ Arslanyan'ın anlattığına göre Ermeni bir kadın çocuklara engel olmaya çalışınca bu sefer çocuklar cenazeye katılanlara daha da çok taş atmaya başlamış. Sonunda oradan geçmekte olan bir Alevi dedesi araya girip tabancasını çıkarınca çocuklar kaçışmışlar. Başka bir şiddet vakası da Arslanyan'ın annesi dua etmek için bir Ermeni kilisesinin yıkıntılarına gittiği zaman yaşanmış.¹⁸⁸ Orta yaşlı bir adamın küfrettiğini, öfkeyle bağırıldığını ve yıkıntılar üzerine işediğini anlatıyor Arslanyan. Buna benzer bir başka olayın Ermenilerle muhacir çocukları arasında yaşandığını okuyoruz: Agop ve kardeşi Kevork'u Müslüman muhacir çocukları yolda durduruyorlar ve haça tükürmelerini istiyorlar, reddettikleri zaman da onları çok kötü bir şekilde dövüyorlar.¹⁸⁹ Ki-

186 Taparagan (K. H.), *Tebi gakhahan*, s. 157.

187 Arslanyan, *Adım Agop Memleketim Tokat*, s. 36.

188 *age*, s. 73.

189 *age*, s. 75-79.

tapta Tokat'ta yaşayan Yahudiler hakkında da gözlemler yer alıyor. Haham'ın, sokağa çıktığında, çocuklar tarafından "Yahudi illeti, yutar bütün milleti / Yahudi yaka biti, bizim sokağın iti" tekerlemesiyle taciz edildiğini yazıyor Arslanyan.¹⁹⁰

Diyarbakır'a ilişkin, 1940'lardan sonraki –muhtemelen 1970'lerin başlarında– koşullar hakkında fikir edinmemizi sağlayan benzer gözlemlere Garabet Demircioğlu'nun anlatısında da rastlıyoruz. 1980 darbesinin ardından cezaevine giren ve acımasız işkencelere maruz kalan Demircioğlu, Diyarbakır'daki çocukluğunu şöyle anlatıyor:

Tipik bir Anadolu Ermenisi olarak aile büyüklerimizin hepsi birer "Kılıçartığı" idi, kalanı sürgün, kalanı göçmen. Yayam, Diyarbakır'da gözleri önünde kardeşinin ve neredeyse tüm sülalesinin nasıl öldürüldüğünü, kalanların o büyük felaketten Suriye Kamışlı'ya, Halep'e nasıl kaçtıklarını anlatırdı. Teyzelerim orada kalmışlar. [...] Dayım da Fransa'da yaşardı. [...]

Evin dışında herhangi bir yerde Ermenice konuşmazdık, ismimizi de söylemezdik hiç. Sanırdım ki bu iki noktayı yeterince başarılı bir şekilde gizlersem anlaşılmaz Ermeni olduğum. Her şey benim gizlilik performansına bağlı sanırdım. Ama değildi, anlıyorlardı, daha doğrusu biliyorlardı kimin gâvur, *filla* olduğunu. Süleyman Nazif İlkokulu'na¹⁹¹ gidiyordum. Başka mahallenin çocukları her gün beni ve diğer Ermeni çocukları bir tenhada sıkıştırıyorlardı. İki elin işaret parmağını birleştirerek yukarı kaldırır "Müslüman mısın?" ya da iki elin işaret parmaklarıyla haç yaparak "Yoksa *filla* mısın?" derlerdi. Çoğu zaman o meşum cevabı bile duymayı beklemeden yüzümüze tükürür, tekme tokat girişirlerdi. O zamanlar en çok duyduğum söz, bir cennet vaadine her an kurban gidecek varlığımla ilgiliydi. "7 *filla* öldürürsem cennete giderim!" Cennete gitmek, mutluluk katına çıkmak için her gün o yedi *filla*dan biri olma potansiyelini taşıyarak yaşadım.¹⁹²

190 age, s. 88.

191 Mıgırdıç Margosyan da aynı okulda okumuştur. Bkz. *Tespih Taneleri* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008), s. 83.

192 Funda Tosun, "Bir Canavarım Gibi Subaylar Beni Görmeye Geliyordu", Garabet Demircioğlu ile söyleşi, Agos, sayı 789, 20 Mayıs 2011.

Biri 1940'larda Tokat'tan, diğeri muhtemelen 1960'ların sonlarında Diyarbakır'dan olan bu iki tanıklık arasındaki devamlılık hayli çarpıcı. Bunlar, yalnızca toplumdaki ayrımcı politikaların bir parçası değildi. Aynı zamanda soykırım tarihine mündemiç süreçlerdi, ırkçılığı, şiddeti ve toplumsal alandan dışlamayı yeniden üreterek toplum içinde kök salan kötülüğü sıradanlaştırmaya devam ettiler.

Ermeni milleti için eğitim, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren ve 20. yüzyılın başlarında, hayati öneme sahipti. Tam da bu nedenle Cumhuriyetçi elit, Ermeni okullarının yeniden açılmasını kasıtlı olarak yasakladı. Önceki sayfalarda da değinildiği gibi İstanbul'a sürekli göçün en önemli nedenlerinden biri vilayetlerde Ermeni okullarının olmaması ve Ermenice öğretme ya da Ermeni kültürünü yaşama ve yaşatma yönündeki her türlü fırsatın ortadan kaldırılmasıydı. 1950'lerde Güzelyan, Ermeni çocukları toplayıp İstanbul'a getirme ve onlara Ermeni okullarına gitme fırsatını verme umuduyla Kayseri'ye gitmişti. Bu konularda görüşmeler yaptığı Kayseri papazı Haygazun, Ankara'ya birçok kez başvurduklarını, kentte Ermenilerin olduğunu, kiliseler ve okul binalarının bulunduğunu bildirdiklerini anlatıyor ve şöyle devam ediyordu: "Ama hayır, Ermenilerin okulları olmasına izin verilmedi. Halbuki Lozan Antlaşması'na göre vilayetlerde Ermenilerin dini ihtiyaçları ve eğitimi için binalar temin etmek hükümetin göreviydi." 1950'lerden itibaren Ermeni toplumu, vilayetlerden Ermeni çocukları toplamak için büyük çaba harcadı. Çabalar önce erkek çocuklara, bir süre sonra da daha az sayıda olmak üzere, kızlara yönelikti. 1953'te Tıbrevank Yatılı Okulu'nun kuruluşu bu bakımdan önemliydi. Bu kolektif girişim, Hrant Güzelyan'ın emekleriyle 1980'lere kadar sürdü. Ermeni cemaat önderlerine göre Ermeni okullarında okumamak asimilasyon demekti.¹⁹³ Öte yandan Ermeni çocukları vilayetlerden İstanbul'a getirmek,

193 Çocukları İstanbul'a göndermek her zaman olumlu bir şey olarak görülüyordu. Tıbrevank ilk başta dini bir okul olarak kurulmuştu. Margosyan'ın kitabında çocuklarının din adamı olarak yetiştirilmek üzere İstanbul'a götürülmesinden hoşlanmayan bir Ermeni'nin sözlerini okuruz: "İstanbul'dan bir tene *vertebed* gelmiş, çocuğ topli... Çocuğları İstanbul'a götüri, *vertebed* yapmağ isti... Baş göz üzerine gelmiş; hama şimdiye kadar ecep ali nerdeymiş? Zatani züryeti-

ailelerin de İstanbul'a taşınmak zorunda kalması anlamına geliyordu – ki bu da vilayetlerin boşaltılmasında önemli bir rol oynadı.

İstanbul'daki Ermeniler vilayetlerdeki hayatta kalanların asimile olmasından endişe duyarken, Kevork Halaçyan, anılarında, 1925'ten sonra Diyarbakır temsilcisi Şeref Bey'in¹⁹⁴ de Diyarbakır'daki Ermenilerin asimilasyonu ile ilgili durumu takip ettiğini anlatır ve Şeref Bey'in şu sözlerine yer verir: “[Ermenileri Türkleştirmek] zor bir iş olacaktı, eğer dış dünya ile ilişkileri kesilmemiş olsaydı. Burada okulları yok, Ermenice basın yayın hayatı da yok. Kendini geliştirmiş olanlar zaten gitti, kalanların da yüzde sekseninin okuma yazması yok. Yaşlılar ölüyor, yeni kuşaklar da Türk okullarında eğitim görüyor.”¹⁹⁵

Şeref Bey'in sözleri bir gerçeği açıkça ortaya koyuyor: Vilayetlerde Ermeni okullarının açılmasının yasaklanması büyük çaplı bir projenin parçasıdır; bu proje vilayetlerde kalan Ermenilerin asimilasyonu ya da göç ettirilmesidir. Şeref Bey Ermenilere yönelik önlemleri saymayı sürdürür: “[Ermenilerin] bütün mektupları sansürden geçer. Ermenice gazetelerin buraya girmesi kesinlikle yasaktır. İstanbul'da yayımlanan Ermenice gazeteler bile burada bilinmez. Zaten zaman ve imkân da verilmez böyle şeylerle ilgilenmelerine.”¹⁹⁶ Halaçyan'a göre Şeref Bey Müslümanlarla evlilikleri teşvikin önemini vurguluyordu, çünkü bu asimilasyon sürecini kolaylaştıracaktı.¹⁹⁷

mız Kafle'de kökinden kurıtmağtan zor kurtulmuş, şimdi çocuklarımız İstanbul'a götüre, *vertebed* yapa ki, olig çocuğumuzın da züryetini heç görmiyagh! Niye İstanbul'da Ermeni yogh mi ki, kaghmiş buralara gelmiş? Kurgh senedir İstanbul'dan bize bi gheber yoghken, şimdi bizim çoliğ çocuğımıza mi göz tikmişler? Yogh babam yogh, İstanbullilardan bize heç bi zaman ne gher gelir ne de bereket...” Margosyan, *Tespih Taneleri*, s. 85.

194 Bu kişi, o tarihte Diyarbakır temsilcisi olan Müftüzade Abdurrahman Şeref Ulug olmalı. Şeref Ulug, soykırımcı hareketlere aktif katılımı ile tanınmıştır. Bkz. Uğur Ümit Üngör, *The Making of the Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia 1913-1950* (Oxford University Press, 2012), s. 237; *Modern Türkiye'nin İnşası - Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet 1913-1950*, çev. Ali İhsan Dalgıç (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016 ve Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 504-513.

195 Taparagan (K. H.), *Tebi gakhahan*, s. 144.

196 age. Türkçe çevirisi, Talin Suciyan “Dört Nesil: Kurtarılmayan Son”, *Toplum ve Bilim* 132 (2015), s. 136.

197 age.

Civan Çakar'ın kendisi gibi Ordulu olan eşi Hayguhi Çakar, Ermeni olduğu halde Türk okuluna gidebilmiş, ama hak ettiği notu alamamış kız kardeşinin ve onun kızının hikâyesini anlatıyor: “Okullarda öğretmenler, iyi bir notla bir Ermeni’yi geçireceğimize, bari Türk öğrencileri geçirelim, Ermeniler ne de olsa okuyamayacak. Kız kardeşim ve onun kızı da bunu [ayrımcılığı] yaşadılar. Zaten sadece orta okul vardı.”¹⁹⁸ Tüm tanıklıklar vilayetlerdeki Ermenilerin eğitime erişiminin sınırlı olduğuna işaret ediyor. Okula giden kızlar kaçırılma tehlikesiyle karşı karşıyaydı; zaten gidecekleri bir Ermeni okulu yoktu ve Türk okullarında da ayrımcılık yaygındı. Okul olmaması ve Anadolu’nun birçok şehrinde dini ihtiyaçların karşılanamaması, vilayetlerdeki Ermenilerin uzun dönemde asimile olacağı endişesine yol açtı ve Ermenileri İstanbul’a getirmek bir öncelik halini aldı. Böylelikle, Cumhuriyet dönemi boyunca bitmeyen *kağtaganlık*, bu defa da eğitime erişememe nedeniyle yeniden üretilmiş oluyordu.

Bu dönemde sıklıkla karşılaşılan bir diğer vaka da “Türklüğe hakaret” suçunu düzenleyen yasaya dayandırılarak açılan davalardı. Bu yasa maddesi uyarınca gayrimüslimler aleyhine açılan çok sayıda davayla karşılaştığını belirten¹⁹⁹ Elçin Macar’ın yanı sıra, Cemil Koçak da 1926-1941 arasında bu şekilde 421 davanın açıldığına dikkat çekiyor²⁰⁰ ve bu davalar ya da dava dosyalarının ayrıntılarına ilişkin çok az bilgi olduğunu, ancak bunlarla söz konusu dönemde aralıklarla uygulamaya konulan ve gayrimüslimlerin kamusal alanda kendi dillerini konuşmalarını engellemeyi amaçlayan “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyaları arasında bir bağlantı olması gerektiğini yazıyor.²⁰¹ Koçak ayrıca bir gayrimüslime karşı, son derece keyfi bir şekilde Türklüğe hakaret suçlamasıyla dava açılabilmesinin, en ufak bir eleştirinin bile soluğu mahkemede almaya yettiğinin altını çiziyor.²⁰² Koçak, kişisel anlaşmazlıkların, rekabetin ya da husumetin bu

198 Hayguhi Çakar, sözlü tarih görüşmesi, 8 Nisan 2012, Montreal.

199 Macar, *Cumhuriyet Döneminde*, s. 168.

200 Cemil Koçak, “Aydın Karanlık Yüzü”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 1 (2005), s. 149.

201 *age*, s. 153.

202 *age*, s. 153.

şekilde davayla sonuçlanmasının mümkün olup olmadığı sorusunu gündeme getiriyor ve her ne kadar bunu doğrulayacak arşiv kayıtları olmasa da, kendi sorusuna, bunun pekâlâ mümkün olduğu şeklinde yanıt veriyor.²⁰³

Sözlü tarih çalışmaları, bu suçlamalara maruz kalanlar hayatta olduğu için, kişisel husumetlerin keyfi bir şekilde “Türklüğe hakaret” suçlamasıyla sonuçlandığına ilişkin son derece zengin kaynaklardır. Gerçekten de sözlü tarih görüşmesi yapılan kişilerin anlatma tarzından bu davaların sıradan bir toplumsal olgu haline geldiğini gözlemlemek mümkündür. Bağdik Hagopyan’ın eşi Şuşan Hagopyan böyle bir davayı açmanın ne kadar kolay olduğunu şu sözlerle anlatıyor: “Her şey bunun için bir şey [bahane] olabilirdi. Altı üstü [komşular] kavga ederlerdi, ‘Türklüğe hakaret’ [suçlaması ya da davasıyla] sonuçlanırdı. Al sana sorun.”²⁰⁴ Ermenice gazeteler gayrimüslimlere karşı açılan bu ve diğer davalar üzerine haberlerle doludur. Ara Garmiryan da Türklüğe hakaret davaları için benzer şeyler söylüyor: “[B]unlar belaydı. Çünkü iftira ile gerçeği birbirinden ayırt etmek mümkün değildi. Herhangi bir konu, kişisel husumete yol açan herhangi bir şey, ‘Türklüğe hakaret’ dendiğinde, tamamı, [dava konusu olabilirdi].”²⁰⁵

Civan Çakar görüşmemizde ya askerlikten önce 1942’de ya da daha sonra 1945’te Fatsa’daki bir spor yarışmasından Ordu’ya dönerken vapurda yerel bir gazetecinin oğlunun sebepsiz yere önce kasten kendisine çarptığını, sonra da dönüp bir tokat attığını anlattı. Bu kişinin belki de onu Türklüğe hakaret anlamına gelecek bir şey söylemeye tahrik etmek için o tokadı atmış olabileceğini hatırlattım ve onun ne düşündüğünü sordum. Çakar bunun babasının başına geldiğini söyledi. Babası devletin istimlak edeceği tarlasında çalışırken çevreden bunu bile bile neden tarlayı ektiğini sormuşlar. Ardından yaşanan tartışma “Türklüğe hakaret” davasıyla sonuçlanmış ve Çakar’ın babası altı ay hapis cezası almış. Bu olay Çakar on yaşındayken, 1934’te olmuş. Hapishane de Rum kilisesiymiş.²⁰⁶ Cemil

203 *age*.

204 Bağdik Hagopyan, sözlü tarih görüşmesi, 6 Nisan 2012, Montreal.

205 Ara Garmiryan, sözlü tarih görüşmesi, 3 Nisan 2012, Montreal.

206 Civan Çakar, sözlü tarih görüşmesi, 2012.

Koçak'ın Başbakanlık Arşivleri'nden verdiği, 1926-1952 yılları arasında görülen bütün bu davaların tam listesinde, ne Çakar'ın babasının davası ne de Ordu'daki diğer davalar yer alıyor.²⁰⁷ Bu durum, Koçak'ın da belirttiği gibi, kayıtların hepsinin bu arşivlerde bulunmadığını gösteriyor. Çakar'ın yaşadıkları, Türklüğe hakaret davası açmanın ne kadar kolay olduğunu, aynı zamanda da soykırımsonrası dönemde nasıl bir habitusun hüküm sürdüğünü göstermesi açısından da önemli. 1949'da bir Ermenice gazetede yayımlanan haber bir başka örnek oluşturuyor: Rezzan ile Hovhannes arasındaki yasak ilişki, Hovhannes'in hapse atılmasıyla sonuçlanır; duruşma sırasında polislere kızıp bağırın Hovhannes'in kız kardeşi Madlen "Türklüğe hakaret"ten tutuklanır.²⁰⁸

"Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyalarıyla ilgili bir deneyimi de Evdoksi Parsehyan'dan dinledim. Bu kampanyaları hatırlayıp hatırlamadığını sorduğumda Parsehyan, "Hatırlıyorum, hatırlıyorum. Sokakta Türkçe konuşmaya çok çekinirdim, çünkü Türkçem o kadar iyi değildi. Bu yüzden konuşmamayı, susmayı tercih ettim," diye cevap verdi.²⁰⁹ Kendisi, yakın çevresinden kimse tacize uğramadığı halde sessiz kalmayı tercih etmiş. Evdoksi Parsehyan bu tercihinde yalnız değildi ve söz konusu kampanyaları düzenleyenler açısından bu tercih elde edilebilecek en ideal sonucu temsil ediyordu: Kamusal alanda ağzını açmaya sahiden korkar olmuştur. Aram Pehlivanyan'ın 1 Eylül 1946 tarihli *Nor or*'da yayımlanan yazısı bu meseleyi mercek altına alıyordu.²¹⁰ "Medeni Cesaret" başlıklı yazısında vapurda ya da diğer kamusal alanlarda konuşmaktan veyahut Ermenice gazeteleri okumaktan korkan Ermenileri ele alan Pehlivanyan, kendi anadilini konuşma hakkını savunur ve bu hakkın Türkiye'de yaşayan Ermenilere tanınmış olduğunun altını çizer:

Toplu taşıma araçlarında ve vapurlarda sık sık aşağılandılar; sadece anadillerinde konuşma "suçunu/günahını" işledikleri için dövüldüler. [...] Her gün sayısız saldırıya uğramamak için sessiz kalmayı ve

207 Koçak, "Aydın Karanlık Yüzü", s. 174-200.

208 *Marmara*, 8 Ekim 1949, Sayı 1999.

209 Evdoksi Suciyan Parsehyan, sözlü tarih görüşmesi, 1-8 Nisan 2012, Montreal.

210 *Nor or*, sayı 23, 1 Eylül 1946.

en azından kamuya açık yerlerde anadillerinde konuşmamayı tercih ediyorlar.²¹¹

Birgün gazetesinde yayımlanan yazısında Rifat N. Bali, Cihad Baban'ın²¹² makalesinde geçen bir olayı örnek veriyor:²¹³

Bir gün Boğaziçi vapuru Boyacıköyü'nden kalktıktan sonra Boyacıköylü gençlerin bir adamı fena halde dövdüklerine şahit olmuştuk. Sonra öğrendik ki, [...] bu adamın, veresiye mal vermek dolayısıyla bu hamiyetli görünen insanlardan alacağı varmış ve bir gün evvel onlardan alacağını istediği için, ertesi gün vapurda Türkçe konuşmadı diye dayak yiyormuş. O tarihlerde bu gibi hâdiseler birbirini kovalamıştı. Kocası ile konuşan bir kadının, hiç Türkçe bilmeyen bir ecnebinin, tecavüze uğradığını duymuştuk.²¹⁴

Türklüğe hakaret davalarında olduğu gibi, bu olayda da, devlet uygulamalarının bireysel saldırılara alan açtığını görüyoruz – bu da soykırımsonrası habitusun en önemli ve süreklilik arz eden unsurlarından birini oluşturuyor. 1928'de Darülfünun Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından başlatılan “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyası hükümet ve kanaat önderleri tarafından en azından üç yıl boyunca desteklendi. Kampanyayı destekleyen kuruluşlardan biri olan ve sonradan Türk Tarih Kurumu'na dönüştürülen Türk Ocakları'nda yaptığı konuşmada İsmet İnönü, “Türklere ve Türklüğe muhalefet edecek anasını kesip atacacağız,” diyerek konuya verilen önemi dile getirmişti.²¹⁵ Aşağı yukarı aynı yıllarda gazeteci, sonradan Dışişleri Bakanı olacak Necmeddin Sadak azınlıklardan Cumhuriyet'in “meselelerinden biri” olarak söz ediyor ve Türkçe konuşmadıkları sürece onları yurttaş olarak kabul etmenin olanaksızlığını anlatıyor-

211 age.

212 Çeşitli kitapların yazarı, gazeteci, genel yayın yönetmeni, milletvekili, Matbuat ve Turizm Bakanı (1960-1961), Kültür Bakanı (1980). Daha fazla bilgi için bkz. <http://www.timas.com.tr/yazar/cihad-baban/> (erişim 21 Eylül 2018).

213 Rifat N. Bali, “Vatandaş Türkçe Konuş!”, *Birgün*, 23 Haziran 2006.

214 Cihad Baban, *Ulus*, 4 Eylül 1960, aktaran Rifat N. Bali, “Vatandaş Türkçe Konuş!”, *Birgün*, 23 Haziran 2006.

215 *Vakit*, 27 Nisan 1925, aktaran Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)* içinde (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s. 173.

du.²¹⁶ Temmuz 1925'te Bursa Belediyesi, şehir sakinlerinin yalnızca Türkçe konuşmakla yükümlü olduğunu belirten bir karar yayımladı ve iki Yahudi *Judeo-Espanyol* (yazılısı *Ladino* olarak adlandırılan Sefarad Yahudilerinin konuşma dili) konuştuğu için para cezasına çarptırıldı.²¹⁷ Türk Ocağı, Ağustos 1925'te İzmir'de benzer bir kampanya örgütledi.²¹⁸ Dolayısıyla "Vatandaş Türkçe Konuş"un yaygın bir kampanya haline geldiği süreçte, kanaat önderleri, yerel ve ulusal politikacılar toplumu zaten buna hazırlamıştı. Tıpkı "Türklüğe hakaret" gibi bu kampanya da, şikâyetlerin altında kişisel husumetlerin yatıp yatmadığına bakmaksızın, kolaylıkla gayrimüslimlere yönelik bir taciz ve saldırı aracına dönüşebildi. Dolayısıyla, Aram Pehlivan 1946'da medeni cesareten bahsettiğinde aslında yirmi yıllık bir evveliyata atıfta bulunuyordu.

Özetle, "Vatandaş Türkçe Konuş", bir Türkçe konuşma kampanyasından çok –bu bile başlı başına ırkçı bir uygulama olsa da– insanları sessizleştirme, kamusal alanda görünmez kılma kampanyasıydı. Bu kampanyalar, genel olarak halen Türkiye'de yaşamakta olan gayrimüslimleri, özel olarak Ermenileri toplumsal olarak görünmez kılmayı hedeflediğinden, soykırımsonrası inkâr habitusu bağlamında ele alınmalıdır. Bu kampanyaların bir sonucu olan şiddet olaylarının amacı, yalnızca "istenmeyenleri" susturmak değil, aynı zamanda Ermeni ya da Yahudi veyahut yabancı olmanın susturulmak anlamına geldiği bir değerler sistemi yaratmak ve onu yeniden üretmekti.

Bir başka ilginç vaka da Isparta'nın yerel gazetesinin (*Vilayet*) yayıncısına karşı açılan davaydı.²¹⁹ Gazete, 5 Şubat 1947 tarihli sayısı

216 Necmeddin Sadak, "Türkleştirme", *Akşam*, 30 Nisan 1925, geçtiği yer NARA, 9 Mayıs 1925, 867.9111/95, aktaran Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, s. 107.

217 "L'intransigeance municipale à Brousse", *La République*, 30 Temmuz 1925; "Le Turc obligatoire entre Turcs", *Stamboul*, 12 Ocak 1926, aktaran Bali, *Cumhuriyet Yıllarında*, s. 108.

218 Günver Güneş, "Türk Devrimi ve İzmir Türk Ocağı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, iii/8 (1988), s. 115-135, aktaran Bali, *Cumhuriyet Yıllarında*, s. 109.

219 Bu gazete için bkz. Horst Unbehaun, www.tubar.com.tr/TUBAR%20DOSYA/pdf/2001GUZ/1.1svas%20vlayetnde%20basinin%20douu.pdf ve Nesimi Yazıcı, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/781/10025.pdf (erişim 7 Ekim 2018).

nın ön sayfasında MUTLU imzalı bir yazı yayımlamıştı.²²⁰ Yazının başlığı “Pari Siragan”dı.²²¹ Yazar, geçmişte, yirmi üç yaşında Ermenice öğrenmek durumunda kaldığında, öğretmeninin siyasi görüşlerini merak ettiğinden bahsediyordu. Yazarın anlattığına göre öğretmen Hınçak Partisi’nden de değildi, Taşnaktsutyun’dan da değildi. Hakkında hiçbir bilgi bulamadığım bir örgüt olan, Van’daki, Pari Siragan üyesiydi. Vanlı olduğu anlaşılan MUTLU, Van’ın “Ermeni toplumunun ve kültürünün merkezi” sayıldığını yazıyordu.²²² İşte bu cümle Van-Erciş’ten “İzzet Davaoğlu ve arkadaşları” imzasıyla Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye gönderilen bir protesto telgrafına konu oldu. 3 Mart 1947’de Cumhurbaşkanlığı genel kâtipliği Başbakan’a bu konuda bir dosya sundu.²²³ Üç gün sonra haber *Marmara*’da yayımlandı. Isparta mahkemesinde dava açılmıştı ve suçlama da “Türk milli duygularını rencide etme” ve Türk tarihine hakaretti. Savcı, iddianamesinde, Van-Erciş’ten gönderilen, yazarın neden Ermenice öğrenme ve Pari Siragan’ı övme ihtiyacı hissettiğini sorgulayan (çoğu yeri okunamayan, ancak Başbakanlık Arşivleri’nde bulunan) bir telgrafi da dayanak olarak gösteriyordu. Gazetelerde ya da Başbakanlık Arşivleri’nde davanın seyrine dair başka bir bilgi bulamadım. Ancak mevcut bilgiler, yerel bir gazete hakkında bile, sadece belirli bir yerde eskiden Ermenilerin var olduğundan bahsedildiği için dava açmanın ne kadar kolay olduğunu göstermeye yetiyor. Daha da önemlisi, Van halkının desteğini almak çok mühimdi ve bu da bir kez daha, resmi ve toplumsal pratiklerin örtüştüğüne işaret ediyor. Telgraf uydurma da olabilir, ancak bu bile uygulamayı daha meşru kılmak için resmi ve toplumsal pratik arasında bir bağ kurma ihtiyacı duyulduğunu gösteriyor.

220 *Marmara*, sayı 1568, 6 Mart 1947. *Marmara*’ya göre MUTLU Isparta Başkâtibi Agah Yüce’nin takma adıydı.

221 *Isparta*, sayı 1214, 5 Şubat 1947. Bkz. BCA 030.10.88.577.4. Burada Pari Siragan olarak bahsi geçen, “yardımsever” anlamına gelen *parəsiragan* sözcüğü olmalı. Yardım kuruluşları, yoksul Ermenilere destek amacıyla birçok cemaatte işlevini sürdüren yapılanmalardı ve herhangi bir siyasi partiyle bağlarının olması gerekmiyordu.

222 *age*.

223 *age*.

Bu bölümde resmi ve toplumsal pratikler arasındaki tutarlılığı farklı vakalar üzerinden göstermeye çalıştım. Soykırımın inkârı, bir yandan resmi pratiklerin, söylemlerin ve yasaların oluşturulmasında, diğer yandan inkârcı toplumsal pratikleri meşrulaştırma mekanizmalarının yaratılmasında katalizör işlevi gördü ve tüm bunlar Varlık Vergisi ve Yirmi Kura Askerlik yıllarında daha da görünür ve şiddetli hale geldi.

YİRMİ KURA ASKERLİK VE II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDAKİ DİĞER UYGULAMALARIN TOPLUMSAL SONUÇLARI

Sözlü tarih görüşmelerimde Yirmi Kura Askerlik uygulamasının farklı veçhelerini gördüm ve farklı deneyimlerle karşılaştım. Zaven Biberyan, Türkçeye *Babam Aşkale'ye Gitmedi* adıyla çevrilen *Mırçünneru verçaluyı* romanında, gayrimüslim erkeklerin gelişigüzel askere alındığı Yirmi Kura Askerlik uygulaması ve ertesi yıl yürürlüğe giren Varlık Vergisi dönemini büyük bir ustalıkla anlatır. Araştırmacılar askere alınan erkeklerin yaşları konusunda farklı bilgiler veriyor. Dilek Güven 25-45 yaşları arasında olanların askere alındığını belirtirken,²²⁴ Ayşe Hür'e göre doğum yılları 1896-1913,²²⁵ Rıfat N. Bali'ye göre 1894-1913²²⁶ arasında olanlar bu uygulama sırasında askere alınmıştır. 1895 doğumlu büyükbabam Haçik Suciyan da askere alınanlar arasındaydı. Daha da önemlisi, bu kişiler daha önceden askerlik yapıp yapmadıklarına bakılmaksızın bu uygulamaya tabi tutulduklarından, zorla çalıştırma halini alan askerlik hizmeti kimi durumlarda üç ya da dört yıla kadar çıkmaktaydı. Aslında I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren yaygınlaşmış bir uygulamaydı bu.²²⁷ Amele Taburları konusu Lozan görüşmelerine bile konu olmuştu. Mart

224 Güven, *Cumhuriyet Dönemi*, s. 106.

225 Ayşe Hür, "Cumhuriyet'in Amele Taburları: '20 Kur'a Olayı' 1941 Yirmi Kur'a - İhtiyatlar", *Taraf*, 26 Ekim 2008.

226 Rıfat N. Bali, *II. Dünya Savaşında Gayrimüslimlerin Askerlik Serüveni: Yirmi Kur'a Nafia Askerleri* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), s. 1.

227 Bkz. Leyla Neyzi, *Amele Taburu: The Military Journal of a Jewish Soldier During the War of Independence* (İstanbul: İsis Yayınları, 2005).

1923'te meclise görüşmeler hakkında bilgi veren Rıza Nur, Avrupa devletleri temsilcilerinin, Amele Taburları'nı gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmaları bağlamında gündeme getirdiklerini anlatıyordu. Avrupalı devletler gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetine tabi tutulmasına karşı çıkıyorlar, bunun Amele Taburları ile sonuçlanacağını ileri sürüyorlardı. Rıza Nur bu tartışmayı şöyle anlatıyor: "Nihayet bunu da söylediler, ki siz Amele Taburları da yaparsınız, geri gönderir ve kesersiniz. Biz, dedik kesmeyiz."²²⁸

Mevcut literatürde kapsamlı bir şekilde ele alındığı için²²⁹ Yirmi Kura Askerlik uygulamasının ayrıntılarını bu çalışmada tekrarlama gereği görmedim. Ancak, nadiren konu edilen vilayetlerdeki Ermenilerin Yirmi Kura Askerlik deneyimi ve uygulamanın toplumsal sonuçları üzerinde durmak istiyorum. Askerlik hizmetinin bu olağandışı biçiminin, aslında yetkililerin hiç de amaçlamadığı bir sonucu oldu; Türkiye'nin çok çeşitli yerlerine gönderilen Güzelyan, Köseyan, Koçunyan, Biberyan, Yervant Gobelyan,²³⁰ Haygazun Kalustyan²³¹ gibi cemaatin önde gelenleri ve daha pek çok Ermeni vilayetlerde yaşamaya devam eden, bazen de gizlenmekte olan Ermenilerle irtibat kurdular. En azından Güzelyan ve Köseyan'ın neredeyse git-

228 TBMM-Gizli Celse Zabıtları, s. 6.

229 Bkz. Bali, *Yirmi Kur'a Nafia Askerleri*; aynı yazar, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar: Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı", *Tarih ve Toplum*, 179 (1998), s. 4-18; Ayşe Hür, "Cumhuriyet'in Amele Taburları: '20 Kur'a Olayı' 1941 Yirmi Kur'a - İhtiyatlar, *Taraf*, 26 Ekim 2008; Güven, *Cumhuriyet Dönemi*, s. 106-108; Vartan İhmalyan, *Bir Yaşam Öyküsü* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1989), s. 67-74.

230 Yayıncı Yervant Gobelyan (1923-2010) Yirmi Kura Askerlik sırasında Haygazun Kalustyan ile tanışmış ve dört yıl askerlik yapmıştı. Bkz. <http://www.aras-yayincilik.com/tr/yazarlar/yervant-gobelyan/79> (erişim 30 Ağustos 2018).

231 Haygazun Kalustyan (1920-1985), şair. Tıbrevank Yatılı Okulu'nda öğretmenlik yaptı (bkz. Margosyan, *Tespîh Taneleri*, s. 82). Aram Pehlivan'ın edebiyat dergisi *Aşkhadank*'ta [Emek], daha sonra 1938'de Garbis Cancikyan ve Avedis Aliksanyan'la birlikte, bir kadın ismi olan Alis Yeretsyan mahlasıyla bir şiirinin yayımlandığı aylık *Amsvan-kirk* [Aylık Dergi] dergisinde çalıştı. Bkz. Haygazun Kalustyan, "İstanbulahay nor panasdeğdzner: Haygazun Kalustyan (İnkhatutyun)" [İstanbul'da Ermeni Yeni Şairler: Haygazun Kalustyan (Otokritik)], *Tebi luyis*, sayı 19, 8 Temmuz 1950. Daha sonra Bilim Akademisi'nde Türkiye üzerine araştırmacı olarak görev yapacağı Ermenistan'a göç etti ve orada öldü.

tikleri her yerde Ermenilerle karşılaştıklarını biliyoruz. Askerlik yaptığı yıllardan söz ederken Köseyan, Adana/Ceyhan'da pazar günleri Surp Badarak (Pazar Ayini) yapan bir Ermeni cemaatiyle karşılaştığını anlatır. Köseyan, *Jamanak* gazetesine ilk yazılarını Adana'dan göndermişti.²³² Hrant Güzelyan da 1941'den sonra yaptığı askerliği sırasında çeşitli şehirlerde Ermenilerle karşılaştığından bahseder:

O tarihlerde vilayetlere yolculuk yapmak şüphe yaratırdı. Sorular hep aynıydı: "Nereye gidiyorsun? Niye gidiyorsun? Kime gidiyorsun?" Zavallı insanlar, kiliseleri, okulları, bir araya gelme fırsatları yoktu. Her an kontrol altındaydılar ve üstüne üstlük Ermeni olarak doğmanın utancı vardı [...].²³³

Civan Çakar da Yirmi Kura Askerlik deneyimini benzer bir şekilde anlatıyor:

Yirmi Kura Askerlik grubuna on ay sonra katıldım. [...] Beni Mart 1942'de askere götürdüler. [...] Yirmi Kura'larla karıştık; yol ameleli [olarak]. Askerliğim üç buçuk yıl sürdü. Başımızın üstünde altı aydan daha fazla çatı olmadı. [...] Radyodan duydum ki, deprem olmuş, Ordu da [deprem bölgesinin] içinde. Deprem bölgeleri için izin istenebiliyordu, izin istedim, on beş gün izin çıktı. Ama sonra yağmur altında elli beş kilometre yol yürümek zorunda kaldım. O zaman yol yoktu. Adana'ya varıncaya kadar sabahtan akşama çamur içinde yürüdüm. Ne kağıt arabası ne bir şey, insan yok. [...] Oradan üç-dört günde Ordu'ya [gittim]. [...] [Döndükten sonra] Adana'dan Suriye sınırındaki Hassa'ya gönderildik. [Ordu'dan] döndüğümde yüz otuz Ermeni'nin çadırlarının üzerine hoşça kalın (*Mnak parov*) yazarak Suriye'ye kaçtığını duydum. [...] İki kişi öldü, yüz otuz kişi sınırı geçip Suriye'ye gitti. [...] O zaman mayın da yoktu, ama nehri geçmek zorundaydılar. [...] Başımızda görevli sadece dört-beş subay vardı, bu yüzden yapacakları bir şey yoktu. [...] Varlık Vergisi'nden sonra, 1943 ya da 1944 yılı olması lazım.²³⁴

232 Talin Suciyan, "Baron Varujan İstanbul Ermenilerinin Tarihini Kurtardı", *Agos*, sayı 786, 29 Nisan 2011, s. 10-11.

233 Hrant Güzelyan, *Bolso badanegan dunı*, s. 19.

234 Civan Çakar, sözlü tarih görüşmesi. Çakar, Yirmi Kura Askerlik döneminde Akhisar-Bandırma-Balıkesir-Manisa, Eskişehir-Haymana, Adana-Karataş, İskenderun-Adana (İncirlik) yollarının yapımında çalıştığını söyledi.

Çakar, kendisi amele taburunda çalışırken, babasına 700 lira civarında Varlık Vergisi kesildiğini, bunu ancak 1915'te el konulduktan sonra kısmen aileye iade edilen bir mülkü satarak ödeyebildiklerini ekliyor.²³⁵ Agop Arslanyan da engelli Ermenilerin bile zorla Yirmi Kura Askerlik uygulamasına dahil edildiğini, sağır olan Tokatlı Se-merci Maksut'un askere alınmadan önce ağır işkence gördüğünü ve bir daha da geri dönmediğini anlatıyor.²³⁶

Jamanak gazetesinin o zamanki yazı işleri müdürü Ara Koçunyan (o da bir Yirmi Kura askeridir) o dönemde askere alınan Hristiyanların sayısını 20.000 olarak tahmin ediyor.²³⁷ Yirmi Kura Askerlik, Ermeni toplumsal yaşamına menfi etkisine rağmen tarihyazımında nadiren yer alabilmiştir. Örneğin, bütün aktif sporcuları askere çağırıldığı için Nor Şişli Spor Kulübü faaliyetlerini durdurmuştu.²³⁸ Yirmi Kura Askerlik uygulamasıyla askere alınmış olan Varujan Köseyan görüşmemizde bana kilise korolarının bir anda çok sayıda üyesini kaybettiğini söylerken, olayın farklı bir toplumsal yansımasına işaret etmiş oluyordu.²³⁹ Evdoksi Suciyan Parsehyan kilise koroları konusunda aynı şeyi söylemişti: “[Erkek kalmadığı için] bir kadın korosu kurmuştuk. Yeşilköy'deki kilise askerler tarafından işgal edilmişti. Bu yüzden biz Bakırköy'e giderdik. Sadece kadınlar olurdu. [...] Mihrapta sadece iki erkek vardı, onları da çok yaşlı oldukları için askere almamışlardı.”²⁴⁰ Kilisenin neden işgal edildiğini sorduğumda da, Yeşilköy'deki kilisenin mühimmat deposu olarak kullanıldığı cevabını vermiş,²⁴¹ bunun

235 ay.

236 Arslanyan, *Adım Agop Memleketim Tokat*, s. 41.

237 Ara Koçunyan, *Voğçuyn amenkin* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008), s. 36.

238 Şu linkten bilgi edinilebilir: <https://www.sabah.com.tr/galeri/kultursanat/istanbulun-100-spor-kulubu/24> (erişim 3 Eylül 2018). Cumhuriyet döneminde Ermeni spor kulüpleri için bkz. *Aysor*, sayı 2, 26 Temmuz 1947.

239 Talin Suciyan, “Baron Varujan İstanbul Ermenilerinin Tarihini Kurtardı” ve azadlik.wordpress.com/2011/05/07/ermeniler-varujan-koseyana-tarihleri-ni-borcludur/ (2 Eylül 2018).

240 Evdoksi Suciyan Parsehyan, sözlü tarih görüşmesi, 1-8 Nisan 2012.

241 I. Dünya Savaşı sırasında, 1916'da, Şişli'deki Ermeni yetimhanesi askeri yetkililer tarafından işgal edilmiş, yetimhane boşaltılmış, içindeki çok sayıda yatak, araç-gereç ve eşyaya el konulmuştu. Yetimhane ancak 1919'da hizmete açılabilirdi. Bkz. *Huşamadyan Karagözyan vorpanotsi* s. 52, 57.

tam olarak ne kadar sürdüğünü hatırlayamasa da, en azından bir yıl devam ettiğini söylemişti. Yeşilköy'deki kilise ve özel mülklerin yanı sıra Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi de askeri birliklere ev sahipliği yapmıştı. Hastanenin yıllık raporunda, askeriye tarafından kullanılan bölümün “arzu edilmeyen olaylar”ın önüne geçilmesi için tahta perdeyle ayrıldığı kayıt edilmiş.²⁴² *Huşamadyan Surp Pırgiç hivanatanotsi* [Surp Pırgiç Hastanesi Tarihçesi] kitabında işgalin 1941'den 1950'ye kadar sürdüğü, işgal edilen yerler iade edildiğinde ise köklü bir yenilemeye ihtiyaç olduğu belirtiliyordu.²⁴³ İşgal hastane ile sınırlı kalmamıştı, hastanenin sahip olduğu gayrimenkulleri de, örneğin Vuçino ve Yardım apartmanlarını ve Yusufyan Hanı'nı da kapsıyordu.²⁴⁴ 1947'de, *Nor lur* Pendik'teki Surp Nşan Kilisesi'nin de, Patrik Vekili Kevork Arslanyan yetkililerden kiliseyi geri isteyinceye kadar, askeriyenin işgali altında olduğunu yazıyor.²⁴⁵ Kiliselerin işgalinin, acil durumlarda mühimmat deposu oluşturmaya yönelik, devlet tarafından alınmış basit bir tedbir olmadığı, aynı zamanda odaları, salonları ve diğer mekânlarıyla birer toplumsal merkez işlevi gören kilise komplekslerinde cemaatin toplanmasının önlendiği görülebilir. Cemaatin toplanacak başka yeri olmadığı düşünüldüğünde, bu yapıların toplanma hakkının gaspı amacıyla işgal edildiğini söyleyebiliriz.

Büyükbabam Haçik Suciyan (İstanbul, 1895-1966) da Yirmi Kura Askerlik mağdurlarındandı. Askere nasıl gittiğine bakarak Ermenilerin içinde yaşadığı habitus hakkında bir fikir edinebiliriz. Halam Evdoksi Parsehyan o günü şöyle anlatıyor:

Son akşam yolda bekçiyle karşılaşıyor. Bekçi, besbelli babamı selamlamak niyetiyle, “Oo, Müsü Haçik, nereye gidiyorsunuz?” diyor.

242 İsdepan Gülsenkian ve Hrant Peştimalcıyan, “Değegakir Surp Pırgiç azkayin hivanatanotsi hokapartsutyan 1944-45i şrcani (113.rt Dari)” [Surp Pırgiç Hastanesi 1944-1945 Dönemi Mütevelli Heyeti Beyannamesi (113. Yıl)], *Intartsag darekirk Surp Pırgiç hivanatanotsi 1946* [Surp Pırgiç Hastanesi 1946 Yıllığı] içinde (İstanbul: Dbakrutıyun H. Aprahamyan, 1946), s. 418.

243 Köseyan, *Huşamadyan Surp Pırgiç hivanatanotsi*, s. 181.

244 *age*, s. 174.

245 *Nor lur*, sayı 246, 21 Temmuz 1947.

Hiç öyle bir durum olmadığı halde bekçinin kendisini aradığını zanneden babam, “Yarın gelip teslim olacağım,” diye cevap veriyor. [...] Ertesi gün kız kardeşimle ağlaya ağlaya onu tren istasyonundan uğurladık. [...] Kütahya’ya gönderildi.²⁴⁶

Babasının bu şekilde zorunlu askerlik hizmetine alınması halam Evdoksi Parsehyan’ı doğrudan etkilemiş, evin geçimini sağlayan babanın yokluğunda o da okul hayatına devam edememişti.²⁴⁷ Benzer bir durumu Agop Arslanyan Tokat’ta yaşamış. Babasının ve amcasının Yirmi Kura Askerlik uygulamasına tabi tutulması üzerine, çok iyi bir öğrenci olan Arslanyan okulu bırakmak zorunda kalmış ve ailenin geçimini sağlamak için dokuz ya da on yaşında çalışmaya başlamış.²⁴⁸ Dolayısıyla Yirmi Kura Askerlik yalnızca askere alınan gayrimüslim erkekleri ve onların ailelerini değil, aynı zamanda çocukların da eğitim hayatını ve geleceklerini etkilemişti.

II. Dünya Savaşı’nın gayrimüslimleri ilgilendiren bir başka vechesi, Yeşilköy’deki devlet yetkililerinin uygulamaları sonucunda silahlı kuvvetlerin büyük konutları işgal etmesiydi. Büyükannemle büyükbabamın evi 1943’te işgal edilmiş. Evdoksi Parsehyan, annesi Beruhi’nin, askerlerin içeriye girmesini engellemek için bütün kapıları kapattığını, ama onların pencerelerden eve girdiğini anlatıyor.

Evimizi işgal ettiler, ben on altı yaşındaydım. Askerler geldi, zorla evimizi işgal etti. Fakat annem evi teslim etmemek için epey mücadele vermiş, kapıları kapatmış, pencereden girmiş askerler. Geldiklerinde evde değildik. [...] Döndüğümüzde evin önünde askeri araçları gördük. [...] İçeri bir girdik ki, ev asker dolu. Annem çok karşı koymuş, sonunda iki odamızı onlara vermek zorunda kaldık. Birinde bir veteriner, diğerinde de emir erleriyle birlikte bir doktor kalıyordu. Kışı onlarla birlikte aynı evin içinde geçirdik. [...] Yalnızca bizimki değil, Yeşilköy’de birçok büyük ev bu şekilde işgal edilmişti, özellikle Hristiyanların evleri. Yolun karşısında oturan komşumuz Mintancıyanların evi ile Musevi bir tüccarın evi de işgal edilmişti. Bütün Hristiyanların evleri değilse de, birçoğunun evi işgal edildi.

246 Evdoksi Suciyan Parsehyan, sözlü tarih görüşmesi.

247 ay.

248 Arslanyan, *Adım Agop Memleketim Tokat*, s. 32.

Askerler kışı geçirdiler ve Mayıs'ta gittiler. Sanırım Hadımköy'den gelmişlerdi ve sonunda oraya döndüler. [...] Ama şanslıydık, çünkü evimizde kalan iki subay da yüzbaşıydı. [...] Bazı evlerde yıllarca kaldılar. [...] Evlerden birini inzibatlık yapmışlardı ve ev yıllarca o şekilde kaldı.²⁴⁹

Ara Garmiryan (İstanbul, 1920-Montreal, 2016) ile yaptığım sözlü görüşmede kendisine işgal edilen evler hakkında bir bilgisi olup olmadığını sormuştum ve bana Yeşilköy'de benzer olayların yaşandığını söylemişti. Bunun üzerine, sence neden yalnızca gayrimüslimlere ait evler işgal ediliyordu diye sorduğumda gülmüş ve “Soru mu bu şimdi? Müslümanların evlerini isteseler kavga çıkar, Ermeniler ise bir şey diyemezler,” diye cevap vermişti.²⁵⁰

İSKENDERUN SANCAĞI

Koşulların diğer vilayetlerden çok farklı olduğu İskenderun Sancağı, ayrı bir bölümde ele alınmayı hak ediyor. Ermeniler, I. Dünya Savaşı'ndan sonra 1939'a kadar orada Fransız yönetimi altında yaşamayı sürdürdüler. Toros Azadyan ve Mardiros Koçunyan, kitapları *Armağan*'da²⁵¹ bu sancak için özel bir bölüm ayırdıklarında bunun

249 Evdoksi Suciyan Parsehyan, sözlü tarih görüşmesi. Bu konuyla ilgili babam Hamparsum Suciyan ile de görüştüm (Münih, 4 Ağustos 2016). Askerler eve girerken babam kendisinin evde olduğunu, annesinin önce bütün kapı ve pencereleri sürgülediğini, askerlerin, “Madam, açmazsanız kırarız,” dediklerini sonra da kırıp girdiklerini anlattı. Askerleri gören babaannem Bercuhi bayılmış. Öte yandan, babam da halam da askerlerin kendileriyle iyi ilişkiler içinde olduklarını, evi terk ettikten sonra da ilişkilerini sürdürdüklerini anlatırlar.

250 Ara Garmiryan, sözlü tarih görüşmesi, 3 Nisan 2012, Montreal.

251 Azadyan ve Koçunyan, *Armağan*, s. 76-79. Belli ki yazarlar Hatay'a ayrı bir bölüm ayırmalarının nedenini açıklama ihtiyacı duymuşlar. Ermenilerin geçmişte yabancı güçler tarafından nasıl kullanıldığını anlattıktan sonra, Hatay'da hem Ermenileri hem de Türkleri koruduğunu savundukları Atatürk'ün varlığına şükranlarını belirtmişler. Atatürk Ermenileri bir kez daha “yeni maceraperestler”in elinden kurtarmıştı. Hatay'a ayrılan bölüm üç ayrı alt bölümden oluşuyor: I. Hatay ve Hatay Halkının Yeni Gündoğumu; II. Hatay'da Ermeniler, III. Dünyada Ermeni Basını ve Türkiye.

Türkiye Cumhuriyeti için ne kadar hassas bir konu olduğunu biliyorlardı. Hatay’a dört sayfa ayırmışlar, ikinci bölüme de “Hatay’da Ermeniler” başlığını vermişlerdi. Kitapta şöyle deniyor:

Bugün Hatay’da bütün yurttaşlık haklarından yararlanan ve samimiyetle ülkenin ilerlemesinden yana olan 30.000 Ermeni yaşıyor. Sancak’ta yapılan son seçimlerde oy hakkına sahip Ermeni sayısı 5.504’tür.²⁵²

Bölgenin tarihi gerçekten de karmaşıktır: Türkiye’dekinden farklı olarak İskenderun Sancağı’nda Ermeni siyasi partileri aktifti ve aralarında rekabet vardı. İlhak, bir grup Ermeni, bilhassa Taşnaktsutyun üyeleri için yeni bir göç anlamına geliyordu. Görüşme yaptığım kişilerden, 1953 Musa Dağ doğumlu A. K. bu durumu şöyle anlatıyor:

[Türkiye’nin] ilhak[ın]a kadar Taşnak, Hınçak, Ramgavar ve Hamaynavar partileri Hatay’da çok örgütlü. 1937 Antakya Sancak Paramentosu’nda, geçici özerk cumhuriyet zamanında Musa Dağ’ı temsilen bir milletvekili de var. Adı Movses Der Kalustyan;²⁵³ Taşnak bir milletvekili. Hınçaklar daha fakir ama çok örgütlü. [...] İlhak söz konusu olunca, Movses götürüyor Taşnakları. Hınçaklar bir gün Hayasdan’a [Ermenistan] gideriz diye kalıyorlar. Burada babam ve dayım önemli bir rol oynuyor. T. B., Türkiye tarafında altı köyün geçici müdürlüğüne atanıyor. Devlet Hıdır Bey’i ilçe merkezi yapmaya çalışıyor. Bu müdürün kendisi Hınçak, babası Taşnak. Devlet tam adamını buluyor. Bu adam Atatürk ve İsmet Paşa sevgisiyle doluydu. 80’lerden sonra, 80 yaşında yazmaya başladı *Kulis*’te²⁵⁴, *Marmara*’da, orada yazdı bu sevgisini.²⁵⁵

1939’da Dahiliye Nezareti, İskenderun Sancağı’nı terk eden Ermeniler üzerine özel bir rapor hazırlayarak Cumhurbaşkanı’na,

252 Seçim sonuçları da aynı sayfalarda veriliyor: “[Ermeniler] mevzuata uygun olarak şu beş milletvekilini seçmişlerdir: Mihran Keşişyan (Nubaryan okulunda öğretmen), Hovhannes Kazancıyan (ticari eksper), Haçadur Karabacakyan (tüccar ve AGBU Beylan Temsilcisi), H. Tavityan (geometri öğretmeni ve Melkonyan okulunda öğretmen), Marsel Balit (Katolik Ermeni).”

253 Movses Der Kalustyan, 1915’te Musa Dağ direnişinin başlıca liderlerindendi.

254 *Kulis*, Hagop Ayvaz tarafından 1946-1996 yılları arasında yayımlandı. Türkiye’nin en uzun ömürlü tiyatro dergisidir.

255 A. K., sözlü tarih görüşmesi, Berlin, 20 Ocak 2009.

Genelkurmay Başkanı'na, Hariciye Nezareti'ne ve Emniyet Genel Müdürlüğü'ne sundu. Üç sayfalık son derece ayrıntılı bu rapor beş bölümden oluşuyordu. Birinci bölümde, diğerlerinin yanı sıra, sancaktaki yüksek işsizlik oranı, Hatay özerk devletinin kötü yönetilmesi ve Ermenilerin sancağı terk etmesinin, geçmişten kaynaklanan korkular da dahil olmak üzere, nedenleri yer alıyordu. İkinci bölüm Ermenilerin nerelere gittiği üzerineydi. Hayli sofistike ve çok ayrıntılı olan üçüncü bölüm ise, özellikle Ermenilerin yerleşik olduğu bölgelere ilişkin Türk hükümetinin kaygılarına ayrılmıştı. Rapordan Ermenilerin gitmesinin hükümet için yeterli olmadığı çok açık bir şekilde anlaşılıyor. Ermenilerin yeni yerleştikleri yerler, buraların Türkiye için jeopolitik tehlikelere yol açıp açmayacağı, Lübnan ve Suriye'de kaç Ermeni'nin olduğu, hangi mesleklerden geçim sağladıkları, göçmenlere yardım eden ne tür örgütler olduğu vb. konularda yetkililer sürekli olarak istihbarat topluyordu. Örnek vermek gerekirse, rapordan aldığım şu cümleler, yeni yerleşim bölgelerinin stratejik önemini göstermekte:

Lazkiye'nin şimalinde, Bayir-Bucak-Türkmen mıntıkasında] hali [boş] ve metruk bir karış yer bile yoktur. Bu itibarla Ermeniler buraya yerleştirilirse maksadın hudut civarında bir Ermeni kesafeti [yoğunluğu] vucude getirmek ve bu mıntıkadaki Türk ekseriyetini azaltmak olduğu anlaşılır.²⁵⁶

Görüldüğü üzere devlet yalnızca İskenderun sancağının ilhakına değil, aynı zamanda sancağı terk eden Ermenilere de özel bir önem veriyordu. Belgelerde genel olarak Ermenilerin hem varlığının hem de yokluğunun –başka bir ülkeye, bu örnekte Suriye ve Lübnan'a göç yoluyla– Türkiye için önemli olduğunu görüyoruz. Tabii bu sıkı takip Ermenileri etkiliyordu. İleride görüleceği gibi Hatay'ın Türkiye'ye ilhakına yer verilmemesi bir Ermenice gazetesinin kapatılmasına bile gerekçe teşkil edecekti. Ermenilerin, seçim sonuçlarından da anlaşılacağı üzere bölge siyasetinde hâlâ aktif olmaları, ilhak süreci boyunca Cumhuriyet seçkinleri ve kanaat önderleri için tedirgin edici bir sorundu. Armağan kitabının yayıncılarının sancağa özel bir

256 BCA 030.10.225.515.26. Belgedeki yazım hataları korunmuştur.

bölüm ayırmaları bu açıdan bakınca daha da anlamlı geliyor. Sancanın çokkültürlü yapısı, özelde de Ermeni nüfusu, bölge siyasetini daha da hassas kılıyordu. İlhaktan sadece birkaç yıl sonra, 1941’de Yirmi Kura Askerlik burada da uygulandı. Sancakta kalan ailelerden birinin oğlu olan A. K.’nin bu konuda söyledikleri şöyle:

[B]aşka yerlerde Yirmi Kura denilen şey, bizde dokuz kura olarak geçiyor. Dokuz grup çıktı bizim köyden. Babamgil İstanbul Kandıra’ya gitmişler. Limanda kömür taşımışlar, Alman gemilerine kömür yüklemişler. Babam, yeni papaz Der Çevont hepsi gitmişler. Hepsi de Kandıra’ya gönderilmiş. Ayrıca, Kandıra’dakilerin hepsi Ermeni’ymiş. Babam [...] İstanbul’a inmiş, *Jamanak* gazetesine gitmiş. *Jamanak*’a yazılar yazmış, 1945-1950 arasında, sancaktaki gelişmeler hakkında.²⁵⁷

A. K.’nin çocukluğuna ve Hatay’daki Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde çalışan Reşat’a ilişkin anlattıkları ilhaktan sonra bölgedeki durumun genel bir tablosunu çiziyor. İlhak sonrasında Ermenilerin önemli bir kısmı bölgeyi terk etmiş ve mal varlıklarını geride bırakmışlardı, Reşat da bu güya “metruk” arazilerden sorumluydu.

Köyün en güzel evi Vakıflar Müdürlüğü dairesine çevrilmiş. Bu Reşat da o daireye yerleşmiş. Metruk arazilere bakan adam. [...] Reşat, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün memuruydu, devlet memuruydu yani. Başlıca görevi o metruk arazilerden devlete gelir temin etmekti. [...] Askeri üniforması vardı, haki renk giyerdi, çizmeler dizlere kadar, kalpak takardı. Elinde bir kırbaç vardı. Bazen atıyla geçerdi, ben evin önünde oynardım, “Reşat geliyor” dediler mi içeri kaçardım. [...] Korkunç bir adam. Belinde de tabancası var. Kimse Reşat’ı şikâyet edemiyor, ama kimse evine davet etmiyor, bizim kahvemizi içmiş değil. Okuduğun gazeteyi bile Reşat’a göstermezsin.²⁵⁸

Ancak Reşat’ın “korkunçluğu” bu kadarla kalmıyor, A. K.’nin anlatımına göre. Musa Dağ’da kalan tek Ermeni köyü Vakıf’ta çocuklara ve anne-babalarına cinsel istismarda bulunduğunu ve bunun köydeki ilişkileri derinden etkilediğini söylüyor A. K.:

257 A. K., sözlü tarih görüşmesi, Berlin, 20 Ocak 2009.

258 ay.

Bu adam fakir çocuklarına iş verirdi. Duvarı yap, ormanı kes, burayı belle vs. Köyün üçte ikisi metruk arazi. Çok iyi arazilere sahip Vakıflar Genel Müdürlüğü. Geceleri de çocuklarla eğlenirdi. Çocuklardan birinin babasını, kardeşini kullanırdı. Reşat'ın bu durumunu ve yaptıklarını herkes biliyordu. Dürüst insanlar, paraya ihtiyacı olmayanlar ondan korkardı ve nefret ederdi. Reşat'ın kullandığı yaşlıca adam, Reşat'tan sonra onun görevine getirildi.²⁵⁹

Sancak, sancağın ilhaki, Musa Dağ direnişi nedeniyle bölgenin Ermeniler için tarihi önemi, bunların hepsi, ilhaka ilişkin kullanılan söylemde ve o dönem Ermenilere karşı daha da alevlenen ırkçılıkta önemli rol oynadı. Sancak, geçmişi ve demografik profili nedeniyle devletin gözünde oldukça özel bir statüye sahipti. Zaven Biberyan'ın "Al gı pave" [Artık Yeter!] başlıklı yazısı, Hatay meselesi ve gazetelerde Ermenilere karşı sürekli yeniden üretilen Ermeni karşıtlığı hakkındadır:

Hatay'ın [Türkiye'ye] eklendiği günler hâlâ hatırımsızdır. Gazetelerde Ermeni karşıtı bir yazının çıkmadığı tek bir gün yoktu. Çin'de Margos [adında bir adam] karısının sevgilisini öldürse, bunun Hatay'da yansımaları olur, Ermenilere karşı nefret ve öfke dolu bir dil kullanılırdı.²⁶⁰

İskenderun Sancağı 1938'e kadar Suriye toprağı olduğundan, Musa Dağ'da yaşayan Ermenilerden Beyrut yakınlarındaki Antilyas'a taşınmış olan Kilikya Katolikosluğu sorumluydu. Sancağın papazı da Katolikosluk tarafından atanmıştı ve ilhaktan sonra da görevini sürdürdü. Sancağın papazı Çevond Kartunyan'ın 1947'de İstanbul'u ziyaretine ilişkin gazete haberinde, Kartunyan'ın Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin papazı olarak Vakıf köyünde yaşadığını ve bölgede yaşayan beş yüz Ermeni'nin dini lideri olduğunu okuyoruz.²⁶¹

259 ay.

260 *Nor lur*, 5 Ocak 1946.

261 *Marmara*, 26 Temmuz 1947. Bu, Ermenilerin yalnızca Vakıf'ta değil, civar köylerde de yaşadığı anlamına geliyor. Bedros Zobyen ile William Saroyan'ın 1964'te yaptıkları seyahatin notlarında İskenderun'da yirmi-yirmi beş, Kırkhan'da on beş-yirmi ve Vakıf'ta kırk-elli Ermeni ailenin yaşadığı belirtiliyor. Bkz. Zobyen, *Tebi Bitlis*, s. 291.

Demografi devlet için önemli bir meseleydi. İstanbul Başbakanlık Arşivleri'ndeki bir belge, devletin demografik durumu –özellikle gayrimüslimlerini– yakından takip ettiğini gösteriyor. İstatistik Umum Müdürlüğü'nün 1933'te hazırladığı bir raporda, hükümetin 1930'da, yani 1927 nüfus sayımından sonra, Emniyet Müdürlüğü'nden “gayri Türk”²⁶² ve “gayri Müslim”lerin nüfus bilgilerini içeren bir rapor talep ettiği görülüyor.²⁶³ Nüfus sayımı ile Emniyet Müdürlüğü'nün verileri arasında ciddi bir fark olduğundan Başbakan İnönü bu kez müdürlükten her iki grubun nüfus dökümünü içeren bir rapor hazırlamasını istiyor. Raporu hazırlayan, bilgileri toplayan memurlarla bizzat görüşüğünü ve Emniyet'in güvenilir olmadığı düşünülen nüfus kütüklerinden yararlandığının anlaşıldığını, ancak bu kütüklerde bazı ölüm ve doğumların yanı sıra yeni gelenlerin de kaydedilmemiş olduğunu belirtiyor. İki bölümden oluşan bu raporun birinci bölümde “ırki milliyetler”²⁶⁴ olarak tanımlanan “gayri Türkler” yer alıyor. Nüfus bilgileri toplanırken ana kriter olarak konuşulan dil, yani anadili temel alınıyor. Raporu hazırlayan memur farklı milliyetlerden kişi sayısında gerçekten o dönemde bir artış olup olmadığını bulmaya çalışıyor ama başaramıyor. Gayrimüslimlere ilişkin Emniyet'in sayılarının doğru olmadığını, çünkü Slavlar, Malakanlar²⁶⁵ ya da Bulgarlar dini gruplar olarak ayrı başlıklar altında toplanırken, Ortodoks inancının hiç yer almadığını, bu nedenle de nüfus sayımı ile Emniyet'in verilerinin karşılaştırılabilir olmadığını açıklıyor. Sonuç olarak raporu hazırlayan memur gerçek sayıların yerinde belirlenmesi için bir nüfus sayımının yapılması gerektiğini bildiriyor.

262 BCA 030.10.24.136.3 raporunda “Gayri Türk” sözüne sık rastlıyoruz. *Cumhuriyet* gazetesinde Karapapakların iskânına ilişkin bir haberde bu grup “gayri Türk Müslümanlar” olarak tanımlanıyor. Bu tanım, İskân Talimatnamesi'nin sadece Türkçe konuşanlara yönelik bir nüfus mühendisliği projesi değil, daha önemlisi bir etnik mühendislik projesi olduğu düşünüldüğünde, Türklüğün ırksal bir kategori olarak görüldüğünü ortaya koyuyor. Bkz. “Karapapaklar ve İskân Talimatnamesi”, *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1934.

263 *age*.

264 Raporunda “ırki milliyetler” olarak geçtiği için olduğu gibi kullandım.

265 Bulgarlar ve Slav gruplardan farklı olarak Malakanlar, Rus Ortodoks Kilisesi'nden ayrılan bir dini gruptur.

Benzer bir biçimde, Trakya'da Yahudi nüfusa karşı 1934 pogromları zamanında *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan bir haberde iki konuya değinilir. Birincisi, 50.000 kişiyi kapsayan yeni bir Müslüman göç dalgası, bunların iskânı²⁶⁶ ve yurttaşlık işlemleri; ikincisi ise doğum ve ölüm kayıtlarının yeniden düzenlenmesi için alınacak tedbirlerdir. Haberde, Şubat 1934'te yürürlüğe giren yeni yönetmelik uyarınca yeni doğum ve ölümlerin büyük bir dikkatle kayda geçirileceği ve bunun için personel sayısının artırılacağı belirtilir.²⁶⁷ Cumhuriyet döneminin ikinci nüfus sayımı, bilindiği gibi 1935'te yapılmıştır.

Demografi alanında bir diğer ilginç bilgi de 25 Ağustos 1949 tarihli Bakanlar Kurulu kararında karşımıza çıkıyor. Kararda sancağı terk ederek, "hıyar hakkı"nı (uyruk seçme hakkı) kullanmaksızın Suriye ve Lübnan'a geçen, izin almadan uyruğunu değiştiren iki yüz elli kişinin Türkiye vatandaşlığından çıkarıldığı bildiriliyor.²⁶⁸

İNKÂRIN YERLEŞİKLEŞMESİ VE KURUMSALLAŞMASI

Buraya kadar İstanbul'daki ve İstanbul dışındaki Ermenilerin yaşam koşullarını toplumsal ve resmi pratiklerin nasıl örtüştüğünün altını çizerek göstermeye çalıştım. Bu örtüşme soykırımsonrası inkâr habitusunu oluşturuyor. Belirli mesleklerin icra edilmesinin yasaklanması,²⁶⁹ seyahat, kültürel ifade ve inanç özgürlüğünün kısıtlanması, genelde gayrimüslimlerin ve özelde Ermenilerin devletin ekonomik yıkım politikalarının hedefi olmaları; Varlık Vergisi, Yirmi Kura Askerlik gibi uygulamalarla çalışma kamplarına gönderilmeleri, gündelik hayatta karşılaştıkları sosyal baskılar, kadınların

266 *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1934. Habere göre İstanbul'da yeni gelen muhacirlerin "iğfal edilmelerine meydan vermemek üzere" Galata ve Sirkeci'ye özel polis birimleri yerleştirilmiş.

267 *age*.

268 Bkz. BCA 030.18.01.02.120.65.17. Belgede toplantı tarihinin son hanesi okunmuyor. Ancak içindeki 15 Temmuz 1949 tarihli yazıdan yola çıkarak Bakanlar Kurulu kararının tarihini belirleyebildim.

269 Dilek Güven, *age*, s. 85-87, 104.

kaçırılmasının normalleşmesi ve kanıksanması, bunların hepsi bu habitusun kurucu parçalarıdır. Genelde gayrimüslimler ve özelde Ermeniler devletin ekonomik yıkım politikalarının hedefi olmuşlardır. Varlık Vergisi, Yirmi Kura Askerlik yoluyla çalışma kamplarında işgücünün ortadan kaldırılması, Ermenilerin gündelik hayatta karşılaştığı sosyal baskılar, kadınların kaçırılmasının normalleşmesi ve kanıksanması, bunların hepsi, bu habitusun kurucu parçalarıdır. Türkiye'deki gayrimüslimlere yönelik, her gün karşılaşılan ırkçı saldırılar hem İstanbul'da hem de İstanbul dışında yaygındı ve bugüne kadar ırkçılık suçuna karşı hukuki bir yaptırım getirilmemiş olması nedeniyle de keyfi bir biçimde gerçekleştirilebiliyordu.²⁷⁰ "Türklüğe hakaret" bir suçken, diğer kimliklere hakaret suç değildi. Devlet politikaları, suç sayılmadığı için ırkçı saldırıların yeniden üretilmesine imkân tanıdı. Onyıllar boyunca inkâr –yalnızca soykırımın inkârı değil– sistematik bir pratik halini aldı ve devletin egemenlik aygıtının, resmi ideolojinin, toplumsal yapılanmanın, devletin kültür ve ekonomi politikalarının ana taşıyıcısı oldu. Bu kitabın ilerleyen sayfalarında göstereceğim gibi, devlet tarafından inkâr, yukarıda sözü geçen bütün pratiklere ilişkin mutlak bir sessizlik demekti. Yalnızca soykırım değil, onu izleyen Varlık Vergisi ya da Yirmi Kura Askerlik gibi devlet politikaları da onyıllarca tabu konular olarak kaldı. Bu politikalar ancak yakın tarihlerde tartışılmaya başlandı ama hâlâ ırkçı devlet politikaları olarak kabul edilmemekte, lanetlenmemekte ya da tazminat gerektiren uygulamalar olarak görülmemekte.

Soykırım inkârı tartışmaları devlet kademesinden ve devletin, daha 1916'da kültürel materyaller üretmeye başlayan sürekli ve istikrarlı politikalarından başlatılmalıdır. İnkâr, sonraki yüz yıl boyunca, bu materyaller temelinde yeniden üretilmiştir. Talat'ın İTC 1917 kongresinde yaptığı konuşma²⁷¹ ile Fransızca ve Osmanlıca yayımla-

270 Ermenilere karşı nefret söylemine ilk ceza, Şubat 2011'de İstanbul'da düzenlenen Hocalı mitingi sırasında kullanılan sloganlar nedeniyle verildi. Bkz. <http://t24.com.tr/haber/ermenilere-karsi-irkci-pankart-acanlara-ilk-ceza-verildi,220489> (erişim 3 Eylül 2018).

271 Bu konuşma için bkz. Talât Paşa, *Hauralarım ve Müdafaa* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006).

nan Osmanlı devlet raporu,²⁷² sonraki yıllarda inkârın üzerinde inşa edildiği iki temel dokümandır. “İmparatorluğu sırtından hançerlemek” söylemi bu anlatı ve Ermenilerin tepeden tırnağa silahlanmış olarak görüldüğü fotoğraflar üzerine kurulmuştur. Önde gelen Ermeni liderlerin yazışmaları ve sözleri cımbızla seçilerek sunulmuş, Ermeni okullarındaki eğitimin içeriği sorunsallaştırılmış, edebi yazılar Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’na düşmanlığının kuramsal arka planını kanıtlayan belgeler olarak “tercüme” edilmiştir. Dahası, siyasi partilerin tarihleri ve patriklerin yaptıkları ya da yapmadıkları hep Ermenileri, barışa ikna edilemeyen, bu yüzden de İmparatorluğu koruyabilmek için sürülmesi gereken bir “iç düşman” imgesi olarak sunmak üzere ele alınmıştır. Yukarıda sözü edilen rapor, Arap harfli Türkçe olarak kitaplaştırıldıktan bir yıl sonra Fransızcaya çevrilmiş, ancak –bildiğim kadarıyla– hâlâ ne Talat’ın konuşması ne de bu kitap, Fransızcası ve Osmanlıcası yan yana konularak karşılaştırmalı bir eleştirel okumaya tabi tutulmuştur. Bu iki materyal ve içindekiler çeşitli biçimlerde yayımlanmış, yeniden üretilmiş, ama içerikleri, inkârcılığın kilometre taşları olarak inceleme konusu olmamıştır. Bu durumun kendisi, onyıllardır süren aynı inkâr habitusunun bilgi üretim alanındaki yansıması olarak görülmelidir.

Taner Akçam, 1918’de Ermenilere ve Rumlara ne olduğuna,²⁷³ yargılamaların nasıl yürütüldüğüne ve birçoğu 1923’ten sonra da siyasi kariyerlerine devam eden savaş suçları zanlılarını adaletin önüne çıkarma girişimlerinin nasıl sonuçsuz kaldığına²⁷⁴ ilişkin parlamento

272 Bu kaynaklara dikkatimi çektiği için Taner Akçam’a teşekkür ederim: *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la constitution ottomane* (İstanbul, 1917); *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi* (İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, 1916) (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1916). Kitabın özgün Osmanlıcasına şu linkten ulaşılabilir: <https://ia802604.us.archive.org/14/items/ermenikomiteleri00istauoft/ermenikomiteleri00istauoft.pdf> ve basılı kopya: Talât Paşa, *Ermeni Vahşeti ve Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi* (İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra) 1916, Ö. Andaç Ugurlu (der.) (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2006).

273 Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan Books, 2006), s. 243-302.

274 age, s. 349-367.

görüşmelerini ayrıntılarıyla aktarır. 1920'den sonra İngiltere katliamlardan sorumlu olanların cezalandırılması talebinde ısrarcı olsa da, sonunda vazgeçmişlerdir.²⁷⁵ Çok geçmeden, 1926'da parlamento, soykırımı örgütleyen ve gerçekleştiren siyasi liderlerin, yani İTC yöneticilerinin ailelerine yardım etme kararı alacak,²⁷⁶ 1943'te de Talat'ın cenazesi Türkiye'ye getirilerek yeniden toprağa verilecektir.

Donald Bloxham, oportünist dış politikalar nedeniyle Amerikan diplomasisinin inkâr için verimli bir zemin sunduğunu savunur.²⁷⁷ ABD merkezli Near East Relief'in (NER) 1923 öncesinde hayatta kalanlara yönelik hayati yardımlarda bulunduğu bilinir; ancak Bloxham'ın altını çizdiği gibi NER'in faaliyetleriyle ABD hükümetinin çıkarları her zaman örtüşmüyordu. Örneğin, 1922 İzmir Büyük Yangını'ndan sonra Amerikan Yüksek Komiseri Mark L. Bristol hâlâ NER'e yetimleri Anadolu'dan çıkarmamasını tavsiye ediyordu.²⁷⁸ NER temsilcileri, Bristol'ı işlevlerini yerine getirmelerinin önünde bir engel olarak görmeye başladılar, ama Washington, "Rumlar ve Ermeni tüccarlar [...] yüzyıllardır dünyanın bu bölgesinde ülkenin kanını emen sülüklerdir,"²⁷⁹ diyecek kadar ileri giden Bristol'ı destekledi.²⁸⁰ Bristol, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin "yabancı" olduğunu savunuyor, "Yabancılar nasıl ABD yurttaşı olduysa bir iki kuşak sonra [gayrimüslimler de] Türk yurttaşı olacaklar" düşüncesini desteklemekle kalmıyor, bu düşünceyi yeniden üretiyordu.²⁸¹

275 age, s. 374.

276 "TBMM'nin Ermeni Komiteleri Tarafından Şehit Edilenlerin Ailelerine Yaptıkları Yardımlar", www.atam.gov.tr/dergi/sayi-55/turkiye-buyuk-millet-meclisinin-ermeni-komiteleri-tarafindan-sehit-edilenlerin-ailelerine-yaptiklari-yardimlar (2 Ekim 2018).

277 Donald Bloxham, "The Roots of American Genocide Denial: Near Eastern Geopolitics and the Interwar Armenian Question", *Journal of Genocide Research*, viii/1 (2006), s. 27-49.

278 age, s. 37.

279 867.00/1578, *Bristol Diary*, 4 Kasım 1922, Wirt ile görüşme, 867.00/1583, *Bristol Diary*, 27 Kasım 1922, Barton ile görüşme, her ikisini de aktaran Bloxham, "The Roots of American Genocide Denial", s. 39.

280 age, s. 38.

281 867.00/1884, *Bristol Diary*, 13 Temmuz 1925, King ile görüşme, aktaran Bloxham, "The Roots of American Genocide Denial", s. 39.

Joseph C. Grew'dan sonra ABD'nin 1932-1933 yıllarındaki Türkiye Büyükelçisi Charles H. Sherrill, "Türklerin yeniden Türkleşmeye, Osmanlı alaşımını meydana getiren bütün baz metallerden arınmaya ihtiyacı vardı," diye yazıyordu.²⁸² Bloxham, bu görüşlerin İTC kadroları ve Kemalistler tarafından memnuniyetle karşılandığına dikkat çekiyor²⁸³ ve ABD büyükelçilerinin sunduğu izleğin daha sonra Cumhuriyet'in inkâr metodolojisinde nasıl kullanıldığını gösteriyor:

Yanlış bilgilendirme çok mühimdi ve Bristol buna dilediği sıklıkta başvuruyordu. [...] 1921-1922 savaşının ardından Bristol kendisine kulak verenlere [esasen] Hristiyan sığınmacıların "Türlere zulmettiği"ni anlatıyordu. [...] Fakat Hristiyanlara karşı işlenen suçlar mevzubahis olduğunda, geçmişte ve şu anda yaşanan olayları örtbas ediyordu. [...] Grew onun yöntemini benimsedi. [...] Bristol ile Grew, "mazlum" Türkiye retoriği ile, birçoğu 1915-1916 katliamlarına karışmış olan seçkin Türk milliyetçilerinin yapmaya başladığı şeyi yapıyorlardı; 1918 sonrasındaki bağımsızlık savaşının tarihi üzerinden, geriye dönük bir bakışla, önceki dünya savaşını, savunma amaçlı anti-empyrist bir savaş, Ermenilerin katlini de içerideki saldırganlara karşı bir direniş hareketi olarak sunuyorlardı.²⁸⁴

Ayrıca Bloxham, daha "soykırım" mefhumu ortaya çıkmadan, Amerikan hükümetinin soykırım inkârını benimsediğinin ve geliştirdiğinin altını çiziyor.²⁸⁵ Akçam ve Kurt da Amerikan politikasını ve bu politikanın nasıl hayata geçirildiğini anlatıyor. Örneğin, ABD pasaportlu birkaç Osmanlı Ermenisi Türkiye'ye girmek istediklerinde anında tutuklanmış ve geri gönderilmiş, Bristol da ABD hükümetine, bilhassa bu kökenden insanlara pasaport çıkarmamalarını salık vermişti.²⁸⁶ Kitapta Amerikan hükümetinin tutumu da anlatılıyor. ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'ne göre Amerikan hükümeti ABD vatandaşlığına geçen Osmanlı uyruklu kişilerin mülkiyet hak-

282 Charles H. Sherrill, *A Year's Embassy to Mustafa Kemal* (New York: Charles Scribner's Sons, 1934), s. 171, 208, aktaran Bloxham, "The Roots of American Genocide Denial", s. 39.

283 Bloxham, "The Roots of American Genocide Denial", s. 39.

284 *age*, s. 41.

285 *age*, s. 44.

286 Akçam ve Kurt, *Kanunların Ruhu*, s. 182.

larını savunmak gibi bir niyetinin olmadığını açıkça belirtmişti.²⁸⁷ 1929'da Fransız hükümeti de aynı şekilde davrandı; Lübnan ve Suriye'de yaşayan Ermenilere ilişkin Türkiye ile Fransa arasındaki görüşmeler sırasında, söz konusu Ermenilerin Türkiye'de sahip oldukları taşınmazlara ilişkin taleplerini dikkate almama kararı verdi.²⁸⁸

İnkârın uluslararası düzeyde bu şekilde onaylanması, Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin inkârı yeniden üretmesini ve kurumsallaştırmasını sağladı. Hilmar Kaiser'e göre Ermeni soykırımının inkârının temelleri daha 1915 yazında Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne bağlı Emniyet Müdürlüğü'nün hazırladığı propaganda materyaliyle atılmış bulunuyordu.²⁸⁹ Aynı yöntem 1914'te Osmanlı yetkilileri ve "Teşkilat-ı Mahsusa" tarafından Filistin'deki Siyonist yerleşimler ve toplulukların imhası için kullanılmıştı.²⁹⁰ Kaiser inkârın izlediği yolu, İTC liderleri ve önde gelen isimlerinin yazıları üzerinden inceliyor. Bu konuda elimizde kaynak olarak, Talat'ın ilk kez ölümünden sonra, 1921'de yayımlanan yazılarına ve Cemal'in anılarına²⁹¹ ek olarak, daha sonra Adana milletvekilliği yapacak ve 1950 yılına kadar bu görevde kalacak olan Ali Münif'in, kendi rolünü en aza indirgeyen ve tarihsel gerçekleri çarpıtan anıları bulunuyor.²⁹² Benzer bir şekilde, 1939-1943 yılları arasında İzmir milletvekili olan, daha sonra 1950'ye kadar Ziraat Bankası'nda görev yapan Mustafa Reşat da, I. Dünya Savaşı Osmanlı propaganda yayınlarına ve Osmanlı istatis-

287 Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlığı, *Papers Related to the Foreign Relations of the United States*, c. 2 (1923), s. 1195, Akçam ve Kurt, *Kanunların Ruhu*, s. 184.

288 MAE, Levant 1918-1940, Turquie, Vol. 260, lettre de Charles de Chambrun, ambassadeur de France en Turquie à Locquin, député, vice-président de la Commission des Finances, Chambres des députés, 10 juillet 1929, Constantinople, f° 27, Vahe Tachjian, "An Attempt to Recover Armenian Properties in Turkey Through the French Authorities in Syria and Lebanon in the 1920s" içinde, yayımlanmamış makale. Ayrıca bkz. Akçam ve Kurt, *Kanunların Ruhu*, s. 154.

289 Hilmar Kaiser, "From Empire to Republic: The Continuities of Turkish Denial", *Armenian Review*, 48 (2003), s. 3.

290 Alexander Aaronsohn, *With the Turks in Palestine* (Londra: Constable & Co. Ltd., 1917), s. 47-56, aktaran Kaiser, "From Empire to Republic", s. 3.

291 Ahmet Cemal Bey, *Hatıralar*, Behçet Cemal (der.) (İstanbul: Selek Yayınları, 1959), Hilmar Kaiser, "From Empire to Republic" içinde, s. 6.

292 *age*, s. 8.

tiklerine dayandırdığı anılarını iki cilt halinde yayımladı.²⁹³ Kaiser makalesinde, Ermeni aydınlarının kara listesini hazırlayan ve onları sorgulayan kendisi olduğu halde, bu otobiyografik anlatısında Mustafa Reşat'ın hem kendini hem de devleti nasıl akladığını gösteriyor. 1950'lere kadar aktif siyasette yer alan, Türk Tarih Kurumu'nun daimi ve aktif üyesi olan, Kemalistler tarafından çok sevilen Ahmet Esat Uras da Osmanlı Ermenileri üzerine çok hacimli bir kitap yazdı. 1950'de yayımlanan²⁹⁴ Esat Uras'ın kitapları inkârın kurucu eserleri olmalarına rağmen akademik ilgiye mahzar olamadılar, sistematik bir incelemeye tabi tutulmadılar. Kitap o tarihten sonra bir başvuru kaynağı olarak kullanıldı ve 1988 yılında İngilizceye çevrildi.²⁹⁵

Kaiser makalesinde inkâr kadrolarının ve zihniyetinin sürekliliğini çok açık bir şekilde ortaya koyuyor:

Burada ele aldığımız inkârcıların biyografileri İTC yönetimindeki Osmanlı hükümetlerinden, Mustafa Kemal Paşa yönetimindeki "ulusalcı" hükümetlerin kuruluşuna geçişte, yönetici kadroların yapısında temelden bir kopuş olmadığını gösteriyor. İdeolojik alanda ise, Ermeniler konusunda sürekliliklerin daha da güçlü olduğunu görüyoruz. Eski elit, milliyetçi idealleri doğrultusunda ülkeyi eskisi gibi yönetmeye devam etti.²⁹⁶

İTC hükümetinde Dahiliye ve Hariciye Nazırlığı yapan Halil Menteşe de anılarını 1946'da *Cumhuriyet* gazetesinde yayımladı.²⁹⁷ Kaiser'in makalesinde adı geçen kaynakların çoğunun 1940'lı yıllarda yayımlanması ya da yeni baskılarının yapılması, söz konusu on yıllık dönemde soykırımsonrası Türkiye'nin entelektüel coğrafyası hakkında bir fikir veriyor. Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşu ve 1930'lar boyunca faaliyetleri bu bağlamda ele alınmalıdır. Ne var ki, sözünü ettiğimiz süreklilik, bireylerle sınırlı değildi; süreklilik,

²⁹³ age, s. 10.

²⁹⁴ Bu kitap hakkında, *Marmara*'da, 29 Ağustos-10 Ekim 1950 tarihleri arasında, bizzat yazarla yapılmış bir röportajın yanı sıra, tam kırk dört yazı/haber yayımlanmıştır.

²⁹⁵ Kaiser, "From Empire to Republic", s. 14.

²⁹⁶ age.

²⁹⁷ *Marmara*, sayı 1443, 31 Ekim 1946.

inkârın kurumsallaştırılmasıyla, emperyal yapılar ve zihniyetlerle de sistematik olarak pekiştirildi. 1930'lara tek parti otoriterliği ve Kemalist milliyetçiliğin kurumsallaştırılması damgasını vurdu. Türk Ocakları'na²⁹⁸ bağlı bir örgüt olan Türk Ocağı Tarih Heyeti, önce Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, daha sonra da Türk Tarih Kurumu'na dönüştürüldü.²⁹⁹ Türklerin Asya'daki tarihi ile Kemalist idealleri harmanlayan ünlü "Türk Tarih Tezi" o yıllarda geliştirildi. İlk Türk Tarih Kongresi'nin ve İlk Türk Dili Kongresi'nin 1931'de toplanmasının ardından, bunu sürecin diğer halkaları izledi. 1933'te İstanbul Üniversitesi'nde bir İnkılap Tarihi Enstitüsü kuruldu; 1934'te

298 Zürcher *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*'nde Türk Ocakları'nı şöyle anlatıyor:

Maarif Vekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver) önderliğinde yeniden canlandırılmış olan Türk Ocakları, ülkede milliyetçi, pozitivist ve laik düşünceleri konferanslar, kurslar ve sergiler yoluyla yaymaya çalışıyordu. [...] 1932'de [Türk Ocakları] yerine, kentlerde Halkevleri, büyük köylerde Halkodaları kuruldu; bunlar esasen aynı işlevi görüyor ancak partinin taşra şubeleri tarafından sıkı şekilde denetleniyordu. İkinci Dünya Savaşı sonlarında ülkenin her tarafında hemen hemen 500 Halkevi vardı. (s. 267)

299 Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de 'Resmî Tarih' Tezinin Oluşumu (1929-1937)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 110-112. Ayrıca bkz. Türk Tarih Kurumu web sitesi <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarihce/> (erişim 28 Ağustos 2018):

İşte bu sebeple, 28 Nisan 1930 tarihinde, Atatürk'ün de bizzat katıldığı Türk Ocakları'nın VI. Kurultay'ının son oturumunda, O'nun direktifleriyle, Âfet İnan tarafından 40 imzalı bir önerge sunulmuş ve "Türk tarih ve medeniyetini ilmi surette tedkik etmek için hususi ve daimî bir heyetin teşkiline karar verilmesini ve bu heyetin azasını seçmek salahiyetinin Merkez heyetine bırakılmasını teklif ederiz" denilmiştir. Aynı gün Kurultay'da yapılan görüşme sonucunda Türk Ocakları Kanunu'na, 84. madde olarak "Merkez Heyeti, Türk tarih ve medeniyetini ilmi surette tedkik ve tettebbu eylemek vazifesiyle mükellef olmak üzere bir Türk Tarih heyeti teşkil eder" şeklinde bir madde eklenmiştir. Bu karar çerçevesinde 16 üyeden oluşan bir "Türk Tarihi Tedkik Heyeti" teşkil edilmiş, heyet ilk toplantısını 4 Haziran 1930 tarihinde yapmış, Yönetim Kurulu ve diğer üyeleri seçmiştir. Yönetim Kurulu: Başkan Tevfik Bıyıklıoğlu, Başkanvekilleri Yusuf Akçura ve Samih Rifat, Genel Sekreter Dr. Reşit Galip, Üyeler: Âfet İnan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Hâmid Zübeyir Koşay, Halil Edhem, Ragıp Hulusi, Reşid Safvet Atabinen, Zâkir Kadiri, Sadri Maksudi Arsal, Mesaroş (Ankara Etnografya Müzesi uzmanı), Mükrimin Halil Yinanç, Vâsif Çınar ve Yusuf Ziya Özer'den teşekkül etmiştir. Bu heyet, "Türk Tarihinin Ana Hatları" adıyla yaptığı ilk çalışmayı yayımlamıştır.

İşkân Kanunu meclisten geçerken, Soyadı Kanunu da kabul edildi; Trakya'dan Yahudiler sürüldü, 1937'den itibaren yabancı okulların yanı sıra cemaat okullarını da sıkı denetim altına alan ve bu okullarda bir Türk müdür yardımcısının görevlendirilmesini zorunlu kılan Hususi Mektepler Talimatnamesi yürürlüğe girdi. Bu arada Kemalizmin ırkçı tonu, güya bilimsel araştırmalarla, örneğin *Türk Antropoloji Mecmuası* (1925-1939) üzerinden güçlendirildi.³⁰⁰ Afet İnan'ın Türk Tarih Kurumu tarafından 1946'da basılan *Türkiye Halkının Antropolojik Tarihi ve Türkiye Tarihi* başlıklı tezi Türk nüfusunun ırksal evrimini iskeletlerin kronolojik olarak incelenmesi yoluyla açıklamayı amaçlıyordu.³⁰¹ Bütün bu çabaya inkârın, insanların adı ve soyadından başlayarak inşa edildiği, eğitim sistemi ve sosyalleşme, kültürleşme ve politikleşme süreçleri aracılığıyla sürekli kılındığı bir toplum ve bir devlet yaratma çerçevesinden bakmak gerekiyor. Bununla ilgili olarak, İsmail Beşikçi önemli bir olaya, ellinci doğum günü kutlamaları –Mustafa Kemal de davet edilmişti– vesilesiyle Hitler'in yaptığı bir konuşmaya dikkat çekiyor. Türkiye'den üst düzey bir heyet bu etkinliklere katılmış, Türk gazetelerinde doğum gününe ilişkin coşku dolu haberler ve yazılar yayımlanmıştır. 20 Nisan 1939'da yaptığı bu konuşmada Hitler, "Mustafa Kemal'in ilk talebesi Mussolini, ikinci talebesi benim," demiştir.³⁰²

Cumhuriyetçi devletin yararlandığı yapılar ve araçlarla ilgili yapılacak bir araştırma, ulus devletin içinde emperyal yapıların yeniden üretimine yönelik, özellikle *kontrol* sorununu çözmek için sistematik bir çabayı gün ışığına çıkaracaktır. Denetim eksikliğine karşı bir

300 Bkz. Nazan Maksudyân, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin İrkçi Çehresi* (İstanbul: Metis Yayınları, 2005).

301 *age*, s. 153.

302 Bkz. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları 1918-1938*, c. 1 (Dünya Yayınları, Ekicigil Matbaası, 1953), s. 205. Bahsi geçen kaynak için bkz. İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü* (1927) ve *Kürt Sorunu* (Ankara: Yurt Kitap Yayın, 1991), s. 100. Bu kaynağa dikkatimi çektiği için Nevra Ünver Lischewski'ye teşekkür ederim. Daha fazla bilgi için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Hitler'in Doğumgünü", *Ulus*, 20 Nisan 1939; Hüseyin Cahit Yalçın, "Hitler'in 50. Senesi", *Yeni Sabah*, 26 Nisan 1939; Nadir Nadi, *Perde Aralığından* (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1965), s. 22.

önlem olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiret Mektebi³⁰³ (uzun vadede vilayetlerde devletin çıkarlarının savunulması için çocukların okutulmak üzere taşradan başkente getirilmesi) kurulmuş, aynı amaçla Cumhuriyet döneminde de gayrimüslim okullarında Türk müdür yardımcısının görev yapması zorunlu kılınmıştı. Dolayısıyla gayrimüslim okullarında ve yabancı okullarda Türk müdür yardımcısı uygulamasına Aşiret Mektebi'nde gördüğümüz toplum mühendisliği çerçevesinden bakılabilir. Mahiyet olarak çok farklı olsa da, Aşiret Mektebi, II. Abdülhamit döneminde imparatorluktaki aşiretleri denetim altına alarak Osmanlı Devleti'ne sadık unsurlar haline getirmeyi ve devlet ile aşiretler arasında bir "aracı" yaratmayı hedefleyen toplum mühendisliğinin bir parçasıydı. Dahası, özellikle artık daha çok Kürtlerin yaşadığı doğu vilayetlerinde yatılı okulların kurulması plan dahilindeydi.³⁰⁴ Dersim üzerine son yıllarda yapılan araştırmalar sayesinde, vilayetlerde en geniş anlamıyla Kemalist ilkelerin yerleştirilmesi konusundaki büyük çabalarıyla tanınan Sıdika Avar hakkında daha çok şey biliyoruz. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın 4 Hâziran 1937 tarihli mektubu reform adı altında atılan adımları ve projenin ne kadar kapsamlı olduğunu ortaya koyuyor: Dersim'in epey uzağında beş yaş ve üzeri kız ve oğlan çocuklar için yatılı okullar açılacak; bu çocuklar evlendirilecek ve "mevrus" (miras kalan) mülk ve arazilerde yeniden iskân edilecek, "bিরer Türk Yuvası" halini alacak aileler kurmaları sağlanacak ve Türk kültürü böylece Dersim'de "esaslı bir surette yerleştirilmiş olacak"tı.³⁰⁵ Mektupta yazılanlar, vilayetlerdeki yatılı okulların esasen imha mekanizmasının ve kuşaklar boyu sürecek inkârın kurumsallaşma sürecinin bir parçası olduğunu açıkça ortaya koyuyor. İnkâr habitusunun "yapısını yapılandıran" bir aktör olan Sıdika Avar, kariyerinin ilk yıllarında İzmir'in Ya-

303 Aşiret Mektebi konusunda daha fazla bilgi için bkz. Eugene L. Rogan, "Aşiret mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, xxviii/1 (1996), s. 83-107.

304 Aşiret Mektebi ile vilayetlerdeki yatılı okullar arasındaki potansiyel ilişki gelecekteki akademik çalışmalar açısından ilginç bir konu olabilir.

305 Ayşe Hür, "Avar, ne olur kızımı götürme...", *Taraf*, 4 Ekim 2009. Ayrıca bkz. Sıdika Avar, *Dağ Çiçeklerim*, Suat Akgönül (der.) (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011).

hudi okulunda ve Amerikan Koleji'nde çalışmıştı.³⁰⁶ Her ne kadar belgeler "Türkleştirme" doğrultusunda egemen "Türk kültürü"nü yerleştirme politikalarını gözler önüne serse de, bu deneyimin ve politikaların sonucundan, bunun aslında bir kimliksizleştirme süreci olduğu, kişinin büyükanne ve büyükbabalarıyla tüm bağlarını koparma, sosyal çevresini, kültürünü ve tarihini elinden alma, aynı zamanda da onu dayatılan sistemin toplum, kültür ve siyaset anlayışının dışında bırakma amacı taşıdığı anlaşıyor. Ancak gerektiğinde devlet, son zamanlarda gündeme gelen ve tartışılan "soy kodu" meselesinde görüleceği gibi, kuşaklar boyu ailelerin "soy"unu izlemeye ve "gerçek" kimliklerini hatırlatmaya devam ediyor.³⁰⁷ Gayrimüslim okullarında görev yapmış Türk müdür yardımcısı Emin Keşmer, öğretmen atama yazısında kendisinin bir "tedvir" (yönetim) memuru olarak görevlendirildiğini, yani yalnızca öğretmen değil bir yönetici olarak atandığını ve "tedvir" sözcüğünü şaşırtıcı bulduğunu anlatır.³⁰⁸ Türk müdür yardımcıları halen bir kontrol mekanizması işlevi görmektedir. Gayrimüslimlerin Türk devletine bağlılıklarına kuşkuyla yaklaşıldığını ortaya koyan bu uygulamanın gayesi, bir bütün olarak eğitim sistemininkiyle aynıdır: Devletin cemaat yönetimiyle iletişim kurmak için kullanacağı geleceğin arabulucularının yaratılması.³⁰⁹

1923 sonrası dönemde devletin egemenlik alanını kurmaya yönelik yönetsel ve kurumsal önlemlerinin kaynağında, imparatorluğun birikimi yatıyordu. Örneğin, 1934 İskân Kanunu'nun kökleri imparatorluğun emperyal politikalarına uzanır. Nüfus mühendisliği en azından 1913-1918'den itibaren istikrarlı şekilde uygulanan bir politikaydı.³¹⁰ Kaynağını 19. yüzyılın devlet politikalarından alan

306 age.

307 "Soy kodu" için bkz. "Cumhuriyetin Gizli Soy Kodu", <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5390/turkiye-soy-kodunu-tartisiyor> (erişim 1 Ekim 2018).

308 Emre Ertani, "Dikkat 'Türk Müdür' Konuşuyor", *Agos*, sayı 849, 20 Temmuz 2012. Ayrıca bkz. Emin Keşmer, *Bir Poşet İstanbul Toprağı* (İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, 2012).

309 Bkz. Sezen Kılıç, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-61/cumhuriyet-doneminde-yabancı-okullar-1923-1938> (erişim 29 Ağustos 2018).

310 Daha fazla bilgi için bkz. Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008). Talin Suciyan, "Dünder:

Umumi Müfettişlik kurumu da 1927’de yeniden yürürlüğe konuldu. Cemil Koçak’ın belirttiği gibi, bu kurumun varlığı, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki kurumsal, yönetsel ve siyasi sürekliliğin örneklerinden biridir.³¹¹ Umumi Müfettişlik ile 1980’ler sonrasında Olağanüstü Hal Valiliği (OHAL) arasındaki sürekliliğe dikkat çeken³¹² Koçak’a göre, “asayiş”³¹³ ve “ıslahat”çı misyonu,³¹⁴ Umumi Müfettişliğin iki önemli unsurudur. Asayiş ve ıslahat misyonundan ne anlamamız gerektiği çok açık olmamakla birlikte, her iki kavram da merkezi yönetimin ülkenin bazı bölgelerinde denetim sahibi olmadığına işaret ediyor. Umumi Müfettişler, 1936’daki toplantıda belirtilen, mıntıkalarındaki asayiş, kaçakçılık, huddut, köyler ve köylülerin kalkınması ve nüfus siyaseti gibi çok çeşitli konulardan sorumluydu.³¹⁵ Janet Klein, bir başka süreklilik hattına, Cumhuriyet’in daha sonraki dönemlerinde, 1980’lerde uygulamaya konulan ve Hamidiye Alayları’nın bir devamı olan koruculuk sistemine dikkat çeker.³¹⁶ Bütün bu politikalar, nüfusun çeşitli kesimleri üzerinde sıkı bir denetimin sağlanmasına yöneliktir.

En önemli eksik halkalardan ve aslına bakılırsa Kemalizmin asla ödün vermediği en belirleyici özelliklerinden biri, 1915/6-1923 arasında olup bitenlerin kalıcılaştırılmış ve kurumsallaştırılmış inkârıdır. Kemalizmin modernleştirici ya da Batılılaştırıcı misyonu üzerine sayısız analiz yapılmışken, bu misyonun ayrılmaz parçası olan inkâr, daha doğrusu inkârın kurumsallaşması konusuna genellikle değinilmez. Bu bakımdan Erik Jan Zürcher’in Kemalizmin “esnek bir kavram” olarak varlığını sürdürdüğü ve “sonuçta dünya görüşleri çok farklı olan insanların kendilerine Kemalist” diyebildikleri görüşüne

İttihat ve Terakki Anadolu’da sistematik etnisite mühendisliği yaptı”, Fuat Dündar ile söyleşi, *Agos*, sayı 575, 6 Nisan 2007.

311 Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 293.

312 *age*.

313 Tırnak işaretleri Koçak’a aittir.

314 *age*, s. 293-294.

315 *age*, s. 252-253.

316 Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone* (Stanford: Stanford University Press, 2011), s. 6.

katılıyorum.³¹⁷ Ayrıca, kurumsallaşmış inkâr, ulus inşası doğrultusunda ulusal tarihin yaratılması sürecinin gerekli bir parçası olarak görüldü. Ancak Kemalizmin bu esnekliğinin esas kıymeti inkârcı bir devlet ve toplum yaratma pratiğinde ortaya çıktı. Bir başka deyişle, bu esneklik geniş kitleleri inkâra davet etmenin, içermenin önemli bir aracı oldu. Bu nedenle ben, söz konusu esnekliği habitus bağlamında okumayı tercih ediyorum: “Pratiğin teorisi, pozitivist materyalizmin tersine, bilgi nesnelerinin pasif bir şekilde kayda geçmediği, entelektüalist idealizmin tersine bu inşa ilkesinin, pratikten doğan, toplumsal olarak belirlenmiş, inşa edilen ve inşa eden eğilimler sisteminde içerili olduğunu ve sürekli olarak pratik fonksiyonlara yöneldiğini anlatır.”³¹⁸ Buradan hareketle, ben Kemalizmi, inkârın merkezi rolünü koruduğu, farklı dönemlerde ve farklı biçimlerde üstlendiği çeşitli pratik işlevlerle kendini sürekli kılan, devlet tarafından kurulmuş, “yapılan ve yapılandırılan” bir ilkeler dizisine dayalı bir sistem olarak okuyorum.

Memurlar ve (yukarıda gösterildiği gibi) öğretmenlerin görevlendirilmesi yoluyla toplumun çeşitli katmanlarının inkârcı yapılar içine dahil edilmesi, habitusu yaratmada çok yararlı bir işleve sahipti. Eğitim sistemi, mülk ve toprak sahipliği, nüfus mühendisliği, idari birimler (Umumi Müfettişlik vs), mevzuat, “Vatandaş Türkçe Konuş” ve benzeri toplumsal kampanyalar, bunların hepsi aynı potada eriyerek, birkaç on yıl içinde, yerleşikleşmiş bir ırkçılık ve inkârcılık tarihini de içeren, normalleştirilmiş bir toplumsal habitus oluşturmuşlardır. Bu bütünselliğin akademik olarak dahi sorgulanmamış olması, aynı habitusun bilim üretme alanında da hâkim olduğunun kanıtıdır.

317 Zürcher, *Modernleşen Türkiye*, s. 269.

318 Bourdieu ve Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, s. 121.

BÖLÜM II

Hukuki Bağlam

ERMENİ CEMAAT YÖNETİMİNİN HUKUKİ TEMELİ OLAN NİZAMNAMENİN İŞLEVSİZLEŞTİRİLMESİ

Lozan Antlaşması'nda geçen tanımıyla “gayrimüslim azınlıklar”la ilgili hukuki düzenlemeler¹ fiiliyatta yalnızca Ermeniler, Rumlar ve Yahudileri kapsadı ve böylece Müslüman olmayan diğer toplulukların hak talebinde bulunmalarının zemini ortadan kaldırılmış oldu. Bu bölümde kaynağını soykırımdan alan ve 1915'ten itibaren de devletin çeşitli müdahaleleriyle devam eden, Ermenilerin bir toplum olarak varlığının hukuki temellerinin işlevsizleştirilmesi sürecinin 1923'ten sonraki dönemde nasıl daha da ileri boyutlara taşındığını gösterecek ve analiz edeceğim.

1923'ü takip eden dönemde en temel mesele, Ermeni Meclis-i Mebusan üyelerinin öldürülmesi ya da sürgün edilmesinden sonra Ermeni cemaat yöneticileri ihtiyaç olan *de facto* çözümleri üretme sorunuyla karşı karşıya kalmasıydı.²

1925'te devlet, Ermenilerden ve diğer gayrimüslim cemaat temsilcilerinden Lozan Antlaşması'nın öngördüğü toplumsal haklardan feragat ettiklerine dair bir resmi açıklamada bulunmalarını talep etti. Uluslararası yükümlülüklerin bu şekilde ihlalinin gerekçesi, yürürlüğe girecek olan yeni Medeni Kanun'du.³ Burada bahsi geçen, toplumların geleneklerine uygun şekilde kendi hukuki düzenlemelerini

1 Lozan Antlaşması'nın tam metni için bkz. Bkz. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, çev. Seha L. Meray (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001). İlk Türkçe çevirisi için bkz. <http://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/3-Lozan13-357.pdf> (erişim 29 Ağustos 2018). İngilizce tam metin için bkz. https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne (erişim 28 Eylül 2018).

2 Daha fazlası için bkz. Der Yeğyan, *My Patriarchal Memoirs*.

3 Kezban Hatemi ve Dilek Kurban, *Bir Yabancılaşma Hikâyesi: Türkiye'deki Gayrimüslim Azınlığın Vakıf ve Mülkiyet Sorunları* (İstanbul: TESEV, 2009), s. 7.

uygulamalarına olanak tanıyan aile hukukuna ve özel hukuka tabi haklar, Antlaşma'nın 41. maddesinin 1 ve 2. paragraflarında yer alıyordu.⁴ 5 Ekim 1926'da yürürlüğe girecek olan Medeni Kanun'un bireylerin ve ailelerin ihtiyaçlarını seküler ilkeler temelinde tam anlamıyla karşılayacağı gerekçesiyle, Ermeni toplumunun yöneticileri, Ruhani Heyet, toplumun önde gelen kişileri ve dini görevlilerinin, bireysel ve özel işlerini kendi geleneklerine uygun olarak yönetme haklarından vazgeçtiklerine dair bir taahhütname vermelerini içeren süreç, Surp Pırgıç'ın 1946 Yılığında ayrıntılı bir şekilde anlatılıyor.⁵

Benzer bir durum, 1847'de imparatorluk beratı ile kurulan ve Ermeni Milli Meclisi'nin (EMM) anayasal birimi olan Cismani Meclis (Kağakagan Joğov) ile ilgili olarak yaşandı. Berat, Ermeni milletine, biri toplumsal ve siyasi (Sivil/Cismani), diğeri dini işleri yönetecek iki ayrı ve bağımsız meclis kurma yetkisini veriyordu. Bu imparatorluk belgesi 7 Mayıs 1847'de, Osmanlı Hariciye Nazırı Âli Efendi'nin konağında Patrik ve *amiralara* okundu. Hagop Barsoumian bu olayı şöyle aktarıyor:⁶

Bu ferman din adamları, *amira* ve esnafların üye olarak yer aldığı Genel Meclis'e, tümü İstanbul'dan on dört kilise üyesinin katılımıyla bir Ruhani Meclis ile yirmi sivil üyeden oluşan bir Yüksek Sivil Meclis kurmaları talimatını vermişti. Dokuz *amira* ve on esnaf temsilciden oluşan Yüksek Sivil Meclis, Hagop Gircigyan'ı hem başkan, hem de icra sekreteri görevlerini üstlenmek üzere, bir çeşit

-
- 4 Murat Bebiroğlu, <https://hyetert.org/2009/05/26/cumhuriyet-doneminde-patrikler-ve-onemli-olaylar/> (erişim 28 Ağustos 2018); Dimitri Kamouzis, "İstanbul Rum Ortodoks Azınlığının Tabi Olduğu Hukuki Rejim ve İşleyişi, 1923-1939", Foti Benlisoy, Annamaria Aslanoglu ve Haris Rigas (der.), *İstanbul Rumları: Bugün ve Yarın* içinde (İstanbul: İstos Yayınları, 2012), s. 45.
- 5 İsdepan Gülbenkian, "Hayots badriarkarani ganonakiri i zoru e" [Ermeni Patrikhanesi Tüzüğü Yürürlüktedir], *Intartsag daretsuyts huşamadyan Surp Pırgıç hivantanotsi 1946* [Surp Pırgıç Hastanesi 1946 Yılığ] içinde (İstanbul: Aprahamyan Matbaası, 1946), s. 29.
- 6 Varujan Köseyan, *Huşamadyan Surp Pırgıç hivantanotsi*, s. 41. Burada Köseyan, Patrik Mağakya Ormanyan, *Azkaabadum* [Ulusname], 3 cilt (İstanbul ve Kudüs, 1913-1927) ve Püzant Keçyan, *Badmutyun Surp Pırgıç hivantanotsi hayots* (İstanbul, 1887) kaynaklarına da yer veriyor.

icra direktörü şeklinde tanımlayabileceğimiz *loğofet*⁷ olarak seçti. [...] Sivil Meclis seküler eğitim, maliye ve yargı gibi konularda yetki sahibiyken, Ruhani Meclis de dini eğitim, dogma ve din görevlilerinin atanması işleriyle uğraşacaktı. Bu sistem, 1860 Anayasası'nın kabulüne kadar devam etti.⁸

Ermeni Milli Anayasası (Nizamname/*Sahmanatrutyun*), Arus Yumul'un işaret ettiği gibi bir devletin değil, bir *milletin* yönetimini düzenlediği için, bir anayasa olarak kabul edilmez; ancak Ermeni toplumunun bir bütün olarak tüm yönetsel yapısını düzenleyici bir belge olması bakımından Nizamname anayasal bir metin niteliğindedir.⁹ Yumul'un Ermeni Milli Anayasası/Nizamname konusundaki makalesi, belgenin Ermeni kaynaklarına dayanılarak hazırlandığı ve uygulandığını anlatır. Alboyacıyan¹⁰ ve Berberyan'ın¹¹ çalışmalarına dayanarak Yumul, 7 Mayıs 1847 Beratı'nın Ruhani ve Cismani Meclis üyelerinin seçimine olanak vermiş olması nedeniyle dini ve toplumsal-siyasi işlerin bir dereceye kadar birbirinden ayrılmış olduğunu belirtir.¹² Genel Milli Meclis ise hem Patrikleri hem de her iki meclis üyesini seçiyordu. 1860'da Ermeniler bir anayasa metni hazırladılar. Ali Paşa'nın talimatıyla Bab-ı Âli, milletlerin kendi işlerini nasıl yöneteceğini düzenleyen bir talimatname hazırladı ve EMM bu belgeyi onaylayarak yürürlüğe koydu. Osmanlı hükümeti 1863'te

- 7 Rum patriğinin dünyevi konulardaki danışmanı için kullanılan *loğofet* ünvanı, Ermeniceye de geçmişti ve Yüksek Sivil/Cismani Meclis başkanları için kullanılıyordu. (*Loğofetin açıklaması*, Barsoumian'ın *The Armenian Amira Class of Istanbul* (Yerevan: Ermeni Amerikan Üniversitesi, 2007) kitabının Türkçe baskısında dipnot olarak verilmiştir. Hagop L. Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amıralar Sınıfı*, çev. Solina Silahlı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013), s. 148.
- 8 Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amıralar Sınıfı*, s. 148-149. Ayrıca bkz. *Nor luy*s, 20 Eylül 1933, Sayı 62.
- 9 Arus Yumul, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", Vartan Artinian (der.), *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu* içinde (İstanbul: Aras Yay, 2004), s. 178.
- 10 Arşag Alboyacıyan, "Azkayin Sahmanatrutyunı, ir dzakumı yev girarutyunı" [Milli Anayasa: Doğuşu ve Uygulanması], *Intartsag oratsuyts Surp Pırgiç hivan-tanotsi* içinde (İstanbul: Madteosyan Matbaası, 1910), s. 76-528.
- 11 Avedis Berberyan, *Badmutyün hayots* [Ermenilerin Tarihi] (İstanbul: B. Kirişçiyen Matbaası, 1871).
- 12 Yumul, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", s. 169.

birtakım değişikliklerle bu belgeyi resmen tasdik etti. Nizamname'ye göre EMM (Ermenice *Azkayin Inthanur Joğov*, Osmanlıca *Meclis-i Umumi*) yirmisi din adamı, kırkı vilayetlerden temsilciler ve sekseni yerel kilise cemaatlerince seçilen kişiler olmak üzere yüz kırk üyeden oluşuyordu (Madde 57).¹³ İki ana organ, yani Cismani¹⁴ ve Ruhani Meclis, varlıklarını korudular. Bu iki meclis bir araya gelebiliyor ve Birleşik Meclis'i (*Kharn joğov*, Madde 23) oluşturuyorlardı.¹⁵ Her iki meclisin üyeleri EMM tarafından seçiliyordu (Madde 60).¹⁶

1950'nin sonlarında kurulan teftiş heyetinin hazırladığı resmi raporda, 1931'de bir önceki EMM tarafından, meclisin toplanmasını önleyen olağanüstü bir durumda ya da toplanmasının engellenmesi durumunda, meclis komisyonlarından birine (Başkanlar Komisyonu-*Adenabedats joğov*), EMM adına karar verme yetkisinin verildiği belirtiliyor.¹⁷ Buradan 1931'den önce Cumhuriyet döneminde, milli yönetim mekanizmalarının normal işlevlerini yerine getirmede zorluklarla karşılaştığını anlıyoruz. Bu durum, 1944-1951 Patrik seçimi krizi sırasında Antilyas'a gönderilen 1926 EMM toplantı tutanaklarında da belirtilmişti. Anlaşmazlığın her iki tarafını da dinlemek ve Eçmiadzin'deki Tüm Ermeniler Katolikosu'na çözüm önerisi sunmaktan Kilikya Katolikosu sorumluydu. Toros Azadyan'ın hazırladığı tutanak özeti de, Patrik Kaymakamı (*Değabah*) Kevork Arslanyan'ın raporu da, Azadyan'ın *Lipanyan huşer* [Lübnan Anıları]

13 Artinian, "Ek IX: Nizamname-i Millet-i Ermeniyân", *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu* içinde, s. 243.

14 Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe nizamnameler arasında, Vartan Artinian, Arşag Alboyacıyan ve Arus Yumul'un ayrıntılı olarak incelediği bazı farklar bulunuyor. Bkz. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu*, s. 117, 176. Ayrıca bkz. Arşag Alboyacıyan, "1860 Anayasası ile 1863 Anayasası Arasındaki Farklar", *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu* içinde, s. 151-162.

15 Birleşik/Karma Meclis kavramı metnin Osmanlıca versiyonunda geçmiyor. Arus Yumul, bu meclise Türkçe çeviride "Muhtelit Meclis" olarak atıfta bulunmuş (*Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu* içinde, s. 172).

16 age, s. 245. Bkz. Nizamname'nin Artinian'ın kitabındaki Ermenice metni; "Ek IX", *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu* içinde, s. 265.

17 *Değgakır inthanur joğovo kunnîç hantsajoğovi* [Teftiş Heyeti'nin Genel Meclis'e Raporu] (İstanbul: Foti Basımevi, 1951), s. 15.

başlıklı kitabında yer alıyor. EMM toplantı tutanaklarına ulaşmanın zorlukları ve Patrik Naroyan'ın anılarının da kısa alıntılar dışında elimizde olmaması nedeniyle Azadyan'ın kitabıyla yetinmek durumundayız. Ayrıca kitapta 1927 Patrik seçimleri öncesinde Başepiskopos Kevork Arslanyan'ın ilk kez Patrik Kaymakamı olarak görev yaptığı dönemde gerçekleştirilen toplantı hakkında bilgiler yer alıyor. Tutanaklarda, toplantıya katılanların EMM'nin eksik kalan üyeleri sorununu Patrik seçiminden önce çözme kararı aldığını okuyoruz. Bu amaçla yerel seçimler düzenlenerek EMM, yeni seçilen otuz sivil ve beş din adamı ile yeniden yapılandırıldı.¹⁸ *Nor lur*'a göre sekiz üyeli Cismani Meclis önemli kararlar almak üzere en son 12 Eylül 1934'te toplanmıştır.¹⁹ Toplantının ardından vali ve hükümet temsilcileriyle yapılan görüşmeler, Ermeni toplumunun yönetim biçiminin Türkiye'nin seküler bir devlet olduğu anlayışına göre "uyarlanması"na ve seküler temeller üzerinde yapılandırılmasına yönelikti.²⁰ Aslında, bu bölümde çeşitli örneklerle ortaya konulacağı gibi, bu yöndeki devlet politikalarının temel amacı, Ermeni cemaatinin hukuki varlık temelini ortadan kaldırmak, daha da önemlisi Patriğin, cemaatin toplumsal, ekonomik ve politik hayatıyla ilgili işlevlerini devre dışı bırakıp onu sadece dini işlerden sorumlu kılmak ve böylelikle Nizamname'yi temelsizleştirmekti. Murat Bebiroğlu, Patrik Naroyan'ın bu rolü kabul etmeye zorlandığını belirtir.²¹ Bebiroğlu'nun bu düşüncesini doğrulayan kanıtlar var. *Nor lur*'un yayımladığı, yukarıda adı geçen yazıda Patriğin, cemaatin idari temsilcisi Vahan Surenyan'ın baskısı altında kendisinden isteneni kabul ettiği anlatılıyor.²² Yazıya göre

18 Azadyan, *Ltpananyan huşer*, s. 132.

19 *Nor lur*, sayı 460, 9 Temmuz 1949.

20 *age*.

21 Bebiroğlu, <https://hyetert.org/2009/05/26/cumhuriyet-doneminde-patrikler-ve-onemli-olaylar/> (erişim 28 Ağustos 2018).

22 *Paros*'ta (sayı 58, 3 Ekim 1950) Vahan Surenyan ve dönemi hakkında şöyle bir dipnota rastladım: "Surenyan yönetimi (1927-1937) son [Ermeni] anayasa[sı] döneminin en zarar verici yönetimiydi (daha doğrusu [bu yönetim] anayasa ya aykırı davrandı); cemaatin mali kaynaklarını çarçur etti." Yazar (yazı *Paros* adına yazılmış olduğuna göre, büyük olasılıkla genel yayın yönetmeni Takvor Acun), Surenyan ailesinden çeşitli pozisyonlarda görev yapan üç kişinin işleri

Patrik Naroyan, Surenyan'ın evine çağrılmış, burada tehdit edilmiş, ondan cemaat lideri konumundan feragat ederek yalnızca dini temsilci olarak görev yapması istenmiştir.²³ Sonuçta Patrik cemaat yönetiminin başı olma konumunu kaybedecek ve EMM çatısı altındaki Cismani-Siyasi Meclis faaliyetleri son bulacaktır.²⁴ Vali ile varılan anlaşmaya göre, Cismani-Siyasi Meclis'in yerine, yerel temsilcilerin katılımıyla yapılacak seçimin ardından bir Milli İdare Heyeti (*Azı kayin varçagan joğov*) oluşturulacaktı.²⁵ Görüşmeler sözlü olarak sürdürülüyordu ve Ermeni tarafı valiye otuz adaylık bir liste sunmuştu bile. Bunlardan onu İdare Heyeti'ne seçilecekti.²⁶ Liste, yönetimin kendine göre belirlediği önde gelen Ermenilerden oluşuyordu ve "önde gelme"nin ölçütü hükümetle iyi ilişkilere sahip olmak ve kişinin cemaat içindeki konumuydu.²⁷ Bu bilgiyi doğrulayan ikinci bir kaynağa şimdiye kadar rastlamadım; ancak mekanizmalar düzgün işleyemez halde olduğundan, aciliyet gösteren yönetsel sorunlara *de facto* bir çözüm getirmek için bu yol tercih edilmiş olabilir. *Nor lur*'daki yazıdan dolaylı olarak anlaşıldığı kadarıyla bu arada Cismani-Siyasi Meclis zaten uzun süredir toplanamamıştır. Dahası, EMM'nin en son ne zaman toplandığı da belirsizdir. Birçok gazete milli yönetsel

yürüttüğüne dikkat çekiyor. Bunlar, yönetimin başındaki Vahan, emlak işlerini yürüten Arşag ve yerel Beyoğlu yönetiminin başında olan Levon'dur. Dipnotta bu kişilerin akrabalık ilişkisinin ne olduğu belirtilmiyor. Kardeş ya da amca oğulları olabilirler. Vahan Surenyan önceden Halkalı Ziraat Mektebi'nde hoca olarak çalışmış. Okul için bkz. Özgür Yıldız, "The History of Halkalı School of Agriculture", *International Journal of Social Science*, v/4, s. 293-306, yazının Türkçesi için bkz. www.jasstudies.com/Makaleler/11260937_yildiz_ozgur_mTT.pdf (erişim 27 Eylül 2018). *Paros*, Surenyan yönetimi hakkında yazılar yayımlamaya devam etti. Takvor Acun'a göre Vahan Surenyan daha önce de Ziraat Vekaleti'nde müdür olarak çalışmıştı. Bkz. *Paros*, sayı 60, 17 Ekim 1950.

23 *Nor lur*, sayı 46, 9 Temmuz 1949.

24 *Nor lur*, 13 Eylül 1934.

25 Yeni kurulan bu organın adı farklı kaynaklarda farklı şekillerde geçiyor olsa da, Toros Azadyan'ın Karagözyan tarihini anlatan kitabında söz konusu adın *Azı kayin varçagan joğov* olarak geçtiği bir resmi yazı yer alıyor. Bkz. Azadyan, *Huşamadyan*, s. 108.

26 *Nor lur*, 14 Eylül 1934.

27 *age*.

mekanizmaların Patrik Mesrob Naroyan döneminden beri işlemediğini yazmaktadır;²⁸ benzer bir şekilde Patrik seçimi için 2 Aralık 1950’de toplanan EMM’nin tutanakları da meclisin toplanmasındaki güçlükleri yazıyor ve bir önceki toplantının tarihini “193?” (tarihin son rakamı baskıda çıkmamış) olarak veriyor.²⁹ Toros Azadyan’ın *Lipanyan huşer* başlıklı anıları, Patrikhane’nin resmi konumunu göstermesi bakımından önemli. Azadyan, Arslanyan’ın vekili olarak Patriklik krizini görüşmek için Beyrut, Antilyas’taki Kilikya Katolikosluğu’na gönderilmişti. Kitabında Azadyan, Patrik Naroyan’ın 1939 yılı günlüğünden kısa bir alıntı veriyor: “Dini ve eğitsel hayat iyiye gitmiyor. Dini ve idari meclisler faaliyetlerini durdurdular. Tek başıma kaldım; yalnızca Tanrı’nın inayetine güveniyorum.”³⁰

Yönetmel mekanizmalardaki değişikliklere ilişkin olarak, yukarıda bahsi geçen *Nor lur* sayısında, Ermeni cemaatinin yönetim usullerini Cumhuriyet devletinin seküler ilkelerine uyarlamada gösterdiği başarı hakkında *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanmış bir haberin Ermenice çevirisi de yer alıyor.³¹ Yazıda, önceki yönetmel yapının “köhne” olduğu belirtiliyor ve yeni İdare Heyeti’nin kurulması memnuniyetle karşılanıyor.³² *Nor lur*, yazıya eklediği bir notta cemaat liderleri üzerindeki baskılara da işaret etmiş. Örneğin CHP’nin yeni İstanbul İl Başkanı Dr. Cemal (Tunca) cemaatten, Patriğin rolü ve yetkileri de dahil olmak üzere Ermeni milli yönetim sistemine ilişkin özet halinde bir rapor talep etmiştir. İdare Heyeti’nin temsilcisi Vahan Surenyan bu raporu sunmuş, ardından Dr. Cemal onun İstanbul valisi ile görüşmelere devam etmesini istemiştir.³³ Bu talepler Bebiroğlu’nun, değişim kararının cemaat dışından gelen baskılar sonucunda alın-

28 Öte yandan 1915’ten sonra Ermeni Milli Meclisi’nin toplanmasında ölümler, sürgünler ve baskı nedeniyle her zaman sorun yaşanmıştır.

29 *Başdonagan hradaragçutyun azkayin badriarkarani: Adenakrutyun azkayin inthannur joğovo* [Türkiye Ermeni Patrikliği Resmi Yayınları: Milli Umumi Meclis Tutanakları] (İstanbul: Ak-Ün Matbaası, 2 Aralık 1950), s. 3.

30 Azadyan, *Lipanyan huşer*, s. 134.

31 *Cumhuriyet*, aktaran *Nor lur*, 14 Eylül 1934.

32 *age*.

33 *Nor lur*, 15 Eylül 1934.

dığına ilişkin görüşünü destekliyor.³⁴ Daha spesifik olarak Ermeni Nizamnamesi'ni işlevsiz kılmayı amaçlayan bir devlet müdahalesinin söz konusu olduğu son derece açıktır. 15 Eylül 1934 tarihli *Milliyet* gazetesinden Ermenice çevirisi yapılan haberde, yeni aday listesinin valiye sunulmasının ardından Cismani-Siyasi Meclis'in kendini feshettiği bildiriliyordu.³⁵ O günlerin Ermeni gazetelerinde cemaat yönetiminin, seküler Cumhuriyet yönetiminin ihtiyaçlarıyla uyumlu hale getirilmesi üzerine yoğun tartışmalar yürütüldüğünü görüyoruz. Ancak *Nor luy's*'ta yayımlanan bir yazı, Ermenilerin cemaat işlerinin yalnızca din adamları tarafından yönetildiği iddiasına açık bir dille karşı çıkıyor, tersine, seçilmiş sivil heyetlerin 1840'lardan itibaren din işlerine etkide bulunduğunu ve Cumhuriyet'in seküler idealleriyle çelişen herhangi bir uygulamanın söz konusu olmadığını anlatıyordu.³⁶

Ertesi gün *Nor lur*, bu değişikliklerle Ermeni Anayasası/Nizamname'nin fiilen yürürlükten kalktığını yazıyordu; çünkü yapılan değişikliklerle Ermeni cemaatinin yönetim biçimi Cumhuriyet'in seküler ideallerine adapte edilmişti ve amaç anayasal organın, yani Cismani-Siyasi Meclis'in lağvedilmesi idi.³⁷ Yazıda bir muğlaklık görüyoruz:³⁸ Bir yandan Ermeni cemaatinin Türk devleti gibi sekülerleşmesi övülürken bir yandan da cemaatin, başka bir deyişle EMM'nin, karar alma süreçlerinden dışlanmış olmasından şikâyet ediliyor.³⁹ Aslında bu kafa karıştırıcı ifadeler boşa kullanılmamıştı; eğer Nizamname yürürlükten kaldırılacaksa, cemaat yönetiminde hangi kurallar geçerli olacaktı ve yönetim nasıl işleyecekti? Öte yandan Ruhani Meclis'in işleyişinde de sorunlar vardı. Patrik Kaymakamı Arslan-yan, Ruhani Meclis'i bazı üyelerinin istifalarına dayanarak feshetmiş

34 Bebiroğlu, <https://hyetert.org/2009/05/26/cumhuriyet-doneminde-patrikler-ve-onemli-olaylar/> (erişim 28 Eylül 2018).

35 *Milliyet*, aktaran *Nor lur*, 15 Eylül 1934.

36 Ardaşes Kalpakçıyan, "Azkayin sahmanatrutyunı yev mer hamaynkin pağtsankı" [Milli Nizamname ve Toplumumuzun Talebi], *Nor luy's*, 20 Eylül 1934, Sayı 62.

37 *Nor lur*, 16 Eylül 1934.

38 *Marmara*, 1 Temmuz 1949, Sayı 1900.

39 *age*.

ve yeni bir Ruhani Meclis atamıştı – ki bu kabul edilemez bir girişim olarak görülüyordu. Oysa Ruhani Meclis'in yeni üyelerinin seçimi, faaliyetlerine son verilen EMM'nin sorumluluğundaydı. *Nor lur*, nasıl oluşturulduğundan hiç bahsetmeden Ruhani Meclis'in on üyesinin isimlerini yayımladı. Nizamname'ye göre, Ruhani Meclis'in on dört üyesi olmalıydı (Madde 24).⁴⁰ *Nor lur*'da yayımlanan bir başka uzun yazıda da açıkça, Ermeni Anayasası/Nizamname ve kurallarına ilişkin tartışmaların sürdüğünü ama Nizamname'nin öngördüğü kurumların çalışmadığı anlatılıyordu.⁴¹ Yazarın gözlemlediğine göre ortada fiili bir durum vardı ve bundan böyle her şey Nizamname'ye göre değil, bu fiili duruma göre değerlendirilmeliydi.⁴²

Farklı bir görüşü savunan *Marmara* ise Ağustos 1947'de, Nizamname'ye göre görev süresi iki yılı aşmaması gereken yönetimin uzun yıllardır kök saldıgını yazıyordu. Dahası *Marmara* gazetesinin genel yayın yönetmeni Suren Şamlıyan'a göre Heyet ile Ruhani Meclis arasında meşruiyet açısından hiçbir fark yoktu.⁴³ 27 Haziran 1949'da *Marmara*, İdare Heyeti'nin, Vartan Akgül ve Levon Papazyan'ın imzalarıyla kapsamlı bir resmi açıklamasını ön sayfasında yayımladı.⁴⁴ Bu açıklama durumun ne kadar karmaşık olduğunu ortaya koyuyor. Burada, "Heyet, iç tüzüğe ve devletin kurallarına göre seçilmiştir,"⁴⁵ deniyor ve Anayasa/Nizamname'den söz edilmiyordu. Bu da, Heyet'in Nizamname'ye göre değil, büyük olasılıkla Eylül 1934'te varılan anlaşmaya göre seçildiği anlamına geliyordu. Yasalara uygun olarak seçilmiş olsa da İdare Heyeti doğru düzgün işleyememişti. Açıklamada, "Bir önceki İdare Heyeti dönemine ancak yeni bir İdare Heyeti'nin son verebileceği düşüncesiyle görevimizde kalmaya devam ettik; bu bizim vicdani borcumuzdu," deniyor,⁴⁶ ancak heyetin

40 Artinian, "Ek IX", *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu* içinde, s. 227.

41 *Nor lur*, sayı 279, 14 Ekim 1947, ayrıca *Nor lur*, sayı 290, 22 Kasım 1947.

42 A. P. K. imzasıyla yayımlanan yazı Vahan Toşigyan'ın kendisine aitti. Bkz. Azadyan, *Jamanak: Karasnamya hişadagaran 1908-1948*, s. 209.

43 *Marmara*, sayı 1718, 5 Ağustos 1947 ve sayı 1719, 6 Ağustos 1947.

44 *Marmara*, 27 Haziran 1949, Sayı 1896.

45 age.

46 age.

“hukuki varlığını sürdürme kararı”nı, “geleneksel ve meşru var olma hakkı”na karşı “diktatörce müdahaleler”e rağmen aldığı belirtiliyordu.⁴⁷ Burada kastedilen, Başepiskopos Arslanyan’ın gayrimeşru ilan ettiği Ruhani Meclis’i (oysa onu Patrik Kaymakamlığı’na getiren aynı meclisti) feshetmesi ve başka bir Ruhani Meclis kurmasıydı.⁴⁸ Aynı İdare Heyeti’nin Vakıflar Genel Müdürlüğü ile görüşmeleri sürdürdüğü başka gazete haberlerinden de izlenebiliyor. İdare Heyeti’nin söz konusu açıklamasında “Cumhuriyetçi demokratik hükümetimizin yol göstericiliğinde Patrik seçimleri hukuken tanınan organların katılımıyla gerçekleştirilecektir,” deniyordu.⁴⁹ Kamuya yapılan bu açıklama *Nor lur*’un aynı günkü ve sonraki sayılarında yer almıyor; ancak *Marmara*’nın *Jamanak*’tan aktardığı bir haberden, Başepiskopos Arslanyan’ın cemaatin mallarının yönetiminde kendisine yardımcı olmak üzere, İdare Heyeti’nden bağımsız bir danışma kurulu oluşturduğu anlaşıyor. Bu, biri İdare Heyeti, diğeri İstişari Heyet olmak üzere, işbirliği içinde olmayan ve görülebildiği kadarıyla birbirinin meşruiyetini tanımayan iki ayrı grubun fiili varlığı anlamına geliyordu.⁵⁰

Olanı biteni muhtemelen gerçeğe en uygun biçimde ortaya koyan, cemaatin dini ve sosyal mekanizmalarının 1923’ten itibaren adım adım zayıflayarak sonunda yaptırım gücü olmayan organlar durumuna düşürüldüğünü yazan *Paros*’tu.⁵¹ Bu önemli bir teşhisti; çünkü Ermeni milletinin mevcut yapılarını tanıyan Osmanlı İmparatorluğu’ndan farklı olarak, Türkiye Cumhuriyeti’nde cemaatin artık kendi işlerini yönetir durumda olmadığına, tersine devlet tarafından yönetildiğinin altı çizilmiş oluyordu. Ermenilerin, Ermeni Anayasası/Nizamname ile düzenlenmiş olan cemaat haklarının hiçe sayılması sonucunda cemaat en önemli yönetim organlarından birini yitirmiş oldu; çünkü sonuçta Ermeni toplumunun sosyal ve politik işlerinden sorumlu olan Cismani-Siyasi Meclis fiilen faaliyet-

47 *age.*

48 *age.*

49 *age.*

50 *Marmara*, sayı 1900, 1 Temmuz 1949.

51 *Paros*, sayı 1, 23 Kasım 1949.

lerini durdurmuştu.⁵² Ermeni Milli Meclisi toplantıları da, seçimler de yapılamıyordu. Üstelik 1950'de *Tebi lıys*'un dikkat çektiği üzere, 1938'de kabul edilen Cemiyetler Kanunu⁵³ ırka dayalı her türden kuruluşu yasaklamıştı. Yasada kullanılan "ırk" sözcüğünün cemaatleri de kapsadığı anlaşılıyor. Söz konusu yazıda *Tebi lıys*, bu kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte "Ermeni Öğretmenler Birliği" ya da "Türkiye Ermeni Yazarlar Birliği" veyahut buna benzer örgütlerin kurulmasının artık mümkün olmadığını belirtiyor.⁵⁴ Mezunlar dernekleri ancak 1946'dan sonra kurulabildi ve Ermeni toplumunun sosyal yaşamına taze bir soluk getirdi. Öte yandan 1938'de Vakıflar Kanunu'nda yapılan değişiklikler⁵⁵ ve Tek Mütevellî Sistemi'nin (TMS) yürürlüğe girmesi, Ermeni toplumunun yönetiminde her türden seçim sistemini işlevsiz kıldı.

TEK MÜTEVELLİ SİSTEMİ VE SONUÇLARI

TMS, vakıf yöneticilerinin cemaat tarafından seçimle belirlenmesi uygulamasına son verilmesi, devlet tarafından atanması ya da görevden alınması demektir. Bulabildiğim en eski Tek Mütevellî listesi 1941'e ait. Bu listede dört kadın (biri de rahibe) ve on Tek Mütevellî

- 52 Cumhuriyet dönemi Başbakanlık Arşivleri'nde bulunan 8 Haziran 1937 tarihli bir raporda, Sivil Meclis'in bir kavram olarak varlığını sürdürdüğünü görüyoruz. Raporu hazırlayan ve *Nor lıur*'dan bir haberin çevirisini yapan kişi, Sivil Meclis ve hukuki geçmişi üzerine bir rapor hazırlayacağını yazmış (Bkz. BCA 030.10.109.720.13). Ancak ben böyle bir raporun varlığını tespit edemedim, hazırlanıp hazırlanmadığını bilmiyorum. Cismani Meclis'in hukuki varlığına da 1960 darbesinden sonra, 1961'de son verildi. Meclis'in fiili varlığı zaten Eylül 1934'te son bulmuştu. 1950'de Karekin Haçaduryan'ın Patrik seçilmesi üzerine bir Ermeni Milli Meclisi toplantısı yapıldı ve Cismani Meclis oluşturuldu, ne var ki 1960 darbesiyle birlikte bu tür kurumlar yasaklandığından bu Cismani Meclis de varlığını ancak on yıl sürdürebildi; ne oranda sürdürebildiği, nasıl işlediği de ayrıca araştırma konusu olmalıdır.
- 53 26 Haziran 1938 tarihli, 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'nun tam metni için bkz. 14 Temmuz 1938 tarihli *Resmî Gazete*.
- 54 *Tebi lıys*, 17 Haziran 1950, Sayı 16.
- 55 14 Temmuz 1938 tarihli, 3959 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan Vakıflar Kanunu'nda yapılan değişikliklerin tam metni için bkz. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3959.pdf> (erişim 2 Eylül 2018).

bulunuyor.⁵⁶ Ermeni gazeteleri, atamalar, görevden almalar, sürekli atanamama durumları ve genel olarak TMS'den kaynaklanan sorunları yazmaktaydı. *Marmara*'ya göre Samatya Vakfı Tek Mütevellisi Arusyak Torkomyan, Haziran 1947'de hiçbir gerekçe gösterilmeden görevinden alınmıştı.⁵⁷ *Nor lur*, Samatya Vakfı'nın kasasında bulunanlara Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) tarafından el konulduğunu ve kilise çalışanlarının ücretlerinin ödenmediğini yazıyor. Aynı haberde Beyoğlu ve Kadıköy vakıflarının da zaten VGM tarafından yönetildiği belirtilmiş.⁵⁸

TMS, cemaatlerin hemen, daha böyle bir sistemin hazırlanmakta olduğu söylentilerinin dolaşmaya başladığı 1937 yılında tepki vermesine ve bunu engellemek için mümkün olan her türlü çabayı göstermesine, temsilcilerini bu sistemin yetersizliklerini izah etmek üzere Ankara'ya göndermesine rağmen yürürlüğe konuldu.⁵⁹ Ancak itirazlar dikkate alınmadı. Ekim 1948'de *Marmara*, Başepiskopos Kevork Arslanyan'ın dönemin Başbakan Yardımcısı Faik Ahmet Barutçu'ya çektiği, Ermeni cemaat temsilcilerinin Tek Mütevelli Sistemi'ne ilişkin görüşlerini aktarmak üzere Ankara'ya gönderilen iki telgrafi yayımladı.⁶⁰ Aynı gazetede Dr. K. Şahnazaryan imzasıyla yayımlanan uzun analizde, temsilcilerin, Patrik Kaymakamı tarafından yaratılan duruma güçler ayrılığı mekanizmalarını işletmek suretiyle bir son verilmesini talep ettikleri belirtiliyor.⁶¹ Söz konusu telgraflarda temsilcilerin meşruiyetinin Arslanyan tarafından tanınmadığı görülüyor. EMM Teftiş Komisyonu'nun 1951'de yayımlanan raporunda, bir yandan TMS'nin cemaatin yönetim mekanizmalarını zayıflatığı, diğer yandan ise İdare Heyeti üye sayısının ölümler ve istifalarla azaldığı belirtiliyor.⁶² İdare Heyeti, görüşmeleri sürdürmek ve

56 Toros Azadyan ve Zarmayr Dz. V. Gezivryan (der.), *Hay Hosnak Salnamesi/ Hay khosnag darekirk I. dari*, 1941 (İstanbul: Dbakrutyun Hagop Aprahamyan, 1941), s. 198.

57 *Marmara*, sayı 1671, 19 Haziran 1947.

58 *Nor lur*, sayı 248, 27 Haziran 1947.

59 Daha fazla bilgi için bkz. BCA 030.10.000.000.191.308.11.

60 *Marmara*, sayı 1665, 27 Ekim 1948.

61 *Marmara*, sayı 1707, 18 Aralık 1948.

62 *Değegakir inthanur joğovo kinnic hantsnajoğovi*, s. 24.

TMS'ye son vermek üzere, EMM seçimlerinde en yüksek oyu alan yirmi bir kişiden oluşan bir liste hazırladı ve bunlardan yedisini İdare Heyeti'ne katılmaya davet etti. Teftiş Komiyonu raporuna göre yedi kişiden sadece üçü bu daveti kabul etmiş. Bu yeni bir durum değildi; 1923-1925 yılları arasındaki Mosdiçyan yönetiminde de benzer şeyler yaşanmış, EMM'yi toplamak mümkün olmamıştır.⁶³

Anlaşıldığı kadarıyla İdare Heyeti bir yandan devletle görüşmeleri sürdürürken, bir yandan Patrik seçimlerine hazırlık yapmak üzere EMM'yi 12 Eylül 1948 tarihinde toplantıya çağırma iznini almıştı. Ancak toplantı iptal edildi, çünkü Arslanyan, Patrik seçimi için hazırlıkların yalnızca kendi şahsı tarafından temsil edilen Patriklik yönetiminin yürütülebileceği gerekçesiyle toplantının düzenlenmesine itiraz etmişti.⁶⁴

Vakıflar Kanunu'nda 1935'te yapılan değişiklikler ve TMS'nin yürürlüğe konulması Ermeni toplumunun yönetimini derinden etkiledi. Varujan Köseyan, yeni yürürlüğe konulan bu düzenlemeler yüzünden, normal olarak iki yılda bir gerçekleşen Surp Pırgiç Hastanesi vakıf yöneticileri seçiminin yapılamadığını yazıyor. Cismani-Siyasi Meclis tarafından iki yıllık süreyle atanan yönetim bu nedenle, İdare Heyeti ve Patrikliğin ortak kararıyla 1933'ten 1949'a kadar görevde kaldı.⁶⁵ Yukarıda da belirtildiği üzere, Eylül 1934'te Ermeni cemaatinin yönetim sistemi köklü değişikliklere uğramıştı. Köseyan, TMS ile yönetilen birçok kilise ve okulun çok zor durumda kaldığını aktarıyor.⁶⁶ Bunlar, Galata'daki Surp Kevork Kilisesi ve Getronagan Lisesi, Beyoğlu'daki Surp Yerrortutyun Kilisesi ve Surp Harutyun Kilisesi ile Esayan Lisesi, Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi ve Sahakyan Lisesi, Balıklı'daki Ermeni mezarlığı, Gedikpaşa'daki Surp Hovhannes Kilisesi ve Mesrobyan İlkokulu'dur. Yürürlüğe giren yeni yasalardan endişe duyan cemaat yönetimi ve Patrik Naroyan, çok sayıda taşınmaza sahip olması bakımından önemi nedeniyle Surp Pırgiç Hastanesi'nin ayakta kalması için cemaat yönetimi kural-

63 age, s. 35.

64 age, s. 36-37.

65 Köseyan, *Huşamadyan Surp Pırgiç hivantanotsi*, s. 168-169.

66 age.

larından bazı tavizler verdiler. Hastane yönetimi gerçekten de Varlık Vergisi'nin, Yirmi Kura Askerliğinin ve II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı, hastane ve mülklerinin askerler tarafından işgal edildiği dönemin bütün zorluklarına rağmen ayakta kalabilmişti.

TMS, 1949'da seçim sistemine geri dönülene kadar yürürlükte kaldı. Eski mevzuat yeniden yürürlüğe girdikten sonra bile TMS'nin etkilerini gazete haber ve yazılarında görebiliyoruz. Örneğin, Ermeni Katolik cemaatinin hastanesi Surp Hagop, yetmişli yaşlarda, hasta bir adam olan Tek Mütevelli'sinin kötü yönetimi yüzünden kapatılmak zorunda kalmıştı.⁶⁷ *Marmara*'nın *Son Saat*'ten aktardığı bir haberde, yüz taşınmazı olan ve şehrin en iyi yerinde bulunan bir hastanenin kapanmasının ne kadar şaşırtıcı olduğu anlatılıyordu. Olağan seçimlerin yapılması ve hastanenin yeniden açılması için cemaat gece gündüz çalışmıştı.⁶⁸ Katolik cemaati de seçimlerini yaparak Surp Hagop Hastanesi'nin yönetim kurulunu belirlemişti.⁶⁹ Patrik seçimi krizine ilişkin Antilyas ve Eçmiadzin Katolikosluklarının her ikisinin de aynı yönde karar vermesinin ardından Ermeni gazeteleri Ekim 1949'da, yerel vakıfların yönetim organlarının yaklaşmakta olan seçimlerine ilişkin haberler yayımlamaya başladılar.⁷⁰ Aşağı yukarı aynı günlerde *Cumhuriyet* gazetesi de Ermeni Katolikler, Rumlar ve Yahudilerin de vakıf seçimleri için hazırlanmaya başladıklarını yazıyordu.⁷¹

1938-1949 yılları arasındaki on bir yıl boyunca TMS'ye göre ataması yapılmış, ne cemaatle ilişkisi ne de vakıf yönetimi hakkında herhangi bir bilgisi olan mütevellilerin cemaat vakıflarının yönetimini akamete uğrattığı çok açık. Vakıfların gelirleri son derece düzensizleşmişti. Devlet yalnızca cemaatlerin dahili yönetim organlarına müdahale etmekle kalmıyor, aynı zamanda cemaat içi çekişmeleri körüklüyordu. Elçin Macar'ın kitabı ve makalesi bu konuda çok

67 *Marmara*, sayı 1975, 14 Eylül 1949.

68 *age*.

69 *Marmara*, sayı 1987, 26 Eylül 1949.

70 *Marmara*, sayı 2001, 10 Ekim 1949.

71 *age*.

değerli bilgiler sunuyor.⁷² Her vakfa bir yönetici atamak hükümetin göreviydi ama bir sorun çıktığında Dışişleri Bakanlığı –konuyla bu bakanlığın ilgilenmesi de dikkat çekicidir– müdahale ediyor ve atama işini askıya alıyor, böylece söz konusu vakıflar yöneticisiz ve yönetimsiz kalıyordu.⁷³

Ermenice gazetelerde cemaatin hukuki sorunları uzun uzun tartışılmaktaydı. Başka bir tüzel kişiliğin bulunmadığı koşullarda gazeteler, cemaat sorunlarına ilişkin iletişimi mümkün kılan tek kamusal mecraydı. Rum cemaatinin *Metapolitefsis* gazetesinden ve Ermeni Katolik cemaatinden Başbakan’a gönderilen iki mektup, TMS kaynaklı sorunları ortaya koyuyordu.⁷⁴ 1941’de yazılan ilk mektup, tek mütevellilerin yaptığı yolsuzluklardan dert yanıyor ve ilgili cemaatler tarafından bir denetim mekanizmasının oluşturulmasını tavsiye ediyordu. 1943’te yazılan ikinci mektup, dört yıldır mütevellilerin atanmamasının nasıl sorunlara yol açtığını dile getiriyordu. Her iki mektup da 1943’te Vakıflar Genel Müdürlüğü imzasıyla, bu türden denetim mekanizmaların kurulmasının imkânsız olduğunu anlatan ve “esas” sorunu çözmek için izin isteyen bir yazı eşliğinde Başbakan’a sunulmuştu. Görünüşe bakılırsa, muhtemelen bu şikâyetler üzerine, hükümet, Dışişleri Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve İçişleri Bakanlığı’ndan uzmanların yer aldığı bir komisyondan konuyla ilgili rapor hazırlanmasını istemişti. Hazırlanan raporda, açık bir şekilde, gayrimüslim vakıfların, Müslüman vakıflarla aynı muameleye tabi tutulamayacağı savunuluyordu. Rapora göre, ayrıca, bürokratik nedenlerle TMS düzgün bir şekilde uygulanamamıştı; en iyisi, ya eski mevzuatı yürürlüğe koymak ya da TMS ile amaçlanan, ancak bu sistemle de gerçekleştirilemeyen değişiklikleri yapmaktı. Güncellenmiş olan bu raporda, beş yıldır uygulanan TMS’ye rağmen finansal açıdan hesap verebilir durumda olmayan vakıfların bulun-

72 Elçin Macar, “Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgelerine Göre Tek Parti Döneminde Cemaat Vakıflarının Sorunları”, www.bolsohays.com/yazarmakale-73/anonim-tek-parti-doneminde-cemaat-vakiflarinin-sorunlari.html (erişim 1 Ekim 2018) ve *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, s. 176-179.

73 age.

74 BCA 030.10.109.723.1.

duğu belirtiliyordu.⁷⁵ Beş yıldan bahsedildiğine göre bu rapor 1943 yılında hazırlanmış olmalı.

Gayrimüslim cemaat kurumlarına devlet müdahalesinin Kema-
lizmin ve kontrol mekanizmalarının geniş çapta ve yoğun bir şekilde
kurumsallaştığı 1930'larda gerçekleşmesi rastlantı değil. Okullar,
yönetim organları ve en önemlisi vakıflar bu müdahalelerin merke-
zinde yer aldı. Vakıflar Genel Müdürlüğü meselesi ve 36 Beyanna-
mesi bu bakımdan ayrı bir bağlamda ele alınmalıdır. 1930'larda, Ni-
zamnamelerin rafa kaldırılması sonucunda ayyuka çıkan Sanasaryan
Han, Yusufyan Han ve Pangaltı Mezarlığı arazisine (tabii diğerleri-
nin yanında) ilişkin bitmez tükenmez davalar gayrimüslim toplumla-
rın kurumlarını, gelirlerini, hukuki temellerini, dolayısıyla doğrudan
varlığını hedef alan bir stratejinin ürünleridir. 1863 Ermeni Nizam-
namesi, Ermeni milletinin yönetsel ve hukuki kurumlarını ayrıntılı
bir şekilde tanımlayan tek metindir. Bu nedenle, Nizamname'nin
işlevsiz bırakılması, gerektiğinde anlık düzenlemelerin yürürlüğe ko-
nulmasından başka bir seçeneğe olanak tanımayan fiili bir gerçek-
liğin yaratılması anlamına geliyordu. Bu ise devlete belirsizliklerle
dolu ve keyfi bir manevra alanının açılması demektir. Vakıflar Genel
Müdürlüğü (VGM) konusunun ayrıntılarına girmeden, yukarıda işa-
ret ettiğim davaların ve 36 Beyannamesi'nin, cemaatlerin yapısal ve
hukuksal olarak dağılması bağlamında ayrıntılı bir şekilde çalışılması
gerektiğinin altını çizmekle yetineceğim. Bu süreçler, cemaatlerin
finansal kaynakları üzerinde denetim kurmayı, böylece cemaat ku-
rumlarını ve bir bütün olarak cemaatleri –ortadan kaldırmayı değilse
bile– uzun vadede zayıflatmayı amaçlıyordu.

1945'te *Nor or*, Tek Mütevelli Sistemi'ni şu sözlerle eleştiriyordu:

Eskiden mahalli organizasyonlarımız vardı; burada görev alan tem-
silciler, ilgili bölgede ikamet edenler tarafından tek aşamalı, gizli oy
açık sayımla yapılan seçimler sonucunda belirleniyordu. Bu sistem
seçilmiş organların yetkilerini dengeleme gücüne sahipti; buna kar-
şılık yönetim organları da kiliselerden ve kilise vakıflarının sahip ol-
duğu mülklerden sorumluydu. [...] Ancak “tek mütevelli” sistemini

75 BCA 030.10.191.307.9.

getiren vakıflar kanunu bu liberal mekanizmaya son verdi. Bu [yeni] sistemde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tek bir sorumlu kişi atanıyor. Bu kişi kilise ve mülklerinin yönetimiyle ilgili her konuda mutlak güce sahip. Cemaate ya da cemaat liderlerine danışmak zorunda değil. Ermeni toplumuna hesap verme gibi bir kaygısı yok. Yalnızca VGM'ye ve vicdanına karşı sorumlu. Sorumluluklarının sınırları o kadar belirsiz ve muğlak ki... Üstelik yetimhaneler, maddi imkânları dar ilkokullar ve yardıma muhtaç insanlarla ilgili durumlarda kilise mülklerinden elde edilen paranın belli bir kısmını çekme hakkı dahi bulunuyor.⁷⁶

Tahmin edilebileceği gibi TMS, bir yandan cemaatlerin bütün mali kaynaklarının kontrol altında tutulmasının bir yolu olarak kullanılıyor, diğer yandan da mütevellî atamasını geciktirerek, uygun olmayan mütevellîler atayarak ya da kararları mütevellînin keyfi kanaatlerine bırakarak cemaatler içinde kaos yaratıyordu. *Nor or*'un başyazısında belirtildiği gibi, bu uygulamanın en önemli yanı, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan katılımcı sistemleri ortadan kaldırarak cemaat ile yönetim arasındaki bağı koparmasıydı.

Truman Doktrini'nin açıklanmasının arifesinde, Mart 1947 başında birden Ankara'dan Ermenilere yönelik olumlu mesajlar gelmeye başladı. Ankara'daki bir gazeteciler toplantısına katılan Suren Şamlıyan, Ermenilerle ilgili konuşmaları gazetesinde yazdı. Anlattığına göre, ABD'den dönen Ahmet Emin Yalman,⁷⁷ Türkiye karşıtı propaganda yapan bir grup Ermeni'ye karşılık, Türkiye'den yana birçok Ermeni'nin kendisine mektup gönderdiğini ve bu mektupları yayımlamak istediğini söylemişti. Hemen ardından Başbakan Recep Peker de "azınlıkları demokrasi şemsiyesi" altında bir araya getirmek ve "her türlü ayrımcılığa son vermek" için "radikal değişiklikler" yap-

76 Başyazı, "Hamaynkayin hartser: Anhrajeşd baymanneren min" [Cemaati İlgilendiren Meseleler: Olmazsa Olmaz Koşullardan Biri], *Nor or*, 10 Kasım 1945.

77 Ahmet Emin Yalman (Selanik, 1888-İstanbul, 1972), tanınmış yazar, kanaat önderi, gazeteci. Akademik kariyer de yaptı. Anıları *Yakın Tarihimizde Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz* başlığıyla dört cilt olarak yayımlandı (İstanbul: Rey Yayınları, 1970).

mak üzere olduklarını açıklamıştı.⁷⁸ Şamlıyan toplantı sırasında Recep Peker'in yanına gitmiş ve önceki Başbakan Şükrü Saracoğlu'nun Tek Mütevelli Sistemi'ni değiştireceklerine ve Vakıflar Kanunu'nda kapsamlı değişiklikler yapacaklarına dair söz verdiğini hatırlatmıştı. Peker de uzmanların konu üzerinde çalışmakta olduklarını teyit etmiş, meseleyi unutmadıklarını söylemişti.⁷⁹

Truman Doktrini'nin açıklanmasından on gün sonra Marmara, büyük bir coşkuyla, "azınlıklara ilişkin yeni kanun" haberini veriyordu.⁸⁰ Tek Mütevelli Sistemi ele alınacak ve seçim mekanizmalarında reform yapılacak; Milli Eğitim Bakanlığı tarafından azınlık okullarına Türk müdür yardımcısı atanmasından doğan sorunlar çözümlenecek ve bir bütün olarak cemaatlerin durumunu iyileştiren yenilikçi reformlar yapılacaktı. Marmara, hükümetin gayrimüslimlerin sorunlarını çözmeye hevesli ve hazır olduğu, Suren Şamlıyan'ın Ankara'ya ziyaretlerinin cemaatin hukuki ve toplumsal koşullarının iyileştirmesinde hayati bir rol oynadığı inancında ısrarlıydı. Bu konuya bakışı manşetlerinden ve haberlerin içeriğinden açıkça görülüyordu. Örneğin, 22 Mart tarihli haber "Azınlıklar Konusundaki Mevzuat Millet Meclisi'ne Geldi" başlığıyla verilmişti.⁸¹ Ancak haberin içeriğinden yönetmeliğin henüz Meclis'e gelmediği, *yakında* görüşmelere başlanacağı anlaşılıyor. Bunun için bir tarih de belirlenmemişti ve yayımlanmaya hazır bir taslak da yoktu. Buna rağmen Marmara TMS'nin çoktan tarih olduğunu, cemaat yönetiminin yakında yürürlüğe konulacak değişikliklerin uygulanmasını kolaylaştırmak üzere gerekli adımları atması gerektiğini yazıyordu.

Marmara'nın tersine *Nor lur* reformlarla ilgili mevzuat ve içeriği konusundaki haberlere kuşkuyla bakıyordu. Gazeteye göre Marmara'nın "cemaat yönetimi"ne yaptığı çağrının ne anlama geldiği belirsizdi. Dahası, *Jamanak*'la birlikte *Nor lur*, cemaatin mevcut yönetim

78 Marmara, sayı 1561, 2 Mart 1947.

79 *age*.

80 Marmara, sayı 1584, 22 Mart 1947; sayı 1585, 23 Mart 1947; sayı 1590, 28 Mart 1947; sayı 1595, 2 Nisan 1947; sayı 1596, 3 Nisan 1947; sayı 1597, 4 Nisan 1947; sayı 1600, 8 Nisan 1947; sayı 1610, 18 Nisan 1947.

81 Marmara, sayı 1584, 22 Mart 1947.

organlarının miadını doldurmuş olduğunu, başında Patriğin olduğu yeni bir yönetim sisteminin kurulması gerektiğini savunuyordu.⁸²

Ne var ki, konuyla heyecanlı bir şekilde ilgilenen tek mecra Sur-en Şamlıyan'ın gazetesi *Marmara* değildi. Tepeden tırnağa Ermeni karşıtı olan *Tasvir*, "azınlıklara karşı siyaset değişikliği" argümanını Türkiye'deki Ermenilere yönelik, Amerikalı Ermenilerle ilişkileri bağlamında, bir tehdit olarak kullandı. *Nor lur*, *Tasvir*'de yer alan ve hükümetin politikalarında değişikliğe gitmek üzere olduğu bir dönemde Amerikalı Ermenilerin faaliyetlerinin Türkiye'deki Ermenileri zor durumda bırakacağını anlatan bir yazıyı Ermeniceye çevirerek yayımladı.⁸³ *Tasvir*'in başyazarı, Demokrat Parti milletvekili ve tanınmış gazeteci Cihad Baban, azınlıklara yönelik herhangi bir hukuki iyileştirme girişimine hararetle karşı çıkıyordu.⁸⁴ Hükümetin, Amerikalı Ermenilerin faaliyetlerine son vermesi halinde Türkiye'deki Ermenilerin koşullarını iyileştirmek için reformlar yapmaya hazır olduğu iddiası, hem *Tasvir*'in hem de hükümetin –ve tabii sonraki hükümetlerin– başka bir ülkenin yurttaşlarının faaliyetlerinden dolayı kendi yurttaşlarını cezalandırmayı gayet mantıklı gördüklerini ortaya koyuyor.

Her ne kadar CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran, TMS'de ve cemaat yönetim sisteminde değişiklik yapılacağı haberini teyit etmiş olsa da, *Marmara*'ya baktığımızda TMS'nin 1949'a kadar yürürlükte kaldığını görüyoruz.⁸⁵ Yönetim organları sorunu çözümsüz kaldı ve TMS, cemaatin kendi içinde olduğu gibi, devlet ile cemaat arasındaki çatışmaları da tetikledi.

Marmara, Vakıflar Genel Müdürü Fahri Kiper'in emekliye ayrılmasından sonra daha da cesaretlenmişti. Kiper'in kendisi görev başında olduğu sürece Vakıflar Kanunu'nda hiçbir değişiklik yapı-

82 *Nor lur*, sayı 222, 29 Mart 1947; *Jamanak*, aktaran *Marmara*, sayı 1625, 3 Mayıs 1947.

83 *Nor lur*, sayı 226, 12 Nisan 1947.

84 *age*. Bu hararetle karşı çıkışta Cihad Baban yine "Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nu sırtından hançerlediği" iddiasını kullanıyor.

85 *Marmara*, sayı 1600, 8 Nisan 1947.

lamayacağı yolundaki sözlerini Şamlıyan *Marmara*'da yayımladı.⁸⁶ *Marmara* bu sözlerden yola çıkarak Kiper'in yokluğunun değişimin yolunu açacağı görüşünü savunuyordu. Yani Şamlıyan'a göre kanunda bir değişikliğin yapılıp yapılmaması Kiper'in şahsi tercihiyle ilgili bir şeydi. Kiper emekli olduktan sonra Şamlıyan, kendisinin de katıldığı Ankara'daki ilk basın toplantıları ve bu toplantılarda dile gelen VGM yasasına ilişkin birbiriyle çelişen görüşler hakkında bir yazı dizisi yayımladı.⁸⁷ Prof. Nargizyan mahlası ile yazdığı bu yazılarda Şamlıyan, daha önceki yazılarında ifade ettiği görüşlerinden farklı olarak, söz konusu toplantılarda her şeyin toz pembe olmadığını anlatıyordu. O zaman hükümetle cemaat yönetimi arasındaki görüşmeleri yazılarına dahil edememişti, ama ona göre Saracoglu'nun talimatlarına direnen Kiper'di.⁸⁸ Üstelik Kiper reformları sabote etme işinde yalnız da değildi. Şamlıyan'a göre, mevcut Ermeni cemaati yönetimini eleştiren ya da yönetimin göreve uygun olmadığını savunan Ermeni basını, Kiper'in VGM yasasında yapılmak istenen reformlara direnmesine dayanak oluşturuyordu. Şamlıyan, devletin temsilcisi Kiper'in yanı sıra, Ermeni gazetelerini de –en azından *Nor lur*'u⁸⁹ doğrudan, muhtemelen *Nor or*'u⁹⁰ dolaylı yoldan– suçluyordu. Devlet, cemaat içindeki bu fikir ayrılıklarını ve çatışmayı yakından izliyor ve bundan istediği gibi yararlanıyordu. Örneğin, Şamlıyan, Kiper'in kendisiyle ne tarzda konuştuğunu şöyle aktarıyor:

Birkaç kez toplantılarda yan yana geldiğimiz Vakıflar Genel Müdürü bizimle hep gülümseyerek konuşurdu. Üstelik Ermenilere özel bir sempati duyduğundan, Ermeni komşu ve arkadaşlarından bahsetmişti. Ayrıca Müslüman vakıflar hakkındaki Vakıflar Kanunu'nun gayrimüslim vakıflara uygulanamayacağını itiraf etmiş ve Başba-

86 *Marmara*, sayı 1697, 14 Temmuz 1947.

87 Prof. A. Nargizyan'ın (Suren Şamlıyan) yazı dizisi 14-20 Temmuz 1947 tarihleri arasında, "Badmutyan hamar" [Tarihe Not] sütununda, "Evkafi dnoreni inçbes çuri tskets Vakıfneru Orenkin parepokhumi" [Vakıflar Müdürü Vakıflar Kanunu'nda Yapılacak İyileştirmeleri Nasıl Savsakladı] başlığı altında yayımlandı.

88 *Marmara*, sayı 1699, 16 Temmuz 1947.

89 *Marmara*, sayı 1701, 18 Temmuz 1947.

90 *age*.

kan'ın talimatına uygun şekilde değişiklik yapma konusunda söz vermişti.⁹¹

Şamliyan'ın satırları, inkârın en baskın unsuruna, TMS'nin etkisinin sıradanlaştırılması ve önemsizleştirilmesine ayna tutuyor. Aynı yazıda Şamliyan, Saracoğlu'nun Ermeni gazetecilere kızdığını, sorunu neden daha önce gündeme getirmediklerini sorduğunu aktarıyor. Yazıya göre Saracoğlu'nun TMS'nin yol açtığı sıkıntılardan o ana kadar hiç haberi olmamıştır.⁹² Yazı dizisinin ikinci bölümünde⁹³ Şamliyan, avukat Kevork Çobangil'in 5 Mart 1945'te Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne hitaben, Genel Müdürlük ile Ermeni cemaat vakıfları arasındaki sorunlar, bu kapsamda Sanasaryan Han gibi vakıf mülklerine el konulması ve genel olarak Tek Mütevelli Sistemi'nden kaynaklanan olumsuzluklar hakkında yazdığı mektubu yayımladı. Özel bir öneme sahip bu mektubu, devlet kurumları ile cemaatin önde gelen şahsiyetleri arasındaki iletişimin doğasını gösterdiği için, ayrıntılı olarak ele almayı uygun gördüm. Her iki taraf arasında gerek kişisel gerek resmi iletişim hakkında bilgi veren bu tür kaynakların çok az oluşu, mektubun önemini artırıyor.

Mektuptan Çobangil'in Fahri Kiper'i Aralık 1945'te ziyaret ettiğini anlıyoruz. Anlatımdan bu görüşmenin resmi bir nitelikte olmadığı belli oluyor:

Ermeni cemaat vakıflarıyla ilgili sorunları ve benim çözüm önerilerimi kendinize has nezaketinizle dinlemiştiniz. [...] Önceden hazırlıklı olmadığım için görüşlerimi yazılı olarak sunmak istediğimi belirtmiştim. Olumlu cevabınızdan aldığım cesaretle ve [bunu yapmada] gecikmeme rağmen bugün [konu ile ilgili] açıklamalarımı size yazmaya cüret etmiş bulunuyorum."⁹⁴

Kiper'in aslında, çok muhtemeldir ki, geçen üç ya da dört ay içinde TMS'de hiçbir şeyin değişmediğini görerek kendiliğinden harekete geçen Çobangil'den bir mektup almayı beklemediği anlaşılıyor.

91 *age.*

92 *age.*

93 *Marmara*, sayı 1701-1703, 18-20 Temmuz 1947.

94 *Marmara*, sayı 1701, 18 Temmuz 1947.

Mektupta yazdığına göre Çobangil, Mülkiye Heyet-i Teftişiyesi'nde görev yaptığı yıllarda mülkiye müfettişi olarak Fahri Kiper'le birlikte çalışmıştı. Bu görevi ve makamının kendisine sağladığı itibar nedeniyle şükranlarını dile getiren Çobangil⁹⁵ şöyle yazıyor:

Ne zaman mali [...] açıdan zor duruma düşsek [...] ve yüzde beşlik taviz bedelini ödeyemez olsak [VGM] hiçbir zaman bizi tedirgin etmemiştir; [tersine] bize merhametli bir baba gibi davranmıştır. Cemaatimiz, cömert hükümetimiz tarafından hastanemize 15.000 [lira] bağışlanması için dikkatlice yaptığınız müdahalenizi her zaman hatırlayacaktır. İsminizin kalplerimizde silinmeyecek bir yeri vardır. Ancak, bütün bunlara rağmen bazı sıkıntılı durumlarla karşılaşırız.⁹⁶

Uzun bir girişin ardından Çobangil sözü asıl meseleye getirir: Vakıflar Kanunu cemaatin ihtiyaçlarını gidermekten çok uzaktır. Dizinin üçüncü yazısında, Çobangil'in mektubunun Sanasaryan Han'a el konulmasının hukuk dışı olduğunu, cemaatin yoksul çocukların bakımı için bu binanın gelirine ihtiyaç duyduğunu anlattığı bölümü yer alıyor.⁹⁷ Çobangil mektubunda daha sonra Taksim'deki Surp Lusavoriç Kilisesi'ne ve Pangaltı'daki mezarlığa el konulması konusunu gündeme getiriyor.⁹⁸ Ayrıca Surp Yerrortutyun Kilisesi'ne 159.000 liralık Varlık Vergisi kesildiğini belirtiyor ve bu verginin kanuna aykırı şekilde tahsil edildiğine dikkat çekiyor.⁹⁹ Çobangil, Vakıflar Kanunu'nun 40. maddesinin, mülhak vakıflar söz konusu olduğunda,

95 age.

96 age.

97 Sanasaryan Han'a el konulması konusunda bkz. Hüseyin Şengül, www.bianet.org/biamag/azinliklar/135782-sanasaryan-han-gaspin-ve-zulmun-dikilitasi (erişim 1 Ekim 2018).

98 Pangaltı Ermeni Mezarlığı'na el konulması konusunda bkz. Armaveni Miroğlu, <https://hyetert.org/2008/07/07/pangalti-ermen-mezarligi-surp-hagop-mezarligi/> (erişim 29 Ağustos 2018).

99 Çobangil mektubunda bunların yanı sıra, Vakıflar Kanunu'nun 9. maddesi uyarınca, vakıfların gelirlerinden sadece kendilerine bağlı hayır kurumlarının yararlanabildiğini, aynı madde uyarınca eğer bir vakfın mülkünden yararlananlar sağ ise söz konusu mülkün satılamayacağını açıkça belirttiğini, gelirinden yararlanan bu malların satışı yoluyla vergi borcunun kapatılması ya da onlardan elde edilen gelirden vergi borcu tahsil edilmesinin kanunen doğru olmadığını, yapılan uygulamanın bu nedenle hukuka uygun olmadığını vurguluyor.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nü uyusmazlık ya da yargı süreçlerinden kaynaklanan sorunlara karşı vakıfları korumakla yükümlü kıldığını söylüyor.¹⁰⁰ Çobangil mektubunda 1912'de çıkarılan kanuna istinaden zamanında, mülhak vakıflara ait mülklerin bir listesinin Vakıflar yönetimine sunulduğunu hatırlatıyor.¹⁰¹

Bu mülklere ait vergiler hastane ve ilgili kiliseler tarafından ödenmiştir. Elbette ki burada ortaya çıkan sorun, bu vakıfların mallarının azizlerin isimlerine kayıtlı olmasından kaynaklanmıştır. Çobangil, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bu durumu bildiğini, ancak vergilerin düzenli ödenmesi ile mevcut durumun korunduğuna işaret ediyor. Ancak anlaşıldığı ve bilindiği üzere bu durum zaman içinde değişmiştir. Çobangil şöyle devam ediyor:

Dolayısıyla VGM, bu mülklerin varlığını ve bunların Hastane'nin ve ilgili kiliselerin malı olduğunu biliyordu. Yardımcı olmak yerine onlara karşı mahkemelerde davalar açmış, söz konusu mülklerin kendi malı olduğunu iddia etmiştir. Neyse ki mahkemeler ve temyiz mahkemeleri meseleyi anlamış ve adil kararlar vermiştir.¹⁰²

Mektup, TMS'ye, özellikle Galata'daki Surp Pırgiç Kilisesi'ne atanan Ohannes Şahinkaya ve Beyoğlu'daki Surp Yerrortutyun Kilisesi'ne atanan Tavit Yılmaz'a ilişkin sorunlarla devam ediyor. Bu iki mütevellî kilise vakıflarında bir terör düzeni kurmuşlar ve cemaatten binlerce lira çalmışlardır: "Ne yazık ki, VGM tek mütevellîlerin ne yaptığını hiçbir zaman denetlememiş ve cemaatten yükselen itirazlara kulak vermemiştir."¹⁰³ Çobangil'e göre bazı tek mütevellîler önceden seçilmiş kişilerden yönetim organları oluşturmuşlar, bazıları da yönetime kendi belirlediği kişileri atamışlar, sonuç olarak vakıf yöneticileri kendilerini VGM personeli olarak gördüklerinden cemaate

100 Mülhak Vakıflar, Medeni Kanun yürürlüğe girmeden önce kurulmuş vakıflardır. Bunların bazıları nam-ı müstearla, İsa Mesih, Kutsal Kurtarıcı, Aziz Maria vb azizlerin isimleriyle kurulmuşlardır.

101 Marmara, sayı 1702, 18 Temmuz 1947. Çobangil, talebin dayanağının Hicri takvime göre 1328 (Miladi takvime göre 1912) tarihli yasa olduğunu belirtiyor.

102 Marmara, sayı 1703, 19 Temmuz 1947.

103 age.

karşı hiçbir sorumluluk hissetmemişlerdir.¹⁰⁴ Mektupta, Çobangil ile Kiper'in Aralık 1945'teki görüşmelerinde Kiper'in, TMS'de reforma gidilerek üç kişiye kadar bir mütevelli grubunun oluşturulmasının yararlı olup olmayacağını sorduğu, Çobangil'in de bunun hiçbir şey değiştirmeyeceği cevabını verdiği hatırlatılıyor.¹⁰⁵

Dahası Kiper, dernekler halinde örgütlenmenin ve bütün vakıfların derneklere dönüştürülerek Cemiyetler Kanunu'na tabi kılınmasının sorunu çözüp çözmeyeceğini sormuş, Çobangil'in cevabı yine olumsuz olmuştur. Çünkü bu iki yapı ve bunların işlevleri tamamen farklıdır; üstelik her vakfın okulu, kilisesi ve mülkleri olduğu için böyle bir değişiklik işleri daha da karmaşıklatacaktır. Cemiyetler Kanunu'na tabi olmak, her bir kurum, başka bir deyişle okul, kilise, mülk vs için ayrı dernekler kurulması anlamına gelecektir. Bu yeni bir öneri de değildir; 1937'de Surenyan heyeti döneminde de gündeme getirilmiştir.¹⁰⁶ Ayrıca, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 1939 Yıllığı'nda Cemiyetler Kanunu, Vakıflar Kanunu, TMS ve Ermeni Nizamnamesi konularında geniş kapsamlı tartışmalar yer almıştı.¹⁰⁷ Söz konusu öneri, Nizamname'nin işlevsizleştirilmesi için yapılan bir başka girişimdir. Çobangil ise eski, yani TMS'den önceki düzenlemeye dönülmesini önerir. Kiper bu konuda tereddütleri olduğunu söyler; çünkü eski düzenleme, birtakım yetkileri Lozan Antlaşması'yla ortadan kaldırılan ve salt dini bir kuruma dönüştürülen Patrikhane'nin olası müdahalelerine imkân tanıyacaktı.¹⁰⁸ Çobangil, müdahale konusunun anlatmaya çalıştığı sorunun kapsamı dışında olduğu, ayrıca bunun Patrikhane'nin vakıflara ilişkin yetkileriyle ilgisinin olmadığı cevabını verir ve yürürlükte olan (1916'da kaldır-

104 *Marmara*, sayı 1703, 20 Temmuz 1947.

105 *age*.

106 Daha fazla bilgi için bkz. "Surenyan varçutyuni yev ir kordzoneutyuni" [Surenyan Heyeti ve Bunun İşlevi], *Paros*, 24 Ekim 1950, Sayı 61. Makalede CHP ile Vahan Surenyan arasındaki ilişkiye dikkat çekiliyor.

107 Lütfik Kuyumcuyan, "İngeragtsutyants Orenkı" [Vakıflar Kanunu], *Ermeni Hastanesi Sabnamesi / Intartsag Darekirk Hivantanotsi* 1938 içinde (İstanbul: O. Aktaryan Matbaası, 1938), s. 37-44.

108 *Marmara*, sayı 1703, 20 Temmuz 1947.

lip¹⁰⁹ 1918'de tekrar yürürlüğe konan¹¹⁰) tüzüğü Fahri (Fahreddin) Kiper'e hatırlatır.¹¹¹ Çobangil'in bahsettiği belge, Patrikhane'nin işleyiş mekanizmalarını tanımlayan Patrikhane Tüzüğü (*Badriarkarani ganonakir*)¹¹², yani Nizamname'dir. Çobangil, tüzüğün, yani Nizamname'nin, halen yürürlükte olduğunu ve Patrikhane faaliyetlerinin meşruiyetinin hâlâ ona dayandırıldığını kanıtlamak için, mektubunda Patrik Naroyan'ın 1944'te ölümünün ardından Patrik Kaymakamı'nın seçilmesini örnek gösterir.¹¹³

Dizinin dördüncü yazısında Şamlıyan, basın toplantısı için gittiği Ankara'da Fahreddin (Fahri) Kiper'le görüşmesini aktarır. Şamlıyan, Kiper'e Çobangil'in mektubu hakkında ne düşündüğünü sorar. Kiper, "Çobangil'in mektubunu okudum. Daha önce bilmediğim bazı ilginç noktalara değinmiş. Maalesef, işin içine bazı siyasi meseleler girdiğinden ve bu konularla ilgilenmeme izin verilmediğinden

109 *age. Takvim-i Vekayi*, 28 Temmuz 1332 Hicri Şemsi Takvim / 11 Şevval 1334 Hicri Kameri Takvim (11 Ağustos 1916), Sayı 2611. Şuradan ulaşılabilir: http://gazeteler.ankara.edu.tr/dergiler/milli_kutup/865/865_37//0470.pdf (erişim 12 Ağustos 2018).

110 *age. Takvim-i Vekayi*, 20 Teşrin-i Sani 1334 Hicri Şemsi Takvim / 13 Safer 1337 Hicri Kameri Takvim (18 Kasım 1918), Sayı 3399. Şuradan ulaşılabilir: http://gazeteler.ankara.edu.tr/dergiler/milli_kutup/865/865_42//0495.pdf (erişim 12 Ağustos 2018). Ayrıca bkz. Dr. Ali Güler, "Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler", <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/114317> (erişim 20 Ağustos 2018).

111 *age.* Bu tüzük Patrikhane'nin yapısal özelliklerini ve işleyişini düzenliyordu. Patrikhane'nin hukuki statüsü ve yetkileri 1916'da değiştirilmişse de, Nizamname 1918'de yeniden yürürlüğe konulmuştur. (*Takvim-i Vekayi*, sayı 3399, aktaran Marmara, sayı 1818, 22 Kasım 1947 ve Gülbenkian, "Hayots", s. 26-28).

112 1916-1918 arasında Nizamname'nin yerine yeni bir tüzük yürürlüğe girmiştir. Püzan Yeghayan'ın *Jamanagagits badmutyun gatoğigosutyan hayots Giligyo 1914-1972* [Kilikya Ermeni Katolikosluğu'nun Çağdaş Tarihi 1914-1972] başlıklı kitabında bu tüzükle ilgili bir dipnot var (Antilyas: Dbaran Gatoğigosutyan Hayots Medzi Dann Giligio, 1975), s. 61. Tüzük, 1917'de Kudüs Patrikliği'nin yayınevi tarafından ayrı bir kitapçık olarak basılmıştır. Ayrıca tamamı Papken Güleseryan'ın *Badmutyun gatoğigosats Giligio* [Kilikya Katolikosları Tarihi] kitabında da yer almakta (Antilyas: Dbaran Gatoğigosutyan Hayots Medzi Dann Giligio, 1990), s. 933-948.

113 *Marmara*, sayı 1703, 20 Temmuz 1947.

mektubu işleme koyamayacağım,” cevabını verir.¹¹⁴ Şamlıyan’ın, “Mektuba nasıl bir cevap vereceksiniz?” sorusunda ısrar etmesi üzerine Kiper’in cevabı nettir: “Cevap vermeyeceğim; her şeyden önce resmi olarak böyle bir mektubu almamam gerekirdi.”¹¹⁵

Çobangil’in mektubu, Ermeni cemaati ile VGM arasındaki ilişkinin mahiyetini göstermesi bakımından önemli bir belge. Burada VGM’nin, o sırada hâlâ yürürlükte olan ve hukuki temelini Patrikhane tüzüğünden alan önceki düzenlemeye dönülmesini engellemek için her türlü tavizi verdiğini görüyoruz. Tüzüğün yürürlükte olduğunu bilen devlet, TMS zaten işler durumdayken ve yapısal tahribat işlevini yerine getirmektesyken, mevcut hukuki yapıları geçersiz kılmanın ve aşındırmanın yeni yollarını (örneğin, vakıfları derneklere dönüştürmek gibi) önermede ısrarcıdır. Çözüm için yapılan öneriler, devletin cemaatin hukuki yapılarını ve haklarını tanımamakta direndiğini, bir yandan da bir bütün olarak sistemi işlevsiz kılmak için çeşitli çarpıtmalardan ve yasal boşluktan yararlanmaya çalıştığını gösteriyor. Nitekim bu politika, cemaatte de bir dereceye kadar olumlu karşılık buldu. Çözumsuzlüğün uzaması, belirsizlikler ve yeni sorunlar cemaatin kanaat önderlerini çözüm arayışlarına sevk etmekteydi. Özetleyecek olursak, burada yoğun bir temas ve en azından bir kez ayrıntılı bir bilgilendirme yapıldığını görüyoruz – kaldı ki, VGM’ye Ermeni cemaatinin ya da diğer cemaatlerin buna benzer başka başvurularda bulunmuş olması çok muhtemel. Dolayısıyla devletin gayrimüslim vakıflarının sorunlarını bilmediği argümanının hiçbir geçerliği olamaz.

Şubat 1948’de *Marmara*, Ermenice günlük gazeteler *Arev* [Güneş] (Kahire), *Yeprad* [Fırat] ve *Arevelk*’in [Doğu] (her ikisi de Halep) İstanbul Ermeni cemaatine ilişkin haberlerini yayımladı. Bunlar, TMS ve buradan kaynaklanan haksızlıklar ya da sorunlarla ilgiliydi. İstanbul’daki meslektaşlarını yakından izleyen bu gazetelerin yayın yönetmenleri, cemaatin yaşadığı sorunların farkındaydılar. Haberlerde merkezi bir cemaat örgütlenmesinin yokluğundan da söz ediliyordu. *Arevelk*, “Hakları[nızı] ya da cemaat olarak çıkarları[nızı] korumaya

114 *Marmara*, sayı 1708, 25 Temmuz 1947.

115 *age*.

kalktığınızda sizin canınıza okurlar. Bu, geçmiş yılların zengin ve canlı başkentinin entelektüel yaşamının günbatımıdır, geriye yalnızca solgun bir ışık huzmesi kalmıştır,” diyordu.¹¹⁶ 1948’in sonlarında *Marmara* bir kez daha, Ankara muhabiri Mekki Sait Esen’e dayandırdığı haberinde TMS’nin Mayıs 1949 sonunda kaldırılacağını belirtti. Ancak bu kez kısa bir notla haberin *Cumhuriyet* ve *Yeni Sabah* gazeteleri tarafından da teyit edildiğini bildiriyordu.

Tek Mütevelli dönemi, 31 Mayıs 1949’da Vakıflar Kanunu’nda yapılan yeni düzenlemeyle son buldu.¹¹⁷ Ancak 1948-1949 yılları boyunca İstanbul Ermeni cemaati Patriklik krizi nedeniyle derin bir kutuplaşma yaşadı. TMS kaynaklı sorunlar Patrik seçimi kriziyle bütünleşti. Örneğin, TMS’nin yürürlükten kaldırılmasından hemen önce *Marmara*, Gedikpaşa cemaatinin bu sistemi protesto ettiği haberini veriyordu. Burada tek mütevelli, bir dini törenin Başrahip Hmayag Bahtiyaryan tarafından yönetilmesine itiraz etmişti. Gerekçesi de Bahtiyaryan’ın, Patrik Kaymakamı Kevork Arslanyan’a muhalefet eden, bu yüzden de Arslanyan’ın dini yetkilerini iptal ettiği beş rahipten biri olmasıydı. Atanmış mütevellinin vetosu üzerine Gedikpaşa cemaati tek mütevelliyi protesto eden bir açık mektup yazarak *Marmara*’ya gönderdi, gazete de bu mektubun tıpkıbasımını yayımladı.¹¹⁸ Çeşitli semtlerden çoğunlukla Patrik seçimi kriziyle alakalı protestolar yükseldi. Bu konuyu ayrıca ele alacağım, burada sadece TMS’nin iptalinin daha geniş ölçekte bir anlam taşıdığının, cemaat yönetimi alanındaki hukuki açmaz bağlamında bir dönüm noktası oluşturduğunun altını çizmek istiyorum.

Seçim sistemine geçiş süreci otomatik bir şekilde gerçekleşmedi. Yerel yönetim organlarının kendi cemaatleri tarafından seçimi Aralık 1949’da yapıldı. Ancak Haziran 1949’da yürürlüğe giren yeni düzenleme hemen uygulamaya konulmadı. Şubat 1950’de *Marmara*,

116 *Arevelk*, aktaran *Marmara*, sayı 1900, 13 Şubat 1948. *Arevelk*’in yazı işleri müdürü, İstanbullu bir Ermeni olan Minas Tololyan’dır.

117 5404 sayılı Vakıflar Kanunu metni için bkz. www.hukuki.net/kanun/2762.13.text.asp (erişim 2 Eylül 2018), ve *Resmî Gazete*, sayı 7224, 4 Haziran 1949, aktaran Macar, “Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgelerine”, s. 8.

118 *Marmara*, sayı 1852, 14 Mayıs 1949.

yasanın uygulanmamasına ilişkin diğer haberlerin yanı sıra, Son Sa-
at'ten gecikmeyi eleştiren bir yazıyı çevirerek yayımladı.¹¹⁹ Gazete
Mart'ta da Başepiskopos Kevork Arslanyan'ın başvurusuna ilişkin
bir haber yayımladı. Habere göre Arslanyan, VGM'ye başvurarak,
vakıf yönetimlerinin seçimle gelen mahalli yönetimlere değil, Pat-
rikhane'ye devrini talep etmiş, ancak bu isteği kabul edilmemişti.¹²⁰
Marmara'da yayımlanan bir başka haberde de, Tokatlıyan Otel'i ve
aynı vakfa ait yetmiş iki mülkün 17 Mart 1950'de seçimle göreve
gelen yerel yönetime devredildiği bildirilmişti.¹²¹

Beyoğlu Kilisesi ve vakfının faaliyetleriyle ilgili bir kitapçık, Be-
yoğlu *yegeğetsyats yev anonts yentaga hasdadutyants madagaranutyen*
karamya değegakir 1950-1953 [Beyoğlu Kilisesi'nin ve Ona Ait Kurumların
Yönetimine İlişkin Raporlar 1950-1953], seçimlerin 25 Aralık 1949'da ya-
pıldığını belirtiyor. Ancak, TMS dönemine, ya da daha önceki dö-
nemlerden kiliseye ait hiçbir bilgi ya da kayıt Dr. Andre Vahram
başkanlığındaki seçilmiş yönetimin eline geçememiştir.¹²² Yönetim,
VGM'den kilise vakfına ait mülklerin iadesini istemiş, ancak başka-
ları bu süreci sürüncemede bırakmıştır. Bu kördüğüm ancak valinin
müdahalesi ile çözülecektir.¹²³ Üstelik, yeni seçilen yönetim doğru-
dan VGM yönetimi sırasında toplanan paraları talep ettiğinde, elleri-
ne geçen miktar beklenenin çok altındadır.¹²⁴

Dr. Hrant Peştimalcıyan 1933-1949 yılları arasına ait benzer bir
raporu Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi için kaleme almıştır. Hastane,
Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Tek Mütevelli Sistemi'ni kendi va-
kıflarına da uygulamasını engellemek için ellerinden gelen her şeyi
yapmış, bunun sonucunda başarıya ulaşmış, hastane yönetimi Va-
kıflar Genel Müdürlüğü tarafından resmen tanınmıştır. Başka bir

119 Marmara, sayı 2127, 15 Şubat 1950; sayı 2130, 18 Şubat 1950; sayı 2132, 20
Şubat 1950; sayı 2137, 25 Şubat 1950.

120 Marmara, sayı 2145, 5 Mart 1950.

121 Marmara, sayı 2158, 18 Mart 1950.

122 Beyoğlu *yegeğetsyats yev anonts yentaga hasdadutyants madagaranutyen*
karamya değegakir 1950-1953 [Beyoğlu Kilisesi ve Ona Bağlı Kurumların İdaresine Dair
Dört Yıllık Beyanname 1950-1953] (İstanbul: Dbakrutyun Narin, 1954), s. 7.

123 age, s. 8.

124 age.

deyişle Tek Mütevelli Sistemi'nde bazı istisnaların da yaşandığını görüyoruz.¹²⁵

Modernlik ve Müphemlik kitabının “Müphemliğin Kendini Kuruşu” bölümünde Zygmunt Bauman, bu kitabın ilk bölümünde anlatmaya çalıştığım, devletin Ermeni toplumu üyeleriyle ilişkilenme biçimine ve dayatmalarına ışık tutabilecek bir yaklaşım sunuyor:

Modern devlet, cemaatlerin özyönetiminin meşruluktan çıkarılması ve yerel ya da loncalara özgü kendini idame mekanizmalarının ortadan kaldırılması demektir. Aynı şekilde, modern devlet, cemaat ve loncaların gelenek ve yaşam biçimlerinin toplumsal temellerini de baltalıyordu. Cemaat temelli yaşam biçimlerinin kendilerini yeniden üretmeleri ya imkânsızlaşıyor ya da bu, en azından çetin engellerle karşılaşılıyordu.¹²⁶

Bauman, ulus devletin yeni ortaya çıkan iktidar yapılarında müphemlik ve asimilasyonun karşılıklı ilişki içinde olduğunu savunur ve egemenin belirli bir pratiğine, damgalanan gruplardan bireylere, kökenlerinin dayandığı grupla bağlarını koparmaları için yaptığı çağrıya dikkat çeker.¹²⁷ Bauman'a göre, bu çağrı, egemeni sınava tabi tutma ve performans değerlendirme yetkisine sahip bir *arabulucu* güç konumuna getirir.¹²⁸ Bauman, Yahudiler dolayısıyla, 1871'de Almanya'nın birleşmesi sürecinde, “Sonuçta hukuk karşısındaki eşitlik, cemaat özerkliği ve otoritesinin, cemaatsel ve loncasal elitin merkezkaçlı nüfuzunun baltalanması anlamına geliyordu. Bu, yasa yapma ve baskı kurma tekeline sahip modern devlet gücünün kurumsallaşmasına giden sürecin vazgeçilmez bir parçasıydı,” der.¹²⁹ Tıpkı bunun gibi Tek Mütevelli Sistemi de, cemaat yönetim sisteminin

125 H. Peştimalcıyan, *Hrabaragayın nüütagan yev paroyagan hamaradvutyun 1933-1949* [Kamuya Yönelik Maddi ve Manevi Rapor 1933-1949] (İstanbul: Varol Matbaası, 1961), s. 8.

126 Zygmunt Bauman, *Modernity and Ambivalence* (Oxford-Cambridge: Polity Press, 1991), s. 104; *Modernlik ve Müphemlik*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2009), s. 150.

127 *age*, s. 153.

128 Vurgu özgün kaynağa ait.

129 *age*, s. 160-161.

hukuki temelini ortadan kaldırmayı hedefleyen pratiklerden biridir. Böylece devlet, bütün yönetsel, finansal ve toplumsal örgütleriyle birlikte komünal düzeyde, bir yandan keyfi uygulamalar yaratarak bir yandan da katılımcı komünal yapıları zayıflatarak ve bunların hepsini eşitlik argümanı altında yaparak, uyruklarını kontrol altına almıştır. Yukarıda gösterdiğim gibi, Nizamname hükümlerinin ihlali ve yönetsel mekanizmaların ortadan kaldırılması, Cumhuriyet devletinin seküler ve eşitlikçi ilkeler üzerine kurulduğu gerekçesine dayandırıldı. İmparatorluktan cumhuriyete geçişte hukuki ve yönetsel yapıları ortadan kaldırma pratiği böylece ulus devletin kendisine attığı eşitçilik ve sekülerizm ile gerekçelendirilirken Ermenilerden, bütün mekanizmalarıyla birlikte yönetim sistemlerini, kendi mevcut hukuklarını ihlal eden fiili koşullara uyarlamaları talep edildi – ki bu, bir zamanlar sahip oldukları komünal hak ve mekanizmaların kaybı demektir. Bunların yerine bugüne kadar gerçek anlamda yönetsel, eşitlikçi, demokratik, katılımcı hiçbir alternatif sunulmamış olması ise Türkiye özelinde ulus-devletin gücünü inkârdan almasıyla açıklanabilir.

EŞİTLİK TALEBİ

Sosyopolitik yaşamı örgütleyecek organların yokluğunda Ermeni cemaati, çoğu kez siyasi elit mensubu Türk gazetecileri ve kamuoyu oluşturucularından gelen ısrarlı soruları yanıtlayacak temsilcilerden yoksundu. Zaven Biberyan, bu sorunları merceğine alan çok sert yazılarını 1940'ların ikinci yarısında yayımladı.¹³⁰ 5 Ocak 1946'da *Nor lür*'da yayımlanan en ünlü "Al gı pave" yazısında Biberyan, "Bizler, Türkiye Cumhuriyeti'nin eşit yurttaşları mıyız, yoksa geçici ikamet izniyle yaşayan insanlar mıyız? Bizler özgür ve eşit yurttaşlar mıyız,

130 Biberyan, Yirmi Kura Askerlik sırasında askere alınmış ve orada *Jamanak* gazetesinin yazı işleri müdürü Ara Koçunyan'la karşılaşmıştır. Döndüğünde yazdığı "Krisdoneutyen vakhcanı" [Hristiyanlığın Ölümü] başlıklı yazı dizisi *Jamanak*'ta yayımlanır. Bu yazıları sert eleştirilere uğrar ve kısa bir süre sonra gazetedeki işini kaybeder. Bkz. <http://www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/zaven-biberyan/83> (erişim 15 Ağustos 2018).

yoksa onların (gazeteciler), sık sık tepeden ve tehditkâr bir tavırla, küçümseyerek konuşma hakkını kendilerinde gördükleri insanlar mıyız?”¹³¹ diye soruyordu. Ermenilerin kamusal alanda siyasi temsiliyetinin bulunmadığına dikkat çekerken, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet dönemi arasındaki farkın altını çizmekteydi. Osmanlı’da Ermeni parlamenterler Ermenileri temsil etme hakkına sahipken, Cumhuriyet döneminde Afyonkarahisar milletvekili Berç Keresteciyan (Türker), Ermeni toplumunu değil, yalnızca seçildiği ildeki seçmenleri temsil ediyordu. Biberyan, Ermeni cemaatinin siyasi konularda tavır alacak idari ya da temsili bir organının bulunmadığını önemle vurgulamaktaydı.

Temsil meselesi çok katmanlı sorunlara yol açıyordu. Cumhuriyet tarihi boyunca, ihtiyaç doğduğunda Ermeni gazetelerinin yöneticileri toplumun temsilcileri olarak görülüyor ya da algılanıyordu. Bu, gazete yöneticilerine hayali bir rol yüklemiş ve onları, çoğu kez hükümet tarafından görevlendirilen Türk gazetelerinin yöneticilerinden farklı olarak, risklere açık ve yapısal anlamda eşitsiz bir konuma koyuyordu. Ermeniler gazetelerini kendi dillerinde yayımladıklarından, kamuoyu oluşturmak konusunda *Cumhuriyet*, *Son Posta* ya da *Vakit* gibi gazetelerle yarışmalarına imkân yoktu.

Yine de, Keresteciyan örneğinde görüldüğü gibi, bir şekilde temsilci rolü üstlenmiş olan Ermeni gazetelerinin yöneticileri, tam da bu roller nedeniyle manipülatif bir güce sahip olabildiler. Örneğin, *Marmara*’nın yöneticisi Suren Şamlıyan, Eylül 1945’te başlayan Ankara’daki aylık basın toplantılarına davet edilmişti. Gazetede yayımlanan yazılarına göre *Jamanak*’ın yazı işleri müdürü de bu toplantılara katılıyordu. Şamlıyan, 4-12 Ekim 1945’te tarihleri arasında gerçekleşen ikinci toplantıya ilişkin yazısında, Başbakan’ın yanında oturduğunu ve Türk gazetelerinin yöneticileriyle sohbet etme fırsatını bulduğunu heyecanlı bir dille aktarıyor. Ankara’da oynadığı temsilci rolüne kendisi de inanmıştır. Yazdığına göre, Başbakan Şükrü Saracoğlu’na Tek Mütevelli Sistemi, Vakıflar Kanunu, Ermeni okullarından gelir vergisi alınması gibi sorunları anlatmış, Saracoğlu onu dik-

131 Zaven Biberyan, “Al gı pave”, *Nor lur*, 5 Ocak 1946.

katle dinlemiş ve bu sorunlar hakkında bilgilenmekten memnuniyet duyduğunu söylemiş, hatta vergi konusuna canı sıkılmış gibi görünmüş ve cemaatin neden daha önce bu konuyu kendisine iletmediğini sormuştur.¹³² Şamlıyan ayrıca basın temsilcisi Nedim Veysel İlkin ve Vakıflar Genel Müdürü Fahri Kiper ile de görüşmüştür.¹³³ Bu konudaki yazılarında Şamlıyan'ın bilgi vermekten çok izlenimlerini aktardığı, hatta toplantıya katılanların yaptığı şakalara bile yer verdiği görülüyor. Temaslarından elle tutulur bir sonuç almamış olmasına rağmen yazılarından okura, "Zatıalileri" tarafından iyi karşılanmanın, kabul görmüş olmanın hazzı ve bundan duyduğu doyum yansıyor.¹³⁴ Şamlıyan, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra İstanbul'un artık ülkenin kalbi olmadığını, ülkenin sorunlarını anlamak için Ankara'ya gitmek gerektiğini belirtme ihtiyacını da duymuş.¹³⁵ Böylelikle dikkatini imparatorluk başkentinden, daha üstün gördüğü (toplantıların yapıldığı Anadolu Kulübü'ne ve buranın modern altyapısına hayrandır¹³⁶) Cumhuriyet'in başkentine çevirmiştir – orada Ermeni parlamenterlere ya da seçkinlere yer olmadığını ve geri kalan Ermeni varlığının genelde Cumhuriyet elitine en hafif ifadeyle rahatsızlık verdiğini bilmesine rağmen. Dolayısıyla Şamlıyan'ın Ankara'da kendisini bir yabancı, ama "Zatıalileri"nin huzurunda cemaatlerin sorunlarını sunmak üzere iki kez toplantıya davet edildiğine göre, ayrıcalıklı bir yabancı olarak görmesi anlaşılır bir şeydir.

Şamlıyan'ın Ankara izlenimleri anlatan yazı dizisinin bütününe, muhatabının içselleştirdiği üstünlüğü karşısında, kendisinin içselleştirdiği aşağı kalmışlık damgasını vurmuştur. Şamlıyan'ın muhatap olduğu gazete yöneticisi parlamenterlerle temalarında, önde gelen bir cemaat temsilcisi olarak kabul edilme isteğinin arka planında böyle bir içselleştirme vardır.

Patrik Naroyan döneminde [1927-1944] yönetimler maalesef devletin en üst kademeleriyle doğrudan temas kuramamışlardır; bu

132 *Marmara*, sayı 1058, 4 Ekim 1945.

133 *Marmara*, sayı 1059, 5 Ekim 1945.

134 Şamlıyan, Başbakan Şükrü Saracoğlu'ndan "Zatıalileri" şeklinde söz ediyor.

135 *Marmara*, sayı 1061, 7 Ekim 1945.

136 *Marmara*, sayı 1064, 10 Ekim 1945.

pasiflik bazı maceracıların bu alanı manipüle etmesine zemin hazırlamıştır. [...] Aynı [tutum] Başepiskopos Arslanyan döneminde devam etmiş; ziyaretleri hiçbir şeyi değiştirmemiş, yalnızca statükoyu güçlendirmiştir. Bu koşullarda cemaatin çıkarlarını savunma görevi basına düşmüştür. *Marmara* bu sorumluluğu büyük bir memnuniyetle üstlenmektedir.¹³⁷

Bu sözler o gün de, bugün de başarısızlığa mahkûm bir misyonun beyanıdır. Şamlıyan, cemaatin sorunlarının, hükümetle gerçek bir temasın yokluğundan kaynaklandığını varsaydığı için, Ankara'daki toplantılara katılımının bir şeyleri değiştirebileceğini ve belki de sorunların çözümüne yardımcı olabileceğini ifade ediyor.

Şamlıyan'ın, sorunların hükümetle görüşmeler yoluyla çözülebileceğine ilişkin inancını dile getirdiği birçok yazısından biri, Rum dini temsilcilerinin Ankara'yı ziyaretinden sonra kaleme alınmıştı. Burada Şamlıyan, Rum cemaati sorunlarını Ankara'ya ileterek çözüme kavuştururken, Ermenilerin bunu yapmadığını, sorunlarının da devam ettiğini yazıyordu. Ona göre çözümsüz bir sorun yoktur ve hükümet meşru talepleri son derece olumlu karşılamaktadır.¹³⁸ Ona göre kendisinin Başbakan'la kişisel teması sonucunda, bir Ermeni yazarın oyunu Ankara'da sahnelenmiş ve Ermeni okullarından gelir vergisi alınması uygulamasına son verilmiştir.¹³⁹

Marmara'da yayımlanan bir haberde, Eylül 1945'te yapılan gazeteciler toplantısının ardından Şamlıyan ile *Vakit* gazetesinin parlamenter yöneticisi Asım Us arasında geçen görüşmede, ilginç bir şekilde, Asım Us'un Başbakan Şükrü Saracoğlu'nun sözcüsü gibi davrandığını görüyoruz: "Başbakan Saracoğlu [Şamlıyan tarafından] verilen bilgiden büyük memnuniyet duymuştur. [...] Hükümet aksaklıkları gidermek için gerekli bütün adımları atmaya hazırdır."¹⁴⁰ Öncelikle bu sözler Asım Us ile Suren Şamlıyan arasındaki hiyerarşinin göstergesi. Asım Us bir parlamenter, karar alma süreçlerinin bir öznesi olarak konuşmaktadır. İkinci olarak bu iki kişi arasındaki

137 *Marmara*, sayı 1031, 7 Eylül 1945.

138 *Marmara*, sayı 1313, 21 Haziran 1946.

139 *age*.

140 *age*.

iktidar ilişkisi, yalnızca Asım Us'un bir CHP milletvekili olmasından değil, Cumhuriyet Türkiye'si'nin üstlenmeyi sürdürdüğü emperyal mirastan da kaynaklanmaktadır.¹⁴¹ Dolayısıyla ne *Vakit* ne de bir şahıs olarak Asım Us devletin merkezinde yer alan çekirdeğin dışında düşünülebilir.

Nor or çevresinin cemaat sorunlarına yaklaşımı Şamlıyan'inkinden epey farklıydı. Cemaatin haklarını savunan yayınlardan biri olan ve tutarlı eleştirilerde bulunan *Nor or* (Temmuz 1945-Aralık 1946) özel öneme sahip bir kaynaktır. Gazete, çoğu 1920'lerin başlarında doğan ve sosyalist-komünist siyasette yer alan, Cumhuriyet'in birinci kuşak Ermeni aydınları tarafından kurulmuştu. *Nor or* ekibinden olmasa da, İstanbul Üniversitesi'nde tıp öğrenimi gören Samsunlu Ermeni Dr. Hayk Açıkgöz de sosyalistti. Açıkgöz, anılarında, 1941'de yaklaşık on Ermeni sosyalist gençten oluşan, ayrı, bağımsız bir okuma grupları olduğunu anlatır.¹⁴² Vartan ve Jak İhmalyan kardeşler ile ilk kez bu grupta tanışır. 1944'te anti-faşistlere yönelik tutuklama dalgası sırasında, diğerleri ile birlikte Aram Pehlivan (Üsküdar, 1917¹⁴³-Leipzig, 1979), Dr. Hayk Açıkgöz (Samsun/Havza, 1918-Leipzig, 2001), Krikor Sarafyan¹⁴⁴ ve Reşat Fuat Baraner de polis tarafından tutuklanır.¹⁴⁵ Pehlivan (yazar olarak

141 Ali İhsan Ökten'e göre Mustafa Kemal, *Vakit*'te yayımlanan (22-25 Ocak 1937), Hatay'ın ilhaki konusundaki yazılarında imza olarak Asım Us'un adını kullanmıştır. Eğer bu doğrudur Asım Us, devletin vücut bulmuş halidir. Bkz. <http://www.altinsehiradana.com/Makale/hatay-sorunu-ve-ataturk/426/> (erişim 3 Eylül 2018).

142 Hayk Açıkgöz, *Bir Anadolu Ermeni Komünistin Anıları* (İstanbul: Belge Yayınları, 2006), s. 102.

143 <https://www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/aram-pehlivan/10> (erişim 15 Ağustos 2018). Nüfus kaydına göre Hicri 9.7.1333, Miladi 1 Ağustos 1917 doğumludur. El yazısıyla yazılmış iki sayfalık otobiyografisinde Pehlivan 1919 doğumlu olduğunu yazıyor. 22 Nisan 1955'te yazılan bu otobiyografik metinden yararlanmamı kızı Meline Pehlivan sağlamıştır.

144 1909 Kadıköy doğumlu kimyager Krikor Sarafyan, Getronagan Lisesi'nin eski (1933-1936) müdürlerindendir. Bu biyografik veriyi sağladığı için Getronagan Lisesi Müdürü Silva Kuyumcuyan'a teşekkür ederim.

145 Pehlivan, 22 Nisan 1955 tarihli otobiyografik notları. Pehlivan 1943'te tutuklandıklarını yazıyor. Ancak, tutuklamalar 1944'te yapıldığına göre muhtemelen Pehlivan'ın verdiği tarih yanlış.

kullandığı ad A. Şavarş), sekiz buçuk ay süren hapisliğin¹⁴⁶ ardından serbest bırakıldığında Avedis Aliksanyan ve Sarkis Keçyan (yazar olarak kullandığı ad S. K. Zanku, İstanbul, 1917-Paris, 2004) ile birlikte *Nor or*'u kurar. *Nor or* editörleri ve yazarları arasında birçok sanatçı da vardı. Cumhuriyet döneminin en iyi Ermeni romancısı olarak tanınacak olan Zaven Biberyan (İstanbul, 1921-1984, gazeteci, romancı, çevirmen, siyaset adamı), Vartan İhmalyan¹⁴⁷ (Konya, 1913-Moskova, 1987, mühendis, amatör tiyatro yönetmeni), Jak İhmalyan (İstanbul, 1922-Moskova, 1978, ressam), Aram Pehlivan-yan (siyasetçi, yayıncı, şair) ve Sarkis Keçyan-Zanku¹⁴⁸ (yayıncı, şair) bu kişiler arasındaydı. O zamandan bu yana bu kuşak *Nor or* kuşağı (*Nor oryan serunt*) olarak anılıyor.¹⁴⁹ Temmuz 1945'de yayın hayatına başladığı günden itibaren *Nor or* özgürlükçü ilkeleri savunan aktivist bir gazeteydi. Haftalık olarak yayımlanmaya başladı, bir yıl içinde günlük periyoda geçti ve Aralık 1946'da sıkıyönetim kararıyla kapatıldı. Türkiye Sosyalist İşçi ve Köylü Partisi ve "Demokratik Cephe"nin aktif üyesi olan Aram Pehlivan-yan yeniden tutuklandı. Kısa otobiyografik anlatımına göre Pehlivan-yan ilk bağımsız tütün, kundura, tekstil ve inşaat işçileri sendikalarının kuruluşuna aktif olarak katılmıştı.¹⁵⁰

Nor or'un ilk sayısında yayımlanan başyazı, uluslararası alanda liberal erdemlerin kabul görmekte olduğunu ve savaş öncesi zihniyetin yenilgiye uğratılması gerektiğini savunuyordu.¹⁵¹ Başyazılarda ve köşe yazılarında ağırlık verilen konular, diğerlerinin yanı sıra, eşitlik, yurttaşlık, ülkenin anayasası ile onun uygulanması arasındaki farklar, örgütlenme hakkı, cemaatin demokratik seçim sistemine olan ihtiyacı, sendikal haklar ve işçi haklarıydı. Gazetede ABD'de maden-

146 ay.

147 Vartan İhmalyan, Amerikan Erkek Koleji, yani bugün Boğaziçi Üniversitesi olarak faaliyet gösteren Robert Kolej mezunuydu. Biyografisi için bkz. Vartan İhmalyan, *Bir Yaşam Öyküsü* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1989).

148 Sarkis Keçyan'ın biyografisi için bkz. Başlarken, dipnot 26.

149 www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/s-k-zanku/58 (erişim 15 Ağustos 2018).

150 Pehlivan-yan, otobiyografik notlar, 22 Nisan 1955.

151 *Nor or*, sayı 1, 21 Temmuz 1945.

cilik sektöründeki grevler, bunların toplum ve ekonomi üzerindeki etkileri üzerine de haberler yayımlanıyordu.¹⁵²

Aram Pehlivanyan'ın *Nor or*'da yayımlanan bir yazısı, haklara sahip olmakla onları kullanmak arasındaki farka işaret ediyor. Eylül 1945'te yapılan toplantılardan birinde Başbakan'ın Ermeni basınına, zaten var olan ama uygulamaya konulamayan haklarını verme vaadinde bulunduğunu yazıyordu.¹⁵³ Böylece Başbakan, bazılarının diğerlerinden daha fazla eşit olduğunu fiilen kabul etmekteydi. *Nor or* yurttaşlar olarak eşit haklara sahip olmanın, bu hakları tam olarak kullanmak anlamına gelmediğinin altını çiziyor ve sorunsallaştırıyordu. Bir başka yazısında da Pehlivanyan şöyle diyordu:

Tanrı bilir bu sütunlarda kaç kez dile getirmişizdir ve şu an, bir kez daha bu cahil insanlara haykırıyoruz [...] “Hayır, hayır, efendim, bu ülkede azınlık cemaatlerine mensup insanlar tam bir eşitliğe sahip değiller ve zaten elde etmiş oldukları birçok haklarını kullanamıyorlar.” Bunun tersini söyleyerek bu gerçeği gizlemek ya da kimseyi kandırmak mümkün değildir. Anayasanın yurttaşlar arasında eşitsizliği kabul etmediği doğrudur. Ancak uygulamada yalnızca Anayasa'yı değil, liberal değerleri ve insan haklarını da çiğneyerek ayrımcılık yapıldığı doğrudur. Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin kendi toplumsal değerleriyle uyum içinde eşit birer yurttaş olarak yaşayabilmelerinin önünü açmak için bu ülkede bir zihniyet değişikliğine ihtiyaç vardır.¹⁵⁴

Temmuz 1946'da iki partinin katılımıyla yapılan ilk seçimlerin arifesinde *Nor or* sert eleştiriler içeren yazılar yayımladı. 29 Haziran'da yayımlanan başyazı, reformların halk tarafından içselleştirildiği ve artık korunmaya ihtiyaçlarının kalmadığı bu dönemde, CHP'nin bir dikta iktidarına dönüştüğünü anlatıyordu. Aynı yazıda, reform hareketini başlatan ve koruyan parti olarak CHP ile, onun azınlıklara, özellikle Ermeni cemaatine yönelik politikaları arasında net bir ayrım yapılmıştı. CHP ve onunla yakın bağlantıları olan

152 *Nor or*, sayı 109, 26 Kasım 1946.

153 *Nor or*, sayı 13, 13 Ekim 1945.

154 *Nor or*, sayı 73, 21 Ekim 1946.

basın, Ermenileri mümkün olan her yolla taciz etmekte, toplumu yurttaşlar ve uyruklar olarak ikiye bölmekteydi. En önemlisi, başyazıda, göreceli özgürlük atmosferinin de öyle takdire şayan olmadığına altı çiziliyordu; çünkü bunu halk kazanmamış, CHP tarafından verilmişti. Başyazının yazarları, ülkede özgürlük adına ne varsa hepsinin uluslararası konjonktürün ürünü olduğunun, dolayısıyla her an geri alınabileceğinin farkındaydılar. Yazıda ayrıca liberal değerler üzerinde Demokles'in kılıcı işlevini gören bazı yasaların bulunduğuna dikkat çekiliyordu. *Nor or*'a göre tek umut, yeni gelişmekte olan sosyalist partilerde ve enternasyonalizm idealindeydi. CHP'nin açtığı yaraları sosyalizm iyileştirebilirdi.¹⁵⁵ Bir hafta sonra, Zaven Biberyan'ın bir yazısı, CHP eleştirisi üzerinden ülkenin ana sorunlarına dikkat çekiyordu:

Bugün sistemin de, CHP'nin zihniyetinin ve çalışma biçiminin de çöktüğünü görüyoruz. [...] Kendi gözlerimizle tanık olmaktadır: Anadolu, köy, köylüler, iş ve işçi, ülkenin ekonomik durumu, dağılmakta olan toplumsal mekanizmalar. [...] [CHP] maalesef halka fildişi kuleden bakıyor. [...] Bugüne kadar CHP'nin otoriter zihniyeti varlığını korudu ve [bu zihniyet] özgürlükleri kısıntı halinde vermektedir.¹⁵⁶

Biberyan toplumda üç ana alanda değişim öneriyordu: işçi ve köylülerin koşulları, düşük ücretler ve gayrimüslimlere muamele.¹⁵⁷

20 Temmuz 1946 seçimlerinden hemen önce *Nor or* günlük gazeteye dönüştü. Temsil meselesi, bu kez seçimler bağlamında, yine gündeme geldi. *Nor or* önceki dönem Afyonkarahisar'dan CHP milletvekili olan, şimdi de partinin İstanbul adayı olan Berç Keresteciyan'a Ermenilerin neden oy vermemeleri gerektiğini anlatıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun son, Cumhuriyet'in ilk on yıllarının seçkin politik şahsiyetlerinden olan Keresteciyan, Patrik Zaven Der Yeğyayan'ın istifasında (Patriğin anılarına göre) önemli bir rol oynamıştı ve gerçekten de 1922'de bu yönde baskı uygulayabilecek en

155 *Nor or*, sayı 50, 29 Haziran 1946.

156 *Nor or*, sayı 51, 6 Temmuz 1946.

157 *age*.

etkili kişilerden biriydi. Tam da bu konuda *Nor or* “Kimdir bu kişi?” başlıklı bir başyazı yayımladı.¹⁵⁸

Kimdir bu kişi? Eski Afyonkarahisar milletvekili [...] Berç Türker [Keresteciyan], siyasi hayatı boyunca parlamentoda Ermenilerin yaşam koşullarına ilişkin tek bir söz etmemiştir. Varlık Vergisi lehine oy vermiştir; 70 yaşında insanların Aşkale’ye gönderilmesi umurunda olmamıştır. [...] Babalarımızı, abilerimizi Aşkale’ye gönderenlere oy vermeyin; haklarımızı tanımayanlara oy vermeyin. [...] Babalarımızın, abilerimizin vergi borçları için giysilerimiz ve yataklarımız, hatta evlerimiz, gecekondularımız açık artırmaya çıkarıldığında umurunda olmamıştır. Yurttaşlık haklarımızdan yoksun bırakıldığımızda umurunda olmamıştır. Bütün bunların CHP tarafından yapıldığını, onun da bunların yanında durduğunu unutmamalıyız.¹⁵⁹

Yazının sonunda onun Ermeni adına bakıp aldanmamak gerektiği vurgulanıyor, “Bir Ermeni çektiğiniz zorluklara ve acılara çözüm bulmaya çalışmıyorsa, parlamentoda haklarınızı savunmuyorsa, onun Ermeniliğinin hiçbir anlamı yoktur,” deniyordu.¹⁶⁰ Bu önemli yazı cemaatin iki taraflı sorunlarının altını çiziyor: Resmi temsil mekanizmalarının yokluğunda, Keresteciyan’ın Ermeni kimliği ona otomatik bir temsiliyet kazandırıyordu; oysa Ermeni toplumunun sorunlarıyla ilişkisi yoktu, bunlarla ya ilgilenmiyordu ya da toplumun hukuki durumunu iyileştirebilecek bir konumda değildi. Öte yandan Cumhuriyet eliti için Keresteciyan güzel bir vitrin işlevi görmekteydi.

Dolayısıyla Ermeni gazete yöneticileri bir yandan mevcut hukuki sorunlara eğilme, diğer yandan da ülke siyasetine ilişkin okurlarında farkındalık yaratma sorumluluğunu üstlenmişlerdi. *Nor lur* her iki partinin de, önce CHP, ardından DP’nin İstanbul adaylarının isimlerini yayımladı. Ayrıca Berç Keresteciyan Türker’in İstanbullu Ermenilerin oyunu istediğine ilişkin kısa bir haber de gazetede yer aldı.¹⁶¹ Bu talebe gazetenin yanıtı “Türker kesinlikle acılarımıza çözüm

158 *Nor or*, sayı 1, 20 Temmuz 1946.

159 *age*.

160 *age*.

161 Berç Keresteciyan’a Türkçe soyadı 1934 Soyadı Kanunu’ndan sonra Atatürk tarafından verildi. Keresteciyan İstanbul’dan adaylığını, diğerlerinin yanı sıra,

olacaktır” şeklinde oldu.¹⁶² *Nor lur*, Ermeni toplumunu çıkabilecek karışıklıklara karşı uyarıyor, sorumlu davranmalarını, kimsenin Ermenilerin herhangi bir huzursuzluğa yol açtığına ilişkin söylenti yaymasına izin vermemelerini öğütlüyordu.¹⁶³ Gazete ayrıca İsmet İnönü’nün kendisini ve liderliğindeki “muzaffer parti”sini övdüğü radyo konuşmasına geniş yer vermişti.¹⁶⁴

Usulsüzlüklerin damgasını vurduğu seçimler¹⁶⁵ sonucunda CHP iktidarını korudu, ama Berç Keresteciyan seçilemedi. Bu kez parlamentoya yine CHP’den Dr. Krikor Keşişyan girdi.¹⁶⁶ Seçimlerden hemen sonra *Nor or* Ermeni toplumunun yönetsel meseleleriyle ilgili bir yazı dizisine başladı. Bunlardan “Sorumluluk” başlıklı olanı, gerek birey olarak gerek toplum olarak cemaatin işlerini yürütmede sorumluluk almak gerektiğini anlatıyordu: “Ermeni toplumu kendi işlerinden sorumludur, ama bunları yönetme hakkına sahip değildir. Bu durumun sorumluluğunda en büyük pay, hiç şüphesiz tek parti yönetimine düşmektedir.”¹⁶⁷ Ermeni basınının ve Ermeni cemaat yönetiminin rolünü konu alan 3 Ağustos’taki başyazı ise Ankara ziyaretlerinin ve ardından gelen spekülasyonların altını çiziyordu: “Ne zaman yazı işleri müdürlerimiz Ankara’ya gidip Başbakan’la görüşse, muzaffer komutanlar edasıyla dönüyorlar ve birbirleriyle ulusal çıkarları nasıl kurtaracaklarına ilişkin ağız dalaşına [...] giriyorlar. Ama hiçbir şeyin değiştiği yok.”¹⁶⁸ 11 Ağustos’ta bir başka başyazı okuyucuya, daha geniş ölçekte II. Dünya Savaşı sonrası bağlamında, katılımcı bir cemaat yönetimi için mücadele etmenin tam zamanı ol-

Hüseyin Cahit Yalçın, Kazım Karabekir, Refet Bele, Yahya Kemal Beyatlı, Ahmet Şükrü Esmer ve Hamdullah Suphi Tanrıöver’le birlikte koydu.

162 *Nor lur*, sayı 150, 20 Temmuz 1946.

163 *age*.

164 *age*.

165 Koçak, *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları: İkinci Parti*, s. 525. Ayrıca bkz. Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970), s. 171-172.

166 Resmi sonuçlara göre Türker’in 135.913 oyuna karşılık Dr. Krikor Keşişyan 158.793 oy almıştı. Bkz. *Marmara*, sayı 1345, 27 Temmuz 1946.

167 *Nor or*, sayı 2, 28 Temmuz 1946.

168 *Nor or*, sayı 3, 3 Ağustos 1946.

duğunu anlatıyordu. “Rum milli temsilcileri gösterdikleri gayretler sayesinde Tek Mütevelli Sistemi’nde cemaatleri için bir miktar iyileşme sağladılar. Cemaatleri adına konuşanlar ve onun için görev yapma onurunu taşıyanlar, konumlarının gereğini yerine getirmek zorundadırlar. Bu görev sorumluluk ister.”¹⁶⁹ Yazı, cemaatin yönetimi konusunun ısrarla üstünde duruyor ve Ermeni Milli Meclisi’nin ve İdare Heyeti’nin miadını doldurduğunu, uluslararası güç ilişkilerinin değiştiği bir dönemde, cemaatin yeni katılımcı modeller geliştirmesi gerektiğini savunuyordu.¹⁷⁰ 13 Ağustos’ta yayımlanan “Voç vok” [Hiç Kimse] başlıklı başyazıda da aynı konu ele alındı. Yazının sonunda, “Türkiyeli Ermeniler adına hiç kimsenin konuşma hakkı yoktur,”¹⁷¹ görüşü tekrarlanıyordu. Bir hafta sonra Aram Pehlivan-yan da cemaat yönetimi üzerine, ama bu kez gayrimüslimlere yönelik hükümet politikasına odaklanan bir başyazı kaleme aldı: “Her şeyden önce hükümet gayrimüslim toplumlara yönelik tavrını değiştirmelidir. Aksi halde mevcut durumda bir iyileşmenin gerçekleşmesi mümkün değildir.”¹⁷²

Nor or bir yandan can alıcı sorunları, aynı zamanda hak ve eşitlik mücadelesi düşüncesini gündemde canlı tutarken, ikinci parti ve onun “özgürlükçü” ilkelerinin coşkuyla karşılanması konusunda şüpheli tutumunu da dile getiriyordu. Aram Pehlivan-yan “Bizim İçin Yeni Olan Hiçbir Şey Yok” başlıklı yazısında şöyle diyordu:¹⁷³

Ülkemizde liberalizm yönünde takdire şayan bir devrim yapıldı. Tek parti egemenliğine son verildi. Toplanma, özgürce düşünme ve fikirlerini ifade etme hakkı –kısmen de olsa– tanındı. Yurttaşlar [artık] tek aşamalı bir seçimde oylarını kullanma hakkına sahipler. [...] Bütün bunlar çok güzel. Ancak ne Türk basının kendilerini liberal değerlerin sözcüsü olarak gören temsilcilerinin ne de ülkenin siyasi şahsiyetlerinin [...] ağzından, daha şimdiye kadar, azınlık yurttaşlarının en temel haklarının görmezden gelindiği konusunda tek bir

169 *Nor or*, 11 Ağustos 1946.

170 *age*.

171 *Nor or*, sayı 4, 13 Ağustos 1946.

172 Aram Pehlivan-yan, “Mer tsaveri” [Acılarımız], *Nor or*, sayı 12, 21 Ağustos 1946.

173 *Nor or*, sayı 5, 14 Ağustos 1946.

sözcük çıkabilmiştir. Hiç şüphe yok ki, bizim için yeni olan hiçbir şey yok.¹⁷⁴

Benzer bir şekilde Avedis Aliksanyan, Ekim 1946'da üç bölümden oluşan bastyazısında, açık açık, *Nor or*'un DP'yi ve onun özgürlükçülüğünü hiçbir zaman coşkuyla karşılamadığını, çünkü bu partinin kurucularının onyıllarca CHP'de çalışan, onun ilkelerini paylaşan kişiler olduğunu, bu yüzden CHP'ye karşı herhangi bir mücadele yürütmelerini ihtimal dahilinde görmediğini yazıyordu.¹⁷⁵

Aram Pehlivanyan ve *Nor or* çevresi gayrimüslimlere, özelde Ermenilere yönelik devlet politikaları ile cemaat yönetimine ilişkin sorunlar arasındaki bağın farkındaydılar. Daha önce de belirttiğim gibi *Nor or* sürekli olarak bunun cemaatin sorunu olduğu, ama devlet politikasında bir değişiklik olmadan da çözülemeyeceği konusunda ısrarcıydı. Bu görüş, Eylül 1946'da Aram Pehlivanyan'ın yazdığı bastyazıda da ele alınmıştı. Pehlivanyan, Ermeni basınının rolünü vurguluyor ve *Nor or*'un eleştiriler yönelteceğini, ancak hiçbir zaman cemaat yönetimine ilişkin diğer Ermeni basını gibi davranmayacağını belirtiyordu.¹⁷⁶ Genel olarak Pehlivanyan ve *Nor or*, cemaat yapılarında radikal bir değişikliğe gidilmesini ve mevcut, eskimiş yönetim yapılarının ortadan kaldırılmasını savunuyordu: "*Nor or*, cemaat tarafından seçilmedikleri, sorumlu olmadıkları ve dengeli [bir bileşime sahip] olmadıkları sürece hiçbir cemaatin hiçbir kurumunu tanımayacaktır."¹⁷⁷ *Nor or*'da yayımlanan diğer yazılarda olduğu gibi bu kısa yazıda da anlatılan, komünal haklarından yoksun bırakılmanın ve cemaatlerin idari ve finansal araçlarını kontrol etmek, içini boşaltmak ve akamete uğratmak üzere büyük bir tutarlılıkla uygulanan devlet politikalarının yol açtığı belirsizliklerin, Ermeniler ve diğer gruplar için halen geçerliliğini koruduğu. *Nor or*, Ermeni toplumunun so-

174 age.

175 *Nor or*, sayı 66, 14 Ekim 1946. İkinci ve üçüncü bölümlerde Aliksanyan konuyu işçi sınıfı perspektifinden ele alıyor ve Köprülü ile Menderes'in sınıf meselesine yaklaşımını tartışıyordu.

176 *Nor or*, sayı 41, 19 Eylül 1946.

177 Aram Pehlivanyan, "Anhrajeshd lusapanutyun mı" [Mühim Bir Açıklama], *Nor or*, sayı 98, 15 Kasım 1946.

runlarının yanı sıra, dünya siyasetine karşı da, örneğin Avrupa'da faşizmin sona ermesi, sömürgeleştirme süreçleri konularında, çok duyarlıydı. Tirajı hakkında elimizde bilgi bulunmasa da, *Nor or*'un sıkıyönetim tarafından kapatılan tek Ermeni gazetesi olduğunu biliyoruz (Aralık 1946).

Mart 1947'de Rum cemaat temsilcilerinin Ankara'daki görüşmeleri *Marmara*'ya "yeni haklar elde edildiği" şeklinde yansıdı.¹⁷⁸ Birkaç gün sonra Ermeni cemaat yönetiminin başkanı Vahan Papazyan, "Yeni haklar yalnızca Rum cemaatine tanınamaz," diye yazıyordu.¹⁷⁹ Ertesi gün Başbakan Recep Peker, İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada şöyle diyecekti: "Esas olarak Nazi rejiminde gelişen Yahudi karşıtı tavırlar kabul edilemez ve biz bu tavırları kınıyoruz. [...] Ayrıca bunun toplumumuzda yer etmiş olabilecek eski ve yeni izlerini de ortadan kaldırmalıyız. [...] Azınlıklar yalnızca kanun nezdinde değil, toplum içinde de eşit olmalıdır." Peker ırkçılığın yol açtığı dehşete ve komünizmin "saf milliyetçilik"e yönelik bir hakaret olduğu konusuna da değinmişti.¹⁸⁰ Rum Hastanesi'nin başhekimisi Panayot Yağcıoğlu da konuşmasında Türk milliyetçiliğine olan inancını dile getirmiş ve Peker'i Rum cemaati adına selamlamıştı.¹⁸¹ Hükümetin söylemindeki değişimi bu konuşmada rahatça görebiliyoruz. Yirmi Kura Askerlik, Varlık Vergisi, Nazi Almanyası ile ekonomik ve politik ittifaklar, açık ırkçı beyanlar –en azından Başbakan'ın konuşmaları düzeyinde– artık makbul değildi. Truman Doktrini koşullarında Peker'in yaptığı gayet stratejik bir konuşmaydı; ama aynı zamanda, gayrimüslimlerin yalnız kanun nezdinde değil, toplum içinde de eşit olmadıklarını kabul ettiği için, bu konuşmanın doğruluk payı da vardı. Ancak esas çarpıcı olan Yağcıoğlu'nun mutlak üste hayranlık duyan uyruk rolünü ne kadar benimsediğinin konuşmasına açık bir biçimde yansıması olmasıdır.

Temmuz-Ağustos 1947'de, Patrik Kaymakamı Kevork Arslan-yan'ın hastalanması üzerine cemaat içinde yönetimle ilgili konularda

178 *Marmara*, sayı 1588, 26 Mart 1947.

179 *Marmara*, sayı 1590, 28 Mart 1947.

180 *Marmara*, sayı 1591, 29 Mart 1947.

181 *age*.

tartışmalar başladı. *Jamanak*, cemaatin sorunlarıyla ilgilenmek üzere bir delegenin, Vahram Gesar'ın atanmasını önerdi.¹⁸² Zaven Biberyan yazısında yine temsil sorununun üstünde duruyor ve "İstanbul Ermenilerinin bir sesi yok," diyordu.¹⁸³ *Nor lur*, avukat İsdepan Gülbekyan'ın Ermeni Nizamnamesi'nin halen yürürlükte olduğuna ilişkin açıklamasını eleştiriyor, Anayasa/Nizamname'nin değerli bir belge olduğunu, ama uygulamaların bu belgenin öngördüğü düzenleme ve haklara uyuşmadığını belirtiyordu:

Yüz yıllık bir geleneğe sahip bir örgütlenme artık yok; milli komite toplantılarına son vermek zorunda kaldı; millet yönetiminin bir parçası olan [aynı zamanda siyasi meseleleri de ele alan] Sivil/Cismani Meclis kamusal alanda görünmez oldu; Patrik ya yalnızdı, ya da Patrikhane'nin dört duvarının içinde tecrit edilmiş haldeydi; sonuçta millet yönetiminin parçası olan bütün organlar faaliyetlerini durdurdu; koca Sanasaryan Han yönetim yokluğundan neredeyse kaybediliyordu. Ne Milli Meclis, ne Patrik, ne İdare Heyeti ne de herhangi bir kişi buna karşı sesini çıkardı.¹⁸⁴

Bir hafta sonra *Aysor*'da yayımlanan Vartan Gomikyan'ın yazısı tek mütevellilerden oluşan merkezi bir yönetim organının kurulması önerisini getirecekti.¹⁸⁵ Öneri, aynı gazetede İrazeg imzasını kullanan bir kişi tarafından eleştirildi.¹⁸⁶ *Aysor*'un bir sonraki sayısında Zaven Biberyan, yok olma tehdidi altındaki cemaatin ihtiyaçlarını karşılayacak bir örgütsel mekanizmanın gerekli olduğunu, devletin tercihlerini yeniden üretmeye devam eden ve cemaatlerin yönetime katılımını dışlayan çözüm önerileriyle uğraşmanın boşuna olduğunu yazdı.¹⁸⁷ Biberyan'a göre seçimlere dayalı sistemler dışında an-

182 Zaven Biberyan, "Voç vok" [Hiç Kimse], *Aysor*, sayı 4, 8 Ağustos 1947.

183 age.

184 *Nor lur*, sayı 260, 9 Ağustos 1947.

185 *Aysor*, sayı 5, 16 Ağustos 1947.

186 "Bilgili, vâkıf" anlamına gelen İrazeg, Ermeni basınında sık kullanılan bir takma addir. İrazeg, "Getronagan madagarar marmin" [Merkezi İdare Organı] *Aysor*, sayı 8, 6 Eylül 1947.

187 Zaven Biberyan, "Kordzik çılınk" [Alet Olmayalım], *Aysor*, sayı 9, 13 Eylül 1947.

lamalı bir mekanizma yoktu. Birkaç gün sonra *Nor lur*'da yayımlanan bir başyazı, İrazeg'in eleştirisine, cemaat yönetiminin var olmadığı koşullarda Patriğin tek fiili aktör olduğunun altını çizen bir cevap verdi.¹⁸⁸ Biberyan, Ekim ayında Gomikyan'ın ileri sürdüğü öneriyi eleştiren bir yazı daha kaleme aldı. Gomikyan önerisini, bazı semtlerde vakıfların durumunun daha kötü olduğu, daha fazla insanın muhtaç durumda olduğu ve başvuracak hiçbir yerlerinin olmadığı gerekçesine dayandırmaya çalışmıştı. Bu durumda tek mütevellilerden oluşan bir heyet, kaynaklarını bir havuzda toplayabilir ve daha yoksul semtlerin mali sorunlarını çözebilirdi. Biberyan bu görüşe, sorunun bazı semtlerin mali zorluklarına indirgenemeyeceğini, radikal bir çözümün bulunması gerektiğini, böyle bir önerinin TMS'yi her zamankinden daha fazla meşrulaştıracağını ve nihai bir çözümü engelleyeceğini belirterek karşı çıkıyordu.¹⁸⁹

Nor lur, gayrimüslimlerle ilgili yeni mevzuat konusunda umutlu değildi. Ara Sarkisyan köşe yazısında, *Nor lur*'un haklı olarak, cemaatlerin sorunlarını çözüp çözmeyeceğini görmek için yeni yasanın çıkmasını beklediğini, henüz ortada olmayan bir yasayı tartışmanın yalnızca zaman ve mürekkep israfı olduğunu belirtiyordu.¹⁹⁰ Öte yandan Sarkisyan, kendi finansal kaynakları üzerinde cemaatin hiçbir kontrolünün olmadığını, bu durumda Patrikhane'nin önde gelen güvenilir kişileri mali konuları yönetmek üzere görevlendirmesi gerektiğini de savunuyordu.¹⁹¹ *Nor lur*'a göre de cemaat adına hareket etmesi gereken, cemaatin kendisi değil, Patrikhane'ydi. Burada önerilen de, cemaatin kendi hukuki düzenlemelerinin etrafından dolanarak hızlıca geliştirdiği pragmatik bir çözümdü. Kasım 1947'de Marmara yine azınlıklar için yeni bir mevzuatın hazırlanmakta olduğunu haber veriyordu.¹⁹² Gazetenin Ankara muhabirine göre bu kez Ankara hakkaniyetli bir mevzuat hazırlamak üzere Osmanlı belgeleri

188 *Nor lur*, sayı 271, 16 Eylül 1947.

189 *Aysor*, sayı 12, 4 Ekim 1947.

190 *Nor lur*, sayı 289, 13 Kasım 1947.

191 *age*.

192 *Marmara*, sayı 1813, 17 Kasım 1947.

üzerinde çalışmaktaydı. Ayrıca haberde, cemaat yönetiminin hükümete (hangi bakanlık ya da devlet kurumu olduğunu belirtmeksizin) 26 Ağustos 1947'de resmi bir yazı göndererek, her cemaat kurumunun hesap verebilirliğini sağlayacak bütün mevcut hükümlerin uygulamaya konulmasını talep ettiği de belirtiliyordu.¹⁹³ *Nor lur* bu habere, *Marmara*'nın yönetimle ilgili konularda yeni yalanlar yaymakta olduğunu ve Türk gazetelerinin Patrik Kaymakamı'nın felç geçirdiğine, bu yüzden görevlerini yerine getiremediğine ilişkin haberler yayımlamalarına fırsat yarattığını yazarak cevap verdi.¹⁹⁴ Ayrıca *Marmara*'ya verdiği cevapta gazete, önceliğin cemaatin kontrolü dışında işlemeye devam eden TMS'yi dengeleyecek bir mekanizmanın kurulmasına değil, Vakıflar Genel Müdürlüğü yasasından kurtulmaya ve cemaat mekanizmalarının yeniden kurulmasına verilmesi gerektiğini belirtiyordu.¹⁹⁵

Aysor, 1947'nin sonunda, A. H. imzalı bir okurun, cemaat teşkilatlarının durumuna ilişkin şu varoluşsal sorusunu yayımlandı:

Biz İstanbullu Ermeniler neye benziyoruz? 50.000 nüfuslu bir cemaat olarak neye benziyoruz? Ne türden bir dini yönetime sahibiz? Ne türden bir seküler yönetime sahibiz? [...] İstanbullu bir Ermeni aydın olmak ne anlama gelir? [...] Affedersiniz ama, tarih[imiz] boyunca 50.000 kişi bir araya gelip de hiçbir şeye benzemediğimiz bir dönem bilmiyorum.¹⁹⁶

Nor lur, *Marmara* ve *Aysor*, 1948'in ilk günleri ve haftalarında cemaatin yönetim sorunlarına geniş yer ayırdılar. *Marmara* azınlıklarla ilgili hukuki konuları düzenleyen yeni yasa hakkında okurlarını heyecanlı bir dille bilgilendiriyordu.¹⁹⁷ *Nor lur* yılın ilk üç ayında cemaatin hem yerel hem de kurumsal (Patriklik, Surp Pırgiç Hastanesi, okullar) düzeydeki sorunları üzerine bir yazı dizisi yayımladı.¹⁹⁸

¹⁹³ age.

¹⁹⁴ *Nor lur*, sayı 290, 22 Kasım 1947.

¹⁹⁵ age.

¹⁹⁶ *Aysor*, sayı 24, 27 Aralık 1947.

¹⁹⁷ *Marmara*, sayı 1858, 1 Ocak 1948; sayı 1862, 5 Ocak 1948.

¹⁹⁸ *Nor lur*, 3 Ocak, 10 Ocak, 13 Ocak, 17 Ocak, 20 Ocak, 23 Ocak, 27 Ocak, 10 Şubat, 17 Şubat, 21 Şubat, 6 Mart, 13 Mart, 20 Mart, 3 Nisan 1948.

Aysor da çıkmaza girmiş olan cemaat yönetimi tartışmasına katıldı. Başyazısında gazete, *Marmara* ve *Jamanak*'taki son haberleri inceliyor ve bu "güzel haberler"e rağmen mevcut durumda hiçbir değişiklik olmadığını iddia ediyordu:

Bizim bir milli yönetimimiz var mı? Varsa nerede, ne yapıyor, planları ne ve neden cesurca kamusal alana çıkıp haklarımızı savunmak yerine perde arkasında kalmayı tercih ediyor? Yönetim istifa edecekse, yeni yönetimi kimler ve nasıl kuracak? Görünen o ki, Ankara'ya başvuran yönetim heyeti yalnızca formalite icabı var. Bu heyet neden kendini cemaate tanıtmıyor? Uzun süren sessizliğiyle ilgili neden herhangi bir açıklama yapmıyor? [...] Gölgelerden oluşan bir yönetime nasıl güvenilecek? Geleceğimizi ve kaderimizi onlara nasıl teslim edeceğiz?¹⁹⁹

Haziran 1950'de Rupen Maşoyan ile Yervant Gobelyan'ın yönetimindeki *Tebi luys* da aynı konularda bir yazı dizisi yayımladı. Dizinin ilk yazısında eşit yurttaşlık haklarından yararlanma konusunun yanı sıra etnik, kültürel ve dinsel farklılıklara ağırlık verilmişti. Bu farklılıkların değiştirilemeyeceği, ancak bütün diğer yurttaşlar gibi ülkeye hizmet eden Ermenilerin, bir azınlık grubu mensupları olarak eşit yurttaşlık haklarına sahip olması gerektiği belirtiliyordu. Yazıda, CHP milletvekilliği, Milli Eğitim Bakanlığı yapmış, 1950'de DP milletvekili olacak Hamdullah Suphi Tanrıöver'in²⁰⁰ gayrimüslimlerin ulusal bir yapısının olmaması gerektiğini, bu yüzden de okulları ve gazetelerinin kapatılması gerektiğini yazdığı hatırlatılıyordu.²⁰¹ Aynı yazıda, gayrimüslimlere ilişkin genel kamuoyu görüşü hakkında fikir edinmemizi sağlayan bir de yazı vardı. *Hürriyet* yaptığı ankete bir okurun verdiği yanıtı yayımlamıştı. Yanıtlar gibi anketin kendisinin de uydurma olabileceğini aklıda tutsak bile, *Hürriyet*'in yayımladığı okur görüşü önem taşıyor. Okur, gayrimüslimlerin terk ettiği malla-

199 *Aysor*, sayı 25, 3 Ocak 1948.

200 Hamdullah Suphi Tanrıöver (İstanbul, 1885-1966), Milli Eğitim Bakanı ve gerek 1931'de yasaklandığında gerek 1949'da yeniden açıldığında, Türk Ocakları Başkanı. 1950 seçimlerinde parlamentoya girdi.

201 *Tebi luys*, sayı 14, 3 Haziran 1950.

rın ucuz fiyatlara satılmasını öneriyordu.²⁰² *Tebi luys*'ta yayımlanan yazıda verilen iki örnek –ilki gayrimüslimlerin milli yönetim sistemlerinin ortadan kaldırılması, ikincisi mallarına el konulması– her ne kadar birbiriyle ilişkili görünmüyor olsa da, her ikisi de, gerek sıradan bir yurttaşın ankete verdiği yanıt gerek Hamdullah Suphi gibi bir devlet adamının beyanatı, aynı şeye, üstün olanın mutlak egemenliğine işaret ediyor. Böyle bir ortamda gayrimüslimlerin “terk ettikleri” malların satışa çıkarılmasını önermekten daha normal bir şey olamazdı. *Tebi luys*'un yazı dizisindeki, azınlıkların kendilerini “aşağı” uyruklar olarak görür hale getirildiklerine dikkat çeken ikinci yazı da üstün olanın egemenliğinin altını çiziyordu.²⁰³ Yazıda ABD donanmasının İstanbul'u ziyaret ettiğinde birçok mağaza ve dükkan sahibinin İngilizce bildiklerini göstermek için İngilizce yazılar astığı anlatılıyor ve şöyle deniyordu: “‘Vatandaş Türkçe Konuş’ yazıları ile ‘Welcome’ yazıları arasındaki büyük fark aşağılayıcı, küçümseyen bir dili açığa vuruyor. Azınlıkları kendilerine tabi, kendilerinden aşağı görmelerindenmiş Türk çoğunluğun yaşadığı heyheylemeler.”²⁰⁴

Görüldüğü gibi, Türkiye'deki Ermeni toplumunun yönetsel yapısının hukuki temelleri ortadan kaldırıldıktan sonra, toplumu temsil etme iddiasında olan kanaat önderlerinin bütün çabalarına rağmen, devlet kamuoyunu kimin oluşturacağını belirlemede önemli bir rol oynamaya devam etti. Ermeni basınının, hukuki yapının ortadan kaldırılmasına karşı mücadele ettiği açıkça görülüyor. Bu süreçte “laiklik, yurttaşlık hakları ve eşitlik” kavramları araçsallaştırıldı ve cemaatler sorunlarını iyiden iyiye içinden çıkılamaz hale getirecek fiili ara çözümleri kabul etmeye zorlandı. Aslında laiklik ve eşit yurttaşlık hakları söyleminin iki hedefinden biri Nizamnameler ve onların cemaatlara sağladığı hukuki temeldi. Bugüne kadar da Nizamnamelerin yerine cemaatin ihtiyaçlarına cevap verecek hiçbir düzenleme getirilmedi.

202 age.

203 *Tebi luys*, sayı 16, 17 Haziran 1950.

204 age.

BÖLÜM III

Devlet Takibi ve Ermeni Karşıtı Kampanyalar

TÜRKİYE'DE VE DÜNYADA ERMENİ BASINININ DEVLET TARAFINDAN İZLENMESİ

Türkiye’de Ermeni basınının ve bir bütün olarak cemaatin izlenmesi, soykırımsonrası habitusun ayrılmaz parçasıydı. Çünkü, birincisi, Türkiye’de ve başka yerlerde Ermenilerin tarihine ışık tutan yayınların, inkârcı yapının bütününe sürdürülebilirliğine yönelik bir tehdit olacağı düşünülüyordu. İkincisi, Türkiye’de kalan Ermenilerin diğer diasporalardan yalıtılması ve Türk resmi politikalarına uygun görüşler beyan etmeleri beklentisi, bu habitusun doğal özelliklerindendi. Bu bölümde görüleceği üzere, Türkiye’de yaşamaya devam eden Ermenilerden, Türkiye’nin resmi duruşunun savunuculuğunu yapmaları, hatta Türkiye’de yaşamaktan son derece mutlu olduklarını ifade etmeleri isteniyordu. Toprak talepleri kendi isteklerini temsil etmiyordu, yurtdışındaki öteki Ermenilerle de hiçbir ilişkileri yoktu. Üçüncüsü, II. Dünya Savaşı sonrasında Sovyet Ermenistanı’nın göç çağrısı, toprak talepleriyle birleşti ve Ermenilere karşı “beşinci kol” suçlamalarının yeniden canlanmasına sebep oldu. Bu da devlet açısından sıkı bir takibin gerekçelerindendi. Böylece Ermeni cemaati bir uluslararası krizin aktörü olmanın gerektirdiği araçlara sahip olmamakla beraber, kendini bu krizin ortasında buldu.

Bu bölümde ilk önce, 1930’lar ve 40’lar boyunca Ermenice yayınların yasaklanması üzerinde duracak, Türk ve uluslararası basın-dan alıntılanan haberler üzerine Ermenice gazetelerde yürütülen tartışmalara yakından bakacağız. Matbuat Umum Müdürlüğü’nün, devletin kadrolu Ermenice müterciminin hazırladığı raporların, hem Ermeni basını ile hükümet arasındaki ilişkiye hem de başyazılara, makalelere ve haberlere yansıyan cemaat içi dinamiklere nasıl ışık tuttuğunu göreceğiz.

Sivil temsilin yokluğunda siyasi görüş belirtme sorumluluğunu fiilen Ermeni basını üstlendi. Bu, önceden de belirttiğim üzere, ağır devlet sansürü koşullarında, editörleri ve gazeteleriyle birlikte Ermeni basınının, çoğu kez yalnızca özgürlüklerinin değil, doğrudan varlıklarının da tehdit altında olması anlamına geliyordu. 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca gazetecilik, gazete yayımlamak ve basmak, gayrimüslimlere yasaklanan çok sayıda uğraştan farklı olarak, yasaların Ermenilere izin verdiği prestijli mesleklerdi.¹ Fakat aynı zamanda yoğun bir baskının da hüküm sürdüğü bir alan olmayı hep sürdürdü. *Aztarar* [Haberci] vakası, Ermeni basını üzerindeki baskının çarpıcı bir örneğidir. Ara Koçunyan'dan okuyoruz:

“Bana yine çizmelerimi giydirmesinler,” dedi Atatürk hasta yatağında. Bu söz üzerine Fransızlar çekildiler ve Hatay anavatanına bağlandı.² Bu haberi bütün Türk gazeteleri ilk sayfadan yedi sütuna verdi [...] Tek istisna, [bunu] yurtiçi haberlerin arasına sıkışmış küçük bir haber olarak veren *Aztarar*'dı. Bu öngörüsüz davranış *Aztarar*'ın mezarını kazdı. Zamanın valisi Muhiddin Üstündağ [*Aztarar*'ın genel yayın yönetmeni olan] Manuk Aslanyan'ı [makamına] çağırdı ve [Hatay'ın] ilhakından memnun olup olmadığını sordu. M. Aslanyan tabii baltayı taşa vurduğunu anladı, özür diledi ve ertesi gün [bu konuda] bir başyazı yazma sözü verdi. Gerçekten de başyazıyı yazdı, ama birkaç gün sonra *Aztarar* kapatılmıştı bile.³

Gazete kapatma ya da yasaklama uygulaması, Takrir-i Sükun Kanunu'nun 1929'da kaldırılmasından sonra uzun süre devam etti.⁴ Mustafa Yılmaz ve Yasemin Doğaner, 19. yüzyılın ortalarından

- 1 1934 tarihli bir listede sadece İstanbul'da çok sayıda Ermeni yayınevi sahibinin isminin geçmesi bu tespiti doğruluyor. Bkz. Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000), s. 193-196.
- 2 *Mayr hayrenik*, Fransızca *mère patrie* (baba vatan) sözcüğünün Ermenicesidir.
- 3 Ara Koçunyan, *Voğcuyn amenkin*, s. 78-79. Koçunyan bu olayın tarihini vermiyor, ancak görüşme 1936'da ya da 1937'de gerçekleşmiş olmalı. Gazetenin kapanmasından sonra Aslanyan ülkeyi terk etti, önce Suriye'ye, daha sonra da Lübnan'a geçti. 1942-1955 yılları arasında *Aztarar*'ı Beyrut'ta yeniden yayımlamadı. Bkz. Amalia Giragosyan (der.), *Hay barperagan mamuli madenakrutyun (1794-1967)* [Ermeni Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1794-1967)] (Yerevan, 1970), s. 36. Manuk Aslanyan, 1944'te Beyrut'ta öldü.
- 4 Tam metin için bkz. www.resmigazete.gov.tr/arsiv/87.pdf (erişim 7 Eylül 2018).

Cumhuriyet Türkiye'si'ne kadar sansür ve yayın yasaklama üzerine Başbakanlık Arşivleri'ndeki çok sayıda belgeye dayanan üç kapsamlı makale yazmışlardır.⁵ Makalelerinde devletin bir şekilde zararlı gördüğü yabancı yayınların yurda girmesinin yasaklanması kararları da yer alıyor. Yılmaz ve Doğaner uzun bir yasaklar tarihi ve listesi vermiş olsalar da, aslında yasaklamaları aklayan bir çerçevede kalmayı tercih etmişler. Kanun yürürlükten kaldırıldıktan sonra bile basın sıkı bir devlet takibi altında faaliyet gösterdiğine göre, Takrir-i Sükun Kanunu'nun çok daha geniş yasakları ve baskıcı uygulamaları sıradanlaştırmak için çıkarıldığını düşünebiliriz. Server İskit'e göre – Takrir-i Sükun'a gönderme yaparak, “inkılap”ların korunması amacıyla zaman zaman bazı önlemler almak zorunda kalındığını kendisi belirttiği halde– Cumhuriyet tarihi boyunca sansür uygulanmamıştır.⁶ Bu önlemlerin nedenleri, Mustafa Kemal'in *Nutuk* kitabında uzun uzun anlatılmıştır.⁷ Haziran 1934'te Matbuat Umum Müdürlüğü'nün görevlerinde değişiklik yapıldı ve Matbuat Umum Müdürlüğü Teşkilatına ve Vazifelerine Dair Kanun'da, Türkiye'nin içinde ve dışında yayınlar üzerinde denetim uygulanmasını amaçlayan bu görevler ayrıntılarıyla belirtildi.⁸

Basın üzerindeki sıkı takip koşullarında *Aztarar*'la ilgili yukarıda anlatılan olay hiç de şaşırtıcı gelmiyor. Benzer bir biçimde, *Hay gın* [Ermeni Kadın] 1930'ların başında yasaklanmış, ama bugüne kadar yasaklamanın nedenleri asla açıklanmamıştır.⁹ Bazı Türkçe gazeteler

- 5 Mustafa Yılmaz ve Yasemin Doğaner, “Demokrat Parti Döneminde Bakanlar Kurulu ile Yasaklanan Yayınlar”, *Kebikeç*, 22 (2006), s. 151-204. Ayrıca bkz. Mustafa Yılmaz, “Cumhuriyet Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1923-45”, *Kebikeç*, 6 (1998), s. 53-80, ve Yasemin Doğaner ile birlikte, “1961-63 Yılları Arasında Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar”, *Atatürk Yolu*, (2006), s. 247-299.
- 6 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (İstanbul: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943), s. 205.
- 7 *age*, s. 249.
- 8 Kanunun tam metni için bkz. www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc013/kanuntbmmc013/kanuntbmmc01302444.pdf (erişim 8 Eylül 2018).
- 9 Bkz. Melissa Bilal ve Lerna Ekmekçioğlu, *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006).

ve dergilerin yanı sıra, son sayısı sıkıyönetim ilanından hemen önce, 15 Aralık 1946'da yayımlanan *Nor or*'un başına gelenler de farklı değildi.¹⁰ Bildiğim kadarıyla *Nor or* o dönemde Türkçe dışındaki bir dilde yayımlanan ve tamamen yasaklanan tek gazeteydi.

Cumhuriyet yıllarında, sıkıyönetim tarafından olmasa da, bazı Rumca gazeteler de kapatıldı.¹¹ Mustafa Yılmaz 1923-1945 yılları arasında Bakanlar Kurulu kararıyla 144 yayının yasaklandığını belirtiyor.¹² Gazeteler, dergiler, kitaplar, Bakanlar Kurulu kararı ve Cumhurbaşkanı İnönü'nün onayı ile yasaklanabiliyordu. Örneğin, diaspora Ermenileri için Yerevan'da yayımlanan *Sovedagan Hayasdan* [Sovyet Ermenistanı] adlı dergi ile Fransa'da basılan bir fotoğraf kitabı 1920-1945 *Soviet Armenia*, 1949'da yasaklandı. Bu yayınların Türkiye'ye girmesi üzerine konulan yasak, Türkiye'de mevcut sayılarının bulundurulmasını da kapsıyordu.¹³ Aynı şey Sofya'da Masis Publishing House tarafından 1937-1938 ve 1941 yıllarında basılan Kevork Mesrop'un kitabı *Mufasssal Ermeni Tarihi* için de söz konusuydu.¹⁴ Yasaklama emri Temmuz 1944'te yürürlüğe girdi.¹⁵ Mevcut kopyaların ne şekilde toplatıldığı konusunda arşivlerde bilgi yok, ancak Mihran Dabağ ile yaptığım sözlü tarih görüşmesi kitap yasaklarının uygulaması hakkında fikir veriyor:

Ermenice kitapları okulda saklama hakkımız yoktu. Yani 1923'ten önce ve Türkiye'nin dışında basılan kitapları saklama imkânı yoktu. İdare heyeti bunları nereye saklayacağını bilmiyordu. Önce götürüldü, Surp Haç Kilisesi'nin çanında saklandı, yukarı çıkardılar, çan kulesinin içine sakladılar. Sonra kilise idare heyeti korkmaya başladı.

10 *Nor or*, *Yığın*, *Gün*, *Ses*, *Sendika* ve *Dost* 16 Aralık 1946'da yasaklandı. www.tarihtebugun.org/tarihte_bu_sene/1946-senesi-yasananlar.html ve https://www.tarihtebugun.org/tarihte_bu_ay/16-aralik.html (erişim 6 Eylül 2018).

11 Bkz. Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, s. 168.

12 Mustafa Yılmaz, www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/ysk.htm#_ftn211 (erişim 2 Ekim 2018).

13 BCA, 030.18.01.02.118.100.18.

14 Vartan Matiossian, kitabın 1934'te yayımlanan *Ermeni Tarihi* olması gerektiğine dikkatimi çekti. Dolayısıyla tam olarak hangi yayının yasaklandığı konusunda tereddütlüyüm.

15 BCA, 030.18.02.105.47.6.

Oradan aldılar, getirdiler yine okula. Okul müdürlüğü tekrar korkuya kapıldı. En sonunda ne yapılacağını bilmediklerini için yaktılar. [B]izim Tıbrebank'ın kaloriferine o kitapların nasıl atılıp yakıldığı bugüne kadar gözümün önünden gitmiyor. O an, o kitapları yaktıkları zaman kalorifer kazanının önünde bulunuyordum. Okulda Ermenice kitap bulundurma hakkımız yoktu. Yani 1923'ten önce Türkiye'de ve dışarıda basılmış kitapları bulundurmamız imkânsızdı. Patriğin kütüphanesi de Tıbrebank'a getirilecekti, öyle vasiyet etmişti, ama bu sebepten getirilemedi.¹⁶

Yayın yasaklarının kitap yakma ile birleştiği bir başka vakayı da A. K. anlatıyor:

9. sınıfta Ermenice kütüphaneyi üstlendim. [...] O kütüphanede Hınçak partisinin tüzüğünü buldum. 1967'de M. geldiğinde İstanbul'da Hagop Aprahamyan Matbaası vardı. Bu adamın matbaası kapandı, Öğretmenler Birliği'ne verildi. Bir de kitabevi varmış. İki kamyon kitap geldi Tıbrebank'a. Kitapları biz getirdik. O kitapları yakarak bizim çamaşırlar yıkandı. Ama evvelinde kitaplar elden geçti, M. ve K. İ. oturup kitapları kontrol ettiler. Türkiye'de yasak olup olmamasına bakarak ayırdılar. Büyük bir kısmı *Badriarkaran*'a [Patrikhane] gitti. Bir kısmı da atıldı.¹⁷

Yukarıdaki vakalarda kitaplar, okulun ve diğer kurumların nasıl çözeceklerini bilemediği bir "sorun" haline gelmiş, çözüm tamamen yok etmede bulunmuştur. Bu aslında kendi kendini, kendi tarihini yok etme, cemaatin inkâr habitusunun parçası olmak zorunda bırakılmasına, suç ortağı olmaya zorlanmasına bir başka çarpıcı örnektir.

Yasak, Matbuat Kanunu'nun 51. Maddesi kapsamında yürürlüğe konulmuş,¹⁸ Paris'teki Ermeni yayınları 1928-1934 arasında yasaklanmıştır. Bunlar Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (EDF) gazete-

16 Mihran Dabağ, sözlü tarih görüşmesi, 27 Ocak 2015, Konstanz. Ayrıca bkz. Talin Suciyan, "Dört Nesil: Kurtarılmayan Son", *Toplum Bilim*, sayı 132 (2015), s. 132-149.

17 A. K., sözlü tarih görüşmesi, Berlin, 2009.

18 1881 sayılı, 1931 tarihli Matbuat Kanunu, Madde 51: "Yabancı bir memlekette çıkan bir gazete veya mecmuanın Türkiye'ye sokulması ve dağıtılması İcra Vekilleri Heyeti Kararı ile menolunabilir."

si *Haraç*¹⁹ [İleri] (1928), Simon Vratzyan'ın kitabı *Hayasdani hanrabadutyun*²⁰ (Ermenistan Sabık Cumhuriyetinin Tarihçesi, [sic] 1928; yasak tarihi 1934) ve EDF'nin merkez yayın organı *Troşag*'dı²¹ [Bayrak] (1934). İstanbul'da yayımlanan Ermenice gazeteler (*Nor lur*, *Arev* ve *Jamanak*) ile Rumca gazete *Apoyevmatini* hükümet hakkında olumsuz görüş yayımladıkları gerekçesiyle 7 Ağustos 1938'de yasaklandı.²² Yasak kararında bu yayınların "muzır" (zararlı) yazılar içerdiği belirtiliyordu. Yalnızca *Troşag*'ın yasaklanma kararında "mahrem" (gizli) ibaresini görüyoruz. Türkiye'de yasaklanan yayınlar arasında 1931'de *Haraç* (Paris), *Aztag* [Faktör] (Beirut), *Nor or* (Atina), *Husaper* [Ümit Verici] (Kahire) ve *Mşag*²³ [Çiftçi] (Fresno); 1933'te *Hayrenik*²⁴ [Vatan] (Boston), 1933'te *Mardgots*²⁵ [Tabya] (Paris); 1934'te *Aramaxt*²⁶ [Ahura Mazda/Zeus] (Atina), *Baykar*²⁷ [Mücadele] (Boston) ve 1936'da *Arev*²⁸ [Güneş] (Kahire) bulunuyordu. Ermeni basınına ilişkin hazırlanan raporda, *Baykar*'da 1930'da yayımlanan Serbest Fırka hakkındaki bir haberin Türkçe çevirisine de yer verilmişti.²⁹

Başbakanlık Arşivleri'ndeki belgelere göre, 1937'de *Aztarar* gazetesine, devletin iç ve dış politikalarına yönelik tehdit oluşturduğu gerekçesiyle geçici bir yayın yasağı getirilmiş.³⁰ Ermeni basınının yanı sıra, 1935'te Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* romanı örneğinde gördüğümüz gibi,³¹ Ermenilerle, özellikle de soykırımla ilgili yayınlar da yasaklanmıştı. Hükümet ayrıca zaman zaman bazı yazılar-

19 BCA, 030.18.01.02.1.1.14. Aslında *Haraç*'ı yayımlayan Şavarş Misakyan'dı, dolayısıyla bir şahıs yayınıydı, ama EDF çizgisindeydi.

20 BCA, 030.18.01.02.45.35.4.

21 BCA, 030.18.01.02.44.25.15. Aslında *Troşag*'ın yayınına 1933'te son verilmişti.

22 BCA, 030.18.05.84.73.12.

23 BCA, 030.18.01.02.25.2.19.

24 BCA, 030.18.01.02.35.30.3.

25 BCA, 030.18.01.02.36.33.6.

26 BCA, 030.18.01.02.50.89.17.

27 BCA, 030.18.01.02.49.77.15.

28 BCA, 030.18.01.01.61.10.15.

29 BCA, 030.10.108.712.17.

30 BCA, 030.18.01.02.71.69.

31 BCA, 030.18.01.02.51.32.

la ilgili bilgilendirilmekteydi. Örneğin, 1937’de *The Truth* dergisinde ve *Haraç*’ta yayımlanan Dersim’le ilgili yazılar üzerine hazırlanan bir rapora, her iki yazının, *Arev*’den (Kahire) kısa bir haberle birlikte, Türkçe çevirisi eklenmiş.³² İzmir’deki Amerikan kolejinden mezun olduğu bilinen Marie S. Banker’in yazdığı ve Chicago’da yayımlanan *Sevgili Ermenistan*³³ kitabı zararlı içerik gerekçesiyle 1937’de yasaklandı.³⁴ Beyrut’ta Ermenice yayımlanan Muşeg Seropyan’ın Ermenice kitabı *Ermeni Sorunu* da 1939’da yasaklandı.³⁵ Ermeni basını bu kadar yakından takip edilmesi, hatta yurtdışındaki yayınları takip edip yasaklı yayınlar listeleri hazırlatılması devletin inkârı ne kadar sistematik bir şekilde uyguladığının göstergesi olarak anlaşılmalıdır.

Özel ilgiyi hak eden bir nokta da, İstanbul’daki Başbakanlık Arşivleri’nde bulduğum konuyla ilgili devlet raporlarında Ermenice gazete, dergi yazılarının çevirilerinin kim tarafından yapıldığı. Belgelerin çoğunda çevirmen adı yok. Çevirinin sonunda görülen “*Ermenice tercümanı*” ibaresi de çeviriyi kimin yaptığı konusunda bir bilgi vermiyor. *Nor lür* ve *Arevelk*’te, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi’nde Atatürk Pavyonu’nun yapımına ilişkin haberlerin çevirmeninin Halit Gökmen (1937) olduğu belirtilmiş.³⁶ Bazı belgelerin çevirmeni olarak da, *Marmara*’nın genel yayın yönetmeni Suren Şamlıyan’ın hakkında iki yazı yazdığı Mithat Akdora’nın adını görüyoruz.³⁷ Şamlıyan’ın ilk yazısına göre Üsküdarlı olan Akdora, 1945’te kapatılan Garabedian Ermeni Okulu’nda okumuş. Şamlıyan, kusursuz bir Ermeniceye sahip olan Akdora’nın, düzenli olarak çeviri işi yapmadığını, Ermeni yazarların biyografilerine ve Ermeni toplumuna ilişkin bilgilere

32 BCA, 030.10.111.745.11.

33 Marie Sarrafian Banker’in *My Beloved Armenia: A Thrilling Testimony* kitabı da ilk kez 1936’da yayımlanmış, birkaç yeni baskısı yapılmıştır.

34 BCA, 030.18.01.02.79.82.14.

35 BCA, 030.18.01.02.86.40.18. Episkopos Muşeg Seropyan 1909’da Adana’nın din görevlisiydi.

36 BCA, 30.10.109.720.12. Bu kişi hakkında bilgi bulamadım. Belge Başbakanlığa ve Hariciye Vekaleti’ne sunulmuş.

37 “Ankarayı meç Hay lezvi pdzakhtir başdonadar mı” [Ankara’da Titiz Bir Ermeni Dili Görevlisi], *Marmara*, sayı 1066, 12 Ekim 1945 ve sayı 1067, 13 Ekim 1945.

meraklı olduğunu yazıyor. Akdora, Vedat Nedim Tör'ün Matbuat Umum Müdürlüğü döneminde "Ermeni Masası"nın başındaydı.³⁸ Tör, komünistlere yönelik 1927 tevkifatı sırasında tutuklanmış, daha sonra 1932'de *Kadro* dergisinin kurucuları arasında yer almıştı.

İskit'e göre Tör, Matbuat Umum Müdürlüğü'ne atanınca *Kadro* dergisini kapatmış, bu arada, dergideki çalışma arkadaşları da çeşitli devlet görevlerine getirilmişti.³⁹ 1929-1931 yıllarında Hariciye Vekaleti'ne bağlı olan Matbuat Umum Müdürlüğü, sonradan Dahiliye Vekaleti bünyesine alındı.⁴⁰ 1933-1937'deki Umum Müdürlük görevinden sonra Tör, Ankara Radyosu'nun başına getirildi (1938-1943).⁴¹ Türkiye'nin kültür politikalarında önemli bir rol oynadı ve on yıllarca Yapı Kredi ve Akbank'ın kültür ve sanat çalışmalarında sanat danışmanı olarak görev yaptı. Tanınmış bir dışişleri diplomatı olan Selim Rauf Sarper de 1940-1944 yılları arasında Matbuat Umum Müdürlüğü görevini yürüttü.

Sarper imzalı, Mithat Akdora tarafından çevirisi yapılarak Mart 1944'te Başbakan'a sunulan bir raporda, özel şahısların yayımladığı salnamelerden biri olan *Halk Salmesi*'ndeki bir yazı konu ediliyor. Rapor, yazıda Rumca gazete *Metapolitefsis*'in genel yayın yönetmeni Papadopoulos'un, Varlık Vergisi borçlarını ödemek üzere çalışma kamplarına gönderilenlerin durumlarını görüşmek üzere Başbakan'dan özel bir randevu isteme cesaretini gösterdiğinin belirtildiğine dikkat çekiyor. Yazıda, Ahmet Emin Yalman'ın da kamptakilerin "elim durumları"nı yazması nedeniyle Papadopoulos'un cesaretini övdüğü belirtilmiş. Raporda yazıya ilişkin altı çizilen üçüncü bir konu da, çalışma kampına gönderilenlere, kampa gidişleri sırasında yolda

38 Abdullah Muradoğlu, yarin1ist.tripod.com/mayis/34.htm (erişim 24 Eylül 2018).

39 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat*, s. 271. *Kadro* dergisinin kapatılmasıyla ilgili tartışma için bkz. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/26092> (erişim 2 Ekim 2018).

40 age.

41 Vedat Nedim Tör (İstanbul 1897-1985) Harbiye Nezareti Müsteşarlık Başkâtibi Nedim Bey'in oğludur. Bkz. *Türkiye'de Matbuat*, s. 271-272, ayrıca Tör'ün anıları: Vedat Nedim Tör, *Yıllar Böyle Geçti* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976).

hakaret eden aynı insanların, dönüş yolunda onlara iyi davrandıklarının belirtilmesi olmuş. Bu yazıyla ilgili raporun sonunda yer alan “münderecat arasında başkaca zararlı bir cihet görülmemiştir” şeklindeki tespitten, yukarıda yazılanların hepsinin “zararlı” görüldüğünü anlamış oluyoruz.⁴²

Yasaklar sonraki yıllarda da devam etti. 1959’da hazırlanan bir listede 1958, 1954 ve 1946 yıllarında yayımlanmış üç Ermenice kitabı görüyoruz; ayrıca “Arapça ve Rumca kitaplar, dergiler ve gazeteler” listesinde bulunan iki yayın da Vahe Hayg’ın *Hayreni Dzkhan* / “Anavatandan tüten baca dumanı” (sic,⁴³ Boston’da Baykar yayınevi tarafından 1946’da, Goçnag Yayınevi tarafından 1952 yılında yayımlanmıştır)⁴⁴ ve *Ermenistan Güneşi* / *The Sun of Armenia* (1958’de Hmayak Intoyan tarafından yayımlanmıştır) kitaplarıdır. Kitapların hepsi de ABD’de yayımlanmıştır.⁴⁵ Devlet bu türden raporlar hazırlatmaya devam etti.⁴⁶ Matbuat Umum Müdürü sıfatıyla Ermeni basınına izleyip raporlamanın Hariciye Nezareti’nde iyi bir kariyerin önünü açtığı görülüyor. Nitekim 1946’da Matbuat Umum Müdürü olan Nedim Veysel İlkin, 1957’de büyükelçiliğe atanmıştır.⁴⁷

Başbakanlık Arşivleri’nde rastladığım 1944 yılına ait bir diğer dikkat çekici belge de, izleme işinin çok katmanlı olduğunu ve aslında Ermenilerin ve Ermenilerle ilişki halinde olanların da yakından

42 BCA, 30.10. 86.570.5; *Halk Salmesi* A. Abrahamyan’da basılmıştır.

43 Vahe Hayg’ın kitabının başlığı Türkçeye “Anavatanın Bacası” şeklinde çevrilebilir. Belgede kullanılan Türkçe başlık sözü gereksiz yere uzatmış görünüyor. Kitap, Kharpert (Harpur) doğumlu bir hayatta kalan, Amerikalı Ermeni Vahe Hayg’ın (1900-1983) kısa öykülerinin beş ciltlik bir derlemesinden oluşuyor. Vahe Hayg aynı zamanda *Kharpert yev anor vosgeğen taşdı* kitabının da editörüydü. Bkz. Giriş, dipnot 46.

44 Bu kitap ve ciltleri hakkında bilgi için bkz. https://opacplus.bsb-muenchen.de/metaopac/singleHit.do?methodToCall=showHit&curPos=3&identifier=100_SOLR_SERVER_569965601 (erişim 10 Ağustos 2018).

45 BCA, 030.18.01.151.69.19.

46 BCA, Dosya No. 52–117 1730, 1973. Belgede İran’da yayımlanan *Katliam-ı Ermeniyen* kitabının yanı sıra Batı Almanya’da yayımlanan iki kitabın da adları geçiyor.

47 Belgeye şuradan ulaşılabilir: <http://rabat.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChief-History> (erişim 24 Eylül 2018).

takip edildiğini gösteriyor. Türk Silahları Kuvvetleri'nde muhasebeci olarak görev alan Sabri Karayalçın, Ermeni bir kadınla birlikte yaşadığı için işinden çıkarılır; buradan ordu mensuplarının Ermenilerle ilişki kurmasının yasak olduğunu anlıyoruz.⁴⁸ Ancak asıl önemli olan, Karayalçın'ın ordudan ihraç kararının Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Başbakan Şükrü Saracoğlu tarafından imzalanmış olması, bunun da devletin genel olarak Ermenilere ilişkin tutumunun bir kanıtı olmasıdır. Devletin en üst düzey temsilcisinin, eğer Ermeni bir hayat arkadaşı olmasaydı, hiçbir zaman varlığından haberdar olmayacağı sıradan bir ordu mensubunun bu durumu hakkında bilgilendirilmesi ve bu kişinin görevden uzaklaştırılmasını onaylaması gerekiyordu.

Başbakanlık Arşivleri'nde Ermeni basınına ilişkin çeşitli raporlar bulunuyor. Bunlardan biri de Zaven Biberyan'ın, raporda "Tarihten İşaretler" olarak Türkçeye çevrilen, "Badmagan nışmarnner" başlıklı yazısının⁴⁹ *Nor lur*'da yayımlanmasının ardından, 1 Şubat 1946'da hazırlanmış.⁵⁰ Biberyan'ın yazıları, 5 Ocak 1946'da yayımlanan "Al gı pave" yazısından sonra çok sıkı takip altına alınmış olmalı ki, ilkin gerek *Nor or* gerek (daha sonra) *Nor lur* gazeteleri üzerine çok uzun raporlar hazırlamış. "Badmagan nışmarnner"de Biberyan, Ermeni tarihinin kısa bir özetini verdikten sonra, tıpkı bir Yahudi sorunu olduğu gibi, Ermeni nüfusunun yarısının anayurtlarından uzakta yaşadığı için, bir de Ermeni sorunu olduğunu anlatıyor ve Sovyet Ermenistanı'na göçü destekliyor,⁵¹ böylece II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından Yahudilerle Ermeniler arasında bir paralellik kurmuş oluyordu. Bu durumda rapor, yazının Türkçe çevirisini sunmanın yanı sıra, Biberyan'ın Sovyet Ermenistanı'na göçü desteklediğinin altını çiziyor ve gazetenin bazı belirli çıkarların hizmetinde ve Sovyet Ermenistanı ile dayanışma içinde olduğunu belirtiyor.⁵² Rapor şöyle bir saptamada da bulunmuş:

48 BCA, 030.11.165.2.15.

49 *Nor lur*, 22 Ocak 1946, Sayı 100.

50 BCA, 030.01.101.623.4.

51 *age*.

52 BCA, 030.01.101.623.4.

Bu gazetenin sahibi Vahan Toşigyan yaşlı ve hastalıklı bir adamdır. Türk dostu olmamakla beraber, 30 seneden fazla olan gazetecilik hayatı sırasında taşkınca bir hareketi görülmemiştir. Tab'an [yaradılışı itibarıyla] menfidir ve karakteri de zayıftır. Son zamanlarda pek ziyade düşkün ve maddi durumu çok bozuktur. [...] Şimdiye kadar herhangi bir parti ve cereyana alet etmediği gazetesini son zamanlardaki durumunun sevkiyle ve fazlaca bir menfaat elde etmek suretiyle bu yolda istismara kalkışması mümkündür.⁵³

Yirmi sayfalık, 2 Nisan 1946'da sunulan ikinci bir raporun dört bölümünün ilkinde, 9 Şubat 1946'ta, *Nor or* başyazısının (bir başyazı dizisinin üçüncüsü) çevirisi verilmiş. Başyazılar dizisinin ilki, Cumhuriyet elitinin Ermenilere verdiği sözlerin ne derece yerine getirildiği üzerine bir değerlendirme.⁵⁴ İkinci ve üçüncü başyazı eşitlik ilkesini tartışıyor.⁵⁵ Ermeniceden Türkçeye çeviri yapan kişinin bu diziden belirli bir yazıyı seçmiş olması rastlantı değil. Şöyle ki, ilk yazı eşit yurttaşlık beklentileri ve vaatlerinin yerine getirildiğini az çok doğrularken, ikincisi Cumhuriyet anayasasının ve eşitlik ilkesinin yararları, gençliğin I. Dünya Savaşı'ndaki trajik olaylara dair herhangi bir farkındalığının olmaması ve Türk halkıyla kardeşlik namına ırk ya da din temelli bir ayrımcılığa karşı olduğu üzerine eğiliyor.⁵⁶ Bu dizinin üçüncü yazısı ise, üst düzey devlet politikalarındaki, Varlık Vergisi ve orduda gayrimüslimlerin eşitsiz muamele görmesini de içeren, Ermenilere yönelik ayrımcılık üzerinde özellikle duruyor. Yazar orduda Ermeni erkeklerin, Türk üniversitelerinden mezun olmalarına rağmen rütbeli subay olamamalarının altını çiziyor. Yirmi Kura Askerlik konusuyla ilgili olarak da, askere alınan genç gayrimüslim erkeklere doğru dürüst üniforma bile verilmediğini, yol inşaatında amele olarak çalıştırıldıklarını ve zorla taş taşıttırıldıklarını, Varlık Vergisi'nin özellikle gayrimüslim yurttaşları zor durumda bırakan özel bir vergi olduğunu anlatıyor. Son olarak başyazıda,

53 age.

54 *Nor or*, sayı 27, 19 Ocak 1946.

55 *Nor or*, sayı 29, 2 Şubat 1946 ve *Nor or*, sayı 30, 9 Şubat 1946.

56 age.

Marmara'da yayımlanan "Siretsek hayeri!"⁵⁷ [Ermenileri Sevin!] başlıklı yazıya göndermede bulunarak, "Seviyoruz ve seviliyoruz... Bu bir YALAN. Sevmek ve seilmek için her iki tarafın da eşit zeminde olmaları gerekir," deniyor.⁵⁸ Yazı bir manifestoyla bitiyor:

Bir toplumda [...] "üsttekiler" ve "alttakiler" olduğu sürece, bunlar her zaman birbirlerinin karşısında olacaklardır. Üsttekiler, altların da olanlara tepeden bakacak, alttakiler ise üstlerine kuşkuyla yaklaşacaklardır. Buna son vermek için eşitliğe ihtiyacımız var. Eşitlik bir lütuf olarak görülemez, eşitlik bir "hak"tır.⁵⁹

Dolayısıyla dizinin üçüncü yazısı, en dobra ve ısrarcı olanıydı. Kardeşlik ve dostluk temalarını işleyen ilk iki yazı üçüncüsü kadar ilgiye mazhar olamamıştı.

Aynı dosyada 21 Şubat 1946'da hazırlanmış, *Nor lur* ve *Nor or* hakkında bir rapor da yer alıyor. *Nor lur*'la ilgili olarak çevirmen Zaven Biberyan'ın adı ve onun "Sovyetler Birliği'ni açıkça öven" yazıları anılıyor, *Nor or* ise "başlığı dahi kıvılcıklı renkli olan" gazete sözleriyle tarif ediliyor.⁶⁰ Çevirmen, yazılarında Şavarş adını kullanan, "zabıtamızca komünist olarak tanınmış eşhastan (kişilerden)" olan ve "İstanbul Hukuk Fakültesi mezunu" Aram Pehlivanyan hakkında hükümeti bilgilendiriyor, gazete çalışanlarının ve katkıda bulunanların çoğunlukla komünist olduğunu belirtiyor. Aynı raporda çevirmen, Marmara'nın da Sovyet propagandası yaptığının altını çiziyor. Raporun üçüncü bölümünde, 2 Şubat 1946 tarihli *Nor lur*'un yine göç konusunda yayımladığı bir haberin çevirisi yer alıyor. Haberde okurlar göç işlemleriyle ilgili olarak nereye başvuracakları konusunda bilgilendiriliyor ve Yerevan, Nalbandyan Caddesi 18 şeklinde bir adres veriliyor. Çevirmen, yine Mithat Akdora, yazıda adres verilmesini, gazetenin özel istihbarat kaynaklarına sahip olduğunun, dolayısıyla çeşitli bağlantılarının olduğunun ve yerine getirmesi gereken bir misyonunun bulunduğunun kanıtı olarak sunuyor.⁶¹ Nedim Veysel

57 V. Bartevyan, "Siretsek hayeri", *Marmara*, sayı 1153, 7 Ocak 1946.

58 age.

59 age.

60 BCA, 030.01.101.623.6.

61 BCA, 030.01.101.623.6.

İlkin tarafından imzalanmış raporun dördüncü bölümüne, bir gazete okurunun gönderdiği ve 19 Mart 1946'da *Nor lur*'un yayımladığı, Zaven Biberyan'ın muhalif yazılarını protesto etmek için gazeteyi, "Nor lur'a karşı müthiş bir kin besleyen Ermeniler" ile birlikte üniversite öğrencileri tarafından basmakla tehdit eden mektup dahil edilmiş.⁶² Mektupta Aralık 1945'te *Tan* matbaasının basılması da örnek olarak gösterilmiş. *Nor lur*'un başyazısı, okurlarını bu tehdit mektubu hakkında bilgilendiriyor, "üniversite öğrencilerinin tıpkı *Tan* matbaasını tahrip ettikleri gibi, aynı şeyi *Nor lur* matbaasına da yapabilecekleri"ni bildiriyordu.⁶³

Yine aynı dosyada, Ermenice çevirmenin 15 Mart 1946 tarihli, *Nor lur*'da yayımlanan başyazıları yakından inceleyen ek bir rapor hazırladığı görülüyor. Birinci olarak gazetenin "yabancı bir devletin (Sovyetler Birliği) propagandasını" yürüttüğü, ikinci olarak da, "komünist ideoloji ve görüşünü yaymaya matuf neşriyat" yaptığı belirtiliyor.⁶⁴ Zaven Biberyan'ın 19 Şubat ile 9 Mart 1946 arasında yayımlanan yazılarının hepsinin Sovyet yanlısı olduğu tespit edilmiş. Rapora ayrıca Biberyan'ın 19 Şubat 1945 tarihli *Nor lur*'da yayımlanan yazısının Türkçe çevirisi konulmuş. Bir yandan da 19 ve 23 Şubat 1946 tarihli sayıların içeriği üzerine bilgiler verilerek "gazetenin tandansı" belirlenmiş. Raporun son paragrafında İstanbul'da yayımlanan Ermenice gazeteler arasındaki iç tartışmalar anlatılıyor. Marmara, Ermeni gazetelerinin tirajlarının düşmesine neden olan *Nor lur*'dan şikâyet etmekte, Türklüğe olan sadakatiyle bilinen *Jamanak*'ın tirajı ise gayet iyi bir çizgiyi sürdürmektedir.⁶⁵

Raporun son bölümü Ares'in⁶⁶ "İki Dünya Arasındaki Mücadele" başlıklı yazısını konu alıyor. Yazıda, Sovyet ve Anglosakson gerilimi bağlamında dünya siyasi konjonktürü tartışılmış. Biberyan'ın 19 ve 23 Şubat tarihli "Kapitalizm İnsanlığın Felaketidir" başlıklı yazılarından bölümlerin Türkçeleri de ikinci bir ek olarak

62 age.

63 age.

64 age.

65 age.

66 Arşag Ezikyan'ın yazar olarak kullandığı ad. Bkz. Azadyan, *Jamanak: Karasnamya hişadagaran 1908-1948*, s. 209.

rapora dahil edilmiş. Başbakan'a 9 Ağustos 1946'da sunulan on iki sayfalık bir başka rapor da İstanbul'daki Ermeni basınına genel bir bakış sunuyor ve *Jamanak*, *Marmara*, *Nor lur* ve *Nor or* hakkında ayrı ayrı yorumlarda bulunuyor.⁶⁷ Burada rapor için en önemli kriterin, gazetede dünyadaki diğer Ermeni topluluklarından haberlerin ya da yorumların yayımlanıp yayımlanmaması olduğunu görüyoruz. Bu tür yazı ya da haberlerin bulunmaması tercih sebebidir. Raporu hazırlayan –bu kişi yine Mithat Akdora'dır– *Jamanak* ile *Marmara* arasında bu konuda dikkate değer bir fark görmektedir. *Jamanak* yurtdışındaki Ermeni toplumları ve faaliyetlerine çok az yer ayırırken, *Marmara* Türkiye dışındaki Ermeni hayatına ilişkin düzenli ve görünürlüğü yüksek haberler vermektedir. Dahası *Marmara* Ermeni kültürünü yaymaya özel bir önem vermekte ve Ermeni gençlerinin günlük hayatlarında kültürleriyle bağlantı içinde olmasının önemi üzerine yazılar yayımlamaktadır.⁶⁸ Akdora'ya göre *Jamanak* CHP, *Marmara* Sovyet Ermenistanı yanlısıdır. *Jamanak* CHP yanlısı gazetelerden haberler aktarır ve okuyucularını Türkiye'nin iç siyaseti konusunda bilgilendirirken *Marmara*'nın referans noktaları muhalefet gazeteleridir. Ayrıca rapor, *Marmara*'nın Osmanlı Meclisi'nin Ermeni mebusları üyeleri Vartkes (Serengülyan) ve Krikor Zohrab hakkında bir yazı yayımladığına, yazıda Zohrab'ın basın özgürlüğü konusunda düşünceleri ve bu konuda Matbuat Cemiyeti Başkanı Hüseyin Cahit Yalçın'la tartışmalarının anlatıldığına da dikkat çekiyor.⁶⁹ Rapora göre *Nor lur*, Ermeni cemaatinin yönetim organı gibi davranmakta, çoğunlukla Ermenilere ilişkin haberler yayımlamakta ve Sovyet Ermenistanı yanlısı bir tutum sergilemektedir. Akdora, bu raporunda da *Nor lur*'un Sovyet yöneticilerinden gelen özel emirler

67 BCA, 030.10.87.573.6.

68 age.

69 Prof. A. Nargizyan, "Araçın demokratneri yev Hay yerespokhanneru teri Osmanyen khorhrtaranin meç" [İlk Demokratlar ve Osmanlı Meclisi'nde Ermeni Mebusların Rolü], *Marmara*, sayı 1322-1325, 2-5 Temmuz 1946. Prof. A. Nargizyan, Suren Şamlıyan'ın yazılarında kullandığı müstear adlardan biriydi. Bu yazı dizisi, 19. yüzyıl ve Osmanlı'nın son döneminde basının genel bir resmini çiziyor ve Ermenilerin Osmanlı devleti ve toplumuna yaptıkları katkı hakkında ayrıntılı bilgi veriyor.

doğrultusunda hareket ettiğine ilişkin yorumlarını tekrarlıyor. Daha önceki rapordan da anlaşılacağı üzere *Nor or*’un hükümet karşıtı haberler ve yazılar yayımlayarak komünizm propagandası yaptığı düşünülüyordu. Raporda, ilginç bir şekilde, *Nor or*’un başyazısında geçen “Gazetemiz [...] bir fikir mücadelesinin gazetesidir” cümlesinin altı çiziliyor. Ayrıca Zaven Biberyan’ın köylülerin sefaleti ve yoksulluğundan bahseden ve “Halk partisinin işlediği tarihi hatayı ancak sosyalizm tamir ve telafi edebilir” (sosyalizm sözcüğünün altı çizili) cümlesini de içeren yazılarının çevirileri de rapora eklenmiş.⁷⁰

İkinci raporun *Nor lur* ve *Nor or*’u ele alması, devletin öncelikle-rinin ne olduğunu büyük bir açıklıkla ortaya koyuyor. Devlet politikalarına yönelik eleştiri (gayrimüslimlere karşı eşitsiz uygulamalar, Yirmi Kura Askerlik, Varlık Vergisi), komünizm ve Sovyet Ermenistanı’na göç konularını tartışmak tehdit olarak görülmektedir. Yirmi Kura Askerlik ve Varlık Vergisi gibi devlet politikaları hakkında yazı yazmak yalnızca arzu edilmeyen bir şey değildi, devlete rapor hazırlanmasını da gerektiriyordu. Sadakatsizlik bu raporlarda öne çıkarılan konulardandı. Bu tür yazı ve haberleri yayımlayan gazeteler yabancı devletlerin propagandasını yapmak ya da belirli misyonlara hizmet etmekle suçlanmaktaydı.

Daha geniş kapsamlı olan üçüncü rapora tüm Ermeni basını dahil edilmiş. Aynı ayrı her gazete hakkında verilen bilgilere, haber ve yazıların Türkçe çevirileri eklenmiş. Burada en önemli ölçüt, bir Ermeni gazetesinin, diaspora Ermenilerinin yaşamları ve örgütlenmeleri hakkında haber ya da yazı yayımlamak suretiyle kendini “Ermeni dünyası”nın bir parçası olarak görüp görmediğidir. İnkâr konusundaki tutum, başka bir deyişle, gazetenin Varlık Vergisi ve Yirmi Kura Askerlik benzeri devlet politikalarını okuyucularına hatırlatıp hatırlatmadığı ise ikinci önemli kriterdir. Üçüncü kriter de, komünizm ve Sovyet Ermenistanı’ndan yana olup olmamaktır. Bu konu, siyasi konjonktüre göre değişen ölçülerde beşinci kol suçlamaları bağlamında ele alınıyordu. *Marmara* komünist olarak görülüyordu, ancak Ermenistan’a göç haberlerini düzenli bir şekilde

70 BCA, 030.10.87.573.6.

verdiği için makbul değildi.⁷¹ Zaven Biberyan ile Aram Pehlivanyan yakından takip edilen ve 1946'dan sonra da haklarında raporlar düzenlenen iki isimdi.

Devlet raporları, genel yayın yönetmenlerinin kişisel sorunlarının yanı sıra Ermeni cemaatinin iç çatışmaları hakkında da bilgi vermekteydi. Bu raporlarda *Jamanak* ile *Marmara*, *Marmara* ile *Nor lur* arasındaki rekabetten de söz ediliyordu; ancak *Nor or* ile *Marmara* arasındaki anlaşmazlıklara ilişkin bir belgeye rastlamadım. Oysa *Nor or*'da *Marmara*'yı ve Suren Şamliyan'ı hedef alan en az iki açık mektup yayımlanmıştı. Bunlardan Ekim 1945 başında yayımlanan ilkinde⁷² Şamliyan'ın 2 Ekim 1945'te Başbakan'a yapacağı ziyaret için Ankara'ya giderken *Nor or*'un bürosuna uğradığı ve ısrarla topluca *Nor or* sayılarının kopyalarını istediği anlatılıyor. Daha sonra Şamliyan, Ankara ziyaretine ilişkin bir haber ve yazı yayımlayacak, burada Ermeni cemaatinin sorunları üzerinde görüşmeler yaptığını anlatacaktı. *Nor or*'un sayılarını topluca istemesine ilişkin olarak, Şamliyan'ın gazeteye karşı dava açmak amacıyla bu istekte bulunduğunu yazması üzerine, *Nor or* ikinci bir açık mektup yayımladı. Burada, bir yayıncıdan gazetesinin sayılarını toplu halde istemek için ya polis teşkilatı mensubu ya da savcı olmak gerektiği belirtiliyor ve Şamliyan, bunlardan hangisi olduğunu açıklamaya davet ediliyordu.⁷³ *Marmara* ile *Nor or* arasındaki sürtüşme devam etti. Haziran 1946'da *Nor or*, "Mer intertsoğnerun" [Okuyucularımıza] başlıklı bir sütun açarak, Şamliyan'ın *Nor or*'a ve gazeteye katkıda bulunanlara yönelik tacizlerine cevap verdi, onu "uluslararası faşist bir örgütün İstanbul temsilcisi" olmakla suçladı.⁷⁴

Ancak birbirleriyle sorun yaşayanların yalnızca *Nor or* ile *Marmara* olmadığını görüyoruz. *Nor lur*'da yayımlanan başyazılarda Şamliyan'ın aynı dönemde *Nor or*, *Nor lur* ve *Jamanak*'a da saldırdı-

71 *Marmara*, Ermenistan'a göç konusunda çeşitli haberler vermekteydi. Örneğin, Bulgaristan'dan ve Lübnan'dan Ermeni göçüne ilişkin iki uzun yazı yayımlamıştı. (sayı 1379, 28 Ağustos 1946).

72 *Nor or*, sayı 12, 6 Ekim 1945.

73 *Nor or*, sayı 14, 20 Ekim 1945.

74 *Nor or*, sayı 50, 29 Haziran 1946.

ğından bahsediliyor.⁷⁵ Bu yazılara Şamlıyan, Ocak 1946'da Zaven Biberyan'a açıkça saldıran ve onu tehdit eden "İzkuşutyan hraver" [İhtiyat Çağrısı] başlıklı yazıyla cevap verdi.⁷⁶ Yazıda, *Yeni Sabah*'ta yayımlanan, görünürde Boğos Çinili adında, Adapazarı kökenli, Rumelihisarı'nda yaşayan bir Ermeni tarafından yazılmış bir mektuptan bahsediliyordu. *Yeni Sabah*'a göre Çinili'nin görüşleri Türkiye'de Ermenilerin eğilimlerini temsil etmekteydi; Şamlıyan ise yazısında Çinili ve Biberyan'ın kendi görüşlerini tüm cemaate atfettiklerini, bu yüzden de cemaat için "aynı derece zararlı" olduklarını iddia etti.⁷⁷ Buna cevaben Biberyan, Rumelihisarı'nda Boğos Çinili diye birinin oturmadığını, söz konusu mektubun ya *Yeni Sabah*'ın uydurması ya da en iyi ihtimalle bir takma ad olduğunu yazdı.⁷⁸ Biberyan yazısında ayrıca Şamlıyan'ı bir oportünist olmakla suçluyor, onun gibi birinin *Nor or*'un adını bile ağzına alamayacağını belirtip *Nor or*'un tam anlamıyla bir fikir gazetesi olduğunu vurguluyordu.⁷⁹

Editörler, yazarlar ve gazeteler arasındaki sürtüşmeler bu dizi kapsamındaki yazılarda gözle görülür hale gelmişti. Her ne kadar çatışma kişisel gibi görünse de, aslında siyasi ve stratejikti. Şamlıyan'ın hedefi yalnızca *Nor or* değil, aynı zamanda gazetenin siyasi çizgisinin az çok benimsemiş bireylerdi. O dönem *Nor lur*'da yazan Zaven Biberyan *Nor or*'a olan sempatisini hiç saklamadı. Gazetesi dünyadaki Ermenilerin yaşamına ilişkin haberleriyle tanınan Şamlıyan'ın bu şekilde davranmasının ardındaki stratejik nedenler ne olabilir? Şamlıyan devletin *Jamanak*'ı daha çok beğendiğini biliyordu. Böyle bir siyasi bağlamda *Nor lur* ve hatta *Nor or* gibi eleştirel, solcu bir gazeteden şikâyet eden yazılar yayımlamak, devlet görevlilerinin gözünde prestij ve güven kazanmanın bir yolu olarak görünmüş olmalı. Ancak, Şamlıyan'ın esas hedefi *Jamanak*'tı; ne de olsa *Nor or* ve *Nor lur*'la temas halinde olduğu için *Jamanak*'ı itibarsızlaştırmak meşru bir girişimdi. *Marmara* ile diğer gazeteler arasındaki husumet-

75 *Nor lur*, 20, 24 ve 27 Kasım 1945.

76 Suren Şamlıyan, "İzkuşutyan hraver", *Marmara*, 24 Ocak 1946, Sayı 1170.

77 *age*.

78 *age*.

79 *Nor lur*, sayı 102, 29 Ocak 1946.

ten Saracoğlu da haberdardı. Şamlıyan, Ankara'daki aylık basın toplantılarından birinden dönüşünde Saracoğlu'nun kendisine Ermeni gazeteleri arasındaki sürtüşmelerin nedenlerini sorduğunu, kendisinin de bunun kişisel bir durum olduğunu söyleyerek soruyu cevaplamaktan kaçındığını yazdı.⁸⁰ Ancak Şamlıyan'ın çabaları sonuç vermedi. 11 Şubat 1948'de Başbakan'ın özel kalem müdürüne sunulan rapor, Şamlıyan'ın hükümetin takdirini kazanamadığını, *Marmara* Türkiye'deki Ermenilerle, "koloniler", yani diasporadaki Ermeniler arasındaki bağlara odaklanmayı sürdürürken, *Jamanak*'ın hâlâ hükümeti en memnun eden Ermeni gazetesi olmaya devam ettiğini açıkça ortaya koyuyor.⁸¹

Bu arada Türk kamuoyu, 1945'in ortalarından itibaren başka bir dönüm noktası için hazırlanmaktaydı. Tek parti rejiminin otoriter görünümünü ortadan kaldırmak için siyasi sisteme en azından bir partinin daha katılması gerekiyordu. Biberyan'ın, gündemdeki demokrasi ve liberalizm tartışmalarından kaynaklanan naif bir umudu dile getirdiği "Al gı pave" yazısının yayımlandığı gün, Demokrat Parti kuruluşunu ilan etti. Ne var ki bu umutlar, Ermeni aydınlarının başına gelenlerle çelişiyordu. Biberyan yazının yayımlanmasının ardından hapse atıldı.⁸²

İlginç olan, Türkiye'de Ekim 1946'da insan haklarıyla ilgili iki örgüt kurulurken, 20 Ekim 1946'da İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli'de sıkıyönetim ilan edildi ve sıkıyönetim Aralık 1946'da, ardından Mayıs 1947'de iki kez altışar ay uzatıldı.⁸³ Parlamentoda yapılan sıkıyönetime ilişkin görüşmelerin bir kısmı Türkçeye çevrilerek *Marmara*'da yayımlandı. Örneğin, CHP milletvekili Fahri Ecevit, sıkıyönetimin İstanbul için gerekli olduğunu, bu kentin özel ve çeşitlilik barındıran bir demografiye sahip olması nedeniyle düşmanın buraya sızmasının daha kolay olacağını, Anado-

80 *Marmara*, sayı 1153, 7 Ocak 1946.

81 BCA, 030.01.101.626.6.

82 Bkz. <http://www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/zaven-biberyan/83> (erişim 15 Ağustos 2018).

83 Bkz. Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları: İkinci Parti*, s. 311-313; *Marmara*, sayı 1642, 21 Mayıs 1947.

lu'nun da ardından geleceğini anlatıyordu.⁸⁴ Sıkıyönetimin bir altı ay daha uzatılmasının ardından, bir kısmı geçici bir kısmı sürekli olmak üzere bir dizi örgüt ve gazete yasaklandı. *Nor or* sürekli yasaklananlar arasındaydı⁸⁵ ve görülen o ki, bu dönemde kapatılan tek Ermenice, aslına bakılırsa, Türkçe yayımlanmayan tek gazeteydi. *Nor or*'un adalet ve haklar için yürüttüğü sistematik mücadele, Ermeni karşıtı kampanyalara karşı yükselttiği itirazlar ve cemaat için demokratik temsil mekanizmaları talebi, tıpkı yöneticisinin politik tavrı gibi, bu sonuçta önemli bir rol oynamış olmalıydı. Beklendiği gibi editörler Avedis Aliksanyan ve Aram Pehlivanyan da tutuklandı. Yasakların ertesi günü Türkçe gazetelerde, aralarında Ethem İzzet Benice (*Son Telgraf*), Ahmet Emin Yalman (*Vatan*) ve Nadir Nadi'nin (*Cumhuriyet*) de bulunduğu başyazarların *Nor or* editörlerine destek yazıları yayımlandı.⁸⁶ *Nor or* çevresi *Aysor* adlı başka bir gazete kurdu. Yeni gazetenin ilk başyazısında, o sırada tahliye edilen Avedis Aliksanyan, *Nor or*'un yasaklanma nedenlerini kamuoyuna açıklama izninin bile verilmediğini yazdı.⁸⁷

84 *Marmara*, sayı 1478, 5 Aralık 1946.

85 *Marmara*, sayı 1490, 17 Aralık 1946. Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi, aynı çizgideki sendikalar ve bunların gazeteleri *Sendika*, *Ses*, *Gün*, *Yığın* ve *Dost* kapatıldı. Gerici kabul edilen *Yarın* ve *Büyük Doğu* geçici olarak kapatıldı.

86 *Son Telgraf*, *Vatan* ve *Cumhuriyet*, aktaran *Marmara*, 18 Aralık 1946, Sayı 1491.

87 *Aysor*, sayı 1, 19 Temmuz 1947. 16 Mart 1948 tarihli, 1932 sayılı *Marmara*'da serbest bırakılan komünistlere ilişkin bir haber yayımlandı. Tutuklanan Ermenilerin ilk kez adı veriliyordu. Bunlar, Aram Pehlivanyan, Jak İhmalyan, terzi Levon, Barkev ve Dr. Hayk'tı. Ayrıca 15 Temmuz 1948 tarihli 1551 sayılı *Marmara* gazetesi mahkeme kararını da haberleştirdi. Aram Pehlivanyan ile Dr. Hayk Açıkgöz üç yıl, Barkev Şamigyan iki yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Nubar Acemyan ile Hraç Akmanoglu serbest bırakılanlardandı. Bu bilgiyi, Dr. Hayk Açıkgöz'ün anıları da doğruluyor. Anılarda, Nubar Acemyan'ın mimar, Hraç Akmanoglu'nun işçi olduğu bilgisi veriliyor. Mıgırdıç adlı başka bir kişi de tutuklanmış. Bkz. Hayk Açıkgöz, *Bir Anadolulu Komünistin Anıları*, s. 236-237. Aram Pehlivanyan serbest bırakılınca askere çağrıldı. Yaşadığı hapislik ve işkence düşünülürse, askerlik geri dönüşsüz bir yol demektir. Pehlivanyan sonradan ülkeyi, Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi kararlarına uyararak terk ettiğini yazacaktı. Halep'te ve bir bisküvi imalathanesi kurduğu Beyrut'ta yaşadı. Daha sonra da Almanya'ya göçtü. Jak İhmalyan ve Dr. Hayk Açıkgöz

Devlet için hazırlanan raporlardan, Matbuat Umum Müdürlüğü'nün ve Umum Müdürü'nün kendisinin gazeteler ve yayıncılar, hatta onların özel hayatları hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olduklarını anlıyoruz. Örneğin 1948'e gelindiğinde *Jamanak*'ın kırk yıllık bir geçmişi vardı ve devlet gazete hakkında her şeyi biliyordu. Raporlar, *Jamanak* söz konusu olduğunda, neredeyse her zaman olumluydu. Devlet *Marmara*, *Nor or*, *Nor lur* ve *Aysor*'un yayıncıları ve yazarları hakkında da bilgi sahibiydi. Hükümet için onların özel hayatları, mali durumları ve siyasi kabulleri, yayınlarının içeriğinden bile daha önemliydi. Söz gelimi Başbakanlık Arşivleri'ndeki basın raporları arasında üç özel rapor yalnızca Zaven Biberyan'ın yazılarının yayımlandığı dönemdeki *Nor lur* üzerineydi.⁸⁸ Raporu hazırlayan, genel yayın yönetmeni Vahan Toşigyan'a ait, mali durumu ve siyasi görüşü de dahil, kişisel bilgilere sahipti. *Nor lur* hakkında –en azından benim bulabildiğim– başka hiçbir özel raporun hazırlanmamış olmasından anlıyoruz ki, bu özel raporların hazırlanma nedeni esas olarak Zaven Biberyan'ın *Nor lur*'da yazıyor olmasıydı.

Ermeni basınına ilişkin bir başka raporu da, Matbuat Cemiyeti'nin başında olan Hasan Refik Ertuğ, Şubat 1948'de hazırlamış.⁸⁹ On iki sayfalık raporun yarısından fazlası (bu kitapta fazla yer verilmeyen) 1947-1952 arasında yayımlanmış bir başka Ermenice gazete *Carakayt*'a⁹⁰ [Işın] ayrılmış. Rapordan, genel yayın yönetmenliğini “tanınmış komünist muharrirlerden” Avedis Aliksanyan'ın yaptığı, “komünist” gazete *Aysor*'un yakın takip altında olduğunu anlıyoruz.

de aynı kaderi paylaşacak ve ülkeyi terk edecek, Suriye ve Lübnan'daki Ermenilerin yardımıyla Beyrut'a geçeceklerdi. Zaven Biberyan onlarla Beyrut'ta buluştu (aynı yerde, s. 267-277 ve 310-311). Böylece Beyrut 1940'ların sonu ve 50'lerin başında Türkiyeli solcu Ermeniler için önemli bir merkez haline geldi. Lübnan'daki sol hareketlerin göreceli gücüyle karşılaştırıldığında Beyrut'taki geniş Ermeni topluluğunun varlığı belirleyici bir faktördü. Nitekim Dr. Açıkgöz, Beyrut'a gelen Türk solcularına sahte kimlik sağlayanların, oradaki Ermeniler ile Aram Pehlivanian ve Hayk Açıkgöz de aralarında olmak üzere, Türkiye Komünist Partisi üyeleri olduğunu yazar (bkz. aynı yerde, s. 397-398).

88 BCA, 030.01.101.623.6.

89 BCA, 030.01.101.626.6.

90 *Carakayt*, sonradan Sovyet Ermenistanı'na taşınacak ve Yerevan Devlet Üniversitesi'nde hocalık yapacak olan Haçik Amiryany tarafından yayımlandı.

Raporda, Aliksanyan ile birlikte Biberyan'ın da adı geçiyor. 6-20 Aralık 1947 arasında *Aysor*'da yayımlanan iki başyazının bazı bölümlerinin çevirisi de rapora dahil edilmiş. Her iki yazıda da cemaat içindeki "satılmışlar"dan bahsediliyor. Başlıkları da "Satılmışlar" ve "Satılmış Basın" şeklinde Türkçeleştirilmiş. Yazılarda cemaatin tamamen "teşkilatsız" olduğu, kurumlar ve bireylerin bu durumdan cemaat aleyhine yararlandığı anlatılıyor. İlginç olan, *Aysor*'da yayımlanan "Yarın" başlıklı yazının da Matbuat Dairesi tarafından "tehlikeli" olduğunun belirtilmesi. Yazının Türkçe çevirisine bakıyoruz: Yazar yeni yılın dünyaya "saadet getireceği ümitlerinin boş" olduğunu, yarının "sosyal müsavatsızlık ve tezatlar"la kendini göstereceğini, "gözyaşı günü" olduğunu, "gaflet ve ruhları zehirleyen ümit günü" olduğunu anlatmış. Rapor, bu tür yazıların "efkârda bezginlik, kötümserlik ve sosyal nizama karşı nefret uyandırma"yı amaçladığını bildiriyor.⁹¹

Marmara ise, bütün enerjisini devlet politikalarıyla uyumlu bir çizgi izlemeye harcıyor ve Türk gazetelerinin başyazarlarıyla birlikte Ankara'da aylık basın toplantılarına katılmanın ne kadar değerli bir imkân olduğuna ilişkin yazılar yayımlıyordu.⁹² Ancak Matbuat Dairesi'nin raporları aynı minvalde değildi. *Marmara*'ya yönelik ana eleştiri konusu, gazetenin çeşitli diaspora toplumlarında yaşayan Ermenilerle ilgili haberler vermesiydi. Rapora göre *Marmara*, İstanbul'daki cemaat ile Türkiye dışındaki Ermeniler arasındaki bağları canlı tutarak istikrarlı bir şekilde Ermeni kültürünü beslemekteydi. Bu tespitin önceki raporlarda da altı çizilmişti.⁹³ Diaspora ile bağ kurulmasından duyulan bu had safhada rahatsızlık, diaspora Ermenilerine duyulan nefretin ifadesi olarak görülebilir. Dahası, rapora göre *Marmara* Sovyet yanlısı bir gazete olmaya devam ediyordu. Cemaat meseleleriyle ilgili olarak, *Marmara* seküler bir organ, yani Cismani Meclis talebinde ısrarcı değildi, ama Tek Müteveli Sistemi'ni eleştiriyordu. Ancak o dönem hiçbir Ermenice gazete Tek Müteveli Sistemi'nden memnun değildi ve bütün gazeteler cemaat yönetimi konusunda kaygılarını dile getiriyorlardı. Ayrıca incelediğim bütün

91 *age*.

92 Bkz. Hukuki Bağlam bölümü.

93 BCA 030.01.101.623.6.

Ermenice gazeteler çeşitli Ermeni toplumların kültürel yaşamına ilişkin haberler veriyorlar ya da başka ülkelerdeki Ermeni toplumlarını takip etmeye çalışıyorlardı. Bu ise raporu hazırlayanların gözünde bir rahatsızlık konusuydu. Daha önce de belirttiğim gibi, devlet yalnızca diaspora ile ilgili Türkiye'deki yayınları değil, çeşitli diasporalarda yaşayan Ermenileri ve faaliyetlerini de yakından izliyor, yayınlarını yasaklıyor, sansür uyguluyordu.

Kemalizmin Ermeni karşıtlığı geniş kapsamlıydı. Kemalizmin kurumsallaştığı yıllarda ve tek parti döneminde Türkiye'de yaşayan Ermeniler makbul olmayan yurttaşlardı, ama bununla kalınmıyor, bütün dünyadaki hayatta kalan Ermeniler de Türkiye'nin düşmanı olarak görülüyordu. Diaspora nefreti Kemalizme yapısal olarak içkin olduğundan, diaspora toplumlarına ilişkin çok az haber veren *Jamanak*'ın devletçe olumlu karşılanması gayet anlaşılır bir durum olarak görülmeli. 9 Ağustos 1946 tarihli raporun ilk cümlesi *Jamanak*'ın Ermeni diasporası hakkında az sayıda haber yayımladığını, bu yüzden de gazetin "güvenilir habercilik" yaptığını belirtiyor ve şöyle deniyor: "[Diaspora ile ilgili bu haberler] ancak A. A.'nın verdiği kısa haberlerden ibaret olup bunlar hakkında hiçbir mütalâa kaydetmemekte[dir]."⁹⁴ İlk olarak *Jamanak*'ın bu kitapta ancak kısmen ele alınması, ikinci olarak da benzer editoryal tercihlerin farklı dönemlerde başka gazeteler için de geçerli olmasını çok muhtemel görmem nedeniyle, *Jamanak*'ın editoryal tercihleri üzerinde fazla durmayacağım. Önemli olan, arşivlerde yer alan bu türden ifadelerin her şeyden önce devletin önceliklerini gösteriyor olmasıdır.

Bu alt bölümde, Başbakanlık Arşivleri'ndeki belgeler ve Ermenice kaynaklardan, devletin gerek Türkiye'de gerek dünyanın her yerinde Ermeni basınını nasıl takip ettiğini göstermek istedim. Bu bağlamda Vedat Nedim Tör, Nedim Veyse İlkin ve Ermenice çevirmen Mithat Akdora'nın kariyerleri ve biyografileri etkileyici. Ermenice gazetelerin yöneticileri, birçok Türkçe gazetenin yöneticisinin aksine, aynı zamanda milletvekili değillerdi. Gösterdikleri tepkiler ya da suskunlukları, gazete ya da dergilerinin yasaklanması için ge-

94 BCA 030.10.87.573.6.

rekçe olabiliyordu. Cumhuriyet Türkiye'si'nin soykırımsonrası habitusu, Türkiye'deki Ermenilerin dünyanın başka yerlerinde yaşayan Ermeni topluluklarından izolasyonunu ve Türkiye'de kalanların devlet politikalarını savunmalarını gerektiriyordu. İkinci olarak göstermek istediğim, gazete ve dergi yasaklarının en önemli nedenlerinden birinin, söz konusu yayınların yazarlarının, Türkiye ve diğer yerlerde yazdıklarından da görüleceği üzere, dolaylı ya da dolaysız olarak Ermenilerle ilgili konuları tarihsel bağlamları içinde ele alma eğiliminde olmalarıydı. Üçüncüsü, devletin sıkı takibinin, Ermeni editörlerin mesleki hayatlarıyla sınırlı değildi, kişisel ve özel hayatlarını da kapsıyordu. Nitekim devletin Ermeni basınına ve Ermenilere ya da genel olarak cemaatlere yaklaşımı belli bir devamlılık ve bütünlük arz eder. Ermenilerin gazeteleri, şu veya bu şekilde, böylesi bir toplumsal ve siyasal habitus içinde faaliyet göstermek zorundaydılar; bu nedenle de kendilerini, uluslararası siyasetin tehlikeli sularında, sınırlı imkânlarla ve zaman zaman varoluşları pahasına yanıt vermek durumunda olan politik aktörler konumunda buldular.

II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA VE SONRASINDA ERMENİ KARŞITI KAMPANYALAR

II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Ermeni karşıtı kampanyalar daha geniş bir uluslararası bağlamda yürütüldü. Uluslararası bağlamın çeşitli boyutlarından ilki, Sovyet Ermenistanı'nda ve diğer yerlerde Ermenilerin siyasi hayatını belirleyen, II. Dünya Savaşı sonrasının tarihsel koşullarıydı. Diğer bir boyut, savaş sonrasında değişen güç ilişkileri ve bu temelde Türkiye'nin konumlanmasıydı. Üçüncü boyut, Türkiye'deki Ermeni cemaatinin başa çıkmak zorunda kaldığı ilk iki boyutun yarattığı sonuçlardı. Cemaat, savaş sonrası uluslararası güç ilişkilerindeki değişimlerin sonuçlarına katlanmak zorunda olmasına rağmen, siyasi aktörler çıkaracak durumda olmadığından, bu üçüncü boyut, ilk iki boyutun en görmezden gelinebilir sonucuydu. Dolayısıyla başka bir siyasi temsil organı olmadığından Ermeni karşıtı kampanyalara göğüs germek Ermeni basınına kaldı.

Pınar Dost'un altını çizdiği üzere, ABD, II. Dünya Savaşı sonrasında değil, savaş sırasında Türkiye'yi müttefiki olarak görmeye başladı.⁹⁵ Bir yandan, o dönemde ABD ile Sovyetler Birliği'nin çıkarları örtüşüyordu, öte yandan Türkiye, Haziran 1941'de, Almanya SSCB'ye saldırmadan dört gün önce Almanya ile saldırmazlık paktı imzalamıştı. 1942 sonbaharında Türk ordusu Sovyet sınırında konuşlanmıştı.⁹⁶ Bu durum Sovyet Ermenistanı için ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Savaş sona erdiğinde Türkiye, pozisyonunda bir manevra yaparak, kazananların yanına geçti. Savaş sonrasında koşulların değişmesi ve çıkarların yeniden tanımlanmasıyla, Boğazlar ve doğu sınırı sorunu hem Sovyetler Birliği hem de Türkiye için kritik bir hal alıyordu. ABD-Sovyet ittifakının ABD'deki Ermeni örgütleri üzerinde olumlu etkisi oldu. Vahé Tachjian'ın, II. Dünya Savaşı koşullarında Ermeni Genel Hayırseverler Birliği'nin (AGBU) tarihine ilişkin makalesi, Amerikan-Sovyet ilişkileri ve bunun Ermeniler üzerindeki etkilerine ışık tutuyor.⁹⁷ AGBU, 1937'de Sovyet Ermenistanı ile kestiği ilişkileri savaş sırasında yeniden kurmuştu. Tachjian'a göre bunun altında yatan sebep, savaş sırasında muazzam insan ve maddi kayıplar yaşayan Sovyetlerin Ermeni diasporasına karşı tavrını değiştirmesiydi.⁹⁸

II. Dünya Savaşı sonrası dönemin kilometre taşlarından biri de Nisan 1945'te San Francisco'da Birleşmiş Milletler'in kuruluş kon-

95 Bkz. Pınar Dost, "Amerika'nın Türkiye Politikasının Oluşumu Üzerine Yeni Bir Okuma", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13 (2011), s. 177-198.

96 Edvard Melkonyan, "Stalini aşkharhakragan nigirdumneri yev hayeru hayrenatartsutyuni 1946-1948" [Stalin'in Coğrafi Çalışmaları ve Ermenilerin Anayurtlarına Dönüşü 1946-1948], 1946-1948 *Hayrenatartsutyuni yev tra tasert: Hayrenatartsutyani himnakhnitirn aysor. Hamahaygagan kidağoğovi zegutsumneri joğovadzu* [1946-1948 Anayurda Dönüş ve Bundan Öğreneceklerimiz: Günümüzde Anayurda Dönüş Meselesi. Tüm Ermeniler Bilim Kurulu Toplantı Bildirileri Derlemesi] içinde, 2008. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.hayrenadardz.org/hy/article/eduard-melkonian> (erişim 2 Ekim 2018).

97 Vahé Tachjian, "Repatriation: A New Chapter, Studded with New Obstacles, in the History of AGBU's Cooperation in Soviet Armenia", Raymond H. Kévorkian ve Vahé Tachjian (der.), *The Armenian General Benevolent Union: A Hundred Years of History (1906-2006)* içinde, c. 2 (1941-2006), s. 291-309.

98 *age*, s. 291.

feransıydı. Amerika Ermeni Ulusal Konseyi (Armenian National Council of America-ANCA) adı altında örgütlenen bir grup, “Taşnaklar olarak bilinen küçük bir faşist fraksiyon dışında ABD’deki tüm Ermeni yurttaş kuruluşlarının, toplumsal, kültürel ve dini örgütlerin desteklediği”ni iddia ettikleri bir notayı Konferans’a gönderdi.⁹⁹ Belgede, “Taşnaklar” sözcüğünün yanına konulan dipnotta, EDF’nin konferansta kendisini “Ermeni Ulusal Komitesi” olarak tanıttığı belirtilmiş.¹⁰⁰ Notada şöyle deniyordu:

[A]nayurdumuz, Türkiye’nin Ermeni vilayetleri, hayatta kalacak kadar şanslı olan kardeşlerimizin Ermeni milli yaşamını canlandırırma ve yeniden inşa etmede muhteşem bir başlangıç yaptığı özgür ve bağımsız Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti’nden ayrı kalmıştır. Bu yeni filizlenen ülkenin dışındaki Ermenilerin anayurtlarına dönmeyi ve kardeşleriyle ele ele vermeyi istemelerinden daha doğal ne olabilir? Türk egemenliği altındaki Ermenistan’ın, mevcut özgür ve bağımsız Ermenistan’la Sovyetler Birliği sınırları içinde birleşmesinin ve yurtdışındakilere, evlerine, kırlarına, kentlerine ve köylerine dönmeleri ve kendi hayatlarını yaşamaları için olanaklar sunulmasının zamanı gelmiştir.¹⁰¹

Böylece, her ne kadar metinde söz konusu bölgenin coğrafi sınırları belirtilmese de, ANCA, “Türkiye’nin Ermeni vilayetleri” terminolojisini kullanarak toprak talebinde bulunmuş oluyordu. EDF dışındaki bütün Ermeni örgütlerin birleşik cephesi ANCA, EDF’nin Ermeni Ulusal Komitesi ile sıkı bir rekabet içindeydi. Bu arada Stalin, San Francisco Konferansı’ndan hemen sonra, Mayıs 1945’te, Sovyet-Türk Tarafsızlık ve Dostluk Antlaşması’nı feshetmiş ve SSCB ile Türkiye arasındaki ilişkiler had safhada gerilmişti. SSCB, Montrö Antlaşması’nın savaş zamanında boğazların kontrolüne ilişkin maddesinin gözden geçirilmesini ve Kars ile Ardahan’ın kendisine verilmesini talep etmekteydi. Ronald Suny’ye göre Sovyetlerin

99 The Delegation of the Armenian National Council of America, *The Case of the Armenian People: Memorandum to the United Nations Conference On International Organization in San Francisco* (New York: 1945).

100 age.

101 age.

Türkiye'ye karşı atağı, Üç Büyükler arasındaki ilişkiler samimiyetini korumaktayken, Yalta sonrası sürecin coşkusu içinde başlamıştı:

Stalin'in Türkiye'ye karşı izlediği politika, esasen Ermeni (ya da Gürcü) halkının isteklerini gidermeye ya da uluslararası solun talihini olumlu yöne çevirmeye yönelik bir çabadan ziyade, Doğu Avrupa'da olduğu gibi, etki alanları geliştirmeyi amaçlayan, biraz daha geleneksel bir düşünme biçimine dayanıyordu. Stalin, Türkiye'nin hassas durumunun, Sovyetler Birliği'nin kazandığı muazzam saygınlığı da hesaba katınca, Türk hükümetini taviz vermeye zorlamak için yeterli olacağı kanaatindeydi. [...] Sovyetler'in baskısı, Türkleri birleştirip Batı'yla ittifaka yöneltmekten başka bir işe yaramadı.¹⁰²

ANCA İcra Direktörü Charles A. [Aznakian] Vertanes, Binbaşı George Fielding Eliot'ın yazdığı bir makaleye cevap olarak 6 Mart 1946'da *New York Tribune*'e bir mektup yazdı. Yazarın ANCA ile Sovyet taleplerinin örtüştüğü yolundaki yorumuna ilişkin olarak Vertanes şöyle yazıyordu: "Ermeni halkının taleplerinin Sovyetler Birliği'nin çıkarlarıyla uyuşması mümkündür; ama neden bir milyondan fazla insan bu yüzden acı çeksin? Artık Ermeni Sorunu'nun şu ya da bu büyük gücün çıkarlarından bağımsız olarak ele alınmasının zamanı gelmedi mi?"¹⁰³ Vertanes'e göre toprak talebi, SSCB'nin değil, ANCA'nın girişimiyle başlamıştır.¹⁰⁴

Toprak talebi Türk medyasında büyük bir hararetle tartışılıyordu. *Marmara* genel yayın yönetmeni Suren Şamlıyan, "Türkiye'den Ermeniler Adına Yapılan Başvuru" (*Tırkahayeru anunov gadarvadz timumi*, 10 Mayıs 1945) talebini, ANCA'yla değil, San Francisco Konferansı'na başka bir nota veren EDF'ye bağlı Ermeni Ulusal Komitesi'yle ilişkilendirdi.¹⁰⁵ Yazıdan, San Francisco'da Ermeni taleplerini Türk basınında ilk kez duyuran Doğan Nadi'nin, bu taleplerden,

102 Ronald Grigor Suny, *Ararat'a Bakmak: Modern Tarihte Ermenistan*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), s. 265.

103 Charles A. Vertanes, ANCA İcra Direktörü, *New York Tribune*'a mektup, *New York Tribune Inc.*, New York, 6 Mart 1946. Bu kaynağa ulaşmamı sağlayan NAASR Akademik Direktörü Marc Mamigonian'a teşekkür ederim.

104 age.

105 Prof. A. Nargizyan [Suren Şamlıyan], "Tırkahayeru anunov gadarvadz timumi", *Marmara*, sayı 655, 10 Mayıs 1945.

Ermeniceye *Tırkahay* olarak çevrilen, “Türkiyeli Ermeniler”in¹⁰⁶ girişimi olarak bahsettiği anlaşıyor. Oysa, ABD’de yaşayan Ermenilerin çoğunun Türkiye kökenli olduğu düşünülürse, bu tanımın halihazırda Türkiye’de yaşayan Ermeniler anlamına gelmesi gerekmiyor. Konuyla ilgili bir başka yazısında Doğan Nadi, “Bazen Amerikalıların siyahlara yaptığı işkenceleri yapmamış olmamıza pişman olmamak elde değil,” diyordu.¹⁰⁷ Bu, Ermeni basını için bir dönüm noktası oldu. *Marmara*’da, Şamlıyan’ın “Gı skhalis Doğan Nadi”¹⁰⁸ [Yanılıyorsun Doğan Nadi] ve “Menk khapşig çenک”¹⁰⁹ [Biz Siyahi Degiliz] başlıklı iki yazısı Prof. Nargizyan imzasıyla yayımlandı. 4 ve 5 Ağustos’ta Şamlıyan, *Tasvir*’den Cihad Baban’la yaptığı, Doğan Nadi’nin haberlerinin de konuşulduğu bir söyleşinin notlarını yayımladı.¹¹⁰ Ertesi gün Şamlıyan, *Son Posta*’yı ziyaret ederek Türkiyeli Ermenilerin ülkede huzur içinde yaşamak istediklerini, San Francisco Konferansı’nda öne sürülen taleplerle hiçbir ilgilerinin bulunmadığını anlatmaya çalıştı.¹¹¹ *Nor lur* da, *Son Posta*’dan Selim Ragıp Emeç’in başyazısına cevap olarak, Türkiye’de yaşayan Ermenilerin, diasporada (*ispürk*) yaşayan Ermenilerle, aynı soydan gelmelerine rağmen hiçbir *siyasi* [vurgu bana ait] bağlantısının olmadığını yazdı.¹¹² *Nor lur* genel yayın yönetmeni Vahan Toşigyan, Türkiye’de yaşayan Ermenilerin siyasetle alakalarının olmadığını özellikle altını çiziyordu. Aslına bakılırsa Ermeni basını bu dönemde, anlatılmak istenenin ancak dolaylı yollardan verilebildiği yazılarla doludur ve Toşigyan’ın, adını anmadan yaptığı şu tarihsel gönderme, örneklerden yalnızca biridir: “Türkiye’de yaşayan biz Ermeniler, bunun ne demek olduğunu iligimizde kemişimizde hissettiğimizden asla siyasetle uğraşmayız. Bu yüzden Türk memleketlilerimizin içi yüzde yüz rahat olsun.”¹¹³

106 *Marmara*, sayı 696, 20 Haziran 1945, Doğan Nadi’nin verdiği haberler ve genel olarak konuyla ilgili *Tanın* başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın’la özel söyleşi.

107 *Jamanak*, aktaran *Marmara*, sayı 737, 31 Temmuz 1945.

108 *Marmara*, sayı 738, 1 Ağustos 1945.

109 *Marmara*, sayı 740, 3 Ağustos 1945.

110 *Marmara*, sayı 741, 4 Ağustos 1945 ve sayı 742, 5 Ağustos 1945.

111 *Marmara*, sayı 743, 6 Ağustos 1945.

112 *Nor lur*, sayı 53, 11 Ağustos 1945.

113 *age*.

Doğan Nadi'nin diasporada yaşayan Ermeniler ile Türkiye'de yaşayan Ermeniler arasında ayrım yaptığını belirten başka bir yazısı, 5 Ağustos'ta *Jamanak*'ta yayımlandı, *Marmara*'da da alıntılındı.¹¹⁴ Yazıda Nadi, Türkiyeli Ermenileri kırmak da, aralarında o kadar yakın dostlarının olduğu bir halka kötü gözle bakmak da istemediğini; kızgınlığının ABD'de yaşayan ve huzursuzluk çıkaran Ermenilere yönelik olduğunu anlatıyordu.¹¹⁵ Doğan Nadi'nin, Haziran başında San Francisco'dan kaleme aldığı, Türkiyeli Ermenileri toprak talepleriyle ilişkilendiren yazısını bu ifadelerle telafi etmeye çalıştığını görüyoruz, nitekim Şamlıyan bu yazıya cevaben ona faşist Almanya örneğini ve Türkiye'nin ABD'yle müttefik olduğunu hatırlatmıştı.¹¹⁶

San Francisco Konferansı'nda Doğan Nadi yalnız değildi; beraberinde *Tanin*'den Hüseyin Cahit Yalçın, *Vatan*'dan Ahmet Emin Yalman, Matbuat Cemiyeti Başkanı, milletvekili ve *Ulus* gazetesi başyazarı Falih Rıfkı Atay, Cemil Bilsel ve Şükrü Esmer de bulunuyordu.¹¹⁷ *Marmara*, resmi delegasyonun ABD'de yetmiş altı gün kaldığını ve 1945 Eylül ayının ilk haftasına kadar ülkeye dönmediğini yazıyor.¹¹⁸ Ancak Nadi daha erken, Ağustos'ta döndü. *Nor or*'un dördüncü sayısındaki başyazısında Aram Pehlivanian, Nadi'nin konferansla ilgili bilgiler verdiği ilk yazısında bütün Ermenilere saldırdığını hatırlatıyor, Türkiye'ye dönüşünde yanlışını anladığını yazıyordu:

114 *Jamanak*, aktaran *Marmara*, sayı 747, 10 Ağustos 1945.

115 *age*.

116 Suren Şamlıyan, "Gı skhalis Doğan Nadi", *Marmara*, sayı 740, 3 Ağustos 1945 ve "Menk khapşig çenk", *Marmara*, sayı 738, 1 Ağustos 1945. Şamlıyan ilk yazısında bazı tarihsel ayrıntılar vererek, Harutyun Kuyumcuyan ve Vartan Tovmasyan adlı iki Ermeni'nin Nadi ailesinin hayatını kurtardığını, bu nedenle Tovmasyan'ın ömür boyu bir yardımdan yararlandırıldığını, Doğan Nadi'den farklı olarak Yunus Nadi'nin her zaman Ermeniler hakkında olumlu yazdığını anlatıyor, ancak hayat kurtaran olaya değinmiyor. Şamlıyan yazısında *Cumhuriyet*'in Madteosyan Matbaası'nın bulunduğu yerde kurulduğunu da belirtiyor.

117 Habere göre grubun diğer üyeleri, Abdülhak Şinasi Hisar, Hasan Nureddin, Tahsin Günden, Şinasi Devrim, Abdullah Zeki Polat, Hazım Atıf Kuyucak, Süreyya Anderiman (*Marmara*, sayı 1033, 9 Eylül 1945). Bkz. www.unmultimedia.org/s/photo/detail/613/0061360.html (erişim 10 Eylül 2018).

118 *Marmara*, sayı 1032, 8 Eylül 1945. *Marmara*, *Cumhuriyet*'in "Sonunda temsilcilerimiz ülkeye dönebildiler" başlıklı haberinin Ermenicesini yayımladı.

Yazısında Nadi, Ermeni arkadaşları olduğunu söyleyerek yüzüne bir dostluk maskesi takıyor. Kişi olarak sevdiği Ermeni arkadaşları olabilir ama o maskenin gerçek yüzünü gösterecek kadar şeffaf olduğunu bilmelidir. Ayrıca bilmelidir ki Türkiye’de yaşayan Ermenilerin Doğan Nadi gibilerin dostluğuna ihtiyacı yoktur.¹¹⁹

Pehlivan yazısında aynı zamanda, Doğan Nadi’nin ağabeyi Nadir Nadi’nin *Jamanak*’a bir söyleşi verdiğini, burada kardeşinin görüşlerini paylaşmadığını, Türkiye’deki Ermenilerle, dünyanın diğer yerlerinde yaşayanları ayrı tuttuğunu söylediğine işaret ediyor, Nadir Nadi’nin bu düşüncesini, neden Ermenice gazetelerin aksine on binlerce okuru olan kendi gazetesi *Cumhuriyet*’te yazmadığını soruyordu.

Hüseyin Cahit Yalçın da San Francisco’dan dönüşte *Marmara*’ya bir röportaj vererek, otuz yıl önce (yani 1915’te) Türkiye’den giden Ermenilerin, memleketleri Amasya ya da Eğin özlemi içinde olduklarını anlattı. Ona San Francisco’da çok iyi davranan bu Ermeniler, elbette San Francisco’da sunulan notada belirtilen görüşlere katılmıyorlardı.¹²⁰ Ertesi gün Yalçın *Tanin*’de Ermeni sorunu Türkiye’de çözülecek olursa dışarıdaki Ermeni komitacıların aklıktan öleceğini, çünkü oradaki Ermenilerin misyonunun Türkiye’de huzursuzluk çıkarmak olduğunu yazıyordu.¹²¹ Birkaç gün sonra milletvekili ve *Ulus* gazetesi başyazarı Falih Rıfkı Atay, *Akşam*’da aynı konuyu ele aldı.¹²² *Marmara*, *Akşam*’daki bu yazının bütün Türkçe gazetelerde yayımlandığını, devlet radyosunda da okunduğunu yazıyor. *Son Posta* başyazarı Selim Ragıp Emeç de, Türkiye’de yaşayan Ermenileri, ABD’de yaşayan (iyi) Ermenilerin yaptığı gibi seslerini çıkarmaya ve söz konusu notada belirtilen taleplere karşı çıkmaya çağırıyordu.¹²³

Bu dönemde en kışkırtıcı ve ırkçı ifadeler ise Adana’daki yerel gazete *Keloğlan*’da Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlandı. *Marmara* mani formunda yazılmış bu yazıyı okurlarına olduğu gibi aktardı:

119 Aram Pehlivan, “Mer badaskhanı Doğan Nadiin” [Doğan Nadi’ye Cevabımız], *Nor or*, sayı 4, 11 Ağustos 1945.

120 *Marmara*, sayı 696, 20 Haziran 1945.

121 *Marmara*, sayı 697, 21 Haziran 1945.

122 *Akşam*, aktaran *Marmara*, sayı 698, 23 Haziran 1945.

123 *Son Posta*, aktaran *Marmara*, sayı 698, 23 Haziran 1945.

Ben sana ne yaptım eşek merkebyan?
Şikâyet etmişsin halimden heman.
Hiç sıkılmadın mı söylerken yalan.

Türkler bizi kesiyor demişsin.
Sen ne sanıyorsun Keloğlan beni?
Göster bana bir eşek, bir nankör deni.

O senin dediğin nankör Ermeni.
Yemek yediği kapları kirletir.
Hem yalan uydurur hem titrer tir tir.

Dibinde durmadan bülbüller ötse,
Şarktaki dağları garba yürütse,
Ermeni bin sene dirsek çürütse,
İnsanlık yolunu bulamaz eşek.¹²⁴

Bu sözler Ermeni basınında büyük tepkiyle karşılandı. Suren Şamlıyan, Ekim'de Ankara ziyaretinde konuyu gündeme getirdi ve Keloğlan'ın başyazarının kardeşi ile görüştü. Ocak 1946'da Zaven Biberyan'ın "Al gı pave" yazısı, diğerlerinin yanı sıra bu maniye de cevap veriyordu.

Ermeni karşıtı haberlerin sonu gelmedi. Temmuz 1945'te *Marmara*, *Tasvir* ve *Tanin*'de çıkan ve Urfa'da bazı Ermenilerin Suriye sınırını geçerek Türkiye karşıtı ayaklanma ve kampanyalar örgütlediklerini iddia eden yazıları Ermeniceye çevirerek yayımladı.¹²⁵ *Marmara*, yerel gazete *Yeni Adana*'nın bir haberine dayanan *Yeni Sabah*'taki bir yazıyı çevirerek yayımladı. Bu habere göre Suriye sınır bölgesinde yaşayan Ermeniler mallarını mülklerini bırakıyor, eşlerini Beyrut'a gönderiyor ve Fransız mandasında polis görevi yapmak için Halep'e göçüyorlardı. Ermeniler ise ısrarla Türk komşularının düşmanca muameleleri yüzünden gitmek zorunda kaldıklarını söylüyorlardı.¹²⁶ Bu gidişat bir süre devam etti. Ocak 1946'da *Marmara*,

124 Keloğlan, aktaran *Marmara*, sayı 700, 24 Haziran 1945. Kitabın orijinal İngilizce basımı için bu maniye İngilizceye çeviren Burcu Gürsel'e burada da teşekkür etmek isterim.

125 *Tanin*, aktaran *Marmara*, sayı 712, 6 Temmuz 1945.

126 *Yeni Sabah*, aktaran *Marmara*, sayı 713, 8 Temmuz 1945.

Ömer Rıza Doğrul'un *Cumhuriyet*'teki bir yazısını Ermeniceye çevirerek yayımladı.¹²⁷ Doğrul, Halep'e gittiğini, Sovyetlerin emrinde beşinci kol olarak çalıştıkları için herkesin Ermenilerden nefret ettiğini yazıyordu.¹²⁸ Aşağı yukarı aynı zamanlarda Canterbury Başepiskoposu Hewlett Johnson'ın San Francisco notasına değindiği ve ANCA'nın taleplerini desteklediği yazıldı. Johnson, din konusunda Sovyet politikasının ve Stalin'in Türkiye'ye yönelik politikalarının hararetli destekçisiydi.¹²⁹ Kısa bir süre sonra *Marmara*, *Tasvir* gazetesinde yayımlanan, Johnson'ı Sovyetler Birliği'nin amaçlarına alet olan "kızıl din adamı" olarak sunan iki yazıyı ele aldı.¹³⁰ Bu arada *Marmara*, Ankara'daki basın toplantıları sırasında Başbakan Saracoğlu'nun Ermeni gazetelerinin ve Türkiye'de yaşayan Ermenilerin San Francisco notasına karşı genel tavrından övgüyle söz ettiğini de yazmıştı.¹³¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) eski, ateşli üyelerinden Aka Gündüz,¹³² Temmuz 1945'te -Türk gazetelerinde baş-

127 Ömer Rıza Doğrul (Kahire, 1893-İstanbul, 1952) dini konularda uzman, tanınmış bir gazetecidir.

128 *Cumhuriyet*, aktaran *Marmara*, 12 Ocak 1946, Sayı 1158.

129 Felix Corley, "The Armenian Church under the Soviet Regime, part 1: Leadership of Kevork", *Religion, State and Society*, xxiv/1 (1996), s. 19. Johnson şöyle yazıyordu: "Akıl almaz bir zalimlikle Ermeni nüfusunu imha eden Türkiye'nin işgal ettiği bölgelerin Ermenistan'a mümkün olan en kısa zamanda geri verilmesi gerektiğine tamamen ve bütün kalbimle katılıyorum. I. Dünya Savaşı'nı kazanan [ülkeler] savaştan sonra bu bölgelerin meşru sahiplerine geri verilmesinin adaleti tesis edeceğini ilan etmişlerdir" (*Pravda*, 29 Haziran 1945). Corley, Başepiskopos Johnson'ın Ermeni Kilisesi'nin en yüksek Aydınlatıcı Aziz Krikor (Surp Krikor Lusavoriç) nişanıyla onurlandırıldığını yazıyor ve bu bilgiyi Rusya Federasyonu Devlet Arşivleri'nde (GARF) bulunan, Ermenistan NKVD teşkilatında (İçişleri Halk Komiserliği) binbaşı olan Nersosoviç Ovanesyan'ın CARC (Ermeni Kilisesi Yönetim Konseyi) başkanı İvan Polyansky'ye yazdığı mektuba dayandırıyor. 25 Nisan 1947 tarihli mektupta söz konusu nişandan bahsediliyor ve Türkiye'nin doğusunun ilhaku konusunda Johnson'ın desteği övülüyor (GARF, f. 6991, op. 3. d. 234, s. 152-153).

130 *Tasvir*, aktaran *Marmara*, sayı 711, 5 Temmuz 1945; sayı 713, 7 Temmuz 1945.

131 *Marmara*, sayı 715, 9 Temmuz 1945.

132 Sonradan Aka Gündüz adını alan Enis Avni, Balkan ülkeleri Osmanlı'ya savaş açtığında Fatih'in anısı üzerine şu sözlerle yemin ediyordu: "Bastığım toprakların her tutamından kan fışkıracak... / Uzattığım pençemin altında baharlar hizan, hizanlar zindan olacak... / Taş üstünde taş bırakırsam, arkada kalan oca-

yazarlık yapmakta olan diğer milletvekilleri gibi- *Cumhuriyet*'te yayımlanan yazısında, "[F]akat dışişlerimizde bir bozukluk veya tehlike sezildiği anda bu ruh hiçbir ikaz ve işarete lüzum görmeden hemen otomatik olarak yekpareleşir,"¹³³ diyordu. San Francisco notasının en somut tehdit olarak görüldüğü günlerdi. Gündüz yazısında, 1918'i takip eden yıllarda Osmanlı'da yükselen düşüncelerden, Cumhuriyet önderlerinin düşüncelerine doğru kesintisiz bir hattın uzandığını anlatıyordu. Ona göre yeni kurulacak parti, İTC ilkelerine yeniden hayat vermeliydi. Potsdam Konferansı'na gönderilen telgraf ve (Suren) Saroyan'ın *The New York Times*'da yayımlanan yazısında Kars ve Ardahan'a ilişkin taleplerin tekrar edilmesi üzerine gerilim daha da arttı.¹³⁴ 24 Temmuz 1945'te *Marmara* "Büyük Lozan Zaferi" başlığıyla çıktı.¹³⁵ Ayrıca gazete, *Vakit*'in Talat Paşa'nın ünlü sözüne atıfta bulunurcasına "Ermeni Meselesi Sonsuza Kadar Kapanmıştır" başlıklı başyazısının¹³⁶ çevirisini de okurlarıyla paylaştı. Burada başyazar ve milletvekili Ahmet Us, Lozan Antlaşması'yla Türkiye'deki Ermenilerin sorunlarının da ortadan kaldırıldığını bildiriyordu. Ahmet Daver de benzer bir yazıyı *Cumhuriyet* için yazdı.¹³⁷

Görüldüğü gibi toprak talebi meselesini ilk kez uluslararası arena-ya taşıyan ANCA idi. Ama zaten, Tachjian'ın belirttiği gibi, AGBU ile Sovyetler Birliği 1940'ta, "Ermeni savaş kurbanları" yararına

gım sönsün. / Gülistanları süngümle kabristan edeceğim... / Tarihe dümdüz bir harabe bırakacağım ki, üstüne, on asır bir medeniyet kuramasın... / Dal üstünde yaprak, burç üstünde bayrak bırakırsam, iman tahtamın ortasına kara damga vurulsun... / Nefesimden yangın, silahımdan ölüm, adımdan uçurum saçacağım... / Her beyaz renge bir pençe barut lekesi, her barut lekesine bir avuç kan bulayacağım... / Merhameti yatağanımın ağzına, mefkûreyi tüfeğimin kapsülüne, medeniyeti atımın arka nalına asacağım... / Dağların kovukları, ormanların gölgeleri, harabelerin buruşuk çehreleri ebediyete kadar 'buralardan geçen Türk hikâyesini' söyleyecek...", *Tanin*, 21 Ekim 1912, aktaran Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999), s. 189-190.

133 *Cumhuriyet*, sayı 7515, 20 Temmuz 1945.

134 *age*.

135 *Marmara*, sayı 730, 24 Temmuz 1945.

136 *Vakit*, aktaran *Marmara*, sayı 730, 24 Temmuz 1945.

137 *Cumhuriyet*, aktaran *Marmara*, sayı 730, 24 Temmuz 1945.

yardım toplama kampanyası üzerinden ilişkilerini düzeltmişlerdi.¹³⁸ AGBU-SSCB görüşmelerinin konusu, 1945 yılı sonunda Sovyet Hükümeti tarafından başlatılacak olan *yurda dönüş*, Ermenicesiyle *nerkağt* kampanyasıydı. SSCB ile dostane ilişkiler çerçevesinde AGBU'dan Kızıl Ordu için de yardım toplaması istendi.¹³⁹ AGBU'nun Sovyet Ermenistanı'na mali desteği devam ederken, birliğin New York komitesi de yurda dönüş kampanyası için aktif bir şekilde çalışıyordu.¹⁴⁰ Kasım 1945'te SSCB'nin Kars ve Ardahan üzerindeki talepleri Ermeni ve Türk gazetelerinde tartışılmaya başlanmıştı. Eçmiadzin'deki Tüm Ermeniler Katolikosu VI. Kevork'un mektubu, toprak talebine verdiği resmi desteği doğruluyor. 22 Ekim 1945'te Katolikos, Sovyet hükümetine yazdığı iki buçuk sayfalık mektupta, 19. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere ilişkin ayrıntılı tarihsel bilgi vermiş, toprak taleplerine resmi desteğini ifade etmiş ve Ermeni vilayetlerinin Sovyet Ermenistanı'na bağlanmasını talep etmişti.¹⁴¹ Toprak talebi ve Sovyet Ermenistanı'na göç çağrısı Türkiye için ciddi birer sorundu. II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan bu durumun Türkiye'yi ABD ile daha yakın bir müttefiklik ilişkisine girmeye sevk ettiği anlaşıyor. Bu sorunun Türkiye tarafından çok geçmeden nasıl araçsallaştırıldığını aşağıda inceleyeceğim.

I. Khoren'in kuşkulu ölümünden¹⁴² yedi yıl sonra, 1945'te Tüm Ermeniler Katolikosu olarak seçilen VI. Kevork, Sovyetlerin toprak talebine tam destek vererek ve Vatikan'ı Nazileri desteklemekle suç-

138 Tachjian, "Repatriation": A new chapter", s. 291.

139 age, s. 292.

140 AGBU yurda dönüş kampanyalarında 1920'ler ve 30'larda aktif olarak yer aldı. Bkz. <https://agbu.org/about/agbu-in-armenia/> (erişim 7 Ağustos 2018).

141 Pehputyan, *Vaverakrer hay yegeğetsu badmutyan* [Ermeni Kilisesi Tarihinden Belgeler], s. 299.

142 Corley, "The Armenian Church", s. 9. Ayrıca bkz. aynı yazar, "The Armenian Apostolic Church", Lucian N. Leustean (der.), *Eastern Christianity and the Cold War, 1945-91* içinde (Abingdon, Oxon: Routledge, 2010), s. 196. Corley, Tüm Ermeniler Katolikosu I. Khoren'in (Muradbekyan) Kutsal Eçmiadzin Manastırı'nda kilise merkezinde ölü bulunduğunu, büyük bir ihtimalle NKVD (İçişleri Halk Komiserliği) tarafından öldürülmüş olduğunu yazıyor.

layarak¹⁴³ dünya politikasında aktif olarak yer alan bir lider portresi çizdi. Bu arada, *Marmara* gazetesi, sayfalarında, Suriye'deki Ermeni gazetelerini ve Katolik Ermenilerin sosyalizme ve Ermenistan'a göçe karşı olduğunda ısrar eden Kardinal Ağacanyan'ı kaynak gösteren bir yazıya yer veriyordu.¹⁴⁴ Yazıya göre Kardinal, "Katolikler sosyalist yönetime düşmandır. [...] Göç çağrısı Ermeni Sorunu'nu çözmemiş, tersine yeni sorunlara ve hayal kırıklıklarına yol açmıştır,"¹⁴⁵ diyordu.

Diaspora Ermenilerinin dikkatini Eçmiadzin'e çekmek ve bağlılığını kazanmak, gerek Sovyet devleti gerek Katolikosluk için stratejik bir adım olacaktı. Göç çağrısını Nisan 1945'te yapma sözü veren Stalin, bu yöndeki kararı 21 Kasım 1945'te yayımladı.¹⁴⁶ Sovyet Ermenistanı diasporadaki Ermenilerle bütün ilişkilerini 1937 yılında kestiğinden,¹⁴⁷ bu yeni göç dalgası öncekilerden çok farklı olacaktı. Nitekim yeni göç çağrısı ve toprak talebi farklı yerlerdeki Ermeni toplulukları arasında Sovyetler Birliği'ne karşı hatırı sayılır bir sempatiye neden oldu – ki bu da Tüm Ermeniler Katolikosluğu'nu yakından ilgilendiriyordu. Sonuçta diaspora topluluklarının desteğiyle Eçmiadzin bir yeniden canlanma yaşadı. Göç fiilen Mayıs 1946'da başladı ve 1948'e kadar sürdü. Suriye, Lübnan, İran, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Mısır, Filistin, Irak, Fransa ve ABD'den Ermeniler Sovyet Ermenistanı'na göç etti.¹⁴⁸ Aslında kampanya yüz binlerce kişiyi

143 Corley, "The Armenian Church", s. 19.

144 Kardinal Krikor Bedros Ağacanyan (Ahıska, 1895-Roma, 1971) 1937-62 yılları arasında Kilikya Katolik Patriği'ydi ve 1964'te Papa XVII. Pius tarafından kardinalliğe yükseltildi. Daha fazla bilgi için bkz. <https://horizonweekly.ca/en/60075-2/> (erişim 2 Ekim 2018).

145 *Marmara*, sayı 1899, 12 Şubat 1948. Kardinal Ağacanyan düşüncelerini 6 Temmuz 1946'da "Tuğt hovuagan" başlıklı iki genelgeyle açıkladı (14 Ağustos 1946 tarihli ve 5 sayılı, 14 Ağustos 1946 tarihli ve 28 sayılı, 6 Eylül 1946 tarihli ve 28 sayılı, 6 Aralık 1946 tarihli *Nor or'* da bu genelgeler eleştirildi. Zaven Biberyan da aynı konuda 28 Şubat 1948'de *Aysor'a* (sayı 33) bir yazı yazdı.

146 *Soviet News*, 30 Haziran 1945, aktaran Corley, "The Armenian Church", s. 18.

147 Edvard Melkonyan, "Stalini aşkharhakragan nıgırdumneri yev hayeru hayrenatartsutyuni 1946-48". Bkz. Bölüm 3, dipnot 96.

148 Tachjian, "Repatriation': A New Chapter", s. 300-303.

hedeflemişti, ama üç yılda (1946-1948) göç edenlerin sayısı Sovyet Ermenistanı kaynaklarına göre 102.277'de kaldı.¹⁴⁹

Zamanın Ermeni gazetelerinde konunun, hem Türk kamuoyu hem de Ermeni cemaati üzerindeki etkilerini görmek mümkün. 15 Aralık 1945'te Moskova'da yapılan Anglo-Amerikan-Sovyet toplantısının¹⁵⁰ ardından Türk gazeteleri Ermeni karşıtı bir kampanya başlattılar. 4 Aralık'ta *Tan* matbaası basıldığında, Ronald Suny'ye göre bir başka gelişme Türk kamuoyunda öfke uyandırmıştı:¹⁵¹ 27 Kasım 1945'te VI. Kevork, üç büyük devletin her birine birer nota göndererek Sevr Antlaşması tarafından güvence altına alınan¹⁵² Ermeni topraklarının geri verilmesi için desteklerini istedi – ki bu, Kars ve Ardahan talebinin çok ötesine geçiyordu. General Kazım Karabekir, “Boğazlar boğazımız, Kars-Ardahan belkemiğimizdir” diyerek, dünyaya Türklerin topraklarının her bir karışı için savaşacaklarını ilan etti. *Tan* baskını böyle bir ortamda gerçekleşti ve basın bir kez daha hem tabandan gelen hem de devlet güdümlü Ermeni karşıtlığını var gücüyle körükledi. Sovyet göç çağrıları üzerine haberler, başyazılar, makaleler birbirini izledi.

149 Daniela De Maglio Slavich, *Il rimpatrio degli Armenia nell'immediato dopoguerra* (Milano: ICOM, 1980), s. 25.

150 Koçak, *Türkiye'de İkt Partili*, s. 824.

151 Suny, *Ararat'a Bakmak*, s. 269.

152 age. Ayrıca bkz. Sovyet Dışişleri Bakanlığı'nın 11 Nisan 1946 tarihli, ABD, Fransa ve Türkiye'nin yanı sıra Mısır ve Irak'taki Sovyet misyonlarına gönderdiği, Ermenilerin dönüşü konusundaki düzenlemeler hakkındaki mektubu, Ermenistan Ulusal Arşivleri, F. 326, “Ministry of Foreign Affairs of Soviet Union”, Katalog 1, Dosya 117, Klasör 1, aktaran Armen Melkumyan, “Turkagan işkhanutyunneri kağakaganutyuny yev Bolsohay hamaynkı 1945-1947 tı”, [Türk Devletlerinin Politikaları ve İstanbul Ermeni Cemaati] *Mertsavor arevelk (VII): Badmutyun, kağakaganutyun, mşaguyt: Hotvadzneri joğovadzu*, S. Krikoryan vd (der.), RA National Academy of Sciences, Institute of Orientalism (Yerevan: Lusagn, 2011), s. 198; kaynağa şuradan ulaşılabilir: serials.flib.sci.am/openreader/merc_arev_7/book/index.html#page/198/mode/2up (erişim 2 Ekim 2018).

Diğer gazete ve dergilerin yanı sıra, *Yeni Sabah*,¹⁵³ *Gece Postası*,¹⁵⁴ *Vatan*,¹⁵⁵ *Cumhuriyet*,¹⁵⁶ *Akşam*,¹⁵⁷ *Tasvir*'den,¹⁵⁸ yukarıda adı geçen Adana'nın Keloğlan¹⁵⁹ gazetesinden, *Son Telgraf*¹⁶⁰ ve *Tanin*'den¹⁶¹ haber ve yazıların Ermenice çevirileri Marmara tarafından yayımlandı. Bu haber ve yazılarda kullanılan dil her zaman ırkçı ve Ermeni düş-

153 *Yeni Sabah*, aktaran Marmara, sayı 1133, 18 Aralık 1945.

154 *Gece Postası*, aktaran Marmara, sayı 1132, 17 Aralık 1945. *Gece Postası* başyazarı, eski Kars milletvekili Ethem İzzet Benice, "Türkiye'nin Ermenileri ve Sovyetlerin Daveti" başlıklı yazısında gitmek isteyenlerin gitmesini öneriyor ve onlara "Güle güle!" diyordu.

155 *Vatan*, aktaran Marmara, sayı 1133, 18 Aralık 1945. *Vatan* başyazarı Ahmet Emin Yalman, doğu sınırlarına ilişkin olarak, Türkiye'nin şerefi ve menfaatleri aleyhine her türden kararda, halkın itirazının göz önünde bulundurulması gerektiğini yazıyordu.

156 *Cumhuriyet*, aktaran Marmara, sayı 1133, 18 Aralık 1945. Marmara'daki çeviriye göre *Cumhuriyet*'teki yazı, İstanbul'daki Sovyet Konsolosluğu'nun önünde toplanan kalabalığı anlatıyor, yaşları, iş durumları, amaçları vb ölçütlere göre göç için başvuruların sosyal analizini yapıyordu. 26 Aralık 1945 tarihli (sayı 1141) Marmara'da Suren Şamlıyan bir gün önce *Cumhuriyet*'te yayımlanan Ahmet Halil imzalı "İkinci Dünya Harbinde Ermeni Meselesi" başlıklı yazıyı ele aldı. Aram Pehlivanian bu yazıya 26 Ocak 1946 tarihli *Nor or*'da Türkçe bir başyazıyla yanıt verdi.

157 *Akşam*, aktaran Marmara, sayı 1133, 18 Aralık 1945. *Akşam*'ın başyazarı, aynı zamanda Sivas milletvekili olan Necmeddin Sadak, "Demokrat" imzasıyla yazdığı yazıda, "Kim gitmek istiyorsa gitsin, kim kalmak istiyorsa kalsın," diyor, Ermenilerin azınlık olarak kalmayı, kendi dillerini konuşmayı, kendi okullarına gitmeyi, dolayısıyla birer yabancı olmayı tercih ettiklerini belirtiyordu.

158 *Tasvir*, aktaran Marmara, sayı 1139, 24 Aralık 1945. Yazıda, Ermenice çeviriye göre şöyle deniyordu: "Bütün Ermeni cemaatinden şüphe duymaya hakkımız var. [...] Ermeniler Türk ordusunu arkadan vurmuşlar, en meşru cevabı da almışlardır."

159 *Keloğlan*, aktaran Marmara, sayı 700, 24 Haziran 1945 (Ermeni harfli Türkçe yazılmış). Marmara'nın aktardığına göre *Keloğlan*'ın 20 Aralık 1945 sayısında da şöyle deniyordu: "Bazı kopuk Ermeniler İstanbul'daki Moskof elçiliğine başvurup, Moskofyan Ermenistan'ına gitmek istediklerini bildirmişler. Bu haber bizleri mutlu etti. İster oynayarak, ister gülerек gitsinler, yeter ki gitsinler." (*Keloğlan*, aktaran Marmara, sayı 1139, 24 Aralık 1945).

160 *Son Telgraf*, aktaran Marmara, sayı 1140, 25 Aralık 1945. *Son Telgraf*'ın haberine göre gazetenin röportaj yaptığı bazı Ermeniler sorulara "Biz Türküz. Rusya'da ne işimiz var? Oraya gitmek aptallık," diye cevap vermiş.

161 *Tanin*, aktaran Marmara, sayı 1140, 25 Aralık 1945.

manıydı. Ermeniler, Türklerin konukseverliğinin ve sabrının sona erebileceği imalarıyla tehdit ediliyordu. Çoğunlukla da “Güle güle” denmekteydi. Örneğin Asım Us, *Vakit*’teki başyazısında, Ermenilere “ahlaklı olma ve vazifelerini yerine getirme” çağrısı yapıyordu.¹⁶²

Ancak bu tipik baskı yalnızca söz konusu dönemle sınırlı kalmadı. San Francisco Konferansı’ndan sonraki yıl boyunca bu minvalde sayısız yazı yayımlandı. Örneğin Peyami Safa, Eylül 1945’te *Tasvir*’de yayımlanan “Türkiye’nin Ermenileri Neredesiniz?” başlıklı yazısında Türkiyeli Ermenileri göreve çağırıyordu.¹⁶³ San Francisco Konferansı’nda ANCA tarafından sunulan belgeyle ilişkin şöyle yazmaktaydı:¹⁶⁴

[B]azı kardeşleriniz sizlerin adına saçmalıklar kusmaktalar. Nerede bir uluslararası konferans düzenlense bu hokkabazlar sahneye çıkıyor, bu temsil yetkisini nereden aldıklarını bile bilmeden mektuplar sunuyorlar. [...] Tarihte Ermeni soyunun başına ne felaket geldiyse bu tarz hareketlerden geldiğini çok iyi bildiğinizden eminiz. [...] Henüz vakit geçmeden sevgili Ermeni yurttaşlarımız, bu memleketle sağlam bağlarını kanıtlamak için bu altın tarihi fırsatı kaçırmamalıdır.¹⁶⁵

Ertesi gün *Marmara*, “Hos enk Peyami Safa” [Buradayız Peyami Safa] başlıklı bir yazı yayımladı. Yazıda genel yayın yönetmeni Suren Şamlıyan, Türkiyeli Ermenilerin Safa’nın duymak istediklerinin aynısını zaten dile getirdiklerini, ama kendisinin Ermenilerin sesini duymadığını yazıyordu.¹⁶⁶ Türk toplumuna sesini duyurmak için Türkçe yazılan “Türkiye’de Yabancılar Alet Olacak Ermeni Yoktur” başlıklı yazıda da *Marmara*, Pangaltı Ermeni Mezarlığı’nda bomba bulunduğunu ve suçluların tutuklandığını, bu olaydan sonra Patrik Mesrob Naroyan’ın İstanbul Valisi Lütfi Kırdar’ı ziyaret ederek Ermenilerin sadakatini yazılı ve sözlü olarak vurguladığını yazdı.¹⁶⁷

162 *Vakit*, aktaran *Marmara*, sayı 1140, 25 Aralık 1945.

163 *Tasvir*, aktaran *Marmara*, sayı 1046, 22 Eylül 1945.

164 *age*.

165 Özgün kaynakta Türkçe olan alıntı, *Marmara*’nın Ermenice çevirisinden tekrar Türkçeye aktarılmıştır.

166 Suren Şamlıyan, “Hos enk Peyami Safa”, *Marmara*, sayı 1450, 23 Eylül 1945.

167 Suren Şamlıyan, “Türkiye’de Yabancılar Alet Olacak Ermeni Yoktur”, *Mar-*

O günlerde İstanbul'daki Ermeni basını, bu türden iddialara cevap veren yazılarla doludur.

Sosyopolitik koşullar ve Türkçe gazetelerin yarattığı ve yeniden ürettiği güç alanı, devlet politikalarından ayrı düşünülemez. Her şeyden önce çok sayıda gazete başyazarı aynı zamanda milletvekiliydi. Cemil Koçak, gerçekte bu yazıların çoğunun Başbakan Şükrü Saracoğlu ve Hariciye Vekaleti'nin talimatıyla yayımlandığını göstermiştir.¹⁶⁸ Aralık 1945'te Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Dean Acheson'la görüşmesi sırasında Türk halkının kendisini tehdit altında hissettiğini, bu yüzden halkı zor tuttuklarını anlatıyordu.¹⁶⁹ Türkiye'deki Ermeni cemaati 1946 yılına bu koşullarda girdi. Yılın ilk günlerinde Başbakan Saracoğlu, Ermenilerin kendilerini güvende hissetmelerini, hükümetin onların ülkeye sadakatlerinden şüphe duymadığını, hukukun koruması altında olduklarını söylüyordu.¹⁷⁰ Şamlıyan da bu sözlerin Ermenilerin tedirginliğine bir son vermesi gerektiğini yazıyordu.¹⁷¹ Birkaç gün sonra *Marmara*, başyazı yerine V. Bartevyan imzalı, "Ermenileri Sevin!" başlıklı bir makale yayımladı.¹⁷² Bartevyan Türk gazetelerinin başyazarlarına sesleniyordu:

Siz, başyazarlar, Türk gazetecilerinin yöneticileri, komşu gazeteler, küçüğümüz, büyüğümüz yazarlar, sizlere söylüyoruz: Ermenileri sevin! [...] Ermeniler, Ermeniler, Ermeniler! Gazetelerinizden, tiyatro-lara, bakkallardan mağazalara, trenlerden vapurlara sürekli tekrarladığınız söz değil mi bu? [...] Ya o çok güçlü "gâvur" önyargısı? [...] Bu söz Ermenilerin kanını donduruyor.¹⁷³

mara, sayı 1141, 26 Aralık 1945. Pangaltı Ermeni Mezarlığı'na bombanın ne zaman konulduğunu ya da Patrik Naroyan'ın İstanbul valisini ne zaman ziyaret ettiğini saptayamadım. Her durumda bu ziyaret Patrik Naroyan'ın 1944'teki ani ölümünden önce yapılmış olmalıdır. Şamlıyan, bu olanların II. Dünya Savaşı bağlamında Ermenileri töhmet altında bırakmak için başvuru karalamalardan biri olduğunu yazar.

168 Koçak, *Türkiye'de İki Partili*, s. 835.

169 *age*, s. 840.

170 *Marmara*, 7 Ocak 1946, Sayı 1153.

171 *age*.

172 *Marmara*, 11 Ocak 1946, Sayı 1157.

173 *age*.

Bartevyan'ın yazısı, Ermeni cemaatinin bu dönemde, her an hissettiği baskıya karşı bir isyan olarak okunabilir. "Sevgi" çağrısında bulunurken aslında Bartevyan, Türk toplumunun Ermenilerden apaçık bir şekilde nefret ettiğine dikkat çekmektedir. 1935'te Türk-Ermeni Teali Cemiyeti kurucusu Bedros Zeki Garabedyan¹⁷⁴ benzer bir yazı kaleme almış, Mustafa Kemal'e hitap eden şiirini "Bizi sevin" diye bitirmişti. Bu sözün alt anlamları vardı: Eğer Atatürk "biz"i severse bütün Türkler de "biz"i severdi.¹⁷⁵

Ünlü "Al gı pave" başlıklı yazısında Zaven Biberyan da, bir bütün olarak Ermenileri iç düşman, beşinci kol, hain, bomba imalatçıları, ya da "komitacı" yetiştirenler olarak gösteren Türkiye'nin Ermeni karşıtı habitusunu protesto ediyordu.¹⁷⁶ Yazıda Biberyan, Asım Us¹⁷⁷ ve Peyami Safa¹⁷⁸ gibi ünlü gazetecilerin yazılarından örnekler vererek, Ermenilere yönelik beşinci kol suçlamasına zemin hazırlayacak bir dilin bile tek başına Ermeni karşıtlığını kışkırtmaya yeterli olduğunun altını çiziyordu. Biberyan'a göre savaş süresince Türkiye'nin Almanya yanlısı tutumu ve Türk kamuoyunda yürütülen tartışmalar, Türkiye'nin savaş yıllarında izlediği politikanın faturasını Ermenilere ödetmek için başvurulmuş bir manevraydı. Biberyan ayrıca, o sırada mahkemelerde casusluktan yargılananlar arasında tek bir Ermeni'nin bulunmadığını da sözlerine ekliyordu. Değindiği başka

174 1926'da Bedros Garabedyan ve arkadaşları, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına katılacak olan "Hilal" adlı bir koro kurmuşlardı. Bkz. Bedros Garabedyan, *Hinktaryan hişadagaran Samatyo Surp Kevork yegeğetsvo 1461-1935* [Samatya Surp Kevork Kilisesi'nin Beş Yüzyıllık Tarihi 1461-1935] (İstanbul: Terziyan Kardeşler Matbaası-Yeni Türkiye Basımevi, 1935), s. 336.

175 Garabedyan, *Hinktaryan hişadagaran*, s. 5.

176 *Nor lur*, sayı 95, 5 Ocak 1946.

177 Asım Us'un yazısı Ermeniceye çevrilerek Marmara'da yayımlandı (sayı 1131, 16 Aralık 1945). Yazısında Us, toprak talepleri meselesini Sovyetlerin göç çağrısıyla birleştiriyor, Sovyet Elçiliği'nin, göç etmek isteyenlerin ad ve adreslerini, Türkiye ile bir anlaşma imzalanmadan nasıl kayda geçirebildiğini soruyordu. Us'un "Ermeni Vatandaşlarımızla Açık Konuşalım" başlıklı yazısı da 26 Aralık 1945'te *Vakit* gazetesinde yayımlandı.

178 Peyami Safa, "Türkiye Ermenileri Neredesiniz?", *Tasvir*, 22 Eylül 1945. Ayrıca bkz. "Yeni Bir Ermeni Saçması", *Tasvir*, 19 Eylül 1945 ve "Ermeni Kongresi Hikâyesi Tazeledi", *Tasvir*, 28 Eylül 1945.

bir konu da Sovyet hükümetinin göç çağrısıydı. Biberyan yazısında Sovyetlerin göç çağrısının Türk kamuoyunda Ermeni karşıtlığını dile getirmek için yeni bir fırsat yarattığını belirtiyordu. Bu arada çağrı hakkında yorumda bulunmak istemediğinin, çünkü cemaatin bir temsil, ya da yönetim organından yoksun olması veyahut bu konuda bir kişinin bulunmaması nedeniyle kendisinin veya herhangi birinin Ermeniler adına konuşamayacağının altını çizmekteydi. On gün sonra Biberyan, *Son Posta* editörleri Selim Ragıp Emeç ve Ekrem Uşaklıgil'i eleştirdiği "Verçin aztararutyun kırkriçnerun" [Provokatör-lere Son Çağrı] yazısını yazdı.¹⁷⁹ Gerçi *Son Posta* Şükrü Saracoğlu'nun, Türkiye'nin Ermenilerden yana hiç şikâyetinin olmadığı yolundaki sözlerini yayımlayarak dengeleyici bir adım atmak istemişti ama daha bir ay önce aynı *Son Posta* ve Selim Ragıp, tüm Ermenileri şüpheli ilan etmişti. Böylesine ani tutum değişikliklerinden yola çıkarak Biberyan, Türk kamuoyu oluşturucularının ve gazetecilerin rüzgâr nereden eserse o yöne meylettiklerini yazdı. Ekrem Uşaklıgil'in Ermenilerin sadece Türk toprağı üzerinde Türk gibi yaşamak istediklerini iddia ettiği yazısına da Biberyan şöyle cevap verdi:

Uşaklıgil, Türkiye'deki Ermenilerin Türk olmadan önce Ermeni ve Ermeni olmadan önce insan olduğunu unutmamalıdır. [...] Ekrem Uşaklıgil'i birisi Türklüğünü inkâr etmeye zorlayacak olsa, karşı koyacağına ve bunu reddedeceğine hiç şüphe yok. [...] Biz Ermeni olarak doğduk, kimsenin bizleri insan ve Ermeni olarak yaşamaktan men etmeye hakkı yoktur. Ayrıca kimse Ermeni olarak doğmanın suç olduğunu iddia edemez.¹⁸⁰

Uşaklıgil, nasıl yaşamak istediklerine ilişkin Ermenilerin fikrini almadan ya da kamuya açık şekilde kendilerine sormadan onlar adına görüş belirtiyordu; çünkü Ermenilerin içinden kimsenin çıkıp Biberyan'ın yaptığı gibi itiraz etmeyeceğini varsaymıştı.

24 Aralık 1945'te *Tasvir*'de, Azerbaycanlı eski bir bakan olduğu iddia edilen bir kişinin sözlerinin aktarıldığı¹⁸¹ ve anlaşıldığı kadarıyla

179 Zaven Biberyan, "Verçin aztararutyun kırkriçnerun", *Nor lur*, sayı 98, 15 Ocak 1946.

180 *age*.

181 *Tasvir*, aktaran *Marmara*, sayı 1139, 24 Aralık 1945.

la İbrahim Suphi Soysaloğlu'nun¹⁸² *Tasvir*'de yayımlanan "Ermeniler Dikkat Edin! Bu Ülkede Hürriyet Vardır Ama İhanet Yoktur" başlıklı makalesine¹⁸³ dayandırılan uzun bir yazı yayımlandı. *Marmara* bu yazının çevirisini, "Eski Azerbaycan Bakanının Fikirleri" alt başlığı ile yayımladı. Bunun karşılığında Biberyan, söz konusu kişinin gerçekten bir eski bakan olup olmadığını merak ettiğini, bu kişinin bütün dünyadaki Ermenileri, siyasi görüşlerine bakmaksızın olağan şüpheliler ve Türklerin ya da İslam'ın düşmanı olarak konumlandığını yazdı. Bu yazı dizisinin amacı nefreti körüklemek, eski defterleri açmak ve Ermeni düşmanı bir atmosfer yaratmaktır:

Eski defterleri açmaksa, bunu biz de yapabiliriz. Geçmişin tek tek bütün ölü bedenlerini saymak gerekiyorsa, biz de kendi ölümlerimizi sayarız. Çünkü, dünyadaki bütün halklar gibi bizim de sayacak, hem onlardan daha çok sayıda ölümüz var. *Tasvir*'e ve *Tasvir*'cilere söyleyecek çok sözümüz var. Onlar ve onlar gibiler etrafımızda yatan milyonlarca ölüden sorumlular.¹⁸⁴

Tasvir'e verdiği bu cevapla Biberyan yalnızca bir gazeteyi değil, inkâr ve Ermeni karşıtlığı üreten bütün bir devlet mekanizmasını karşısına almış oluyordu. Soysaloğlu'nun yazısı ve aynı dönemde çeşitli gazetelerde ona benzer daha birçok yazı doğrudan Ermenilere yönelik birer tehditti. Biberyan bütün bunlara karşı, eğer tacize son vermezlerse aynı şekilde tacizle cevap vereceğini ve bunun sorumluluğunun da kendisine ait olmayacağını yazarak meydan okumayı seçti.¹⁸⁵

Daha da tuhafı, uluslararası basın, Ermenileri daha 1 Haziran 1940'da, Amerika'nın Türkiye Büyükelçisi John Van A. McMurray ile Başbakan Refik Saydam'ın görüşmesinden önce beşinci kol olmakla suçlamıştı bile.¹⁸⁶ *Marmara*, Avrupa, Ortadoğu ve dünyanın başka yerlerinde Ermeni karşıtı yayınlara ilişkin ayrıntılı bilgiler veriyordu. Şamlıyan'a göre ilk suçlama 27 Mayıs 1940'ta İngiliz gazetesi

182 1920 Meclisi'nde Burdur milletvekili.

183 Bkz. Bölüm 3, dipnot 181.

184 Biberyan, "Verçin aztararutyun kırkriçnerun".

185 age.

186 Dost, "Amerika'nın Türkiye Politikasının Oluşumu Üzerine", s. 187.

News Chronicle'da yayımlandı;¹⁸⁷ haberde gazeteci, Alman subaylarının İstanbul'daki Ermenilerden bir beşinci kol oluşturmak için çalışma yürüttüklerini, Ermeniler azılı Türk karşıtı olduğu için bunu yapmanın da kolay olduğunu yazmıştı.¹⁸⁸ Dizinin ilk yazısında Şamlıyan ayrıca, daha sonra *Introducing Turkey*¹⁸⁹ kitabını yayımlayacak olan Cedric Salter'ın, Türkiye'deki Ermenilerin, Alman Büyükelçisi Franz von Pappen tarafından beşinci kol olarak kullanıldığını iddia ettiği yazısını ele aldı.¹⁹⁰

1940'lardan 50'lere kadar uluslararası arenada, konuyla ilgili ayrıntılı politik analizler ve bunların yalanlanmasıyla daha da hararetlenen tartışmalar yayımlandı. II. Dünya Savaşı sırasında Alman-Ermeni ilişkileri üzerine bilgilendirici bir kaynak olan *Summer of '42* kitabında Levon Thomassian, "Almanya'daki Ermeni algısı güçlü bir *émigré* etkisine sahipti. Bunun en önemli nedeni soykırım öncesinde ve soykırım sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan kitlesel göçtü. Ermenistan 1920'de bir Sovyet cumhuriyeti olduğunda yeni göçler de yaşandı,"¹⁹¹ diye belirtiyor. Almanya'daki Ermenilere kuşkuyla bakılmasının bir nedeni, Almanya'da 1915 sonrası buraya göç eden çok sayıda Ermeni arasında küçük, etkisiz bir grubun Nazilerle işbirliği yapmış olması ve Türkiye'de kamuoyu oluşturucularının bu grubu Türkiyeli Ermeniler olarak sunmalarıydı. Ancak, EDF'nin Londra bürosunun yöneticisi Jirair Missakian tarafından kaleme alınan bir mektupta örneğini görebileceğimiz gibi, geniş bir tarihsel bağlama oturtulduğunda Ermeni karşıtı kampanyaların arka planını daha iyi anlayabiliriz. Missakian çarpıtılmış bilgilerin doğrusunu anlatmak için gazeteleri ziyaret etmiş ve *The London Times* gazetesine Ermeniler hakkındaki siyasi iddiaları reddeden bir mektup yazmıştı:

187 *News Chronicle*, 27 Mayıs 1940, aktaran Suren Şamlıyan, "Hagahay krutyunner Londoni mamulin meç" [Londra Basınında Ermeni Karşıtı Yazılar], *Marmara*, sayı 1448, 5 Kasım 1946.

188 age.

189 Cedric Salter, *Introducing Turkey* (Londra: Methuen, 1961, yeniden basım 1996).

190 Şamlıyan, "Hagahay krutyunner."

191 Levon Thomassian, *Summer of '42: A Study of German-Armenian Relations During the Second World War* (Atglen, PA: Schiffer Publ., 2012), s. 28.

“Beyefendi – son zamanlarda İngiliz ve Amerikan basınında diasporadaki Ermenilerin sürmekte olan savaşta Almanya yanlısı bir temayül sergilediklerini iddia eden hayal mahsulü haberler yayımlanmaktadır. Sizin gazeteniz de 14 Mart, 5 Mayıs ve 24 Haziran’da bu yönde muğlak imalarda bulunmuştur. Bir Amerikan dergisi de Nazilerin, kendileriyle işbirliği karşılığında [Ermenilere] bağımsız devlet vaadinde bulunduklarını, [böylece] beşinci kol faaliyetleri yürütmeleri için Ermeni Taşnak Partisi’ni seçtiği gibi saçma sapan bir iddia öne sürmüştür.

Bu kötü niyetli, tümüyle temelsiz suçlamaları şiddetle protesto ediyorum. Bunları ortaya atanlar bazı Ermeni karşıtı unsurlardır ve bu, Ermeni halkını Büyük Britanya ve müttefiklerinden koparmak için geliştirilmiş kasıtlı, ancak sonuçsuz kalmaya mahkûm bir girişimin varlığını göstermektedir. Ermenilerin antidemokratik faaliyetlere girişebileceği yolundaki bu düşüncenin ne kadar gülünç olduğu, Almanya’nın son altmış-yetmiş yıldır Drang Nach Osten [Doğu’ya Yürüyüş] politikasını bilenler için çok açıktır. Birbiri ardına gelen Alman hükümetlerinin Ermenilere nasıl davrandığını burada belgelerle ortaya koyma imkânım yok. Bismarck’tan Hollweg’e kadar Alman devlet adamlarının sarf ettiği sözlerin ve sayısız radikal Alman felsefecinin ifadelerinin Cermenlerin bizim halkımızdan hazzetmediğinin alametleri olduğunu söylemekle yetineyim. Ermeniler söz konusu olduğunda bugünün Alman yöneticilerinin, seleflerinin izinden gitmeyeceklerine inanmamak için hiçbir neden bulunmamaktadır.

Son savaşta Taşnak Partisi’nin liderliğinde Büyük Britanya ve Fransa’nın yanında savaşan Ermeni halkı, şimdi Almanlarla işbirliği yapmakla suçlanıyor. Bu halk barış konferansına dahil edilmedi. Uygar dünya onları ve başlarına gelen benzeri görülmemiş trajediyi unuttu. Onlar, yine de ezilen ulusların kurtuluşunun ve herkes için adalet ve özgürlük ilkelerinin [hayata geçirilmesinin], ancak müttefiklerin zaferi ile mümkün olduğu inancını korumaktadırlar.¹⁹²

192 Jirair Missakian, “Armenians and the War”, *The London Times*, 19 Temmuz 1941, aktaran James G. Mandalian, “The Smearer: A Reply to Roy John Carlson”, *Armenian Review*, 3 (1950), s. 8. Mektubun bir kısmı Ermeniceye çevrilerek 6 Kasım 1956 tarihli, 1449 sayılı *Marmara*’da yayımlanmıştır. Mandalian’ın yazısına dikkatimi çeken Vartan Matiossian’a ve yazıyı taratarak bana ulaştıran NAASR’dan Marc Mamigonian’a teşekkür ederim.

1941 tarihli mektubu alıntılanan James Mandalian, 1950 tarihli makalesinde, EDF'nin Nazi karşıtı duruşunun Alman hükümeti tarafından çok iyi bilindiğinin altını çiziyor¹⁹³ ve Ermeniler aleyhine iddialardan John Roy Carlson'ın sorumlu olduğunu yazıyor:

Ancak bize, *Mirror-Spectator*'dan daha da otantik, Kongre Kayıtları'na geçmiş bir kaynak sunuluyor. *News Week*'teki o çok etkileyici altı satırlık haberde Taşnakların Berlin'deki merkezlerinde Naziler için beşinci kol çalışmaları yaptığı iddia ediliyor.

Bu iki dehşet verici kaynağa atıfta bulunulmasındaki, okuyucuların bihaber olduğu sahtekârlık, her ikisinin de Carlson tarafından yazılmış olmasıdır. İki yazının içerik, ifade, üslup bakımından ortak noktaları ve taşıdıkları aynı öfkeli ton *Mirror-Spectator* yazısını Carlson'ın yazdığını, Taşnaklar aleyhine *News Week*'teki altı satırlık o aşağılık haberin de onun kaleminden çıktığını açıkça ortaya koyuyor. Ve Carlson'ın Amerikan gazetelerinde Taşnaklara karşı yazdıkları, bu iki haberden ibaret de değildir. Taşnakları saf dışı bırakmak için kıyasıya mücadele vermiş, 1940 ve 1941'de, *Newsletter*, *The Hour*, *The Nation* ve daha birçok gazetede yazı yayımlatmış, yazılara malzeme sağlamış, salvoları esin kaynağı olmuştur. Teksir makinesiyle çoğaltılıp "Ermenilerin Amerikalı Dostları" diye hayali bir örgüt tarafından yayımlanan "Taşnaklar Adıyla da Bilinen Ermeni Devrimci Federasyonu Aleyhine ve Lehine Kanıtlar" başlıklı bildirinin de yazarı kendisidir. Bildiri, onun bir zamanlar *Propaganda Battlefront* sayfalarında fütürsüzca sarf ettiği ve komünist *Armenian Affairs* dergisinin ilk sayısında yeniden kustuğu [lafların] mide bulandırıcı bir tekrarından ibarettir.

Nasıl yapacağınızı bilerseniz, Carlson'ın tekniği hiç de zor değildir. Yedi farklı gazeteyle iftira yayımlatır, sonra dönüp bunları yedi ayrı kaynak olarak gösterip buralardan alıntı yaparsınız.¹⁹⁴

John Roy Carlson, 1909'da Yunanistan'da Aleksandropoli'de (Dedeağaç) doğmuş, 1991'de ABD'de hayata veda etmiş Avedis Bogos Derounian'ın müstear adıydı. Çeşitli davalara konu olan¹⁹⁵

193 Mandalian, "The Smearer: A Reply to Roy John Carlson", s. 9.

194 age.

195 Daha fazla bilgi için bkz. Mandalian, "The Smearer", s. 19.

Under Cover (1943) kitabının¹⁹⁶ yazarıdır. Temmuz 1933'te, Amerika'daki Ermeni Diyakozluğu'nun en üst rütbeli din adamı Başepiskopos Ėvond Turyan, EDF'nin kilise üzerindeki etkilerine karşı bir kampanya açmış ve Chicago Dünya Fuarı'nda düzenlenen Ermeni Günü kutlamalarında bağımsız cumhuriyetin üç renkli bayrağı indirilinceye kadar konuşma yapmayı reddetmişti. Bir hafta sonra bir grup Ermeni tarafından dövölmüş ve 24 Aralık 1933'te New York'taki Surp Haç Kilisesi'nde öldürölmüşü.¹⁹⁷ EDF cinayetle hiçbir ilişkisi olmadığını resmen açıkladı, ama partinin dokuz üyesi tutuklandı.¹⁹⁸ Bu olay Ermeni cemaatlerinin sosyopolitik ve dini yaşamlarında derin ve kalıcı izler bırakmış, Amerika Ermeni toplumu içinde ise varlığını bugün de sürdüren bir ayrılığa yol açmıştır.

Türkiye'deki Ermeni gazeteleri de olayı yakından izliyordu. Tüm Ermeniler Katolikosu I. Khoren'in Kutsal Eçmiadzin'deki ikametgâhında kuşkuolu ölümlü (1938) ve John Roy Carlson'ın 1940'larda EDF'yi Nazilerle işbirliği yapmakla suçlayan kitabı, Ermeni siyasi yaşamını –özellikle diasporada– etkiledi.¹⁹⁹ Dolayısıyla Türk medyasında, Türkiye'deki Ermenileri beşinci kol faaliyetleri yürötmekle suçlayan Ermeni karşıtı yayınlar, ABD ve Avrupa'da yürötülen tartışmaların bir uzantısı olarak görölebilir. Bunlar Türkiye'nin soykırımsonrası habitus bağlamına gayet güzel yerleşti ve bu habitusun yeniden üretilmesine malzeme olarak kullanıldı. Türkiye'deki gayrimüslimler ateşkes döneminden sonra da beşinci kol suçlamalarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Böylece bu tarihsel olarak birbiriyle ilgisiz bağlamlar kesişti ve aynı Ermeni karşıtlığında birleşti.

Beyrut'taki *The Observer* muhabiri benzer bir yazıyı, bu kez Kürtleri de senaryoya dahil ederek yazdı ve “tanınmış” (ama adı

196 John Roy Carlson, *Under Cover: My 4 Year in the Nazi Underworld of America. The Amazing Revelation of How Axis Agents and Our Enemies Within Are Now Plotting to Destroy the United States* (Philadelphia: Blakiston, 1943).

197 Suny, *Ararat'a Bakmak*, s. 353.

198 Liana Sayadyan, “New Book Sheds Light on 1933 Murder of Archbishop Tourian and Church Split”. Şuradan ulaşılabilir: <http://hetq.am/eng/news/35995/new-book-sheds-light-on-1933-murder-of-archbishop-tourian-and-church-split.html> içinde (erişim 3 Eylül 2018).

199 Daha fazla bilgi için bkz. Suny, *Ararat'a Bakmak*, s. 354.

belirtilmeyen) bir Kürt liderin, Boğazlar Sorunu'nun Ermenistan ve Kürdistan devletlerinin kurulmasına yol açacağına dair sözlerini alıntılıdır.²⁰⁰ Sovyet yanlısı "beşinci kol" iddiaları Suriye basınında da yer aldı. *Marmara*'da yayımlanan bir yazı dizisinde, Suriye gazetesi *El Kefah*'ın, Ermenileri komünizmin sancaktarları olarak gösterdiğini yazıyordu.²⁰¹ Gazetenin Ermeniceye çevirip yayımladığı *El Kefah* başyazısına göre Kamışlı'daki Ermeni gençler aktif bir şekilde Bolşevik propagandası yapıyor ve Cezire bölgesinde de Rus yardımıyla bağımsızlıklarını kazanacaklarını uman Kürtlerle birlikte örgütleniyorlardı.²⁰² *Marmara*, bu yazının hemen yanında, Suriye devletinin Halep'teki çalışkan Ermeni halkının varlığından memnun olduğunu, bazılarının Ermenistan'a göç edecek olması nedeniyle büyük üzüntü duyduğunu anlatan bir "Özel Haber"e yer verdi.²⁰³ Haberin özel olarak buraya yerleştirilmesinin, *El Kefah*'ın iddiasının tersine, Halep'teki Ermenilerin Suriyeliler tarafından iyi kabul gördüğüne ve Suriye toplumu ile uyum içinde yaşadıklarına dair *Marmara* okurlarını iknaya yönelik stratejik bir tercih olduğu açık. *Marmara*, Suriye ve Lübnan'daki Ermenileri beşinci kol faaliyeti içinde olmakla suçlayanların, onları aynı zamanda komünizmin uyduları olarak gördüklerini yazıyordu.²⁰⁴ *Marmara* aynı yazı dizisinde Kahire'den bir başka gazetenin, *Al Musawwar*'ın da komünist akımlar ve Ermenilerin buradaki rolü üzerine Ermeni karşıtı haberler yayımladığını aktarıyordu.²⁰⁵ Gazete, Arap dünyasında Ermeni karşıtı haberleri yayımlamaya devam etti. Şubat 1947'de, yine Kahire gazetelerinden *Dünya El-Cedid*, Yahudilerin Almanya'da yol açtığı (iddia edilen) tahribat ile Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda neden olduğu (iddia edilen) tahribat arasında paralellik kurmuştu. Daha da ileri giderek gazete Ermenileri Lübnan, Suriye ve Mısır'dan atma çağrısında bulundu.²⁰⁶ Birkaç gün sonra *Karagöz*'ün yayımladığı bir karikatürde, kocaman

200 *Marmara*, sayı 1449, 6 Kasım 1946.

201 *El Kefah*, aktaran *Marmara*, sayı 1450, 7 Kasım 1946.

202 age.

203 age.

204 *Marmara*, sayı 1451, 8 Kasım 1946.

205 *Al Musawwar*, aktaran *Marmara*, sayı 1451, 8 Kasım 1946.

206 *Dünya El-Cedid*, aktaran *Marmara*, sayı 1541, 7 Şubat 1947.

burunlu, ucube yüzlü “Artin” adlı karakterin, beş büyük güce (Çin, Büyük Britanya, ABD, SSCB ve Fransa) kendini ABD’de yaşayan bir “Vanlı” olarak tanıttığı görülüyor.²⁰⁷ 15 Şubat tarihli *Nor lur* da, bu karikatürü konu ediyor ve okurlarına, *Karagöz*’ün hakaret etmek için bir kelime oyunu yaptığını, Ermenicede “Ermeni” demek olan *Hay* ile toprak talebinde bulunan Artin’in atayurdu Van’ı birleştirerek, “Hayvan” sözcüğünü üretmiş olduğunu aktarıyordu.²⁰⁸

Nor or, düzenli olarak ayrımcılık yapan ve tacizci bir yayın politikası izleyen, cemaati ve mensuplarını hedef alan, dünya siyaseti konusunda görüş belirtmeleri için onları ısrarla zorlayan Türk basınının Ermeni karşıtı kampanyalarına karşılık vermede son derece aktifti. Dönemin uluslararası konjonktürünün yanı sıra, Türkiye’nin komünizme ve sempatizanlarına karşı sertlik politikası koşullarında, Sovyetlerin dünyanın her yerindeki Ermenilere yaptığı göç çağrısı toplumda Ermeni nefretini yeniden üretmek için en uygun bahanelerden birini sundu. Aram Pehlivanian’ın *Nor or*’daki yazısı Türk basınındaki Ermeni karşıtı kampanyaları anlatıyor:

Bazı Türk gazetecileri İstanbul Ermenilerine “Ermeni cemaati niye cevap vermiyor?”, “Sevgili Ermenilerimiz niye ses çıkarmıyor?” diye sürekli sormaktalar. Her gün bu tür ikiyüzlülük örnekleriyle karşılaşmaktayız. Geçenlerde Peyami Safa da bu soruları soranlar kervanına katıldı. [...] Bu sorular neden soruluyor? Bizce bu tek kelimeyle ve yalnızca Türk kamuoyunu Ermeni azınlığa karşı kışkırtmak için yapılıyor. Bay Safa gibiler, Doğan Nadi gibi doğrudan saldırmıyorlar. Amaçlarına varmak için daha incelikli, hoş görünlü yolları kullanıyorlar.²⁰⁹

207 *Karagöz*, aktaran *Marmara*, sayı 1547, 13 Şubat 1947. Konuşmalar Ermeni harfli Türkçe verilmiş: “Bu vahşetlikler yeter olsun efendim. Türk milletinden çektiğimizi bir Meğa Asdvadz [Ya Rab] bir de Hampartsum Papaz bilior. Bendeniz Amelikada ikamet edorsam da, aslım Hay, topraga indiğim yer ise Van.” *Karagöz*, daha sonra Birleşmiş Milletler’e döner ve şöyle konuşur: “Çelebiler, sözüm yok, Artin Domuzyan itiraf etti ki Hayvanoğlu Hayvandır”. Ayrıca bkz. Talin Suciyan, “Bir Cumhuriyet Açmazı: Ermeni Karşıtlığı Ortamında Ermeni Temsiliyeti”, *Toplumsal Tarih*, 224 (2012), s. 76-79.

208 *Nor lur*, sayı 210, 15 Şubat 1947.

209 *Nor or*, sayı 13, 13 Ekim 1945.

26 Ocak 1946'da Pehlivanyan bu kez Türkçe olarak, 25 Aralık 1945 tarihli *Cumhuriyet*'te yayımlanan Ahmet Halil imzalı bir makaleden bahsettiği "Hakikat!" başlıklı bir yazı yazdı.²¹⁰ Halil, Türkiye'de ve dünyanın her yerindeki Ermenilerin Almanlarla işbirliği yaptığını iddia ediyordu. Pehlivanyan bu iddiaya karşılık, Almanlardan yana tutumu çok iyi bilinen *Cumhuriyet*'in suçu Ermenilerin üzerine atmaya çalıştığını yazdı.²¹¹ Ahmet Halil'in iddialarını doğrulayacak hiçbir kanıtın olmadığını, bu yüzden yazının Ermeni karşıtlığı bağlamı dışında düşünülemeyeceğini belirtti. Aynı yazıda Pehlivanyan, Ermeni karşıtlığını Sovyet Ermenistanı'nın göç çağrısıyla birleştiren iddialara da cevap veriyordu:

Son günlerde bir de Ermeni hicreti meselesi çıktı. Bu da yeni tacizlere, hücumlara ve matbuatta bir asabiyet havası esmesine sebebiyet verdi, yalnız şu cihet unutuldu. [...] [H]er demokrat memleket vatandaşlarına istedikleri yerde gidip yaşamak hakkını verir. [...] Bazı gazetelerde yalnız Ermenilere karşı memlekette bir hava yaratmak için adetâ bir gayret bir arzu mevcuttur.²¹²

Ares (Arşag Ezikyan), 9 Şubat 1946'da aynı çizgideki "Türk Basınından Ne Bekliyoruz?" başlıklı yazısında, Türk basınının Ermenilere Türk kamuoyu gözünde aşağılamayı ve onları toplumun istenmeyen unsurları haline getirmeyi amaçladığını yazıyordu.²¹³ Konu yıl boyunca tartışılmaya devam etti.²¹⁴

Biberyan ve Pehlivanyan'ın genel durumu zekice analiz ettiklerini, yazılarına ilişkin Başbakanlık Arşivleri'nde bulduğum kayıtlar da ortaya koyuyor. Her ikisi de solcu Ermeni aydınları ve göç çağrısını destekliyorlardı. Zaven Biberyan'ın konuyla ilgili duyduğu heyecanı çeşitli yazılarında görebiliyoruz. Bunlardan biri olan "Haygagan hraşkı"da²¹⁵ [Ermeni Mucizesi] "Sovyet Ermenistanı [yaşadığı] karanlık

210 *Nor or*, sayı 28, 26 Ocak 1946.

211 Suciyan, "Bir Cumhuriyet Açmazı".

212 Aram Pehlivanyan, "Hakikat!", *Nor or*, sayı 28, 26 Ocak 1946. Özgün kaynak-taki yazım buradaki alıntıda aynen korunmuştur.

213 *Nor or*, sayı 30, 9 Şubat 1946.

214 *Nor or*, 27 Ağustos 1946, 28 Ağustos 1946, 29 Ağustos 1946, 30 Ağustos 1946, 13 Eylül 1946, 22 Ekim 1946, 28 Ekim 1946.

215 Zaven Biberyan, "Haygagan hraşkı", *Nor lur*, sayı 114, 12 Mart 1946.

yüzyıllar içinden beklenmedik bir şekilde ayağa kalktı. [...] İnsanlar sosyalist bir devletin güvenli sınırları içinde güçlü bir iradeyle, sağlıklı, hayat dolu, mutlu, önyargılar ve dehşetten uzak bir şekilde ilerlemekteler,” diyordu. Savaş sonrası dönemde Sovyetler Birliği hâlâ kahraman bir ülke olarak görülüyordu. Ama Biberyan’ın konuşunun tarihsel bir temeli vardı. 1920’lerde soykırımdan kurtulan, aralarında Zabel Yesayan’ın da bulunduğu az sayıda Ermeni entelektüel, bir diaspora toplumu olarak dünyanın başka yerlerinde daima varoluş mücadelesi verecekleri bir yaşam yerine, umutlarını tek gerçek seçenek olarak gördükleri Sovyet Ermenistanı’na bağlamış, çalışmalarını orada sürdürmeyi seçmişlerdi. Stalinist şiddet ve baskı siyaseti, özellikle de Ermeni entelektüellerin öldürülmesi henüz diaspora toplumlarında bilinmiyordu. Stalinist rejimin o zaman aydınlığa kavuşmamış yanları nedeniyle Sovyet Ermenistanı, hayatta kalan Ermeni kuşaklar için bir umut ışığı olmaya devam etmişti. Aynı şey, özellikle de bu kitapta anlatılan habitus nedeniyle, Türkiye’de kalan Ermeniler için de geçerli olduğundan, onların da göç etmek istemeleri beklenmedik bir durum değildi. Göç zaten sürmekteydi ama esas sorun göçün yönüydü: Doğuya mı, yoksa batıya mı gidilecekti? Küçük Asya’dan İstanbul’a, oradan da Avrupa’ya göç onyıllardır yaygındı. Ancak, doğuya, Sovyet Ermenistanı’na göç, “yurda dönüş” çağrılarına kadar alışılmış bir şey değildi.

11 Temmuz 1946’da *Akşam* gazetesinde yayımlanan bir haber Varlık Vergisi’nin yeniden yürürlüğe konulup konulmaması tartışmalarına yol açtı.²¹⁶ Vâlâ Nureddin, köylüler ve Mehmetçiklerin sırtından geçinen İstanbullu milyonerlerin bolluk içinde yaşadıklarını yazıyordu.²¹⁷ Ona göre, her ne kadar Varlık Vergisi bazı haksızlıklara neden olmuşsa da, yeni kuşaklara olumsuz bir uygulama olarak sunulmamalıydı.²¹⁸ Bu konudaki tartışma Aralık ortalarında bir kez daha gündeme gelecekti.

216 *Akşam*, aktaran *Marmara*, sayı 1331, 11 Temmuz 1946.

217 Vâlâ Nureddin (1901-1967), gazeteci ve yazar. Öğrencilik yılları Viyana ve Moskova’da geçti. Biyografik bir kitap olan *Bu Dünyadan Nazım Geçti*’nin (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2018) yazarıdır.

218 *Akşam*, aktaran *Marmara*, sayı 1331, 11 Temmuz 1946.

Ağustos 1946'da Aram Pehlivanian "Mamul yev garavarutyun" [Basın ve Hükümet] başlıklı yazısında basının yeniden ürettiği Ermeni karşıtı zihniyetin zaten hükümet tarafından benimsenmiş olduğunu yazıyordu.²¹⁹

Bu Ermeni karşıtlığı bir gazetenin işinden ibaret olsaydı, üzerinde konuşmaya bile değmezdi. Ancak ülkede ötekinin varlığını inkâr eden ırkçı ve özel olarak Ermeni karşıtı bir zihniyet [hüküm sürüyor]. [...] Aynı zihniyete sıkı sıkıya bağlı basın ve hükümet [bu açıdan] birbirini tamamlamakta. Hükümet zihniyet değiştirecek olsa, basın bu cesareti bulamaz. Umutlu olmalı mıyız, olmamalı mıyız? Tarih, umutlu olmamamız gerektiği konusunda bizi uyarıyor. Ancak yine de geriye, sağlıklı düşünmeye dönmenin bir yolu olmalı.

Sovyetlerin göç çağrıları ve toprak taleplerinin alevlendirdiği Ermeni karşıtı kampanyalar 1946 yılı boyunca sürdü.²²⁰ Ermenilerin Türkiye'den göçüyle ilgili haberlerin yarattığı belirsizlikler kamuoyunda bir galeyan havasına ve provokasyonlara yol açtı. Temmuz 1946'da Anadolu Ajansı, Paris'teki Komünist Parti toplantısında, Ermenilere yapılan zulüm nedeniyle Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistanı'yla birleştirilmesi, Kilikya bölgesinin otonom olması ve bağımsız bir Kürdistan devletinin kurulması için çalışılması yolunda karar alındığını duyurdu.²²¹ Türk basını bu habere bir ağızdan tepki gösterdi; *Son Telgraf* "Ermeni Hayalleri Yeniden Canlandı: Büyük Aptallık Örneği" başlıklı bir yazı yayımladı.²²² *Tasvir* bu haberi verirken Ermeni siyasi partilerinin de bu işin içinde olduklarını yazdı.²²³

Avedis Aliksanyan'ın 27 Ağustos 1946 tarihli yazısından *Tasvir* ve *Son Saat* gazetelerinin Ermenilere yönelik hakaretlere devam ettiğini görüyoruz. *Son Saat*, Sovyetler Birliği'ne göç etmeye karar veren

219 Aram Pehlivanian, "Mamul yev garavarutyun", *Nor or*, sayı 21, 30 Ağustos 1946.

220 Örneğin bkz. *Yeni Türkiye*, aktaran *Nor or*, sayı 35, 13 Eylül 1946; *Vatan*, aktaran *Nor or*, sayı 37, 15 Eylül 1946; *Cumhuriyet*, aktaran *Nor or*, sayı 69, 17 Ekim 1946; *Tasvir*, aktaran *Nor or*, sayı 80, 28 Ekim 1946.

221 *Anadolu Ajansı*, aktaran *Marmara*, sayı 1326, 6 Temmuz 1946.

222 *Son Telgraf*, aktaran *Marmara*, sayı 1326, 6 Temmuz 1946. (*Son Telgraf* haberinin başlığı, özgün Türkçe başlığı değil, Ermeniceden çeviridir.)

223 *age*.

Ermenilerin köprü altında yatan evsizler, serseriler, vatansızlar ve kendi ülkelerini ya da yurttaşlarını yeterince sevmeyen “zenofiller” olduğunu yazıyordu. Aliksanyan, *Tasvir*’in niyetinin, yalnızca göç etmek isteyen Ermenilere değil, kalanlara da hakaret etmek olduğuna işaret etti.²²⁴ *Son Saat*’in iddiasına göre Türkiye’den yedi yüz Ermeni göç için evraklarını hazırlamıştı.²²⁵

Tasvir, Ermeni karşıtı yayınını sürdürdü. Aram Pehlivanian bir başyazısında, *Tasvir*’in, Türkiye’nin doğu vilayetlerini Sovyet Ermenistanı sınırları içinde gösteren bir haritanın Ermeniler arasında dağıtıldığına ilişkin haberler yayımladığını yazdı. Pehlivanian, bu noktada faşizm ile Ermeni karşıtlığı arasında bağ kuruyordu:

Tasvir ve *Tasvir* gibiler dünkü faşist maskelerini çıkarıp, yerine bugünün liberal maskesini takmışlardır. Ancak zaman zaman Ermenilere yönelik davranışları, faşist[lerin] ilkelerinin onlarda ne kadar derinlere kök saldıgını ortaya koyuyor. [...] Herhangi bir uluslararası meseleyle bir Ermeni’nin adının karıştığını duymak ve Türkiyeli Ermenileri [Türkiye] kamuoyuna suçlu ve şüpheli olarak sunmak için can atıyorlar. [Bunlar] cezasız kaldığı [...] sürece sorumluluk hükümete düşmektedir; çünkü yurttaşlarının haysiyetini korumak hükümetin görevidir.²²⁶

Pehlivanian hem medyanın hem de devletin önemli bir özelliğine dikkat çekiyordu. Daha önce de belirttiğim gibi hem milletvekili (1946’da parlamentoda DP’yi temsil ediyordu) hem de başyazar olan Cihad Baban, 1930’lar ve 40’lar boyunca, *Cumhuriyet*, *Tasvir-i Efkâr*, *Yeni Sabah* ve *Son Posta* dahil olmak üzere çeşitli gazetelerde köşe yazarı ya da genel yayın yönetmeni olarak çalıştı. Osmanlı eliti mensuptu ve 1923 sonrasında önde gelen bir kamuoyu oluşturuca konumundaydı. Diğer Türk gazetecileriyle birlikte San Francisco heyetinde yer aldı. Ayrıca, savaş yıllarının Nazi yanlısı kalemi ve Hitler’in iktidara geldiği 1933 yılında *Hitler ve Nasyonal Sosyalizm* kitabının da yazarıydı²²⁷ ve 1946’da DP milletvekilliğine seçildiğinde bu

²²⁴ *Nor or*, sayı 18, 27 Ağustos 1946.

²²⁵ *Son Saat*, aktaran *Nor or*, sayı 18, 27 Ağustos 1946.

²²⁶ Bkz. Bölüm 3, dipnot 208.

²²⁷ Cihat Hikmet, *Hitler ve Nasyonal Sosyalizm* (İstanbul: Şafak Kütüphanesi, 1933).

geçmişini unutulmamıştı.²²⁸ Bu nedenle Aram Pehlivanian “*Tasvir* ve *Tasvir* gibiler” derken kamuoyu oluşturunlarında derine kök salmış ırkçılığa ve Ermeni karşıtlığına gönderme yapıyordu. Haberler ve köşe yazıları soykırımsonrası kamuoyunun yapısını tanımlamaktaydı. *Tasvir*, yine Ermeni karşıtı yayınlarına devam etti ve bu kez İstanbullu Ermenilerin, Ermenistan’a göç çağrılarını büyük bir heyecanla karşılamamış olmasına Suriyeli Ermenilerin çok içerlediklerini anlatan bir haber yayımladı.²²⁹ Aynı haberde Suriye’de yaşayan Hrant adlı bir kişinin, Latakiya (Lazkiye) yakınlarında Türk köylerini taciz etmekte olduğu iddiasına da yer veriliyordu.²³⁰

Aralık ortalarında *Yarın* gazetesinin Varlık Vergisi’nin yeniden yürürlüğe konulacağı haberini²³¹ vermesi de hayli ilginç; ancak bu kez haber resmi kaynaklarca yalanlandı.²³² Önceki CHP, şimdiki DP milletvekilleri, zamanında Varlık Vergisi’ni savunmuşlardı. Ayrıca yukarıda değinilen, iddiaya göre Kars ve Ardahan’ın Ermenilere verilmesi, Kilikya’ya otonomi tanınması ve bağımsız bir Kürdistan’ın kurulması için çaba harcanacağını ilan edildiği Paris toplantısından hemen sonra Varlık Vergisi söylentilerinin dolaşıma sokulması bir tesadüfmüş gibi görünmüyor. Doğu vilayetlerini Ermenistan toprakları olarak gösteren haritalar Ekim 1946’dan itibaren yayımlanmaya başlamıştı. Haftalık dergi *Millet*, Kars, Ardahan, Erzurum ve Bitlis’i Sovyet Ermenistanı’nın toprakları dahilinde gösteren bir haritayı kapağına taşıdı.²³³ *Millet*’in eline ABD’den ulaştığı belirtilen haritanın üst kısmında Senatör Charles Tobey’nin, Ermenilerin davalarını BM’ye götürmelerini ve anayurtlarını geri istemelerini öneren açıklaması yer alıyordu.²³⁴ Sağ tarafta *Millet*’in “Vartuhi” adını verdiği bir kadın figürü konulmuş, altına da “Bu Ermeni sembolü imiş” yazılmıştı. “Ermeni Meselesinin İnsani Yanı” başlıklı bu bölümle aynı

228 *Marmara*, sayı 1365, 14 Ağustos 1946.

229 *Tasvir*, aktaran *Nor or*, sayı 80, 28 Ekim 1946.

230 *age*.

231 *Yarın*, aktaran *Nor or*, sayı 127, 14 Aralık 1946.

232 *Yarın*, aktaran *Nor or*, sayı 128, 15 Aralık 1946.

233 *Millet*, aktaran *Marmara*, sayı 1429, 17 Ekim 1946. *Millet*, Cemal Kutay tarafından, ilk sayısı 31 Ocak 1946’da yayımlanan haftalık bir dergiydi.

234 *age*.

sayfada “Ermeni Meselesinin Siyasi Yanı” başlıklı bir harita yer alıyordu.²³⁵ Kasım 1946’da *Keloğlan*’da yayımlanan Sovyet Ermenistanı’na göç kampanyasına ilişkin bir yazı, “Harekete geçecek olurlarsa, gitmeleri için memnuniyetle, hatta *hoplaya zıplaya* yardımcı oluruz. *Efendim...* zaten gitmeleri gerekiyor – Yerevan onların cennetidir,”²³⁶ diyordu. Yazıda, *Daily Telegraph*’ta da Sovyetler Birliği’ne göç hakkında bir haber yayımlandığı iddia ediliyor.²³⁷ Hükümet, Aralık 1946’da sıkıyönetim ilanının arifesinde, bu iddiaları yalanlamayarak gayrimüslimlerin yaşadığı huzursuzluğun ve güvensizlik duygusunun devamını sağladı. Durum, sıkıyönetimin bir dizi örgüt ve gazeteyi kapatarak kamusal alana müdahalesinden sonra da iyileşmeyecekti.

Doğu vilayetleri sorunu, gerek kamuoyu oluşturucuları, gerek mevzuat düzeyinde Ermeni karşıtlığını ve inkâr habitusunu yeniden üretmenin bahanesi olarak kullanıldı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün imzaladığı bir belge, devletin başka güvenlik önlemleri de aldığını gösteriyor. 18 Eylül 1946’da yayımlanan talimatla, Kars, Erzurum, Ağrı ve Muş’a yabancıların yerleşmesi yasaklandı.²³⁸ Bu talimatın ne şekilde uygulandığı ve bu illerdeki insanların yaşamlarını nasıl etkilediği konusunda bir ize rastlamadım. Ancak Agop Arslanyan, Tokat’ta Sovyet Ermenistanı’na göç çağrısının sosyal yaşamdaki etkilerini yazıyor. Arslanyan’a göre Ermeniler aynı anda hem şaşır-mışlardı hem de Ermenistan’a göç etmek istiyorlardı. Ne var ki bu konuda istekli olmaları Türk komşuları arasında huzursuzluğa yol açmıştı. Arslanyan, Ermenistan’a göç etmek üzere neleri varsa satan Ohanik ve Hamazasp’ın, Sovyetler Birliği Türkiye’den hiçbir Ermeni’yi kabul etmediği için, ancak İstanbul’a kadar gidebildiklerini ve hayatlarının geri kalanını İstanbul’da yoksulluk içinde geçirdiklerini aktarıyor.²³⁹ Sovyetler Birliği’nin mi Türkiye’den Ermenileri kabul

235 *age.*

236 *Keloğlan*, aktaran *Marmara*, sayı 1447, 4 Kasım 1946 (Alıntı özgün Türkçe kaynaktan değil, italikle yazılı sözcükler dışında *Marmara*’da yer aldığı şekilde Ermeniceden çeviridir).

237 *age.*

238 BCA, 030.18.01.02.111.59.17.

239 Agop Arslanyan, *Adım Agop Memleketim Tokat* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008), s. 66-68.

etmediği yoksa başka bir engelin mi devreye girdiği sorusuna net bir cevap vermek kolay değil. Ancak, pek çok Ermeni'nin kayıt yaptırmasına rağmen 1946-1948 yılları arasında Türkiye'den hiçbir Ermeni'nin Sovyet Ermenistanı'na göç etmediğini, çeşitli kaynaklardan ve gazete haberlerinden anlıyoruz. *Marmara*'nın aktardığına göre Abidin Daver, *Cumhuriyet*'te Sovyet Konsolosluğu'nun önünde uzun kuyruklar olduğu halde Türkiye'den hiçbir Ermeni'nin Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ne göç etmediğini yazdı.²⁴⁰

Armen Melkumyan, 1-29 Temmuz tarihleri arasında Sovyet Konsolosluğu'na kayıt yaptıran kişilerin kısa bir listesini veriyor. Bu listeye göre binin üzerinde kişi kayıt yaptırmış, ancak başvurusu kabul edilen kişi sayısı iki yüz civarında kalmıştır.²⁴¹ Ama sonuçta Türkiye'den göç eden Ermeni yoktur. Daniela De Maglio Slavich'in kullandığı listede Türkiye'den Sovyet Ermenistanı'na göç eden Ermeni sayısı sıfırdır.²⁴² Bunun nedenini belirten bir resmi açıklama bulamadım.

Kesinleşmiş bir karar olmayıp, taslak halindeki bir Rusça belgede 1946 yılında Türkiye, ABD, Fransa, Irak ya da Mısır'dan kitlesel göç olmayacağı belirtiliyor. Ancak yine bu belgeye göre gelecekteki göç kampanyaları için komiteler kurulmalı ve hazırlıklar yapılmalıdır.²⁴³ Aslında ABD'den ve diğer ülkelerden göçler gerçekleşti. Dilek Güven, ABD Büyükelçiliği Arşivleri'ne dayanarak 1946 yazında, Doğu Akdeniz bölgesinden Ermenileri taşıyan Sovyet gemilerinin Boğazlardan geçtiğini, ancak 1946 sonuna kadar Türkiye'den göç için başvuran Ermenileri taşıyan bir gemi olmadığını yazıyor. ABD

240 *Cumhuriyet*, aktaran *Marmara*, sayı 1880, 24 Ocak 1948.

241 İstanbul'daki Sovyet Konsolosluğu'nda geçen görüşmelerin tutanakları, 29 Temmuz 1946, Ermenistan Ulusal Arşivleri, F.326. "Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı Fonu", Katalog 1, Dosya 134, Klasör 134, aktaran Melkumyan, "Turkagan işkanutyunneri kağakaganutyunu yev Bolsahay hamaynkı 1945-1947 tt" içinde, s. 199.

242 Slavich, *Il rimpatrio degli Armeni nell'immediato*, s. 25.

243 11 Nisan 1946 tarihli bu belgeden arşiv tasnifi tam olarak anlaşılmıyor, ancak belgenin büyük ihtimalle SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ne ait olduğunu söyleyebiliriz. hayrenadardz.org/wp-content/uploads/2012/06/1946-04-11.pdf (erişim 17 Temmuz 2012) Belgenin çevirisi için Hraç Bayadyan'a teşekkür ederim.

konsolosluk raporları, Ermenilerin göç başvurusunda bulunmalarının Türkiye’de Ermenilere karşı daha da büyük kuşkuya yol açtığını belirtiyor.²⁴⁴

İlk göç dalgası Sovyetler Birliği’ne 1947’de ulaştı. Ronald Suny, bu arada gerek ABD’nin gerek SSCB’nin Ağustos 1946’ya gelindiğinde toprak talepleriyle aralarına mesafe koyduklarını, Kars ve Ardahan konusunda geri adım attıklarını yazıyor.²⁴⁵ Truman için Türkiye’de üslere sahip olmak daha önemliydi ve Amerikan ordusu da Türkiye’nin buna göre donatılması gerektiğine karar vermişti.²⁴⁶ 12 Mart 1947’de Truman Doktrini’nin açıklanması üzerine ANCA, Yunanistan ve Türkiye’ye vaat edilen yardım konusunda bir bildiri yayımladı.²⁴⁷ Bildiriye göre Yunanistan bu yardımı hak ediyor, ancak Türkiye hak etmiyordu:

Ancak Türkiye’ye mali ve askeri yardım teklifi tamamen farklı bir kategoriye girmektedir ve hiçbir şekilde haklı gösterilemez. Bu yardım ulusal çıkarlarımıza ve güvenliğimize hizmet edemez, Yakın Doğu’da adalet ve barış konusunda bir ilerleme de sağlayamaz.²⁴⁸

Bildiri askeri ve mali yardım aleyhine yedi gerekçe belirtiyordu. Türkiye demokratik bir ülke değildi; mütecaviz bir ülkeydi; Panturanizm ve Panislamizm üzerinden yayılma planları vardı; I. Dünya Savaşı’nda ABD’nin düşmanlarıyla, II. Dünya Savaşı’nda da Mihver devletlerle ittifak yapmıştı; 1939’da imzalanan Karşılıklı Yardım Antlaşması çerçevesindeki yükümlülüklerini yerine getirmemişti; İskenderun Sancağı bir jest olarak Türkiye’ye verilmişti; Varlık Vergisi ile azınlıkları soymuş ve mali olarak bitirmişti. Mali ve as-

244 NARA, 867.4016/5-1449, Ankara, 3 Aralık 1946, Dilek Güven, *Nationalismus und Minderheiten: Die Ausschreitungen gegen die Christen und Juden der Türkei vom September 1955* içinde (Münih: Oldenbourg Verlag, 2012), s. 125.

245 Suny, *Ararat’a Bakmak*, s. 273-274.

246 age. Daha fazla bilgi için bkz. *Foreign Relations*, c. 7 (1946), s. 857-858, aynı kaynak içinde.

247 Armenian National Council of America, *Memorandum on the Proposed Aid to Greece and Turkey, Presented to the Government of the United States*, Mart 1947. Bu kaynağa dikkatimi çeken ve ulaşmamı sağlayan Marc Mamigonian ve NA-ASR’a teşekkür ederim.

248 age.

keri yardım Türkiye'yi Ortadoğu'da güçlendirecek ve Panislamizm ile Panturanizm tehlikesini yeniden diriltecekti.²⁴⁹ *Vatan* muhabiri Feridun Demokan'a dayanarak *Marmara*, ANCA tarafından 30 Nisan-4 Mayıs arasında New York'ta düzenlenen Dünya Ermenileri Kongresi hakkında bir haber yayımladı.²⁵⁰ Konferans programının kapağındaki ilüstrasyon, Müttefik Yüksek Konseyi'nde bir haritanın önünde duran ve Kars ile Ardahan'a ilaveten Trabzon, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Muş ve Van'ın Ermenistan topraklarına katılmasını talep eden ABD Başkanı Woodrow Wilson'ı gösteriyordu.²⁵¹ Bu beş günlük kongrede "Yurda Dönüş ve Rehabilitasyon" ve "Ermenilerin Toprak Talepleri" konularında konuşmalar yapıldı.²⁵² Kongreden sonra Birleşmiş Milletler'e, Ermeni Sorunu'nun Sevr Antlaşması ilkeleri doğrultusunda çözülmesini talep eden ve aynı zamanda Ermenilerin Moskova'daki Dışişleri Bakanları toplantısına katıldığını belirten bir mektup sunuldu.²⁵³ Sovyetlerin Kars ve Ardahan talebinin yanı sıra toprak talebine Türkiye'de gösterilen tepki, ABD'nin Sovyet tehdidine karşı Türkiye'yi desteklemesine zemin hazırladı ve Türkiye'ye askeri ve mali yardımı meşrulaştırdı. Ermeni örgütlerinin uluslararası platformda belirleyici bir konumda olduğu söylene- mezdi, ama onlardan gelen talepler, Ermeni karşıtı ve daha sonra da Sovyet karşıtı kampanyaların örgütlenmesinde, bunun yanı sıra, II. Dünya Savaşı sonrası dönemin kritik konjonktürel koşullarında politik bir manevranın uygulamaya konulmasında kilit rol oynayacaktı.

Dünya Ermenileri Kongresi'ne ilişkin haberler üzerine *Şark Yolu* gazetesi o malum "Türkiye Ermenileri neden susuyor?" sorusunu

²⁴⁹ *age*.

²⁵⁰ *Marmara*, sayı 1625, 3 Mayıs 1947. Demokan'a göre bu kongreye bütün dünyadan 1.200 Ermeni katıldı. Bu sayı abartılı duruyor. Aris Gazinyan ve Suren Musaelyan tarafından yazılan bir yazıya göre gerçek sayı yirmi iki ülkeden ve otuz bir kilise bölgesinden yedi yüz on beş delegedir. Bkz. www.AGBU.org/publications/article.asp?A_ID=643 (erişim 6 Ağustos 2012).

²⁵¹ Programme of the World Armenian Congress, 30 Nisan-4 Mayıs 1947, Waldorf Astoria Hotel, New York ve ayrıca Vahe Hayg (der.), *Kharpert yev anor vosgegen taşdı* (New York: Kharpert Armenian Patriotic Union, 1959), s. 1475.

²⁵² Programme of the World Armenian Congress, 30 Nisan-4 Mayıs 1947, Waldorf Astoria Hotel, New York.

²⁵³ *Marmara*, sayı 1668, 16 Haziran 1947.

sordu ve bu suskunluğun Türkiye'deki Ermenilerin Amerikalı Ermenilerle aynı fikirde olduğunu gösterdiğini belirtti.²⁵⁴ Aynı gün *Marmara*, özellikle Türkçe yazılan başyazısında Türkiye'de yaşayan Ermenilerin Dünya Ermenileri Kongresi'ne hiçbir katkıda bulunmadığını ve bu kongreyle hiçbir ilişkilerinin olmadığını yazdı.²⁵⁵ Bu başyazı, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin rahatsızlıklarını dile getirdiklerine dikkat çeken *Cumhuriyet* gazetesinde yankı buldu; böylece *Marmara* cemaatin temsilcisi haline gelmiş oldu.²⁵⁶ *Cumhuriyet*, Türkiye'deki Ermenilerin hükümete ulaşma ve sonuç alma gücüne sahip olduklarını savunuyordu. Gazeteye göre, Kayseri Kilisesi'nin mülklerinin açık artırmayla satılmaktan devlet müdahalesiyle son anda kurtulmuş olması, Türkiye'de Ermenilerin ne kadar güçlü olduğunun göstergesiydi.²⁵⁷ İki gün sonra *Son Saat*, New York'tan Cehdi Şahingiray'ın Dünya Ermenileri Kongresi'ne ilişkin haberini yayımladı.²⁵⁸ Çok geçmeden haftalık *Bekri Mustafa* gazetesi, Rusya ile yeni bir savaş durumunda "iç güvenliğimizi sağlamak için yeni tedbirler almak zorunda kalacağız"²⁵⁹ diye yazdı. Yazı, Ermenilerin komitacı ruhuyla "tepeden tırnağa silahlı" olduklarını, Said Halim'lerin, Bahaeddin Şakir'lerin ve Talat'ların suikastçilerinin çocukları ve torunları olarak Türkiye'ye her türlü zararı vermeye hazır olduklarını, ellerinin kanlı olduğunu iddia ediyordu.²⁶⁰ Görüldüğü gibi *Bekri Mustafa* gazetesi, bir kısım soykırım failinin adlarını saymıştı. Soykırım suçlularının onurlandırılması, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki inkâr habitusunun bir sonucudur; Talat'ın cenazesinin Almanya'dan getirtilerek Türkiye'de 1943 yılında yeniden toprağa verilmesini de aynı habitus mümkün kılmıştır. Nitekim Türk Ocakları 1949 yılında yeniden açıldığında, Talat için bir mozole inşa edilmesi fikri gündeme gel-

254 *Şark Yolu*, 7 Mayıs 1947, aktaran *Marmara*, sayı 1631, 9 Mayıs 1947.

255 *Marmara*, sayı 1629, 7 Mayıs 1947.

256 *Cumhuriyet*, aktaran *Marmara*, sayı 1630, 8 Mayıs 1947.

257 *age*.

258 *Son Saat*, aktaran *Marmara*, sayı 1632, 10 Mayıs 1947.

259 *Bekri Mustafa*, sayı 8, 17 Mayıs 1947, aktaran *Marmara*, sayı 1639, 17 Mayıs 1947 (Alıntı özgün kaynaktan olmayıp, *Marmara* gazetesindeki Ermenice haberden Türkçeye çevrilmiştir).

260 *age*.

di.²⁶¹ *Marmara*, *Bekri Mustafa* yazısını çevirerek “Ermenilere Tehdit” başlığıyla yayımladı ve bu tehditlere karşı önlem alınmasını talep etti.

Sınır meselesi Aralık 1948’de bir kez daha hararetli tartışmalara yol açtı. *Marmara*, toprak talepleri ve Türkiye’de yaşayan Ermenilerin bu taleplere gösterdikleri tepkilere ilişkin haberlerle doldu taşı. 13 Aralık 1948’de *Cumhuriyet*, “Sovyetler Ermeni ve Kürtleri Kışkırtıyor” başlıklı bir haber yayımladı. Haberde “Moskova Radyosu’na göre Ermeniler Birleşmiş Milletler delegelerine muhtıra vererek Türk topraklarını istemişler,”²⁶² deniyordu. Ertesi gün Şamlıyan bir kez daha başyazısında Türkiye’deki Ermenilerin bu girişimle hiçbir ilgisinin bulunmadığını vurguladı. 1946’da, San Francisco Konferansı’yla ilgili ilk tartışmalarda, Türkiye’deki Ermenilerin ağır baskı altına alındığını ve şüpheli şahıslar olarak gösterildiğini hatırlatarak, iki yıl sonra aynı durumun tekrarlandığını belirtti. Her iki olayda da Ermenilerden açıklama ve bu tür girişimlerde bulunanlardan uzak durmaları talep ediliyordu.²⁶³ Bu yazısında Şamlıyan, defalarca dile getirdiği sözleri tekrar ederek, Türkiye’de yaşayan Ermenilerin artık siyasetle hiçbir ilgilerinin kalmadığını belirtiyor, hükümetten Ermenilere yönelik kuşkuları ortadan kaldırmak üzere resmi açıklama yapmasını talep ediyordu. Berç Türker’in, kendini Türkiye’deki Ermenilerin temsilcisi gibi görerek *Cumhuriyet*’e gönderdiği mektup 14 Aralık’ta gazetede yayımlandı, mektubun Ermenice çevirisi de *Marmara*’da yer aldı. Mektupta Türker, Türkiye’de yaşamaktan “bahtiyar” olan Ermenilerin diaspora örgütleriyle hiçbir ilişkisinin olmadığını “necip ve kahraman Türk milletine arz” ediyor ve sözlerine şöyle son veriyordu: “Ey necip Türk milleti, Türkiye’de seninle kardeş gibi yaşayan Ermenilerin sadakatinden asla şüphe etme ve hariçteki herhangi şeytani propagandalara (ki Türk Ermenileri ebediyen takbih eder) kulak asma ve ağışuna sığınmış sadık Ermeni kardeşini hariçteki düşmanlarına karşı daima himaye eyle.”²⁶⁴

261 *Marmara*, sayı 1982, 21 Eylül 1949.

262 *Marmara*, sayı 1702, 13 Eylül 1948.

263 *Marmara*, sayı 1703, 14 Aralık 1948.

264 *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1948, bkz. <http://www.cumhuriyetarsivi.com/monitor/index.xhtml> (erişim 16 Ağustos 2018).

Ertesi gün Ankara Radyosu'ndan Nureddin Artam, muhtırayla ilgili haberinde, Türkiye'deki Ermenilerin bu girişimle hiçbir ilişkisinin olmadığını bildirdi. Bu, hükümetin kamusal alanda Ermenilere yönelik kuşkuları dağıtma girişimi olarak sunuldu.²⁶⁵ Radyo haberi "Ermenilerin dürüstlüğü'nün yetkililerce kabul edildiği"²⁶⁶ şeklinde yorumlandı ve memnuniyetle karşılandı. Ancak yetkililerin kabulü yeterli görülmemiş olmalı ki, ertesi gün Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi temsilcilerinin *Son Telgraf*'a gönderdiği açıklama gazetede yayımlandı. Açıklamada, "Bir Türk yurttaşı olarak ülkemi seviyorum ve ona derinden bağlıyım. [...] Bu girişimlerin Türkiye'de yaşayan Ermenilerle hiçbir ilişkisi yoktur,"²⁶⁷ deniyordu. 15 Aralık'ta *Son Posta*'nın Adana'dan verdiği haberde, Halep'te yaşayan Ermenilerin bir Türk trenini taşlaması üzerine Türkiye yanlısı Araplarla Ermeniler arasında ölümle sonuçlanan bir kavga çıktığı bildiriliyordu. Olay dört gün (ve Ermenilerin toprak talebi muhtırası haberlerinden bir gün) önce meydana gelmişti. Haber Ermeniceye çevrilip *Marmara*'da yayımlandı. *Son Posta* haberi öne çıkararak bir kez daha Türkiye sınırları dışında yaşanan bir olay üzerinden Ermeni karşıtlığını kışkırttı. Ancak ertesi gün haber *Cumhuriyet* tarafından yalanlandı. Gazete, trendeki yolcularla röportaj yapmış ve trenin Halep'te "Yaşasın Türkiye" nidalarıyla, hatta Halep kalesine Türk bayrağı çekilerek karşılandığını öğrenmişti. Taşlanan trene gelince, onun da Bağdat'ta yaşanan ve Ermenilerle bağlantısı bulunmayan bir olay olduğu ortaya çıktı²⁶⁸ ve Ermeni karşıtı kamuoyunun, gerektiğinde ne kadar kolay yönlendirilebildiğinin güzel bir örneğini verdi. Mart 1949'da Nureddin Artam, Ermenilerin toprak taleplerine, Dr. Mustafa Selçuk Ar'ın, Ermenilerin hiçbir zaman Anadolu'nun yerli halkı olmadığını, çünkü Türk olduğu kanıtlanabilir olan Hititlerin Ermenilerden çok önce Anadolu'da yaşadıklarını anlatan bir mektubunu yayımlayarak cevap verdi.²⁶⁹ Ar, Ermenilerin, yerli değil, sonradan gelenler

265 Aktaran *Marmara*, sayı 1704, 15 Şubat 1948.

266 *age*.

267 *Marmara*, sayı 1705, 16 Şubat 1948.

268 *Cumhuriyet*, aktaran *Marmara*, sayı 1706, 17 Aralık 1948.

269 *Marmara*, sayı 1811, 1 Nisan 1949.

olduğunu kanıtlamak üzere von Brandenstein adlı bir Alman biliminsanından alıntı bile yaptı.

Sovyet toprak talepleri 1946 sonu itibarıyla gündemden düşmüş olsa da, Ermeni karşıtı kampanyalar ihtiyaç duyulduğu anda yeniden devreye sokuldu.²⁷⁰ Sovyetlerin göç çağrısından güç alan Ermeni karşıtı kampanyalara ilişkin haberler Patrik seçimi kriziyle birlikte azalmıştı. 1949-1950 arasında Ermeni gazeteleri daha çok Patrik ve yerel vakıf seçimleri gibi diğer yönetsel konularla ilgiliydi. Demokrat Parti, otuz yıllık CHP yönetimine son veren 14 Mayıs 1950 seçimlerinde iktidara geldi. Ancak, daha önce de söz edildiği gibi Ermeni kamuoyu oluşturucular bu değişimi heyecanla karşılamadılar. *Tebi Luys* şöyle yazıyordu:

Demokrat Parti'nin başarısını [...] CHP'nin başarısızlıklarına borçlu olduğunu kabul etmeliyiz. Bunu söylemek durumundayız, çünkü iki partinin programları arasında bir fark yok. [...] İkisini birbirinden ayıran tek şey [...] kişisel sempati ya da antipatiler olabilir. [...] Demokrat Parti CHP'den doğmuştur.²⁷¹

Görüldüğü gibi, *Tebi Luys*, DP'nin zaferini Ermeni cemaati için bir umut kaynağı olarak görmüyordu. 6-7 Eylül 1955 Pogromu bu düşüncenin ne kadar doğru olduğunu kanıtlayacaktı.

Ermeni karşıtı kampanyalar, aslına bakılırsa, Türkiye'deki inkâr habitusunun yapısal parçası olmaya hep devam etti. Bu kampanyalar Ermeni karşıtlığını sürekli kıldı, kurbanları ve onların Türkiye'de kalan nesillerini sessizleştirdi, resmi tarihyazımını yeniden üretti, Türkiye'deki Ermenileri dünyanın başka yerlerindeki akrabalarından koparıp yalnızlaştırdı ve Türkiye'nin resmi görüşleri doğrultusunda fikir beyan etmek zorunda bıraktı – tüm bunlar inkârcılığın aktif propagandasına işaret ediyordu. Ermenilere, Ermeni karşıtı bir kamusal alanda görüş beyan etmeleri için yapılan çağrının niyeti belliydi: Onlardan büyükanne ve büyükbabaları yok edilmemiş,

270 Bkz. Talin Suciyan, "Armenian Representation in Turkey", *The Armenian Weekly*, Özel Sayı, Nisan 2012. Şuradan ulaşılabilir: www.armenianweekly.com/2012/06/12/suciyan-armenian-representation-in-turkey/ (erişim 2 Ekim 2018) ve Suciyan, "Bir Cumhuriyet Açmazı".

271 *Tebi Luys*, 20 Mayıs 1950.

kendileri de hayatta kalanların torunları değillermiş gibi davranmaları isteniyordu. Özetle, Türkiye'deki Ermenilerden beklenti, inkâr habitusuna paylarına düşen katkıyı yapmaları yönündeydi. İlâveten, bu bölümde göstermeye çalıştığım, çoğu düpedüz yalan olan pek çok haberin, hakaretin, ırkçı manilerin yayımlandığı bir ortamda Türkiye'deki Ermenilerin günlük hayatının nasıl bir günlük hayat olabileceğini tahayyül etmeyi okura bırakıyorum.

Konunun uluslararası boyutunda ise iki önemli noktaya daha dikkati çekmek isterim. Birincisi, II. Dünya Savaşı sonrası konjonktüründe Türkiye'nin hızla saf değiştirmesinin hesabı Ermenilere kesilmişti. İkincisi ise SSCB ve komünizm karşıtlığı Türkiye'de bütün şiddetiyle Ermeniler üzerinden başlatılmış ve yürütülmüştü. Bu anlamıyla da inkâr habitusu çok farklı amaçlar için "başarıyla" kullanılabilen uluslararası bir araç olarak yeniden rûstünü ispat etmişti.

Patrik Seçimi Krizi: 1944-1950

KRİZİN ARKA PLANI

1944-1950 yılları, İstanbul Patrikhanesi'nin bir seçim krizi yaşadığı dönemdi. Patrik seçimi krizinin İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarihinde sahip olduğu büyük öneme rağmen, İngilizce ya da Türkçe kaynaklarda bu konudan söz edildiğine rastlamadım. Bu bölümde krizle ilgili Ermenice kaynakları inceleyeceğim. Bu sorunu ve Türkiye'deki Ermeni cemaatinin sosyal yaşamı ve kurumları üzerindeki etkilerini ele almayan bir tarihyazımı, cemaatin yaşadığı en önemli anlaşmazlıklardan birini hesaba katmamış olur.

İlginç bir tarihsel rastlantı sonucunda, hem Kudüs Patrikhanesi'ni, hem de Eçmiadzin Katolikosluğu'nu bu dönemde Patrik Kaymakamları yönetiyordu. Kudüs'te Başepiskopos Güreğ İsraelyan (1944), Eçmiadzin'de de Başepiskopos Kevork Çörekçıyan (1938-1945) görevdeydi. Lübnan, Antilyas'a taşınan tarihi Kilikya (Sis/Kozan) Katolikosluğu'nun başında ise Katolikos Karekin I. Hovsepian (1943-1952) vardı. Eçmiadzin'deki siyasi duruma kısaca değinelim: Ermeni Apostolik Kilisesi'nin tarihi üzerine kapsamlı bir çalışma yayımlayan Felix Corley'ye göre Sovyet yetkilileri 1930'larda ülkedeki Ermeni Kilisesi'ni dağıtmaya karar vermişlerdi.¹ Katolikos I. Khoren'in Ağustos 1938'deki ölümünün ardından, Ermenistan Komünist Partisi, her ne kadar Moskova pek onaylar görünmese de, Eçmiadzin'deki manastırı kapatmaya karar verir.² Farklı nedenlerle olsa, Eçmiadzin'deki seçim sürecinde de sıkıntılar yaşanmaktadır. Corley, Rus Ortodoks Kilisesi'nin yeni bir patrik seçmesinin zaten uzun süredir yasaklanmış olduğunu, şimdi I. Khoren'in ölümünün

1 Felix Corley, "The Armenian Apostolic Church", Lucian N. Leustean (der.), *Eastern Christianity and the Cold War, 1945-91* içinde (Abingdon, Oxon: Routledge, 2010), s. 196.

2 age.

ardından aynı şeyin Ermeni Kilisesi için de geçerli olduğunu yazıyor:³

Sovyetler Birliği'nde bir kurum olarak Kilise'nin varlığı fiilen son bulmuştu – dış dünyadan tecrit edilmiş Eçmiadzin asgari düzeyde işlev görmekteydi; az sayıda marhasalık ve papaz Ermenistan, Gürcistan ve Güney Rusya'da [varlıklarını korumaya] çabalamaktaydılar. Sovyetler Birliği'nde Ermeni nüfusun Kilise ile organik bağları büyük ölçüde kesilmişti.⁴

1940'ların ilk yarısında işler değişmeye başladı. I. Khoren'in şüpheli ölümünün ardından Başepiskopos Kevork Çörekçyan, Patrik Kaymakamı olarak göreve geldi ve ardından yeni seçimlerin yapılmasına izin verildi.⁵ Tüm Ermeniler Katolikosu'nun seçim süreci 16 Haziran 1945'te başladı. Sekiz gün sonra, VI. Kevork Katolikos olarak takdis edildi ve onun döneminde Ermeni Kilisesi çok önemli bir canlanma yaşadı.

İstanbul'da Patrik Mesrob Naroyan'ın 31 Mayıs 1944'te ani ölümünün ardından, Ruhani Meclis, 2 Haziran'da Başepiskopos Kevork Arslanyan'ı Patrik Kaymakamı tayin etti. Başepiskopos Arslanyan'a ilişkin biyografik bilgiler için üç kaynaktan yararlandım: Karnig Isdepanyan'ın *Gensakragan pararan* kitabı,⁶ *Biyografilerle Ermeniler* kitabında⁷ yer alan Kevork Pamukciyan'ın yazdığı bölüm ve Toros Azadyan'ın biyografi çalışması *Kevork Ark. Arslanyan (1867-1951)* [Başepiskopos Kevork Arslanyan (1867-1951)].⁸ Bu son kaynakta Arslanyan'ın 1867'de Agn/Eğin'in Pingyan köyünde doğduğu ve vaftiz adının Karekin olduğu yazılı. Yerel Mesrobyan Okulu'nda okuduktan sonra 1882-1885 yılları arasında amcası Dr. Kevork Bekyan'ın eczanesinde çalıştı.⁹ Daha sonra Mesrobyan Okulu'na müdür olarak

3 age.

4 age.

5 age.

6 Isdepanyan, *Gensakragan pararan*, c. 1 (Yerevan: Hayasdan, 1973), s. 116.

7 Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV: Biyografilerle Ermeniler*, Osman Köker (der.) (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003) içinde, s. 46-47.

8 Azadyan, *Kevork Ark. Arslanyan*, s. 7.

9 Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından*, s. 46-47.

tain edildi, Nazeni ile evlendi ve beş çocukları oldu. Aile 1890'da İstanbul'a yerleşti ve Arslanyan, erkek kardeşiyle birlikte iç çamaşırı ve çorap fabrikası kurdu. Ertesi yıl Arslanyan'a sarayın "Fanilacıbaşı" sı payesi verildi.¹⁰ Kevork Pamukciyan, başkaca ayrıntı vermeden, ailesinin başına gelen bir felaketten sonra Arslanyan'ın hayatını dine adanmış olduğunu yazıyor.¹¹ Pamukciyan'ın sözünü ettiği felaket, Abdülhamit dönemi katliamlarıdır. Arslanyan bu katliamlarda eşini, babasını ve çocuklarını kaybetti. Yalnızca kızı Hripsime hayatta kaldı.¹² 1898'de Divriği yetimhanelerinin müdürlüğüne atandı; Tokat'ta, ardından Sivas'ta görev yaptı.¹³ Apeğa, yani evlenmeyen papaz unvanını aldıktan sonra, Surp Nşan Manastırı'nın başkan vekilliğine getirildi. Daha sonra Tokat'ın dini liderliğine atandı.¹⁴ 1904-1914 arasında Malatya, Kharpert (Harput), Tekirdağ ve Adana'nın dini lideri olarak görev yaptı.¹⁵ 1909 Adana Katliamları'nın ardından bölgeye gitti ve bazı yetim kızları, hayatlarını kazanabilmeleri için, el sanatları öğreten *arhesdanots*lara (atölye) yerleştirdi.¹⁶ Isdepanyan'ın verdiği bilgiye göre savaş zamanında sürgündeydi;¹⁷ Pamukciyan'ın aktardığı biyografisinde ise 1914'teki dini liderlik konumu ile 1921'de İstanbul'a dönüşü arasında açıklanmayan bir boşluk görülüyor. Bu yıllarda ne olduğunu Azadyan'dan ayrıntılarıyla öğreniyoruz. Arslanyan, Suriye'de İdlib'e sürgün edildi, burada tifoya yakalandı, ABD Büyükelçisi Morgenthau'nun araya girmesiyle Halep'e gönderildi.¹⁸ Beyrut'ta tedavi edildikten sonra 1919'un sonunda Adana'ya döndü.¹⁹ 1920'nin sonlarında kilisede Ermeni Devrimci Federasyonu üyeleriyle bir kavga sırasında yaralandı. Mart 1921'de Adana'dan ayrılarak İstanbul'a geldi.²⁰ 1922'de Eçmiadzin'de Başepiskopos ola-

10 age.

11 age.

12 Azadyan, Kevork Ark. Arslanyan, s. 8.

13 age, s. 9.

14 Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından*, s. 47.

15 Isdepanyan, *Gensakragan pararan*, s. 116.

16 Azadyan, Kevork Ark. Arslanyan, s. 11.

17 Isdepanyan, *Gensakragan pararan*, s. 116.

18 Azadyan, Kevork Ark. Arslanyan, s. 13.

19 age.

20 age, s. 14

rak takdis edilerek İstanbul Patrikhanesi’de Patrik Kaymakamlığına getirildi (1922-1927). 1928’de Addis Ababa’daki Surp Kevork Kilisesi’nin takdisi için Etiyopya’ya gönderildi.²¹ Dönüşünde *Uğevorutyun Etyovbya* [Etiyopya Seyahati] başlıklı seyahat notlarını ve Pingyan Ermenileri üzerine, yayımlanmamış olan bir araştırma kaleme aldı. Zaten 1890 yılından itibaren İstanbul ve diğer ülkelerde Ermenice gazete ve dergilere yazmaktaydı.²² Arslanyan, Patrik seçimi krizinin yaşandığı 1944 ile 1950 yılları arasında bir kez daha Patrik Kaymakamlığı görevine getirildi.

Haziran 1944’te başlayan görüş ayrılığının nedeni, Arslanyan’ın ikinci kez İstanbul Patrikhanesi’nde Patrik Kaymakamlığına getiriliş şekliydi. *Lipanyan huşer*’de Toros Azadyan süreci anlatırken mevcut tutanaklardan yararlanmış. Her ne kadar eksik olsalar da, bu tutanaklar elde bulunan tek kaynak durumunda. Azadyan’a göre, Cismani/Siyasi Meclis’in faaliyet gösteremediği koşullarda, on dört üyeli Ruhani Meclis’in sekiz üyesinin oylarının yanı sıra, cemaatin önde gelen şahsiyetlerinin de onayının alınması gerekiyordu.²³ Bu ise, cemaatin seçimle göreve gelmemiş üyelerinin Patrik Kaymakamı’nın belirlenmesinde önemli bir rol oynaması anlamına geliyordu. Başepiskopos Arslanyan’ın görev süresi boyunca –21 Ağustos 1944’te kendisi tarafından feshedilinceye kadar– Ruhani Meclis ancak birkaç kez toplanabildi.²⁴ Temmuz 1944’de bazı üyeler Arslanyan’a bir mektup vererek Ruhani Meclis’in ağır iş yükünü hafifletmek üzere bir idari organ oluşturulmasını talep etmişlerdi. Ermeni Milli Meclisi’ne sunulan rapora göre, Patriğin seçileceği 2 Aralık 1950 günü Arslanyan, üyelerinin çoğunluğu bulunmadığı için Ruhani Meclis’i toplamayacağını açıkladı.²⁵ Bunun üzerine söz konusu mektubu veren üyeler bir basın açıklaması yayımlayarak karara karşı çıktılar. Basın açıklamasında, Başepiskopos Arslanyan’ı Patrik Kaymakamı olarak atayanın da aynı Ruhani Meclis olduğunu hatırlattı-

21 Isdepanyan, *Gensakragan pararan*, s. 116.

22 Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından*, s. 47.

23 Azadyan, *Lipanyan huşer*, s. 134.

24 *Değegakir inthanur joğovo kınıç hantsnajoğovi*, s. 10.

25 *age*, s. 11.

lar ve Arslanyan'ın, cemaatin oylarıyla seçilmiş, cemaatin dini işlerini yönetmek üzere devlet tarafından tanınan tek organ olan meclisi toplayarak konuyu orada görüşmesi gerektiğini belirttiler.²⁶ Böylece Ruhani Meclis, kamuoyu önünde Başepiskopos Arslanyan'ı, kilise hukukuna dönmeye davet etmiş oluyordu.²⁷ Bu olay *Lipanyan huse*'de şöyle anlatılıyor:

Ruhani Meclis'in altı üyesi, Ermeni Milli Anayasası'na aykırı olarak, Cismani Meclis'in hukuki yetkisinin Ruhani Meclis'e devredilmesi ni talep etmişti. Taleplerinin reddedilmesi üzerine bu üyeler kendi rızalarıyla istifa ettiler ve Patrik Kaymakamı, sekiz eski üyeden Anayasa'ya sadık kalan ikisinin katılımı ile bir Geçici Meclis kurdu.²⁸

İdare Heyeti'nin durumu da Ruhani Meclis'inkinden daha iyi değildi. Çok sayıda üyesi ölmüş, bazıları istifa etmişti; birçoğu da üyelik süreleri çoktan dolduğu halde göreve devam etmekteydi.²⁹

Yönetim açısından ciddi sorunların yanı sıra, cemaatte rahatsızlığa yol açan ufak tefek sıkıntılar da vardı. Bunlardan biri de "koltuk" sorunuydu: Başepiskopos Arslanyan, İstanbul'u ziyareti vesilesiyle Kilikya (Sis/Kozan) Katolikosu Sahak için 1904 yılında üretilmiş el yapımı koltukta oturmak istiyordu.³⁰ Teftiş Heyeti'nin raporuna göre Arslanyan'ın isteği kabul edilmemiş ve kendisine başka bir koltuk verilmişti. Sorun, Arslanyan'ın şikâyetini İstanbul valisine bildirmesine varacak ölçüde büyüdü.³¹ Bu olayın detaylarına yalnızca Teftiş Heyeti'nin haliyle Arslanyan karşıtı olan raporunda rastladım.

Arslanyan'ın cemaatin gözünden düşmesine neden olan başka olaylar da yaşandı. Bunlardan biri şöyle gelişti: Patrik Mesrob Naro-yan, malvarlığını Surp Pırgiç Hastanesi'ne vasiyet etmeyi planlıyordu ve konuyu hastanenin başhekimisi Bağdasar Manuelyan'a ve hastane

26 Marmara, sayı 1907, 8 Temmuz 1949; *Jamanak*, 30 Eylül 1944; Başdonagan hradaragçutyun azkayin badriarkarani, s. 3 ve Değegakır inthanur joğovo kinnic hantsnajoğovi, s. 12.

27 age ve *Jamanak*, 1 Eylül 1944.

28 Azadyan, *Lipanyan huse*, s. 135.

29 Başdonagan hradaragçutyun azkayin badriarkarani, s. 3.

30 Değegakır inthanur joğovo kinnic hantsnajoğovi, s. 30.

31 age.

yönetiminin başında olan Hrant Peştimalcıyan'a da açmıştı.³² Ancak Patriğin aniden, vasiyetiyle ilgili formaliteler tamamlanmadan ölmesi üzerine, Patrik Kaymakamı Başepiskopos Kevork Arslanyan sürece müdahale ederek, vefat eden Patriğin çalışma odasındaki eşyalarına el koydu.³³ Bu eşyalar arasında, 50 Mısır hisse senedi, 182 Osmanlı altını, bir zümrüt yüzük ve Patriğin anıları da bulunuyordu.³⁴ 1944'ün sonunda sorun dava konusu oldu ve mahkeme Patrik Naroyan'ın vasiyetini geçerli kabul ederek, özel eşyalarının hukuken yeni sahibi olan Surp Pırgiç Hastanesi'ne iade edilmesine karar verdi. Arslanyan, eşyaların vefat eden Patriğe ait olmadığını, asıl sahibinin Patrikhane olduğunu öne sürerek mahkeme kararını geçersiz saydı.³⁵ Ayrıca Patrik Naroyan'da bulunduğu anlaşılan 15.560 Türk lirası ölümünden sonra Haçik Batmayan'ın emanetine verilmişti.³⁶ Ancak Arslanyan bu paranın Ermeni cemaatine ait olduğunu ileri sürdü. Batmayan'ın mahkeme kararına uyarak parayı hastaneye verdiği belirtilmişse de,³⁷ 1947'de basında çıkan haberlerden aynı konuda başka bir davanın sürmekte olduğunu anlıyoruz. Uzun tartışmalar ve anlaşmazlıklardan sonra hakem aracılığıyla bir anlaşmaya varıldı ama Arslanyan'ın vazgeçmesi üzerine anlaşma yürürlüğe konulamadı. Üç yıl süren dava, Nisan 1947'de, adı geçen eşya ve parayı sahibine teslim etmek zorunda kalan Arslanyan aleyhine sonuçlandı.³⁸ Ne var ki, Surp Pırgiç Hastanesi tarafından dondurulan Patriğin Hollanda bankasındaki kişisel hesabı ve Patrikhane'nin

32 Gülbenkyan ve Peştimalcıyan, "Degegakir Surp Pırgiç azkayin hivantanotsi hokapartsutyen 1944-45i şrcanı (113.rt dari)", *Intartsag darekirk Surp Pırgiç azkayin hivantanotsi* 1946 [Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 1946 Yıllığı] (İstanbul: Dbakrutyun H. Aprahamyan, 1946), s. 421.

33 Köseyan, *Huşamadyan Surp Pırgiç hivanatanotsi*, s. 176.

34 Mirasın miktarı kaynağa göre değişiyor. Örneğin Marmara'ya göre 186 Osmanlı altını söz konusudur (*Marmara*, sayı 1517, 14 Ocak 1947).

35 Gülbenkyan ve Peştimalcıyan, "Degegakir Surp Pırgiç azkayin hivantanotsi hokapartsutyen", *Intartsag darekirk* [...] 1946 içinde, s. 422.

36 Bu para miktarı 2 Haziran 1945 tarihli, 33 sayılı *Nor lur*'da 15.650, 7 Temmuz 1945 tarihli, 43 sayılı *Nor lur*'da 16.650 olarak verilmiş. Ancak bu bir baskı hatası da olabilir.

37 Bkz. Bölüm 4, dipnot 16.

38 *Marmara*, sayı 1611, 19 Nisan 1947.

hesabı üzerindeki kullanma yasağı ancak Ekim 1947'de kaldırıldı.³⁹ Bu olay nedeniyle cemaatin devlet tarafından tanınan iki kurumu, Patrikhane ile Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi, uzun süreli bir ihtilafa düştü. Patrik Naroyan'ın ölümünün hemen ardından dava, cemaat gündemindeki tek ciddi sorun olmamakla birlikte, hakkında çok az kaynağa sahip olduğumuz Patrik seçimi krizini tırmandırdı. Öte yandan iki ana kaynak olan Zaven Arzumanyan ve Püzant Yeğyayan'ın eserlerinde bu arka plan bilgilerinin yer almaması dikkat çekici.⁴⁰

Patrik Naroyan'ın ölümünden sonra miras sorunu ve bununla bağlantılı mahkeme sürecine ek olarak, mevcut hukuki, idari ve toplumsal sorunlar Ermeni toplumunu iki ana kampa böldü. Uzayan çözümsüzlük sonucu 1950 sonuna kadar Patrik seçiminin yapılamaması, bu iki kampın görüş ayrılığını daha da pekiştirdi. *Marmara Arslanyan* karşıtı, *Nor lur* ile *Jamanak* da Arslanyan'dan yana taraf aldılar. Sözlü tarih görüşmemizde Varujan Köseyan, her iki grupta yer alanların, karşı tarafın gazetelerini bayilerden topluca satın alarak, okurlarına ulaşmasını engellemeye çalıştığını anlatıyordu.⁴¹ Kriz, İstanbul Ermeni cemaatiyle de sınırlı kalmadı. Patriğin seçilememesi, Kilikya ile Eçmiadzin katolikosluklarının yanı sıra diğer başka merkezler de dahil olmak üzere, dünyanın her tarafındaki Ermeniler için bir sorun haline geldi.

VI. Kevork, Haziran 1945'te seçimle Eçmiadzin'deki Tüm Ermeniler Katolikosluğu'na getirildi. İstanbul Patrik Kaymakamı'nın da seçim sürecine katılması bekleniyordu. Ancak *Nor lur*'da yayımlanan habere göre Başepiskopos Kevork Arslanyan ve beraberindeki heyet Sovyet konsolosluğundan vizelerini zamanında alamadı ve seçime katılamadı.⁴² İstanbul Patrikhane heyeti, din adamlarının yanı sıra cemaatin önde gelen birtakım üyelerinden oluşuyordu. Gelgelelim

39 *Nor lur*, sayı 278, 10 Kasım 1947.

40 Arzumanyan, *Azkarbadum*, s. 263-269; Yeğyayan, *Jamanagagits*, s. 617-623.

41 Talin Suciyan, "Baron Varujan İstanbul Ermenilerinin Tarihini Kurtardı", *Agos*, sayı 786, 29 Nisan 2011 ya da bkz. azadalik.wordpress.com/2011/05/07/ermeniler-varujan-koseyana-tarihlerini-borcludur/ (erişim 2 Eylül 2018). Ermenice gazeteler Beyoğlu, Kurtuluş, Yeşilköy, Bakırköy gibi Ermenilerin yaşadığı belirli semtlerde bayiler tarafından satılıyordu.

42 *Nor lur*, sayı 37, 16 Temmuz 1945.

bu da yeni bir tartışmanın fitilini ateşledi, zira bunlar seçilmiş kişiler değildi, dolayısıyla temsil yetkileri bulunup bulunmadığı soru işaretiydi. Hem Surp Pırgiç Hastanesi'nin yöneticisi hem de Genel Milli Meclis üyesi olan Dr. Peştimalcıyan, Ermeni Milli Meclisi (EMM) üyesi sıfatıyla Eçmiadzin'e bir telgraf çekerek heyetin sivil üyelerinin cemaati temsil etme yetkisinin bulunmadığını belirtti.⁴³ EMM Tefiş Heyeti'nin resmi raporunda bu görüş yer alıyor ve Nizamname/Anayasa'nın 60. ve 61. maddelerinin, Katolikos seçimine katılacak üyeleri seçmek üzere Cismani Meclis'in özel olarak toplanmasını öngördüğüne dikkat çekiliyor.⁴⁴ Rapora göre Arslanyan, keyfi bir şekilde seçtiği kişilerle Eçmiadzin'e gitmeye kalkmış, üstelik Eçmiadzin seyahati için açtığı ihaleyi kendisiyle en iyi geçinen ve en yüksek fiyatı veren kişilere vermiştir.⁴⁵ Ağustos 1945'te Mısır'da yayımlanan Ermenice gazete *Araks*, İstanbul Ermeni cemaati temsilcilerinin Eçmiadzin'e gönderdiği telgrafı eleştirdi ve uygunsuz bulduğu bu davranışı kınadı.⁴⁶ Eylül 1945'te *Nor lur*'un yayımladığı bir haberde Başbakan Şükrü Saracoğlu'nun Ermeni cemaatinden övgüyle bahsettiği ve "Türkiyeli Ermeniler, Eçmiadzin'deki Katolikosluk seçimlerine davet edildiklerinde bize başvuruda bulunmuşlardır. Biz de kendilerine, şüphesiz Türkiye yurttaşları olduklarını unutmadan, [Eçmiadzin'e] gitmekte serbest olduklarını ifade ettik," dediği yazıyor.⁴⁷ Habere eklenen gazete yönetiminin notunda, Türkiyeli Ermeni heyetin büyük değer verdikleri Türkiye yurttaşlığı mensubiyetlerini ziyaret süresince elbette unutmadıkları ve ona dil uzatılmasına izin vermedikleri belirtiliyordu.⁴⁸ Saracoğlu'nun sözleri, beşinci kol tartışmalarının son hız devam ettiği ve toprak taleplerinin yarattığı şokun çok taze olduğu San Francisco Konferansı sonrası bağlamında okunmalıdır. Bulgaristan Ermeni toplumunun dini lideri Başepiskopos Krikor Garabedian, İstanbul'daki aile bireylerini ziyaretinde,

43 Marmara, sayı 697, 21 Haziran 1945; *Nor lur*, sayı 44, 10 Temmuz 1945.

44 *Değegakir inthanur joğovo kinnîç hantsnajoğovi*, s. 25.

45 *age*, s. 26.

46 *Araks*, aktaran *Nor lur*, sayı 5, 7 Ağustos 1945.

47 *Nor lur*, sayı 62, 11 Eylül 1945.

48 *age*.

Eçmiadzin'e gönderilen telgrafın üzüntü verdiğini, ancak Türkiye Ermenileri heyetinin çalışmalarını başarılı bir şekilde yürüttüğünü belirten bir açıklama yaptı.⁴⁹ Oysa heyet, Yerevan'a Patrik seçiminin sonra ulaşmış, bu nedenle de seçim sürecine katılamamıştı.

KURUMSAL KRİZ TOPLUMSAL KRİZE DÖNÜŞÜYOR

1947'de kiliselerde başgösteren tartışmalardan ikisi, ayin sırasında Feriköy ve Balat'ta yaşandı. Balat'taki kavga ancak polisin müdahalesiyle son buldu.⁵⁰ Ama olaylar devam etti. Temmuz 1947'de *Nor lur*, papazla yardımcısının ayin sırasında mihrapta kavgaya tutuştuklarını, kavganın papaz yardımcısının dini tören adabına uymamasından çıktığını yazıyordu.⁵¹

Aralık 1948'de B. Palakaşyan, Gedikpaşa Kilisesi'nin rahibi Hosrov Misakyan'a hitaben bir açık mektup yayımlayarak ayin sırasında Patrik Kaymakamı'nın adını anmamasını istedi ve *Marmara*'nın, Paris'teki Ermeni toplumunun bu şekilde bir protestoda bulunduğu haberine işaret etti.⁵² Ayrıca mektubunda, eğer bu talebi karşılanmazsa kilisede "Adını anmayın!" diye bağıracağı tehdidinde bulundu. Birkaç gün sonra köşe yazarı Dr. K. Şahnazaryan, Ermeni Kilisesi tarihinden, cemaatin kiliselerde "Adını anmayın!" diye bağırarak Patrik'e fiilen isyan bayrağını açtığı vakalara örnekler veriyordu.⁵³ Cemaat yönetiminde buna benzer başka olaylar da yaşandı. *Marmara*'nın yazdığına göre Feriköy'deki en büyük cemaatlerden birinde kendi kendini görevlendiren bir grup, genelelerde adları bile geçmediği halde, cemaatin işlerini yönetmekteydi.⁵⁴ Haberde, yerel cemaatlerin kendi yöneticilerini seçimle belirlemeleri geleneği varken, burada bir yönetimin kendi başına görevi üstlendiği anlatılıyordu.

49 *Nor lur*, sayı 192, 14 Aralık 1946.

50 *Nor lur*, sayı 225, 8 Nisan 1947.

51 *Nor lur*, sayı 242, 7 Haziran 1947.

52 *Marmara*, sayı 1711, 22 Aralık 1948.

53 *Marmara*, sayı 1714, 25 Aralık 1948. Burada yazar, söz konusu protestolar sonucunda istifa etmek zorunda bırakılan iki Patriğin, Sarkis Kuyumcuyan ve Boğos Taktakyan'ın isimlerini veriyor.

54 *Marmara*, sayı 1730, 11 Ocak 1949.

Ermeni sosyopolitik yaşamını Patrik seçimi krizi belirlemek-
ken, Ocak 1949'da, Başepiskopos Athenagoras, İstanbul'daki Orto-
doks Kilisesi'nin Ekümenik Patriği seçildi. I. Athenagoras, Ameri-
ka'dan ABD Başkanı'nın özel uçağıyla İstanbul'a geldi.⁵⁵ Fener'deki
Patrikhane'den önce Taksim Meydanı'ndaki Mustafa Kemal anıtını
ziyaret etti.⁵⁶ Kendisini karşılayan Bursa Metropolitlik Başepiskopo-
su konuşmasını Rumca yaptığı halde, I. Athenagoras ilk konuşma-
sını Türkçe yaptı.⁵⁷ Bir röportajında, ABD'den İstanbul'a bir grup
Türk gazeteci ile birlikte geldiğini ve bunun kendisi için yararlı ol-
duğunu belirtti;⁵⁸ ayrıca milyonlarca Ortodoksu Sovyet rejiminden
kurtarmayı amaçladığını vurguladı. ABD Başkanı Truman'dan getir-
diği kişisel bir mektubu, 5 Şubat'ta Ankara'ya yaptığı ziyaret sırasın-
da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye verdi. Bir gayrimüslim grubun
devletle ilişkileri diğer cemaatleri de etkilediğinden, Patrik Athena-
goras'ın Türkiye'de devletle olan ilişkilerinde benimsediği politika
Ermeni Patrikhanesi için de önem taşıyordu.

Bu arada Ermeni cemaatindeki kriz büyümeye devam etmektey-
di. 7 Mart 1949'da Başepiskopos Kevork Arslanyan'a kendisiyle gö-
rüşme talep eden iki dilekçe ulaştırıldı. Dilekçeyi kırk yedi ruhaninin
otuz sekizi imzalamış, bunlardan, Patrik Kaymakamı'nın gelmesini
Patrikhane'de bekleyip, orada kendisinden görüşme talep etmeyi
daha doğru bulan dokuzu, sonraki birkaç gün içinde imzalarını geri
çekmişti.⁵⁹ Arslanyan'ın, dilekçe sahiplerine konuyu Paskalya'dan
sonra Ruhani Meclis'le görüşeceğini bildirdiği aktarılıyor.⁶⁰ Ancak
muhalif ruhaniler aynı görüşte değildi. Arslanyan, 10 Mart'ta bu
dilekçelere cevaben, hareketin örgütleyicileri olmakla suçladığı beş
ruhaniyi görevden aldı. Patrikhane'nin dilekçelere yönelik resmi

55 *Marmara*, sayı 1746, 27 Ocak 1949 ve sayı 1748, 29 Ocak 1949.

56 *age*.

57 *age*.

58 *Vatan*, aktaran *Marmara*, sayı 1748, 29 Ocak 1949.

59 Pehputyan, *Vaverakrer hay yegeğetsu badmutyan*, s. 497.

60 Varujan Köseyan da söyleşimiz sırasında bana bu görüşme talebinden ve Pat-
rik Vekili'nin konuyu Paskalya'dan sonra görüşeceğini bildirdiğinden bahset-
ti. Ancak sorunla ilgili herhangi bir gelişmenin yaşanmadığı anlaşılıyor. Bkz.
Agos, sayı 786, 29 Nisan 2011.

cevabı *Marmara* ve *Jamanak*'a gönderildi. *Marmara* Patrikhane'nin açıklamasını, görevden alınan ruhanilerin Patrik Kaymakamı'na verdikleri cevapla yan yana yayımladı. ⁶¹ *Nor lur* ruhanilerin dilekçesinin aslını yayımlamadı, ama birkaç gün sonra, Patrik Kaymakamı'nın vereceği cevapta yer alanlara çok yakın argümanların kullanıldığı uzun bir başyazı yayımladı. Ne var ki *Nor lur*, halen İstanbul'da olan, Bulgaristan'daki Ermenilerin dini lideri Başepiskopos Kusan hakkında ilginç bir not düşmüştü. Buna göre Başepiskopos Kusan, Patrik Kaymakamı'nın yaşı ve sağlık sorunları dikkate alındığında İstanbul Patrikliğine en yakın adaydı.⁶²

Nor lur'un 12 Mart'ta yayımladığı bir başka uzun başyazı, *Jamanak*'tan bir alıntı yapıyor ve bu gazetenin de, söz konusu din görevlilerinin girişimini uygun bulmadıklarını açık bir şekilde ifade ediyordu.⁶³ Böylece, *Nor lur* ile *Jamanak* aynı kampta, *Marmara* ise karşı kampta yer almış oluyorlardı. *Nor lur*'a göre bu durum onyıllardır süren idari krizin bir parçası veya sonucuydu, dolayısıyla bundan Başepiskopos Arslanyan sorumlu tutulamazdı. Yazıda, Patrikhane'nin hukuki geleneklerine göre ruhanilerin bu şekilde başkaldırmasının kabul edilemez olduğu belirtiliyordu.⁶⁴ Öte yandan, görevden alınan papazlar karara uymadılar, kiliselerinde görevlerine devam ettiler ve ayın sırasında Patrik Kaymakamı'nın adını anmamaya devam ettiler.⁶⁵ Kriz süresince Patrik Kaymakamı'nın adının anılması birçok kilisede ciddi bir tartışma konusu haline geldi. 16 Mart'ta görevden alınan ruhaniler Vartabed Hmayag Bahtiyaryan'ı Patrik Kaymakamı olarak seçtiler.⁶⁶ *Nor lur*, destekçileri tarafından bir otelde Patrik Kaymakamı ilan edilen Bahtiyaryan'dan sürekli olarak "*bantogındir*", yani "otelde seçilmiş" olarak söz etti. Bir Patrik ya da Katolikos, "*azkındir*" olmalı, yani "*azk*" (millet) tarafından seçilmeliydi. 18 Mart'ta

61 *Marmara*, sayı 1789, 11 Mart 1949.

62 *Nor lur*, sayı 425, 8 Mart 1949.

63 *Nor lur*, sayı 426, 12 Mart 1949.

64 *age*.

65 *Değegakir inthanur joğovo kınıñ hantsnajoğovi*, s. 29; Azadyan, *Lipanyan huşer*, s. 162.

66 *Nor lur*, sayı 428, 18 Mart 1949.

Bahtıryan makamını onaylatmak üzere Ankara'ya gitti ve bir kayıt numarası aldı.⁶⁷ Bu arada Türkçe basın da konuyla ilgilenmeye başlamıştı. Rahip Tovma Şigaher *Yeni Sabah*'a, Hmayag Bahtıryan da *Son Telgraf*'a birer röportaj verdiler.⁶⁸ *Marmara* konuyla ilgili haber ve yorumları Ermeniceye çevirip yayımlarken, *Nor lur* yalnızca haber vermekle yetiniyor ve sütunlarının muhalif ruhaniler tarafından kullanılmasına izin vermiyordu. *Yeni Sabah* haberi "Ermeni Patrikhanesi'nde Ayrılık", *Son Telgraf* "Ermeni Patrikhanesi'nde Olay" başlığıyla veriyordu. *Yeni Sabah* ayrıca Başepiskopos Arslanyan'ın açıklamasını da yayımladı. Ertesi gün Arslanyan'dan yana olan Toros Azadyan ile Dikran Karakızyan arasında yaşanan sokak kavgası polisin müdahalesiyle son buldu.⁶⁹ Bir gün sonra da *Marmara*, Belçika ve Fransa'daki Ermeni toplumlarının dini tören sırasında Patrik Kaymakamı'nın adı yerine Patrik Naroyan'ın adını anmaya devam ettikleri haberini verdi.⁷⁰ 16 Mart 1949'da Arslanyan, Tüm Ermeniler Katolikosu VI. Kevork'a yazdığı dört buçuk sayfalık mektuba, 1945'te Katolikosluk seçimleri için Eçmiadzin'de bulunduğu sırada kendisine aktardığı tarihsel arka planı hatırlatarak başlıyordu:

Türkiye'deki Ermenilerin milli ve dini hayatı [...] onyıllardır çok zor koşullarda devam etmektedir. [...] Milli Meclis, İdare Heyeti ve organları faaliyetlerini durdurmuş durumdadır; yalnızca Ruhani Meclis üyelerinin çoğunluğunu koruyabilmiştir; ancak istifalar ve bir ya da iki üyenin ölümü üzerine o da faaliyet gösteremez duruma gelmiştir. Yönetmeliklerimiz doğrultusunda tarafımıza verilen yetkilere dayanarak geçici bir Ruhani Meclis kurmuş bulunmaktayız.⁷¹

Başepiskopos Arslanyan burada yazdıklarıyla Ermeni toplumunun halen bir yönetim organından yoksun olduğunu ve kendi başına bir Ruhani Meclis kurduğunu teyit etmiş oluyordu. Mektubunda

67 Azadyan, *Lipanyan huşer*, s. 163.

68 *Marmara*, sayı 1791, 13 Mart 1949; *Yeni Sabah*, sayı 3579, 13 Mart 1949 ve *Son Telgraf*, sayı 4405, 13 Mart 1949, aktaran Pehputyan, *Vaverakrer hay yegeğetsu badmutyan*, s. 499.

69 *Marmara*, sayı 1792, 14 Mart 1949.

70 *Marmara*, sayı 1793, 15 Mart 1949.

71 Pehputyan, *Vaverakrer hay yegeğetsu badmutyan*, Mektup No. 348, s. 496.

muhallif ruhanilerin verdiği dilekçeden ve Ruhani Meclis seçimiyle ilgili yaptıkları açıklamadan da söz ediyordu. Ona göre Ruhani Meclis'i seçim yaparak kurmak normal olarak EMM'nin göreviydi, ancak Meclis halihazırda çalışamaz durumdaydı ve onun işlevini geçici bir dini komite üstlenmişti. Arslanyan ayrıca Patrikhane'nin "azınlıklara ilişkin yeni yasanın" çıkmasını beklemesi gerektiğini öne sürüyordu. Mektuba bir de üç rahibin görevden alındığını ve Türk basınında buna ilişkin çıkan haberleri de eklemişti.⁷²

Ermeni kiliseleri faaliyet gösterdikleri ülkelerde çeşitli politik sorunlar yaşamaktaydılar ama Türkiye'de bütün bir cemaatin işlerini yürüten tek kurumsal yapı kiliseydi. Ancak ikinci bölümde anlatıldığı üzere 1923 sonrası uygulanan politikalar cemaatin yönetim mekanizmalarını işlemez hale getirdiğinden, Patriğin ani ölümü gibi bir durum kolaylıkla bir krize dönüşebiliyor, bütün Ermeni kurumları ve cemaatleri üzerinde sosyal ve uluslararası sonuçlar doğurabiliyordu. Güç ilişkileri açısından baktığımızda, bu gibi durumlar iktidarın dayattığı, ne hukuki dayanağı olan ne de cemaatin onayına sunulan keyfi çözümlerin ve pratiklerin yaratılması için son derece uygun fırsatlar çıkarıyordu. Öte yandan Patrik seçimi krizinin toplumsal etkileri, genel olarak Ermenilerin yönetim ve karar alma süreçlerinin ne ölçüde parçası olabildiklerini ve bu süreçlere katılma iradesini ne ölçüde gösterdiklerini anlamak bakımından daha yakından incelenmeye değer.

GÜÇ SAVAŞLARI

1949'a gelindiğinde siyasi anlaşmazlık uluslararası bir boyut kazanmıştı. Başta Eçmiadzin'in ve Patrikhane'nin iktidar talepleri, devletin ve toplumun tepkileri olmak üzere, bütün ilgili dinamikler çatışma halindeydi. Kimin kim aleyhine meşruiyet kazanmaya çalıştığı sorusuna verilecek yanıt, ilgiye değer bir nokta olarak karşımıza çıkıyor.

72 age, s. 499-500.

Türk basınında yayımlanan haberlere göre Arslanyan yazdığı iki mektubu İçişleri Bakanlığı'na, Başbakan'a ve Vali'ye göndermiştir.⁷³ Söz konusu haberler 13 Mart'ta yayımlandığına ve Arslanyan'ın Eçmiadzin'e gönderdiği mektup 16 Mart tarihli olduğuna göre, Patrik Kaymakamı'nın Eçmiadzin'e yazdığı mektupta Türk hükümetine gönderdiği mektuplardan bahsetmemiş olması dikkat çekici.

18 Mart'ta, Patrikhane'den gelen, Beyoğlu, Kadıköy ve Yeniköy'deki ruhanilerin maaşlarının kesilmesi talimatı üzerine Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün müdahalesiyle sorun yeni bir aşamaya geldi. *Marmara*'nın verdiği habere göre, ruhanilerin görev yaptığı kilise vakıfları doğrudan Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yönetiliyordu⁷⁴ ve ruhaniler Arslanyan karşıtıydı. Ertesi günkü *Marmara*, gerek Arslanyan'ın gerek muhalif rahiplerin valiyi ziyaret ettiklerini, ziyaret haberinin *Tasvir*, *Hürriyet*, *Yeni Sabah* ve *Son Telegraf* gazetelerinde yayımlandığını yazdı.⁷⁵ 21 Mart'ta *Marmara* muhalif grubun Ankara ziyaretlerine ilişkin bir yazı yayımladı.⁷⁶ Aynı tarihli gazetede muhalif grubun Bahtıyryan'ı Patrik Kaymakamı olarak seçtiğini heyecanlı bir dille anlatan bir de haber görüyoruz. Ankara'ya vardıklarında ruhaniler ilk önce Atatürk'ün geçici mozolesini, daha sonra da Başbakan'ı ve İçişleri Bakanı'nı ziyaret etti.⁷⁷ Türk gazeteleri de durumu yakından izliyordu. 23 Mart'ta Başepiskopos Arslanyan, hâlen Patrik Kaymakamı olduğunu ve aksi yönde verilen her türden bilginin gerçek dışı olduğunu belirten bir basın açıklaması yayımladı.⁷⁸

Mart sonunda, Ruhani Meclis üyelerinden Hosrov Misakyan'ın cenaze töreninde bir protesto daha yaşandı. Bu arada Kayseri papazı Haygazun muhalif grubun yaptıklarını kınadı; İstanbul'daki duruma ilgili vilayetlerden verilen tek haber de bu oldu.⁷⁹

73 *Yeni Sabah*, aktaran *Marmara*, sayı 1791, 13 Mart 1949.

74 *Marmara*, sayı 1796, 18 Mart 1949.

75 *Tasvir*, *Hürriyet*, *Yeni Sabah* ve *Son Telegraf*, aktaran *Marmara*, sayı 1797, 19 Mart 1949.

76 *Marmara*, sayı 1799, 21 Mart 1949.

77 *age*.

78 *Marmara*, sayı 1801, 23 Mart 1949.

79 *Nor lur*, sayı 432, 2 Nisan 1949.

Aynı günlerde Nusret Safa, *Son Posta*'da, Eçmiadzin'in Türkiye'deki Ermeni Kilisesi'nin işlerine karışması durumunda sorunun siyasi boyut kazanacağını yazdı.⁸⁰ Eşzamanlı olarak Mısır'daki yerel Ermeni cemaatinde, benzer bir şekilde devlet-cemaat çatışması olarak ortaya çıkan bir kriz yaşanmaktaydı. *Marmara*'nın yayımladığı habere göre Tüm Ermeniler Katolikosu, Mısır'daki seçim sürecinde bazı kurallara uyulmasını istemiş, ancak devlet, Katolikos'un talebini müdahale olarak görerek reddetmiş ve kendisi dışında hiçbir yetkiliyi tanımayacağını bildirmişti.⁸¹ Çok geçmeden Bulgaristan'da da benzer bir durum meydana geldi. Buradaki Ermeni Kilisesi lideri, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı Başepiskopos Kusan, din görevlilerinin Bulgar vatandaşı olması gerektiği gerekçesiyle Bulgar devleti tarafından görevden alındı.⁸² Başepiskoposun kendisi de Türkiye'deki Patrik seçimine adaylığını koyabilmek için Türkiye yurttaşlığında kalmak istemiş olabilir. Sonuç olarak Ermeni Kilisesi aynı anda üç ülkede, Türkiye, Mısır ve Bulgaristan'da, değişen siyasi ve hukuki koşullarla mücadele etmek durumundaydı. Uluslararası konjonktür, özellikle Ermeni Kilisesi'nin merkezinin Sovyetler Birliği'nde olması ve ulus devletin kendi egemenliğini diğer egemenlik alanlarının üstünde tutmak için hukuki mekanizmalara ihtiyaç duyması nedeniyle çatışmalar yaşanıyordu. Safa'nın kullandığı "Eçmiadzin karışır mı demiz bulanır,"⁸³ ifadesi de bu anlaşmazlığın artık savaş sonrası uluslararası siyasetin alanına girdiğine ve İstanbul Ermeni cemaatinin iç anlaşmazlığı olmaktan çıktığına işaret ediyor. Öncelikle Ermeni cemaatleri ulus devletlerin güç mücadelesinin alanı haline gelmiş, ikinci olarak da, ev sahibi ülkelerin yerel otoritesi ile Kilise'nin merkezi olan Eçmiadzin –bu kurum da Sovyet hükümetiyle güç mücadelesi içindeydi– arasında sıkışmış kalmışlardı. Ermeni Apostolik Kilisesi'nin hiyerarşik yapısında, Ermeni ruhani sistemi içinde geniş özerkliğe sahip olan Kudüs Patrikhanesi ve Antilyas'taki Katolikosluk ile birlikte, İstanbul Patrikhanesi'nin özel bir konumu vardı.

80 *Son Posta*, aktaran *Marmara*, sayı 1809, 31 Mart 1949.

81 *Marmara*, sayı 1810, 1 Nisan 1949.

82 *Marmara*, sayı 1816, 8 Nisan 1949 ve *Nor lur*, sayı 434, 9 Nisan 1949.

83 *Son Posta* aktaran *Marmara*, sayı 1809, 31 Mart 1949.

Nisan ortalarında, özellikle Bahtiyaryan'ın Arslanyan'a görevden alınmasıyla ilgili yazdığı 14 Nisan tarihli mektubun ardından mevcut sorun bir enformasyon savaşına dönüştü; müdahaleler geldi, açıklamalar yapıldı ve olay Türk basınında geniş yer buldu.⁸⁴ Türk basını için bir referans noktası olmak isteyen *Marmara*, "Türk basınına ihtilafın iç katmanları hakkında bilgi vermek" amacıyla –bir hafta süren– "Ermeni Patrikhanesi İhtilafı" başlıklı bir Türkçe yazı dizisi yayımladı.⁸⁵ Türkçe gazeteler yine bireysel düzeyde Ermenileri görüşlerini bildirmeye, böylece şu veya bu şekilde cemaatlerinin temsilcisi olmaya davet ediyordu. *Marmara*'nın haberine göre *Tasvir*, Başepiskopos Arslanyan'ın ve Ermeni Milli Meclisi –o sırada ortadan kalkmıştı– üyesi olduğunu belirten Hagop Çınaryan adlı bir kişinin açıklamalarına yer veren uzun bir yazı yayımladı. Çınaryan, Arslanyan'ın Türk yanlısı tutumu yüzünden Adana ve Beyrut'ta tehdit edildiği halde Türk devletine sadık olduğunu belirtiyordu.⁸⁶ Hatay'dan bir başka Ermeni, Misak Bey de, Arslanyan'ın Taşnaktsutyun tarafından tehdit edildiğini ve Avrupa'daki bütün Ermenilerin ona karşı olduğunu söyleyerek Çınaryan'ın sözlerini doğrulamış oluyordu.⁸⁷ Misak Bey, Taşnakları, Beyrut'taki ya da Avrupa'daki Ermenileri (ki bunlar objektif kategoriler değildir, Ermeni karşıtı kampanya söylemlerinin referanslarıdır) anarak, "iyi Ermeni/kötü Ermeni" ayrıştırması yoluyla Arslanyan'ın kötü imajını düzeltmeye çalışmaktaydı. Bu durumda, Hataylı bir Ermeni olarak Misak Bey de, Hagop Çınaryan da "iyi" Ermeni, Taşnaklar ve diğerleri "kötü" Ermenidirler. Ermeni karşıtlığında en uç noktada olan *Tasvir* gibi bir gazetenin Patrik Kaymakamı'nın konumunu sağlamlaştırma amacıyla onun Türk yandaşı olduğunu vurgulaması ve Beyrut'taki Kilikya Katolikosluğu'nu marjinalize eden bir dil kullanması, krize ilişkin tartışmaları doğrudan Ermeni karşıtı söylemin çerçevesine yerleştirdi.

Nisan 1949'da *Marmara*, Gedikpaşa Kilisesi'ndeki Pazar ayininde Patrik Kaymakamı olarak Vartabed Bahtiyaryan'ın adının

84 Azadyan, *Lipanyan huşer*, s. 164.

85 *Marmara*, sayı 1823, 14 Nisan 1949.

86 *age*.

87 *age*.

anıldığı haberini verdi. Haberde Ermeni kilise geleneğinde Patrik Kaymakamlarının adlarının hiçbir zaman anılmadığını, yeni Patrik seçilinceye kadar vefat eden Patriğin adının anıldığı belirtiliyordu.⁸⁸ Kiliselerde meydana gelen olayların haberleştirilmesinden yana olmayan *Nor lur* bile, diğerlerinin yanı sıra Beşiktaş, Feriköy ve Kadıköy kiliselerinde karşılaşılan tuhaf durumları yazdı.⁸⁹ Patrikhane Kilisesi'nde Paskalya ayininde yaşanan olay ise durumun ciddiyetini ortaya koyar nitelikteydi. *Nor lur*'un yazdığına göre Kumkapı'daki Ana Patriklik Kilisesi'ndeki Tek Mütevelli, Paskalya dini törenine riyaset etmek üzere, kendi kendini Patrik Kaymakamı ilan eden Bahtiyaryan'ı davet etmişti.⁹⁰ Azadyan ise Arslanyan'ın 17 Nisan'daki Paskalya ayinine katılmak istediğini, ancak geceden kiliseye giren Vartabed Bahtiyaryan ve bir grup yandaşı ile karşılaştığını yazıyor.⁹¹ *Marmara*, törene Bahtiyaryan'ın başkanlık ettiğini, Başepiskopos Arslanyan'ın ise Patriklik Ana Kilisesi'nin kapısından içeri giremediğini belirtiyor.⁹² *Marmara*'nın tahminine göre Paskalya ayinine üç binden fazla kişi katılmıştır.⁹³ Bu rakam abartılmış olabilir, ancak yine de muhalif ruhanilere verilen tepkiyi ya da desteği göstermesi bakımından bir fikir veriyor. *Marmara*, Paskalya günü çeşitli kiliselerde yaşanan olayları da haberleştirdi. Örneğin, Bakırköy'deki Ermeni mezarlığında, Arslanyan ve Bahtiyaryan yandaşları arasındaki kavga polis müdahalesiyle son bulmuştu.⁹⁴ Habere göre, 21 Nisan'da Bahtiyaryan, Kumkapı'daki ana kilisede bulunan koltuğun kendisine ait olduğunu ilan etti.⁹⁵ Biri devlet tarafından tanınan, diğeri de alternatif olarak belirlenen iki vekil, aynı sokakta, biri Patrikhane'de diğeri Patrikhane kilisesinde oturuyorlardı, yani her anlamda birbirlerinin karşısında konumlanmışlardı. *Marmara*'daki bir habere göre, Arslanyan polisten Bahtiyaryan'ı kiliseden çıkarmasını istemiş, polis

88 *Marmara*, sayı 1814, 5 Nisan 1949.

89 *Nor lur*, sayı 435, 12 Nisan 1949.

90 *Nor lur*, sayı 442, 7 Mayıs 1949.

91 Azadyan, *Lipanyan huser*, s. 165.

92 *Marmara*, sayı 1827, 19 Nisan 1949.

93 *age*.

94 *age*.

95 *Marmara*, sayı 1829, 21 Nisan 1949.

de Türk devletinin laik olduğunu belirterek isteği yerine getirmemişti.⁹⁶ Bu diyalogların gerçekliği doğrulanamasa da Paskalya günü bu şekilde bir karşı karşıya gelme olayının meydana geldiği açık. Toros Azadyan da Başepiskopos Arslanyan'ın Patrikhane'nin karşısındaki ana kiliseye giremediğini doğruluyor.⁹⁷

Mayıs başında, Boston'da çıkan, Ramgavar Partisi çizgisindeki Ermenice dergi *Baykar* İstanbul'daki duruma ilişkin bir yorum yayımlayarak *Marmara*'nın bu konuda aldığı tutumu kınadı.⁹⁸ Beş yerel cemaatten beş Mütevelli de Arslanyan'ın evinin önünde bir araya gelerek istifa etmesini talep etti.⁹⁹ İstanbul Valisi Lütfü Kırdar, Patrik Kaymakamlarıyla ve karşıt gruplarla toplantı yaparak Patrik seçiminin yakında yapılacağını duyurdu.¹⁰⁰ *Jamanak*, 7 Mayıs 1949'da Arslanyan'la yaptığı toplantıdan sonra valinin Patrik seçimi sürecinin ilerlemesi için "mevcut ihtiyaçlara cevap verecek bir hukuki çerçeve" hazırlanmasını istediğini yazıyor.¹⁰¹ Ne tür bir hukuki çerçeve üzerine konuştukları ise belli değil. 11 Mayıs'ta *Marmara*, valinin Bahtiyaryan grubu ile yaptığı toplantıya ilişkin garip bir haber yayımladı. Edilgen cümleler kullanılarak hazırlanan haberde, hükümetin doğru bir müdahalede bulunduğu ve bu sayede krizin tamamen çözüldüğü anlatılıyordu.¹⁰² 16 Mayıs'ta *Marmara*, valilikte *Jamanak* genel yayın yönetmeninin de katıldığı iki saatlik bir toplantı yapıldığını duyurdu. Vali, kriz ve iki grup hakkında bilgi sahibiydi. Eçmiadzin Katolikosluğu'ndan 18 Mayıs tarihli bir mektup, 20 Mayıs'ta *Marmara* ve *Nor lur*'da farklı sunumlarla yayımlandı. *Nor lur* haberi birinci sayfadan, hem de tam sayfa olarak, Katolikos VI. Kevork'un fotoğrafıyla birlikte yayımlandı. VI. Kevork, Bahtiyaryan'ın görevden alınmasını onaylıyor ve onu Patrik Kaymakamı olarak tanımadığını bildiriyor-

96 age.

97 Azadyan, *Lipanyan hüşer*, s. 165.

98 *Nor lur*, sayı 442, 7 Mayıs 1949.

99 *Nor lur*, sayı 443, 10 Mayıs 1949.

100 *Marmara*, sayı 1845, 7 Mayıs 1949; sayı 1846, 8 Mayıs 1949; sayı 1847, 9 Mayıs 1949.

101 *Değgakır inthanur joğovo kinnic hantsnajoğovi*, s. 56.

102 *Marmara*, sayı 1849, 11 Mayıs 1949.

du.¹⁰³ Mektup bir ölçüde etkili oldu; örneğin *Marmara* gazetesi, gözle görülür biçimde, krize ilişkin daha temkinli bir dil kullanmaya başladı. Ancak kriz zaten yayılmıştı ve beş yıl boyunca taraflar arasında büyüyen uçurum, Eçmiadzin'den gelen bir mektupla kapanacak gibi değildi. Kiliseler birer mücadele alanına dönmüş, Paskalya, cenazeler ya da Pazar ayinleri cemaat içindeki gerilimin patlak vermesine fırsat yaratan ortamlar haline gelmişti. İhtilafın toplumsal boyutunun bir göstergesi de Kumkapı'daki ana kilisenin Koğtan Korosu'nun yaptığı basın açıklaması oldu. "Kumkapı Ermenilerinin çoğunluğu" adına yapılan açıklamada, görevden almaların yarattığı çözümsüz krizlerden duyulan rahatsızlık belirtiliyor ve Başepiskopos Kevork Arslanyan keyfi kararlar almaya devam ettiği müddetçe koronun görevini yerine getirmeyi reddettiği bildiriliyordu.¹⁰⁴ Gedikpaşa'da da benzer bir durum yaşandı. Vefat eden rahip Hosrov'un cenaze töreni için altı koro bir araya gelince Arslanyan, cenaze töreninin bir meydan savaşına döndüğü gerekçesiyle, bu birleşik koronun törende yer almasına izin vermedi ama tören yine de altı koronun katılımıyla yapıldı.¹⁰⁵

Kilisede yaşanan bu olaylar karşısında cemaat yönetiminin nasıl bir tavır aldığı merak konusuydu. Bütün bu gazete haberlerini okurken "yönetim"den yalnızca ara sıra bahsedilmesi ve hiçbir açıklama ya da alıntıya yer verilmemesi şaşırtıcı. Temmuz'un ilk haftasında gazeteler okurlarını/cemaati yaklaştırmakta olan –ancak nasıl ve ne zaman yapılacağı hâlâ belli olmayan– Patrik seçimine hazırlamaktaydı.¹⁰⁶ Hazırlıklar, İstanbul Valiliği'ne seçim sürecinin başlaması için izin başvurusunda bulunan muhalif din adamlarının, valiliğin anlaşmazlığa karışmayacağı yönündeki cevabını seçime izin verildiği şeklinde yorumlamaları yüzünden başlamıştı.¹⁰⁷ Öte yandan, *Mar-*

103 *Marmara*, sayı 1858, 20 Mayıs 1949 ve *Nor lur* [20 Mayıs 1949]. *Nor lur*'un bu sayısının tarihi de, sayısı da basılmamış. Burada görülen tarihi, gazetenin yayın periyoduna göre verdim.

104 *Marmara*, sayı 1887, 18 Haziran 1949.

105 *Marmara*, sayı 1888, 19 Haziran 1949.

106 *Nor lur*, sayı 461, 12 Temmuz 1949.

107 *Değegakır inthanur joğovo kunnıç hantsnajoğovi*, s. 59.

mara'nın Jamanak'a dayanarak verdiği habere göre bazı kişiler Kapa-
lıçarşı'daki Ermeni kuyumcuları ziyaret etmiş ve Patrikhane ile ters
düştükleri için bütçeleri kesilen bazı kiliseler için para istemişlerdi.
Hatta habere göre Davud Şükrü adında bir kişiyle tartışma çıkmış,
Ermeni kuyumcularla polis olaya müdahale etmek zorunda kalmış-
lardı.¹⁰⁸ *Nor lur* da, kilise ve diğer yerlerde Patrik seçimine ilişkin
benzer kavgalar çıktığına dair haberler veriyordu. Bir haberde de Da-
vud Şükrü ve para toplama olayına değiniliyor, ancak polis müdaha-
lesinden bahsedilmiyordu.¹⁰⁹

Ancak sorunun kaynağında, cemaatin hukuki yapısının 1934'te
işlevsiz kılınması vardı. Getirilen otoriter seküler sistem bahane edi-
lerek Patriğin, Ermeni *milletin* toplumsal, aynı zamanda seküler
lideri konumunu kaybetmesi sağlanmış, onu sadece dini lider haline
getirilmişti.¹¹⁰ Yeni varoluş biçimini meşrulaştırmak için dönemin
cemaat yönetimi yeni bir resmi yazı anteti ve mühür oluşturdu.¹¹¹
Tek Mütevelli Sistemi yürürlüğe konuluncaya kadar varlığını sür-
dürecek bir fiili yönetim organı meydana getirildi. Bütün bunlar
olurken Ermeni Milli Meclisi'nin elliden fazla üyesi vardı ve bun-
lardan bazıları Nizamname/Anayasa'yı referans alan bir yönetmelik
hazırlayarak önceki yönetimin desteğiyle valiliğe sundu.¹¹² *Nor lur*,
bu yapının "vazgeçmek" anlamına geldiğini yazdı.¹¹³ Datevatsi im-
zasıyla yayımlanan yazı, bugüne kadar can alıcı sorun olma özelliğini
koruyan bir noktaya dikkat çekiyordu: İki paralel süreç yürümüştü.
Birincisi, Patriğin yetkilerinin yalnızca dini alanla sınırlanması ve
böylece dini konulara ilişkin karar alma süreçlerinde seçilmiş sivil
organların etkide ve katkıda bulunma olanaklarının ortadan kaldırıl-
ması, ikincisi ise, bazı yazılardan anlaşıldığı kadarıyla, Ermeni Milli
Meclisi'nin toplantıya çağırılmasına devletin müdahale etmesi ya da
daha doğrusu çağırıp engellemesiydi.

108 *Marmara*, sayı 1908, 9 Temmuz 1949.

109 *Nor lur*, sayı 462, 16 Temmuz 1949.

110 Bununla ilgili bkz. Azadyan, *Lipanyan huşer*, s. 133.

111 *Nor lur*, sayı 466, 30 Temmuz 1949.

112 *age*.

113 *age*.

Sonuç olarak Ermeni Milli Meclisi vardı; ama işlevsiz bırakılmıştı. Varlığı da, faaliyeti de hükümetin iznine bağlıydı.¹¹⁴ Patrik Zaven Der Yeğyayan'ın 1922'de ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmasıyla, Başepiskopos Kevork Arslanyan 1927 yılındaki seçime kadar Patrik Kaymakamı görevini üstlenmişti. Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi tarihini yazdığı kitabında Varujan Köseyan, Arslanyan'ın Ermeni toplumunun bir Cismani Meclis'e sahip olamayabileceği tehlikesini görerek halen İstanbul'da bulunan Ermeni Milli Meclis üyelerini toplantıya çağırdığını ve toplantıda Artur Mağakyan başkanlığında bir Cismani Meclis kurulmasına karar verildiğini yazıyor.¹¹⁵ Mağakyan cemaatin yönetim sistemini işler hale getirmek için var gücüyle çalıştı, bu sayede 1927'de seçim yoluyla yeni bir Cismani Meclis kuruldu ve Patrik seçimi yapılabilirdi.¹¹⁶ Gerek Köseyan'ın anlatımı gerek *Nor lur*'da yazılanlar, Ermeni Milli Meclisi'nin toplanması için izin almanın süreçteki en önemli zorluk olduğunu, bu yapılmadan sonraki adımların atılamayacağını açıkça ortaya koyuyor. Aynı sorun, yani Patrik seçimi için izin alma zorunluluğu, 1949'da tekrarlandı. Muhafif ruhaniler Haziran başında validen izin istediler.¹¹⁷ İzin verildiğine ilişkin özgün belgeyi bulamadım, ama *Marmara*, Patrik seçiminin yapılması için komiteye izin verildiğini yazmış.¹¹⁸ Öte yandan, 15 Haziran'da Arslanyan, Başbakan Şemseddin Günaltay'a bir mektup göndererek Ermeni Milli Meclisi'nin yeniden yapılandırılması için izin istedi.¹¹⁹ İstanbul'daki bu gelişmeler üzerine Eçmiadzin Katolikosluğu, Kilikya Katolikosluğu'ndan krizin çözülmesi için çaba göstermesini istedi.¹²⁰ Bu arada *Marmara* okurlarını büyük bir heyecanla Patrik seçimi için hazırlıyordu. Görünüşe göre süreç muhalif kanat tarafından yürütülüyordu. Hükümet ve Patrikhane ise duruma müdahil olmaya çalışıyordu.

114 age ve Köseyan, *Huşamadyan Surp Pırgıç hıvantanotsi*, s. 189.

115 Köseyan, *Huşamadyan Surp Pırgıç hıvantanotsi*, s. 156.

116 age.

117 *Marmara*, sayı 1914, 15 Temmuz 1949.

118 age.

119 age. Ayrıca bkz. Azadyan, *Lipanyan huşer*, s. 171.

120 *Nor lur*, sayı 468, 6 Ağustos 1949; *Marmara*, sayı 1916, 17 Temmuz 1949 ve Yeğyayan, *Jamanagagits*, s. 620.

EMM Teftiş Heyeti'nin konuyla ilgili raporunda 26 Temmuz 1949'da¹²¹ Başepiskopos Arslanyan'ın başkanlığında gerçekleştirilen toplantının tutanakları da yer alıyor.¹²² Tutanaklara göre Toros Azadyan, Mardiros Koç (*Jamanak* genel yayın yönetmeni) ve iki kişi daha Başbakan Şemseddin Günaltay'la Erenköy'deki evinde görüşmüşler.¹²³ Günaltay'a anlaşmazlık hakkında bilgi verilmiş, Günaltay da hukuk dışı sürece müdahale etmeye hazır olduğunu, Patrikhane'ye bir cevap göndereceğini belirtmiş.¹²⁴ Günaltay'la görüşmenin ardından EMM toplantısına verilen izin iptal edilir ve TBMM'ye Türkiye'de Ermeni cemaatinin yönetimine ilişkin bir yazı sunulur. Yazıda Patriğin yalnızca bir din adamı olduğu ve cemaati temsil etme hakkının bulunmadığı, ikinci olarak da, yalnızca ruhanilerin patriği seçebileceği, sivillerin seçim sürecine katılma hakkının bulunmadığı belirtilmektedir.¹²⁵ Bu tespitlerle Nizamname/Anayasa'nın Patrik seçimi hükümlerinin bir kez daha fiilen geçersiz kılındığı ortaya konulmuştur. Tutanaklarda bir heyetin Cumhurbaşkanı İnönü'yü ziyaret ederek Ermeni Anayasası'nın kendine özgü yapısını anlattığı da yazılı. Öneri onaylanmadan geri çekilir.¹²⁶ Öte yandan Bahtıyaryan'ın grubu, Arslanyan'ın kesinlikle yasaklamasına rağmen, 18 Temmuz'da bir toplantı düzenleyerek altı Patrik adayının isimlerinin yazılı olduğu bir liste hazırlar.¹²⁷ *Marmara*'nın yayımladığı muhtemel EMM üyeleri listesinde yer alan, aralarında *Nor lur*'un genel yayın yönetmeni Vahan Toşigyan'ın¹²⁸ da bulunduğu yirmi iki kişi önceki EMM üyeleridir; yetmiş bir kişi ise seçim hazırlıklarında görev almak üzere yeni üye olmak için başvurmuştur.

121 Azadyan, *Lipanyan huşer*, s. 182. Bu kitapta söz konusu tarih 25 Temmuz 1949 olarak veriliyor.

122 *Değegakır mthanur joğovo kırıncı hantsnajoğovi*, s. 61.

123 age.

124 age.

125 age.

126 age, s. 62.

127 age, s. 177.

128 *Marmara*, sayı 1924, 24 Temmuz 1949.

29 Temmuz'da Eçmiadzin Katolikosu VI. Kevork, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nden bir soruşturma yürütmesini, bu kapsamda sorunun çözülmesi amacıyla Antilyas'a bir delegasyon göndermesini istedi.¹²⁹ Bu arada Kilikya Katolikosu I. Karekin de, VI. Kevork'un talimatını yerine getirmek üzere her iki tarafı Antilyas'a davet etti.¹³⁰ 1 ve 6 Ağustos'ta *Marmara* her iki mektubun tıpkıbasımını,¹³¹ 6 Ağustos'ta da *Nor lur*¹³² VI. Kevork'un, İstanbul'daki sivil ve dini meclislerin feshedildiğini bildiren mesajını yayımladı.¹³³ Ancak bu gelişmelerden hiçbirisi kiliselere huzur getirmedi; gazeteler bütün bu dönem boyunca çıkan olaylar, kavgalar ve polis müdahaleleriyle doluydu.

8 Ağustos'ta, *Nor lur*'un düzenli yazarlarından, gazetenin genel yayın yönetmeni Vahan Toşigyan'ın eşi yazar Hayganuş Mark, meslektaşı ve Ermenistan'ın sevilen yazarı Avedik İshagyan'a bir mektup yazarak, Katolikos'la konuşmasını, durumun ciddiyetini anlatmasını ve kiliselere yeniden huzur gelmesine yardımcı olmasını istedi.¹³⁴

Ne yazık ki, bir gazetenin açık desteğiyle, bazı kuşkucu sivil üyeler ve Patrik Hazretleri'ne garezi olan diğer bütün kişiler, onun [bazı din adamlarını] görevden alma kararı üzerine, muhalif bir hareket oluşturmak amacıyla güçlerini birleştirdiler. [...] Bugün kilise bir tiyatro sahnesine [ya da] savaş alanına döndü: Bütün [...] talimatlara ve tedbirlere uymayı reddediyorlar. Sanki damarlarında aynı Ermeni kanı akıymıyormuş gibi kardeş kardeşe karşı silaha sarılmış durumda.¹³⁵

15 Ağustos'ta muhalif kanadın dört temsilcisi Antilyas'a varmıştı. Temsilci göndermeyi reddeden Patrik Kaymakamı ise onun

129 Azadyan, *Lipanyan hüşer*, s. 184.

130 *age*, s. 184.

131 *Marmara*, 1 Ağustos 1949, Sayı 1931 ve 6 Ağustos 1949, Sayı 1936.

132 *Nor lur*, 6 Ağustos 1949, Sayı 468.

133 Azadyan, *Lipanyan hüşer*, s. 185.

134 Pehputyan, *Vaverakrer hay yegeğetsu badmutyan*, s. 518.

135 *age*. Bu mektubun yazılış amacı ve içeriği Hayganuş Mark'ın konuya oldukça muhafazakar bir noktadan baktığını da gösteriyor.

yerine, krize ilişkin 31 sayfalık bir rapor gönderdi.¹³⁶ Katolikos'un ısrarı üzerine, Başepiskopos Arslanyan'ı temsilen Toros Azadyan 9 Eylül'de Antilyas'a geldi.¹³⁷ Gerek Püzant Yeğyayan gerek Toros Azadyan, yapılanı "duruşma" olarak nitelendirmişlerdi. Katolikos I. Karekin'in taraflarla ayrı ayrı görüşmesinin ardından, her iki tarafın birlikte bulunduğu 22 Eylül'deki görüşmelerin tutanakları, Azadyan'ın *Lipanyan huşer* kitabında yer alıyor.¹³⁸ Karar 24 Eylül 1949'da Eçmiadzin'e gönderildi.¹³⁹ Katolikos Karekin, Eçmiadzin'e bir mektup göndererek VI. Kevork'tan görevden alınan ruhanilerin görevlerine dönmelerini, söz konusu ruhanilerin yaklaşmakta olan Patrik seçimine katılmalarının yasaklanmasını ve Patrik Kaymakamı Kevork Arslanyan'ın Patrik seçimine adaylığını koymamasını sağlamasını istedi.¹⁴⁰ Aynı gün *Marmara*, Beyoğlu Vakıflar Müdürü'nden gelen ve Patriğin talebi üzerine rahip Husig'in 22 Ağustos 1949'da görevden uzaklaştırıldığını bildiren alışılmışın dışındaki resmi yazısını yayımladı.¹⁴¹ Türkçe gazeteler durumu yakından izliyordu. Beyrut'taki toplantının yankıları onlara da ulaşmıştı. *Son Telgraf* görevden alma kararlarının iptalini haber yaparken, *Cumhuriyet* de toplantının olası sonuçlarına ilişkin kuşkularını dile getirdi.¹⁴² Ancak Kilikya Katolikosu'nun kararı uzunca bir süre açıklanmadı ve Ağustos 1950'ye kadar İstanbul'a ulaşmadı. *Marmara* bu durumu sert bir dille eleştirdi.¹⁴³

TMS'nin kaldırılması üzerine Ekim 1949'un sonlarına doğru yerel cemaatler vakıf yönetim seçimleri için hazırlığa başladılar. Bütün cemaatler Arslanyan karşıtı ve yandaşı olarak ikiye bölündüğünden, bu seçimler de Patrik seçimi krizinin bir parçasını oluşturuyordu. Seçim sisteminin yeniden yürürlüğe girmesi sevindiriciydi, ama se-

136 *Nor lur*, 3 Eylül 1949, Sayı 476, ayrıca bkz. Yeğyayan, *Jamanagagits*, s. 621.

137 *age*.

138 Azadyan, *Lipanyan huşer*, s. 189-199.

139 Yeğyayan, *Jamanagagits*, s. 622.

140 Dosya No. 54/3, Katolikos I. Karekin'in gönderdiği mektupların kopyaları, No. 41, *age*, s. 622.

141 *Marmara*, sayı 1985, 24 Eylül 1949.

142 *Marmara*, sayı 1990, 29 Eylül 1949.

143 *Marmara*, sayı 2295, 3 Ağustos 1950.

çimler aynı zamanda Patrik seçimi kriziyle bağlantılı yeni ihtilaf alanları açmaktaydı. Vartan Akgül ile Levon Papazyan imzasıyla Merkezi Yönetim'in yaptığı yerel seçimler çağrısı, Merkezi Yönetim'in seçim çağrısı yapmaya yetkili olup olmadığına ilişkin yeni bir tartışmaya yol açtı.¹⁴⁴ Arslanyan'dan yana olan gruba göre Merkezi Yönetim artık işbaşında değildi ve bu nedenle de seçim çağrısı yapma yetkisi yoktu.¹⁴⁵ Ancak buna, Merkezi Yönetim'in istifa etmediği, dolayısıyla yetkilerini koruduğu gerekçesiyle karşı çıkılıyordu. Yukarıda belirtilen ilk görüş, Merkezi Yönetim'in Patrik Naroyan döneminde feshedildiği gerekçesine dayanıyordu. O zamandan bu yana da Ermeni Milli Meclisi bulunmadığından, Merkezi Yönetim diye bir şey de yoktu. Başka bir deyişle Arslanyan'dan yana olan grup, meşru bir cemaat yönetim mekanizmasının bulunmadığını savunuyordu. Öte yandan birçok yerel cemaat seçim çağrısına olumlu cevap verdi. İdari açıdan, Ermeni Milli Meclisi'nin bulunmaması, bir bütün olarak cemaati etkileyen gerçek bir sorundu. Örneğin, Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin yönetimi belirlenememişti. Hastane yönetiminin iki yılda bir değişmesi gerekirken, 1950 yılına gelindiğinde, EMM'nin olmaması yüzünden, hastane tarihinde ilk kez bir yönetim on altı yıldır görevine devam etmekteydi. Sonuçta yönetim bu fiili duruma bir çözüm bulmak için iki adayı bünyesine davet etti.¹⁴⁶

1949 yılı sonunda yerel cemaatler, vakıflarının yönetimlerini belirlemek üzere seçimlerini yapmaya başladılar. Seçim sürecinde tam bir kaos hâkimdi. Beyoğlu, Feriköy ve Gedikpaşa'da sorunlar çok katmanlıydı. Beyoğlu'nda seçimi tertipleme yetkisine sahip birden fazla yönetim bulunuyordu. Bunlardan biri, TMS'ye göre hükümet tarafından yetkilendirilmişti, bir diğeri TMS öncesinde görevdeydi ve istifa etmemiş olduğu için seçimi tertipleme hakkına sahip olduğu

144 Marmara, sayı 2008, 17 Ekim 1949.

145 Nor lur, sayı 494, 5 Kasım 1949.

146 Köseyan, *Huşamadyan Surp Pırgıç hıvantanotsi*, s. 180. Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin yöneticisi Dr. Peştimalcıyan görevine 1950'den sonra bile devam etti. 1951'de istifa için yaptığı resmi başvuru Patrik tarafından kabul edilmedi ve 1961'e kadar görevini sürdürdü. Bkz. H. Peştimalcıyan, *Hrabaragayin nütagan yev paroyagan hamaradvutyun 1933-1949* (İstanbul: Varol Matbaası, 1961).

kanaatindeydi. Anlaşmazlıklar çözülemedi ve bazı durumlarda kavgaları ayırmak için polis müdahale etti. Son altı yıl boyunca (TMS yüzünden) seçim yapılamamasından ve cemaat yönetim sistemlerinin dağıtılmış olmasından kaynaklanan bütün bir gerilim, önceki yüzyılda örneği görülmemiş bir infialle bu seçim sürecinde gözler önüne serildi. Yerel seçimleri muhalefetin adayları kazandı ve bu durum Patrik seçimi sürecini hızlandırdı.

Bu sosyopolitik iklimde yeni bir günlük gazete, *Paros*, 23 Kasım 1949'da yayın hayatına başladı ve ardından haftalık gazeteye dönüştü. İlk sayısında, genel yayın yönetmeni Takvor Acun (1894-1976) gazetenin kurulmasında *Marmara* ve *Jamanak*'ın başlattığı ve tırmandırdığı kutuplaşmanın etken olduğunu belirtti. Onlardan farklı olarak *Paros* her yönüyle kriz hakkında tarafsız bilgi verecekti.¹⁴⁷ Böylesi bir sosyal ve siyasi kaos ortamında yeni bir gazetenin doğuşu bir yandan cemaatin derin bir sorun yaşadığını, öte yandan da direngen bir dinamizme sahip olduğunu gösteriyordu. İlk sayısında *Paros* şöyle diyordu: "Arslanyan'ı sevmediğimizi ve sevmeyeceğimizi, Bahtıryan'dan, Şigaher'den ve benzerlerinden de nefret ettiğimizi samimiyetle itiraf etmemiz gerekiyor; çünkü onları çok iyi tanıyoruz."¹⁴⁸ Bu kitapta daha önce de belirttiğim gibi, *Paros* mevcut krize ilişkin teşhisini koymuştu: Kriz, 1923'te, cemaatin kendi işleri üzerindeki yönetim yetkisini kaybetmesiyle başlayan sürecin bir sonucuydu.

Varujan Köseyan'ın kriz yıllarına ilişkin anlattıkları da Patrikhane'nin hemen karşısındaki ana kilisenin, hatta Patrikhane'nin bile bir savaş alanına dönüştüğünü doğruluyor. Köseyan'la yaptığımız görüşmelerde, kendisi Başepiskopos Arslanyan'ın karşıtlarının onun kiliseye girmesini bile engellediklerini söylemişti. Teftiş Heyeti'nin resmi raporunda da, Patrik Kaymakamı'nın düzenli olarak makamına gelmemesi nedeniyle Patrikhane'nin çoğu kez boş, hatta 1949 yılında bir süre kapalı olduğu ve muhtemel işgal girişimlerine karşı özel korumaya alındığı belirtiliyor.¹⁴⁹

¹⁴⁷ *Paros*, sayı 1, 23 Kasım 1949.

¹⁴⁸ *age*.

¹⁴⁹ *Değegakır inthanur joğovo kinnîç hantsnajoğovi*, s. 39 ve Suciyan, "Ermeniler Varujan Köseyan'a Tarihlerini Borçludur" ya da azadlik.wordpress.com/2011/

28 Ocak 1950'de on sekiz EMM üyesi ile birlikte Yönetim, Patrik Kaymakamı'nı görevden çekilmeye çağırdı. Mektup Başbakan'a da gönderilmişti.¹⁵⁰ Arslanyan ve Danışma Kurulu, Yönetim'in meşru olmadığını bildirmek için Ankara'ya gitmeye karar verdi.¹⁵¹

Şubat'ta VI. Kevork, üç ruhaninin görevden alınması¹⁵² ve üç ruhaninin¹⁵³ de Ermeni Kilisesi'nde görev almaktan men edilmesi talimatını verdi.¹⁵⁴ Üç sayfalık belgede yer alan en sert ifadeler, Bah-tiyaryan'ın *Yeni Sabah*'a yaptığı, aşağıdaki sözleri de içeren açıklama-sıyla ilgiliydi:

Yaptığımız her şey hukuk sınırları içindedir. Hükümet attığımız her adımı biliyor. Faaliyetlerimizden hükümeti haberdar ediyoruz. Yerevan tarafından cezalandırıldığımız doğru değildir, öyle olsaydı bile onları dinlemezdik. Yerevan'a başvurduğumuz ve cevap alama-dığımız yalandır. Yerevan'a başvurmak Türk hükümetini göz ardı etmektir. Böyle feci bir şey yapmazdık.¹⁵⁵

Eçmiadzin'i kızdıranın özellikle bu ifadeler olduğu açık. Şubat 1950 tarihli mektubunda VI. Kevork, Karekin'in durumdan çıkar-dığı sonuçlardan haberdar edildiğini, ancak bu sonuçların nedenleri belirtilmediği için kesin bir karara varamadığını yazıyordu.¹⁵⁶

Haziran 1950'de VI. Kevork, Sovyet Ermenistanı Bakanlar Ku-rulu'na bağlı Ermeni Kilisesi Yönetim Komitesi Başkanı Hraçya Krikoryan'a yazarak, "barışı getirmek ve Türkiye devletinin ikiye bölünmüş politikasına bir son vermek üzere muhalif ruhanilere verilen ceza-lar konusundaki kararını iletmek" için izin istedi.¹⁵⁷ Bu yazı, Sovyet

05/07/ermeniler-varujan-koseyana-tarihlerini-borcludur/ (erişim tarihi 2 Ey-lül 2018).

150 *Değegakir inthanur joğovo künniç hantsnajoğovi*, s. 65.

151 *age*.

152 Zarmayr Gezivryan, Apraham Ebeyan, Serope Burmayants.

153 Hmayag Bahtiyaryan, Tovma Şigaher, Sahak Papazyan.

154 *Pehputyan, Vaverakrer hay yegeğetsu badmutyan*, s. 567.

155 *age*, s. 566 ve *Azadyan, Lipananyan huşer*, s. 140 (Alıntı, özgün kaynak olan *Yeni Sabah*'tan alınmamış, Marmara gazetesinde yayımlanan Ermenice metin-den Türkçeye çevrilmiştir).

156 *Pehputyan, Vaverakrer hay yegeğetsu badmutyan*, s. 560.

157 *age*, s. 591-592.

Ermenistanı'nda yalnızca yazışmalar üzerindeki sıkı denetime işaret etmekle kalmıyor, aynı zamanda yazışmanın kendisinin bile izne tabi olduğunu gösteriyor.

Kilikya Katolikosu'nun kararının da, Katolikos VI. Kevork'un Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a gönderdiği 2 Ağustos 1950 tarihli telgrafın da İstanbul'un Ermeni basınında yer almaması hayli ilginç. Ancak telgrafın tam metni diaspora basınında yer aldı. Örneğin, Beyrut'ta yayımlanan *Zartonk* [Uyanış] gazetesi, telgrafı 12 Kasım 1950'de yayımladı ve metin, Kilikya Katolikosluğu'nun aylık bülteni *Hasg* tarafından da şöyle paylaşıldı:

Patrik Hazretleri VI. Kevork'un, Türkiye Ermeni Patriği'nin Seçimine İlişkin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a Gönderdiği Tarihi Telegraf.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanı'na, Ankara

Sayın Cumhurbaşkanı;

İstanbul Patriği'nin seçimine ilişkin İstanbul Valiliği'nin talimatı, yalnızca kilise hukukunu ve Ermeni Kilisesi'ne tarihsel olarak tanınmış hakları değil, Türk hükümeti tarafından onaylanmış, tarihsel geleneğe göre yürürlüğü devam eden 1862 [sic] [Ermeni] Milli Anayasası'nı da ihlal etmektedir. Aynı zamanda bu talimat Ermeni Kilisesi'nin iç işlerine kabul edilemez bir müdahaledir. Bu nedenle Ermeni Apostolik Kilisesi'nin başı olarak, İstanbul valisinin yukarıda adı geçen talimatını şiddetle protesto ediyor ve valinin, seçimlerle ilgili vermiş olduğu talimatı iptal etmenizi, bu kapsamda seçimlerin, hükümetin verdiği izinle 1927'de Patrik Mesrob Naroyan'ın seçilmesinin [hukuki] temelini oluşturan ve hükümetinizin, Patrik Kaymakamı Başepiskopos Arslanyan'ın seçimler süresince uymasını talep ettiği Ermeni Kilisesi'nin Milli Anayasası'na uygun şekilde yapılması doğrultusunda emir vermenizi ümit ediyoruz. Aksi takdirde Ermeni Kilisesi'nin başı olarak, seçimleri hukuk dışı kabul etmek ve seçilen kişiyi Patrik olarak kutsamayı reddetmek zorunda kalacağız.¹⁵⁸ [vurgular bana ait]

158 *Zartonk*, 12 Kasım 1950. Bu belgeden beni haberdar eden ve elime geçmesini sağlayan Vartan Matiossian'a teşekkür ederim.

Yukarıda, yalnızca italikle yazılmış bölümü aktaran Yeğyayan, bu telgraf üzerine anlaşmazlığın çözüme kavuşturulduğu ve seçimlerin Aralık ayında yapılacağı sonucuna varmıştır.¹⁵⁹ Eçmiadzin Katolikosu'nun Celal Bayar'a gönderdiği mektubun çözümde bir rol oynayıp oynamadığını bilmiyoruz, ancak Hasg'ın yayımladığı kısa yazıda, "Türk hükümetinin, Patrik Hazretleri Tüm Ermeniler Katolikosu VI. Kevork'un telgrafında belirttiği talep üzerine, Türkiye Ermeni Patriği'nin Milli Anayasa'nın öngördüğü ilkelere uygun şekilde seçilmesine izin verdiğini büyük bir memnuniyetle bildiriyoruz," deniyordu.¹⁶⁰

Oysa Ermeni gazeteleri hâlâ İstanbul valisinin Ekim 1950'de verdiği kararı tartışıyordu. Haber ve yazılarda hiç bahsedilmemesinden de Bayar'ın valilik kararına müdahale etmediğini anlıyoruz. Ekim 1950 sonunda *Tebi luys*, gazetenin görsel tasarımını değiştirmek pahasına başyazısına attığı manşetle "Valilik Talimatının Mahiyeti Nedir?"¹⁶¹ diye sordu ve valinin talimatının, aynı anda hem Türkiye Anayasası'nı, hem Ermeni Anayasası'nı hem de Lozan Antlaşması'nı ihlal ettiğinin altını çizdi. Yazıda, Vali Prof. Fahrettin Kerim Gökay'ın 19 Eylül 1950 tarihli, 11824 sayılı talimatının, hem Genel Meclis'i hem de İdare Heyeti'ni yok saydığı, böylelikle verildiği iddia edilen izin ile Ermeni Nizamnamesi'nin patrik seçimi için öngördüğü önkoşulların bağdaştırılabilmesini olanaksız kıldığı belirtiliyordu.¹⁶²

Kasım ortalarında *Paros*, Patrik seçimi sürecini baştan sona izah eden ve EMM'nin seçiminin, bu meclisin bünyesindeki, her biri on dört üyeli Ruhani ve Cımani Meclis ile birlikte yapılması gerektiğini belirten, Patrik Kaymakamı Arslanyan imzalı bir Patrikhane açıklaması yayımladı.¹⁶³

159 Hasg, Kasım 1950 (Beyrut: Hradaragçutyun Giligio Gatoğigosutyun), s. 356, Yeğyayan, *Jamanagagits* içinde, s. 622.

160 Hasg, Kasım 1950, s. 356.

161 *Tebi luys*, sayı 34, 28 Ekim 1950.

162 *age*.

163 *Paros*, sayı 64, 14 Kasım 1950.

Seçimle ilgili formalitelere 2 Aralık 1950'de başlandı. Hükümet, EMM'nin Patriği seçmek için bir defaya mahsus olmak üzere toplanmasına izin vermiş, 25 Kasım'da yerel cemaatlerdeki 14.000 kişi temsilcilerini seçmek üzere oy kullanmıştı. Temsilcilerin altmış dokuzu Arslanyan karşıtı, on beşi Arslanyan'dan yanaydı.¹⁶⁴ EMM Tefiş Heyeti'nin resmi raporunda, üzerindeki adrese bakarak Patrikhane'den gönderildiği anlaşılan bir imzasız mektup yer alıyor. Kayseri papazı Haygazun Garabedyan'a hitaben kaleme alınmış mektupta, bu papazdan her şeyi seçimleri devre dışı bırakacak şekilde organize etmesi, sorunu atama yoluyla çözmesi ve konuyla ilgili sonraki talimatları beklemesi istenmekteydi.¹⁶⁵ Mektubun orijinaline ulaşamamış ya da basında bununla ilgili bir habere rastlamamış olsam da, Patrikhane'nin resmi yayınında yer almasından dolayı önemlidir.

EMM toplantısının tutanakları, o günlerin Türkiye Ermeni cemaatinde yaşanan belli başlı idari anlaşmazlıkları ve cemaatin içinde bulunduğu sosyopolitik koşulları göstermesi bakımından çok değerlidir. Patrik Kaymakamı, İstanbul'daki ve diğer vilayetlerdeki her bir kilisenin iki temsilci seçmesi için talimat vermişti.¹⁶⁶ Sonuçta İstanbul'un yanı sıra Kayseri, Kırıkhan, Everek, İskenderun, Antakya-Vakıf, Diyarbakır (Surp Sarkis ve Surp Giragos kiliselerinde birer oy sandığı olmak üzere) ve Ordu'dan temsilciler seçildi. Vilayet temsilcilerinden bazılarının yerel cemaatlerden olmayan ama İstanbul'da yaşayıp vilayetlerden seçilen kişiler olduğu görünüyor. EMM tutanaklarından, Gümüşhacıköy ve Talas'ta da seçim yapıldığı ve buradan temsilcilerin yerel cemaat üyeleri tarafından seçildiği anlaşıyor. Ancak EMM toplantısında, oy sandığı konulan ama kilisesi bulunmayan bu iki yere ilişkin olarak, kilisesi olmayan cemaatlerin seçimlere katılıp katılamayacağı konusunda tartışma çıktığını görüyoruz. Bazı üyeler bu oyların iptal edilmesini talep etmiş – bu da, söz konusu kişilerin temsilci vasıflarının reddedilmesi anlamına geliyordu.

164 *Değegakir inthanur joğovo kinnic hantsnajoğovi*, s. 85-86.

165 *age*.

166 *Başdonagan hradaragcutyun azkayin badriarkarani*, s. 3.

Tartışmaya oylamayla son verilmiş ve otuz sekize karşı kırk iki oyla bahsi geçen oy sandıkları geçersiz sayılmıştı.¹⁶⁷ EMM üyesi olarak toplamda doksan dokuz temsilci seçildi. EMM toplantısında yapılan konuşmalar önemli bilgiler veriyor. Beykoz temsilcisi H. Hayrabadyan sürecin, Ruhani ve Cismani meclislerin Ermeni Milli Meclisi'ne bir Patrik adayı göstermesini öngören Ermeni Anayasası'na göre işletilmesini ve Patrik seçiminin yapılabilmesi için bu iki organın oluşturulmasını talep etmiş.¹⁶⁸ Tutanaklar bazı temsilcilerin EMM toplantısından önce valiyle bir toplantı gündemi üzerinde anlaşmaya vardıklarını yazıyor. Seçim tarihi ve gündem maddeleri toplantıda dağıtılmış ve bunlar tutanak kitapçığının arkasına Türkçe olarak basılmış. Diğer üyeler ise gündem maddelerine karşı çıkmışlar ve gündemi kendileri belirlemek istemişler. EMM Başkanı Keğam Kavafyan, meclisin olağanüstü koşullarda toplandığını, sürmekte olan krize son vermek adına cemaat yönetim mekanizmalarının yeniden canlandırılması için bunun iyi bir fırsat olduğunu belirtmiş. Anayasa hükümlerini uygulamadan doğrudan Patrik seçimine geçilmesi için verilen bir önerge, EMM'nin çok uzun zamandır toplanamadığını, bu süre içinde cemaat yönetim mekanizmalarının işletilmediğini, dolayısıyla her şeye yeniden başlayarak Anayasa ilkelerini hayata geçirmek için ellerine güzel bir fırsat geçtiğini vurgulayan Dr. Manuelyan tarafından kabul görmemişti.¹⁶⁹ Antakya-Vakıf temsilcisi Garbis Ersan, EMM'nin valiliğin öngördüğü yolu izlemesi ve Patriği Ruhani ve Cismani meclisleri kurmadan seçmesi gerektiği konusunda ısrarcı olmuştu.¹⁷⁰ Bütün bunlardan EMM toplantısının, seçimin Ermeni Anayasası ilkelerine mi, İstanbul valisinin emirlerine göre mi yapılacağına ilişkin tartışmayla başladığı ortaya çıkıyor. Sonunda on dört kişilik Ruhani Meclis'in, ardından da yirmi kişilik Cismani Meclis'in seçilmesine karar verilmişti.

EMM, 2 Aralık 1950 günü, saat 21:30'da Patrik seçimine başladı. Önce iki aday vardı, sonra sayı beşe çıktı. Söz konusu kişiler,

¹⁶⁷ *age*, s. 12.

¹⁶⁸ *age*, s. 8.

¹⁶⁹ *age*, s. 9.

¹⁷⁰ *age*, s. 10.

Başepiskopos Kevork Arslanyan, Başepiskopos Karekin Haçaduryan, Episkopos Khoren Paroyian, Başepiskopos Mampre Kalfayan ve Episkopos Krikor Garabetyan'dı.¹⁷¹ Bir tur tartışmanın ardından aday sayısı ikiye düşürüldü. Biri görevi kabul etmezse, diğeri yeni Patrik olacaktı. Ardından bunun Anayasa'ya uygun olup olmadığı tartışıldı. Bir Patrik seçmenin aciliyeti ve seçimin yapılamaması durumunda krizin sürmesi endişeleri baskın çıkınca iki isim seçildi. Bunlardan Güney Amerika Ermenileri dini lideri (1938'den itibaren merkezi Arjantin'deydi) Başepiskopos Karekin Haçaduryan 67 oyla Patrik seçildi. Antilyas Kilisesi Episkoposlarından Khoren Paroyian 63 oyla ikinci geldi.¹⁷² Eski Patrik Kaymakamı Arslanyan yalnızca iki oy aldı. Bu iki oy, cemaatin tepkisini büyük bir açıklıkla ortaya koyuyordu.¹⁷³

EMM Teftiş Heyeti, ilk üç sayfasında Başepiskopos Arslanyan'ın Patrik Vekilliği döneminde Ermeni Anayasası'nı hangi davranışlarıyla ihlal ettiğini gösteren dokuz maddelik bir iddianamenin bulunduğu, doksan beş sayfalık bir rapor yayımladı.¹⁷⁴ Bu iddianamedeki dokuz maddeye göre Arslanyan Ermeni Milli Anayasası'nı ve Ermeni Apostolik Kilisesi'nin yüzlerce yıllık geleneğini çiğnemiş ve böylelikle onun demokratik ve dini ilkelerini ihlal etmişti. Araştırma komisyonunun çalışmaları sonucunda Arslanyan hakkında on beş maddelik bir ihlal listesi oluşturuldu. Buna göre, Arslanyan'a yöneltilen ihlal suçlamalarından bazıları özetle şöyleydi:

I) Arslanyan kendisini göreve getiren Ruhani Meclis ve Cismani Meclis'i lağvederek Anayasa'nın 11. maddesini;

II) Cemaatin bütün işlerini tekeline alarak ve Anayasa'nın öngördüğü şekilde yönetim organlarının görüşünü almayarak 8. maddesini;

III) Patriğin Anayasa'yı ihlal eden din görevlilerini görevden alma talebini ancak EMM'ye önerebileceğini belirten Anayasa'nın 10. maddesini;

¹⁷¹ age, s. 14.

¹⁷² Yeğyayan, *Jamanagits*, s. 622.

¹⁷³ age, s. 16.

¹⁷⁴ *Değegakır inthanur joğovo künniç hantsnajoğovi*, s. 3-6.

IV) Ruhani Meclis'e yeni üyeler atayarak Anayasa'nın 25. maddesini;

V) Cemaatin sorunlarını tartışmak isteyen din görevlilerini görevden alarak ve Eçmiadzin'deki Tüm Ermeniler Katolikosu'nu kendi görüşleri doğrultusunda yönlendirerek Anayasa'nın 29. maddesini;

VI) Bütün resmi raporların Ruhani Meclis'in çoğunluğu tarafından imzalanmasını öngören Anayasa'nın 30. maddesini;

VII) Keyfi bir şekilde kilise unvanları dağıtarak Anayasa'nın 31. maddesini;

VIII) Anayasa'nın ilkeleri üzerinde devletle pazarlık yaparak Anayasa'nın 8. ve 99. maddelerini ihlal etmişti.¹⁷⁵

Teftiş Heyeti kurulması ve seçilecek Patriğin "millet" in ("azk") saygısını ve güvenini kazanmış olması gerektiğini belirten Anayasa'nın 1. maddesine göre, Başepiskopos Arslanyan'ın Patriklik adaylığının reddedilmesi tavsiye ediliyordu.

Seçim, 1923'te başlayan ve Tek Parti yıllarında, özellikle de Patrik Kaymakamı'nın görev yaptığı yedi yıl süresince derinleşen cemaat içi krizde bir dönüm noktası oldu. Seçimlerden sonra Birleşik (Cismani ve Ruhani) Meclis Başepiskopos Arslanyan'dan Patrik Haçaduryan'ın Arjantin'den gelişine kadar cemaate liderlik etmesini istedi. Meclis ayrıca, Arslanyan'dan bütün idari ve mali konuları Patrikhane'ye taşımasını talep etti. Ancak Patrik Kaymakamı bu isteklere uymadı ve Meclis onu görevden almaya karar verdi. Arslanyan Meclis'in kararını kabul etmedi ve karara noter onaylı bir yazıyla cevap verdi. Anlaşmazlık, karşılıklı noter onaylı yazışmalarla bir süre daha hukuk düzleminde devam etti.¹⁷⁶ Teftiş Heyeti yukarıdaki şikâyetlerin pek çoğunu haklı bulduğu resmi raporunu şu sitemkâr sözlerle noktalayacaktı: "Bu bir dönemin tarihçesi değildir; çünkü nedenleri ve sonuçlarıyla bütün hadiseleri içermiyor. Bir kişinin biyografik öyküsü de değildir. Bu, cemaatimizin son otuz yıldır yaşadığı krizden sadece tek bir sayfadır."¹⁷⁷

175 Bu maddelerin detaylarına ilişkin bkz. *age*.

176 *age*, s. 90.

177 *age*, s. 94.

Başepiskopos Karekin Haçaduryan, seçilmiş olduğu Türkiye'deki Ermenilerin Patriği görevinin VI. Kevork tarafından onaylanması için Eçmiadzin'e iki mektup gönderdi. İkinci mektubunda Haçaduryan ayrıca VI. Kevork'tan, ruhanilerin görevden alınmasından kaynaklanan ve hâlâ sürmekte olan sorunu çözmek için yetki istedi. Bu iki mektubun ardından İstanbul'daki EMM de VI. Kevork'a yeni Patriğin krizi çözme konusunda yetkilendirilmesini talep eden bir mektup gönderdi.¹⁷⁸ VI. Kevork yeni Patriği kutlama mektubunu seçimlerden neredeyse dört ay sonra, 20 Mart'ta gönderdi. Görevden uzaklaştırmalara ve azledilmelere hiç değinmeyen mektubun son paragrafında VI. Kevork, üstelik, "Ermeni Kilisesi'nin geleneksel hukukuna ve Anayasa'ya sadık kaldı[ğını]" belirttiği Başepiskopos Kevork Arslanyan'a iyi dileklerini de gönderiyordu.¹⁷⁹ Bu ifade, İstanbul Patrikhanesi'nde yedi yıl süren krizin ardından Katolikos'un Arslanyan'a verdiği destek olarak okunabilir. Ertesi gün, 21 Mart'ta görevden alınan ruhanilerden ikisi yeni Patriğe af için başvurdu.¹⁸⁰ 22 Mart'ta da Ermeni Kilisesi'nde görev alması yasaklanan üç din adamı bir yazıyla Haçaduryan'dan af talep etti.¹⁸¹ Bu mektuplar, Haçaduryan'ın bir ön yazısıyla 4 Nisan'da Eçmiadzin'e gönderildi.

Gönderilen ve VI. Kevork'un eline geçen mektupların çoğu Pehputyan'ın derlediği kitapta yayımlandı, ancak mektupların tamamı ne yazık ki kitapta yer almıyor. Öte yandan kitabın giriş bölümünde mektuplara kronolojik sırayla yer verildiği belirtilmiş, fakat mektupların hepsinin tarihleri de belirtilmiyor. Kitapta, arada başka bir mektuba yer verilmediği için, 4 Nisan'da gönderilen mektubun görevden uzaklaştırılan ve azledilen din görevlileri tarafından 21-22 Mart'ta yazıldığını tahmin ediyorum. VI. Kevork'un bu mektuba verdiği cevabın ise tarihi yazmıyor. Bir sonraki mektubun tarihinden de, VI. Kevork'un, Patrik tarafından Nisan'da gönderilen mektuba

178 Pehputyan, *Vaverakrer hay yegeğetsu badmutyan*, s. 607-8.

179 *age*, s. 623.

180 *age*, s. 626.

181 *age*, s. 627.

Ekim'e kadar cevap vermediğini anlıyorum. Esasen, VI. Kevork'un bu mektupların hiçbirine Ekim ayına kadar cevap vermediği kanaatimi destekleyen,¹⁸² VI. Kevork'a gönderilmiş 9 Temmuz ve 10 Eylül tarihli mektuplara verilmiş referanslar.¹⁸³ VI. Kevork, kitapta tarihinin belirtilmediği cevabında, "4 Nisan tarihli mektubunuzu aldık. Okuduk ve şaşırdık; çünkü mektubunuzun üslup ve dili Güney Amerika [Ermenilerinin] dini liderinin kullandığından farklıydı,"¹⁸⁴ diyordu. Bu satırların ardından gelen azarlayıcı ifadelerden, daha "alt kademedен" bir ruhani olarak Haçaduryan'ın, daha önceden iki Katolikos ve bir Patrik Kaymakamı tarafından değerlendirmesi yapılmış bir konunun tekrar ele alınmasını talep etmeye hakkı olmadığını anlıyoruz.¹⁸⁵ Mektup şu sözlerle son buluyor: "[B]u mektubumuzla itibarınızın zedelenmeden devamını diliyoruz. Kendiniz için neyin iyi olduğuna siz karar vereceksiniz."¹⁸⁶ Buna cevaben Patrik Haçaduryan, Eçmiadzin'e, çoğu uydurma ve çarpıtılmış bilgilere dayalı tek taraflı bir kararda ısrar etmesi nedeniyle, Katolikos hazretlerine saygısının bir ölçüde azaldığını belirten bir mektup yazdı ve "Eğer kararınız buysa ve böyle kalacaksa, aramızdaki saygılı ve derin ilişkinin değişmesi gerekiyor" şeklinde bir ifade kullanmıştı.¹⁸⁷ Ardından da görevden uzaklaştırılan ve azledilen ruhanilere af çıkarma kararının gerekçelerini açıklıyordu: "Vilayetlerde bağlantıları kopmuş halkımıza ulaşacak ve hizmet verecek din görevlilerimiz yok. [...] Başka yerlerden din görevlileri getirtemediğimizi de bilmeniz gerekiyor; hizmetlerimizi var olanlarla yerine getirmek zorundayız."¹⁸⁸ Her iki taraf da mektuplarında daha gergin bir dil kullanmaya başlıyordu.

¹⁸² age, s. 634.

¹⁸³ age, s. 653. 15 Mayıs 1951 tarihli bu mektupta, VI. Kevork şöyle yazıyordu: "Görevden alınan ruhanilerin mektubu üzerine kendileri için af kararı çıkardık, ancak şikâyetlerini sadece bir formalite olarak kabul ettik ve mektuplarını güven verici bulmadık." Bu da af çıkmış olsa bile sorunun tam olarak halledilmediğine işaret ediyor.

¹⁸⁴ age, s. 628.

¹⁸⁵ age, s. 629.

¹⁸⁶ age, s. 630.

¹⁸⁷ age, s. 631.

¹⁸⁸ age, s. 632.

Bunu Haçaduryan'ın şu sözlerinden daha da iyi anlıyoruz: "Zatıalilerinizin otoritesini en üst seviyede tutmak için her şeyi yaptık; ancak siz bunu görmediniz. [...] Bu mektubu Roma'daki Papa'ya değil Ermeni Katolikosu'na yazıyorum; dolayısıyla beni dinlemenizi isteme hakkına sahibim."¹⁸⁹ Patrik Karekin Haçaduryan, üst kısımda yazılı "kişinin kendi kalbinden geçenleri yazması" anlamına gelen "*sırdk-rutyun antznagan*" ibaresiyle vurguladığı gibi, mektubunun sonunda da bunun resmi bir yazı olmadığını belirtiyordu. VI. Kevork'un bu mektuba cevap verip vermediği belli değil. Ancak bütün bu yazışmalar krizin ciddiyetini açıkça gösterdiği gibi, seçimlerden sonra da devam ettiğini ortaya koyuyor.

4 Nisan 1951'de gönderilen mektuba VI. Kevork cevap vermemişti, ama Moskova'da Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu, İstanbul'daki Patrik krizi konusu üzerinde çalışmaktaydı. "Gizli" ibareli, I. V. Poliansky imzalı bir yazıdan anlıyoruz ki, Patrik Haçaduryan daha İstanbul'a gelmeden muhalif din görevlileriyle temas kurmuştu. Yazıda Haçaduryan'ın *Marmara*'nın genel yayın yönetmeni Suren Şamlıyan'ı arayarak Eçmiadzin'le ilişkilerin kesilmesini savunduğu yazıyordu. Öte yandan Arslanyan'ın sorunların çözümünde Eçmiadzin'in yardımına ihtiyacı vardı. Bakanlar Kurulu, Haçaduryan'a yazılacak mektupta Başepiskopos Arslanyan'la ilgili bir değinmede bulunulmasının mı, yoksa mektubun yalnızca Haçaduryan'ın Patrik seçilmesinin tebrîği konusuyla sınırlı tutulmasının mı gerektiğini soruyordu – ki bu benim kutlama mektubunda Arslanyan'la ilgili paragrafa dair görüşümü doğruluyor.¹⁹⁰ Ayrıca, bu paragrafı Bakanlar Kurulu'nun yazısını da dikkate alarak okuduğumuzda VI. Kevork'un bu destek sözlerini Başepiskopos Arslanyan'ın İstanbul'daki durumunu rahatlatmak ve ona bir koruma sağlamak için yazdığı düşünülebilir. Aynı gün, 10 Nisan'da, Bakanlar Kurulu başka bir yazıyla Katolikos'a, Patrik Haçaduryan'ın Milano'da Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Genel Sekreteri Hrant Samuelyan'la görüştüğünü bildiriyordu.¹⁹¹ Bu bilgi Arslanyan'ın kuzeni tarafından

¹⁸⁹ age.

¹⁹⁰ age, s. 642.

¹⁹¹ age, s. 643.

verilmişti. Yazıda ayrıca, Türk basınının, Haçaduryan'ın Milano'ya gittiğini, kendisinin Arjantin'de görev yaparken EDF'yi destekliyor olmasından kuşkulandığını yazdığı da belirtiliyor.¹⁹² Pehputyan'ın kitabında 1940'ların başına kadar giden ve Haçaduryan'ın EDF ile ilişkilerine dikkat çeken bölümler var.¹⁹³ Söz konusu yazının suçlayıcı bir dille yazıldığı aşikârdı; çünkü Stalin döneminde EDF ile ilişkide olmak casuslukla eşdeğerdi ve hapse atılmak ya da sürgüne gönderilmek için yeterli bir sebepti.

Başepiskopos Kevork Arslanyan Haziran 1951'de vefat etti. 28 Ağustos'tan sonra VI. Kevork'a yazdığı mektupta¹⁹⁴ Patrik Haçaduryan şöyle diyordu: "Kendi hukuki yetkilerimizi bir yana bırakıp zatîlilerinizin otoritesine saygı gösterdik. Makamınızla yaşanan sorunu 9 Temmuz tarihli mektubumuzda yaptığımız öneri doğrultusunda hâlâ çözmek arzusundayız. Ancak Papazyan'ın affedildiğine dair bir telgraf çekmenizi acilen rica etmekteyiz."¹⁹⁵ Burada "otorite" anlamına gelen *heġnagutyun* ile "yetki" anlamındaki *iravasutyun* sözcüklerinin kullanıldığına dikkat çekmek istiyorum. Nitekim İstanbul Patriği, Eçmiadzin Katolikosluğu ile iyi ilişkiler içinde olmaya dikkat ediyordu, ancak her şeye rağmen son cümle bir talimat niteliğindeydi.

Ermeni Kilisesi'nin en tepe kademesindeki dini liderler arasındaki mektuplaşma Ekim 1951'de yoğunlaştı. Mısır'daki dini lider Başepiskopos Mampre Sirunyan İstanbul'a gelerek burada iki ay kaldı ve VI. Kevork'a, cezalandırılan ruhanilerin affını isteyen bir mektup gönderdi.¹⁹⁶ Kilikya Katolikosluğu Vekili Yeġişe Derderyan da Ekim'de Eçmiadzin'e, başka meselelerin yanı sıra çözüme kavuşturulmamış cezaları konu eden bir mektup gönderdi. Patrik Haçaduryan 31 Ekim'de bir mektup daha yazarak, VI. Kevork'tan cezalandırılmış din görevlilerini bağışlamasını, bir af çıkararak Eçmi-

192 *age*.

193 Bkz. Başepiskopos Arsen Ėıldıcıyan'ın 1942'de Kutsal Eçmiadzin Yüksek Ruhani Meclisi'ne gönderdiği rapor, Pehputyan, *Vaverakrer hay yeġeġetsu badmutyan* içinde, s. 138-146.

194 Mektup tarihsiz, ancak Kudüs Patrik Vekili Başepiskopos Yeġişe'den 28 Ağustos tarihli bir alıntıyla başlıyor, *age*, s. 634.

195 *age*, s. 635.

196 *age*, s. 678.

adzin'in onurunu ve otoritesini kurtarmasını istedi.¹⁹⁷ Eçmiadzin'den beklenen af Aralık ayının başında geldi.¹⁹⁸ Ancak yaşanan sorun, iki taraf arasındaki ilişkileri zedelemişti. Örneğin Katolikos VI. Kevork, Haziran 1952'de Başepiskopos Sirunyan'a başka bir konuda yazdığı altı sayfalık mektubun üç sayfasını cezalandırılan din görevlileri sorununa ayırmıştı. Katolikos, Başepiskopos Sirunyan'ın yaklaşımına karşı çıkmadı. Dahası, Patrik Karekin Haçaduryan'ın davranışını tümüyle yanlış ve yüz kızartıcı bulduğunu belirtti.¹⁹⁹ Burada da görüyoruz ki, İstanbul'daki kriz bir şekilde çözülmüştü, ama ilişkilerin düzeltilmesi zor olacaktı.²⁰⁰

1915-1923 dönemi ve sonrası, kurum olarak Patrikhane'yi, bir güç ve temsil sembolü olarak da Patriği zayıflattı. Soğuk Savaş ikliminde Ermeni kurumlarının giderek diasporalaştığı koşullarda seçim krizi belki de o güne dek hiç olmadığı kadar büyük bir önem kazandı. Bu süreçte Eçmiadzin Sovyet hükümetinin himayesi altında güç kazanmaya, Kilikya Katolikosluğu da Antilyas'ta yerini sağlamlaştırmaya çalışmaktaydı. Böylesi bir ortamda İstanbul Patrikhanesi'nin bir meşruiyet ve yetki krizi yaşaması, Türkiye'de Ermeni karşıtlığını tırmandırdı ve dünyanın çeşitli yerlerindeki Ermeni toplumları arasındaki ilişkide gerginliğe yol açtı. Bu bakımdan bu krizin gerek Türkiye'deki Ermeni cemaatinin toplumsal dinamikleri açısından gerek tüm dünyadaki Ermenilerle ilişkilerinde ve uluslararası siyasette karşı karşıya kaldığı sorunlar bağlamında bir dönüm noktasına işaret ettiğini düşünüyorum.

197 *age*, s. 683.

198 *age*, s. 685.

199 *age*, s. 768-773.

200 Kitabın yazımı sırasında Yeğyayan'ın kitabı *Jamanagagits*'te bir dipnot dikkatimi çekti. Burada Yeğyayan, İstanbul'daki Patrik seçimi krizine ilişkin iki yüz sayfalık bir dosya olduğunu yazıyordu. Antilyas'taki Katolikosluk'la görüştüm, fakat tasnif yönteminde yapılan bir değişiklik sonucu dosya bulunamadı, ancak konuyla ilgili araştırma yapmak üzere Antilyas'a davet edildim. Yapılacak bir araştırmayla dosyanın bulunması yüksek olasılık. İlgilenilmesi halinde, İstanbul ve Kudüs Patrikhanelerinde, Eçmiadzin ve Kilikya Katolikosluklarında konuyla ilgili daha geniş bilgi bulunabileceğini düşünüyorum.

Sonuç Yerine

Bu kitap, Türkiye'deki Ermenilerin 1950'lere kadar sosyopolitik tarihini yazmayı amaçlamıştır. 1915'in ardından Kudüs'e sığınan Ermenilerin canlı belleği olarak gördüğüm Kevork Hintliyan'ın sözlerini hatırlıyorum. "İstanbul'daki Ermeni hastanesindeki yaşlılar evine gidip oradaki insanlarla konuşmalısın," demişti. O zaman bu öğüdün önemini henüz tam olarak kavrayamamıştım ama dediği doğruydü: Bu kitap, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin yaşlılar evinde ve oradaki kütüphanede yaptığım çalışmaların ürünüdür. Ayrıca, geri dönüp baktığımda sözlü tarihin bu kitaba yazılı kaynakların katamadığı bir derinlik kattığını ve sıradanlığı kabul edilmiş günlük pratiklerin nasıl sıradanlaştırıldığını anlamanın ve anlatmanın önemini fark etmemi sağladığını görüyorum.

Ermeniler kendilerini Türkiye'de ne zaman bir krizin ortasında bulsalar, Türkiye'de Ermeni olmanın ne demek olduğunu anlatan yazılarla karşılaşırız. Bu, kişisel deneyimin ötesine geçen ve hiçbir zaman tam olarak cevaplandırılmayacak bir sorudur, çünkü sözcükler yetersiz kalır ve genel kamuoyu verilen cevapları anlayamaz.¹ Kanımca bunun altında, sorunun bizatihi bağlamdan yoksun olması yatmaktadır. Soru farklı bir şekilde formüle edilmelidir: Ermeniler neden fiziksel ve sözel saldırıların bu denli kolayca hedefi ve mağduru haline gelmektedirler / getirilmektedirler / getirilebilmektedirler? Cevap, Türkiye'de çoğunluğun "sosyal" ortamını oluşturan tarihsel bağlamda, yani soykırımsonrası inkâr habitusunda yatmaktadır.

Devlet kaynaklı ve toplumun geniş katmanları tarafından kabul görüp yeniden üretilen soykırımsonrası inkâr habitusunu bu nedenle bu çalışmanın merkezine yerleştirdim. Bu çalışmanın ikinci temel argümanı, Türkiye'de kalan Ermenilerin diasporalaşma sürecini göstermesidir. Devlet uygulamalarının, resmi düzeyde inkârın, bu-

1 Bkz. Ayda Erbal, "We are all Oxymorons", *The Armenian Weekly*, 24 Nisan 2007, Özel Ek, s. 14 ve 27. Bkz. azadlik.wordpress.com/2013/01/21/we-are-all-oxymorons/ (erişim 25 Eylül 2018).

nun toplumsal sonuçlarının ve bu sonuçların özel olarak Ermeniler açısından taşıdığı önemin, bir bütünün birbiriyle tam uyum halinde çalışan parçalarını oluşturduğunu göstermeye çalıştım. “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyalarıyla insanların susturulması, gündelik yaşamın bir parçası haline gelen tehditler, “Türklüğü aşağılama” suçlamasıyla açılan davalar, mülklere el konulması, soykırımdan kurtulan kadınların kaçırılmasının olağanlığı, normalleşmiş ayrımcılık ve toplumsal baskı, toplumsal gerçekliğin inkâr habitusu üzerinden tanımlanmasını mümkün kılmıştır. Eşzamanlı olarak resmi devlet politikaları düzeyinde de bir dizi hukuki düzenleme sistematik dışlamayı kolaylaştırmış ve ona meşruiyet sağlamıştır. Tarihsel mirasın tahribi, geride kalan mal ve mülklere el konulmasının meşrulaştırılması, iskân politikaları, seyahat yasakları ve belirli mesleklerden men edilme, Yirmi Kura Askerlik ve Varlık Vergisi, devletin gayrimüslimlere yönelik uygulamaları arasındadır. Bütün bunlar, soykırım ve onun inkârının başlıca itici güç olarak faaliyet gösterdiği, devletin ve toplumun oluşum biçimini anlamanın bir aracı olarak önerdiğim soykırımsonrası habitusu inşa etmiştir. Buna ilaveten, kitapta Tek Parti döneminde –o yılların sosyopolitik koşullarını kavramada merkezi bir rol oynadığına inandığım– inkârın kurumsallaştırılmasında kullanılan mekanizmaları da göstermek istedim.

Bu çalışmada ileri sürdüğüm diasporalaşma sürecinin en önemli bileşeni, 1923’ten itibaren devlet politikalarının Türkiye’deki Ermeni toplumunun hukuki temelini oluşturan Nizamname’yi ve onun öngördüğü yapıları sistematik bir şekilde işlevsizleştirme siyasetidir. 1915 ile başlayan bu süreç, 1923 sonrası dönemin ilk otuz yılında sistematikleştirildi. Gerek uygulamaya konulan politikalar gerek bunların dolaylı etkileri sonucunda Cismani Meclis gibi kurumsal temsil organları lağvedildi, Ermeni Milli Meclisi toplantılarına izin verilmedi ve Tek Mütevellî Sistemi getirildi. Böylece Ermeni Patrikhanesi ve Nizamname’ye dayalı yapılar bir yandan devlet karşısında hükmünü, diğer yandan da önceki yüzyıl boyunca kazandığı toplumsal etki gücünü kaybetti. Patrik seçimi krizi onyıllardır uygulanan cemaat yapılarını yok etme politikalarının sonucuydu. Kitabın son

bölümünde anlattığım sosyal ve hukuki bağlamla birlikte ele alındığında, krize devlet müdahalesi ve bu süreçte ilgili aktörlerin meşruiyet kazanma çabaları devlet politikalarının mevcut yapıları sistematik olarak ortadan kaldırmayı hedeflediğini gösteriyor. Öte yandan söz konusu devlet politikaları cemaat içinde de yankı buldu ve sonuçta soykırımsonrası habitus, bu keyfi iktidara ortak olmak isteyen cemaatin önde gelen şahsiyetleri tarafından kısmen içselleştirildi.

Eşitlik talebi devlet tarafından da, kamuoyu oluşturucuları tarafından da şiddetle geri çevrildi. Bir grup, etkide bulunma gücünü ve kurumsal temsil mekanizmalarını kısmen ya da tamamen kaybettiğinde, hak ve eşitlik taleplerinin meşruiyetini de kaybeder. Kimin muhatap alınacağını, kimin marjinalize, hatta tümüyle yok edileceğini devletin belirlediği yerde, temsil ve etkide bulunma gücü erir, dağılır. Eşitlik ve yan yana var olma talebi için mücadele veren Ermeni aydınlar yalnızca marjinalize edilmedi, hapse atıldılar, gazeteleri kapatıldı, en sonunda da ülkeyi terk etmek zorunda bırakıldılar. Böylece soykırımdan sonraki ilk Ermeni aydınlar kuşağının ait oldukları cemaatle ve toplumla bağları büyük ölçüde koptu. Bu dönemi çalışırken, “bilinçli paryalar” olarak yaşamanın ya da Arendt’in deyişiyle “kendi halkı içinde bile bir dışardaki olmanın güçlüğüne ve sorumluluğunu [taşımının]” ne demek olduğunu daha yakından gördüm.² Türkiye’de Ermenilerin bilinçli paryalar olarak yaşamalarının tarihsel bir arka planı vardır ve bunun için ağır bir bedel ödenmiştir. 1923 sonrası Ermeni entelektüel yaşamı üzerine gelecekte yapılacak çalışmalarda *Nor or* kuşağının yaşadıkları bu bakımdan da ayrıca dikkate alınmalıdır.

Dahası, Türkiye Cumhuriyeti’nde soykırımsonrası habitus, bir dizi uygulamayı yürürlüğe koydu ve meşrulaştırdı. Gerek devlet gerek toplum ekseninde inkârın yerleşik hale getirilmesi ve kurumsallaştırılmasıyla birlikte, çeşitli toplumsal ve hukuki uygulamalar normalleştirildi ve 1923’ten sonra da kesintisiz olarak yeniden üretildi. Bu pratikler arasında, Ermenilerin vilayetlerde eğitim hakkının her

2 Richard Bernstein, *Hannah Arendt and the Jewish Question* (Cambridge, MA: MIT Press, 1996), s. 18.

şekilde kısıtlanması; İstanbul dışında Ermeni okulu açmak gibi uluslararası sözleşme hükümleriyle güvence altına alınmış hakların fiilen yasaklanması, böylece Lozan Antlaşması'nın yine fiilen hükümsüz kılınması, hayatta kalan Ermenilerin Cumhuriyet yılları boyunca vilayetlerden sürülüp atılmasının devam etmesi, Ermenice yayınların yasaklanması, gerek evlerde gerek okullarda yapılan keyfi ara-malarla sürekli bir şiddet ortamının yeniden üretilmesi, özellikle de vilayetlerde kalan Ermenilerin bayram, düğün, cenaze gibi ritüellerinin fiziksel tacizlerle, ırkçı saldırılarla engellenmesini 1923 sonrası sıradanlaşan günlük hayatın pratikleri olarak sayabiliriz. Böylelikle, resmi ve toplumsal düzeyde Cumhuriyet politikaları, vilayetlerde halen önemli bir Ermeni nüfusun yaşamakta olduğu 1920'lerden 1950'lere gelinceye kadar, buralardaki Ermeni kültürel ve toplumsal hayatını gözle görülür şekilde sona erdirmiştir.

Bir başka uygulama da, devletin Türkiye'de yaşayan Ermenileri resmi politikaları onaylamaya zorlaması, bunun sonucunda onların, dünyanın diğer yerlerinde yaşayan, her anlamda canavarlaştırılmış ve şeytanlaştırılmış Ermeni toplumlarıyla bağlarının koparılmasıydı. Ermeni basınından Türkiye'nin resmi tutumunu desteklemesi ve uluslararası politikalarını savunması bekleniyordu. Osmanlı öncesi dönemde ve 20. yüzyıl başlarında Ermeni varlığına ilişkin yayın yapmak, yasaklanma ve sansür için yeterli bir sebepti. Yakından izlenen ve sıkı takip altına alınan yalnızca basın değil, editörlerin özel yaşamlarıydı aynı zamanda. Dolayısıyla devletin, Türkiye'dekiler kadar dünyanın her yerindeki Ermenilere karşı da gayet tutarlı ve bütünsel bir bakış açısına sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz. Böylece, "bizim iyi Ermenilerimiz" ile "kötü diaspora Ermenileri" ayrımının Kemalist ve buna mündemiç, inkârcı bir inşa olduğunu, Türkiye Ermenilerinin başka yerlerdeki cemaatlerle arasındaki bağı koparan ve onyıllar boyunca kesintisiz başvurulmuş bir söylem ve siyaset olarak kullanıldığını görüyoruz. Türkiye'de kalan Ermeniler, politik ve sosyal hayatta marjinalize edilmişlerdir; çünkü başka ülkelerde yaşayan akrabalarıyla bir araya gelip birlikte söz söylemeleri yasaklanmış, hatta tam aksine kendi güvenlikleri için onlardan Türkiye

devletinin yanında yer almaları beklenmiştir.³ Türkiye'deki inkâr habitusunun yapısal bir parçası olan Ermeni karşıtı kampanyalar Ermeni karşıtlığının yeniden üretilmesini ve mağdurların susturulmasını sağlamıştır. Ermenilere, kendilerini Ermeni karşıtı yapılar içinde ifade etmeleri için çağrıda bulunulurken, aslında onlardan kendilerini Ermeni karşıtlığı içinde asimile etmeleri isteniyordu. Başka bir deyişle Türkiye'deki Ermenilerden, inkâr habitusu kapsamında faaliyet göstermeleri, inkâr habitusuna katılmaları, onun bir parçası olmaları ve onun yeniden üretimine katkı sağlamaları talep ediliyordu.

Tıpkı Osmanlı tarihyazımında olduğu gibi, 1923 sonrası Türkiye'nin tarihi de, varlığı ve yokluğu en sert biçimde inkâr edilenlerin kaynaklarından yararlanılarak ve metodolojik olarak bu kaynakların bizatihi soykırımsınrası habitus tarafından şekillendirildiği bilgisiyle yeniden ele alınmalı ve yeniden yazılmalıdır: Bu kaynaklar habitus koşullarında var olmuş, habitus tarafından belirlenmiş ve sınırlandırılmıştır. Ortadoğu'daki ve diğer yerlerdeki Ermeni cemaatlerinin tarihi de Osmanlı ve Cumhuriyet tarihinin parçasıdır. Başka bir deyişle Los Angeles'da yaşayan Diyarbakırlıların tarihi ya da Ermenistan'da veyahut Beyrut'ta yaşayan Vanlı Ermenilerin tarihi, Osmanlı tarihinin ve Türkiye'nin/Türkiye'deki tarihyazımının parçasıdır – tıpkı kendi şehirlerinden şu ya da bu şekilde sürülen ya da kovulan Rumların, Yahudilerin, Süryanilerin, Alevilerin ya da Kürtlerin tarihi gibi. Yalnızca son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin de, çok sayıda, tarihi hem Osmanlı İmparatorluğu hem de modern Türkiye tarihlerinin parçası olan diasporalar yarattığını unutmamamız gerek.

Özellikle İstanbul dışında kalan cemaatlere ait mülklerle ilgili davalar, el koyma süreçleri ve Emval-i Metruke yasasına tabi kılınan

3 Örneğin, İstanbullu Ermenilerden bir grup, Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* romanını törenle yaktı (1933). Bkz. Rifat N. Bali, *Musa'nın Evlatları*, *Cumhuriyet'in Yurttaşları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 133. Soykırımın dünyanın başka yerlerinde düzenlenen 50. yıldönümü anmalarını protesto etmek için 1965'te Cumhuriyet Anıtı'na siyah çelenk bıraktılar. Bkz. Kersam Aharonyan, *Khoher hisnamyagi avardın* [Elli Yıl Geride Kalırken Düşünceler] (Beyrut: Dbaran Atlas, 1966), s. 149 ve dipnot 113.

mülklere ilişkin daha fazla çalışma yapılmalıdır. Cumhuriyet Türkiye'si'nin hukuki temeline ve gerek devlet gerek toplumun zihninde egemen olan adalet kavramına ilişkin yapılacak çalışmalar için Ermeni yayınları son derece zengin kaynaklardır. Aynı şekilde, 1923 sonrası dönemde İstanbul dışındaki vilayetlerde, İslamlaştırılmış olsun ya da olmasın, Ermeni varlığı üzerine geniş kapsamlı araştırmalar sosyal tarih alanında merkezi önemdeki bir boşluğu dolduracaktır.

Ermenilerin varoluş koşulları ve devletle olan sorunları çözümlenmemiş diğer grupların hayatları, bugüne kadar her bakımdan soykırımsonrası inkâr habitusu tarafından şekillendirilmekte. Daha da önemlisi, bu habitusun mekanizmaları toplumun bütün kesimlerinde işlemektedir; çünkü azınlık-çoğunluk denkleminin açıklamada yetersiz kaldığı bu inkâr mekanizmaları, onyıllar boyunca yalnızca Ermenileri değil, aynı zamanda çoğunluk nüfusu da etkilemiştir. Yalnızca hukuk sistemi değil, inkâr habitusunun bütünü, dışlama aygıtlarını, makbul yurttaş inşasını ve dolayısıyla inkâr habitusunun bütün boyutlarına gösterilen bağlılığı üretmede belirleyici bir rol oynamaktadır.

KAYNAKÇA

I. BİRİNCİL KAYNAKLAR

a. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA 030.10.85.558.7.
BCA 030.18.01.03.84.79.8.
BCA 030.10.109.721.21.
BCA 030.10.88.577.4.
BCA 030.10.88.577.4.
BCA 030.10.225.515.26.
BCA 030.18.01.02.120.65.17.
BCA 030.10.24.136.3.
BCA 030.10.109.720.13.
BCA 030.10.191.308.11.
BCA 030.10.109.723.1.
BCA 030.10.191.307.9.
BCA, 030.18.01.02.118.100.18.
BCA, 030.18.02.105.47.6.
BCA, 030.18.01.02.1.1.14.
BCA, 030.18.01.02.45.35.4.
BCA, 030.18.01.02.44.25.15.
BCA, 030.18.05.84.73.12.
BCA, 030.18.01.02.25.2.19.
BCA, 030.18.01.02.35.30.3.
BCA, 030.18.01.02.36.33.6.
BCA, 030.18.01.02.50.89.17.
BCA, 030.18.01.02.49.77.15.
BCA, 030.18.01.01.61.10.15.
BCA, 030.10.108.712.17.
BCA, 030.18.01.02.71.69.
BCA, 030.18.01.02.51.32.
BCA, 030.10.111.745.11.
BCA, 030.18.01.02.79.82.14.
BCA, 030.18.01.02.86.40.18.
BCA, 030.10.109.720.12.

BCA, 030.10.86.570.5.
BCA, 030.18.01.151.69.19.
BCA, 030.11.165.2.15.
BCA, 030.01.101.623.4.
BCA, 030.01.101.623.6.
BCA, 030.10.87.573.6.
BCA, 030.01.101.626.6.
BCA, 030.18.01.02.111.59.17.
BCA, Dosya No. 52-117 1730, 1973.

b. Yıllıklar

- Azadyan, Toros. *Mşaguyt azkakragan darekirk* 1948 [Mşaguyt Etnografik Yıllık 1948]. İstanbul: Becid Basımevi, 1947.
- Azadyan, Toros ve Zarmayr Dz. V. Gezivryan, der. *Hay Hosnak Salnamesi / Hay khosnag darekirk I. dari*, 1941. İstanbul: Yayıncı belirtilmemiş, 1941.
- Azadyan, Toros ve Mardiros Koçunyan. *Armağan: Türkiye Cumhuriyeti 15. Yıldönümü 1923-38*. İstanbul: Dbakrutyun Gütemberg, G. N. Makasciyan, 1938.
- Intartsag daretsuyts Surp Pırgiç hıvantanotsi* 1932 [Surp Pırgiç Hastanesi Mufassal Yıllığı 1932]. İstanbul: Dbakrutyun H. M. Setyan, tarih belirtilmemiş.
- Intartsag darekirk azkayin hıvantanotsi* 1937 [Milli Hastane Mufassal Yıllığı 1937]. İstanbul: Dilberyan Basımevi, tarih belirtilmemiş.
- Intartsag darekirk azkayin hıvantanotsi* 1938 [Milli Hastane Mufassal Yıllığı 1938]. İstanbul: O. Aktaryan Matbaası, 1938.
- Intartsag darekirk azkayin hıvantanotsi* 1939 [Milli Hastane Mufassal Yıllığı 1939]. İstanbul: O. Aktaryan Matbaası, 1938.
- Intartsag daretsuyts Surp Pırgiç azkayin hıvantanotsi* 1944 [Surp Pırgiç Milli Hastanesi Mufassal Yıllığı 1944]. İstanbul: V. Der Nersesyan yev Vortik/Güzeliş Basımevi, 1943.
- Intartsag daretsuyts Surp Pırgiç azkayin hıvantanotsi* 1945 [Surp Pırgiç Milli Hastanesi Mufassal Yıllığı 1945]. İstanbul: Ak-Ün Basımevi, Dbakrutyun M. Der Sahakyan, 1944.

Intartsag daretsuyts Surp Pirgiç azkayin hivantanotsi 1946 [Surp Pirgiç Milli Hastanesi Mufassal Yıllığı 1946]. İstanbul: Dbakrutyun H. Aprahamyan, 1946.

Intartsag daretsuyts Surp Pirgiç azkayin hivantanotsi 1947 [Surp Pirgiç Milli Hastanesi Mufassal Yıllığı 1947]. İstanbul: O. Aktaryan Matbaası, 1946.

Intartsag daretsuyts Surp Pirgiç azkayin hivantanotsi 1948 [Surp Pirgiç Milli Hastanesi Mufassal Yıllığı 1948]. İstanbul: Akın Basımevi, 1947.

Intartsag daretsuyts Surp Pirgiç hivantanotsi 1949 [Surp Pirgiç Milli Hastanesi Mufassal Yıllığı 1949]. İstanbul: Becid Basımevi 1948.

Tevyan, Pakarat, Yerçanig darekirk 1946 [Mutlu Yıllık 1946]. İstanbul: Ak-Ün Basımevi, 1945.

— *Yerçanig darekirk* 1947 [Mutlu Yıllık 1947]. İstanbul: Doğu Basımevi, Bardez Gazetesi Neşriyatı 1946.

— *Yerçanig darekirk* 1948 [Mutlu Yıllık 1948]. İstanbul: Doğu Basımevi, 1947.

— *Yerçanig darekirk* 1949 [Mutlu Yıllık 1949]. İstanbul: Doğu Basımevi, Hermon Dizgievi, tarih belirtilmemiş.

— *Yerçanig darekirk* 1950 [Mutlu Yıllık 1950]. İstanbul: Doğu Basımevi, 1949.

— *Yerçanig darekirk* 1953 [Mutlu Yıllık 1953]. İstanbul: Varol Matbaası, 1952.

— *Yerçanig darekirk* 1954 [Mutlu Yıllık 1954]. İstanbul: Varol Matbaası, 1953.

— *Yerçanig darekirk* 1958 [Mutlu Yıllık 1958]. İstanbul: Varol Matbaası, 1958.

c. Gazeteler

Agos, 2003-13 (konuya göre).

Aysor, 1947-1948.

Cumhuriyet, 1934.

Hasg, Kasım 1950.

Jamanak, 1941-1944 (konuya göre).

Marmara, 1945-1950.

Ngar, 1933-1934.

Nor lur, 1934-1935, 1945-1949.

Nor luys, 1933.

Nor or, 1945-1946.

Panper, 1933.

Paros 1949, 1950.

Takvīm-i Vekayī, Sayı 2611. Şuradan ulaşılabilir: http://gazeteler.ankara.edu.tr/dergiler/milli_kutup/865/865_37//0470.pdf (erişim 12 Ağustos 2018) ve Sayı 3399. Şuradan ulaşılabilir: http://gazeteler.ankara.edu.tr/dergiler/milli_kutup/865/865_42//0495.pdf (erişim 12 Ağustos 2018).

Tasvīr, Eylül-Ekim 1945.

Tebī luys, 1950.

Zartōnk, Kasım 1950.

d. Yayımlanmamış Kaynaklar

Aram Pehlivanian'ın 22 Nisan 1955'te yazdığı ve kızı Meline Pehlivanian tarafından sağlanan otobiyografik notları, Berlin.

The Delegation of the Armenian National Council of America, "The Case of the Armenian People: Memorandum to the United Nations Conference on International Organisation in San Francisco" (New York, 1945).

Kevork Kirkoryan'ın yayımlanmamış araştırması, verilerin sağlanma tarihi 2009.

Dünya Ermenileri Kongresi Programı, 30 Nisan-4 Mayıs 1947. Şuradan ulaşılabilir: archive.org/stream/worldarmenian00arme (erişim 2 Ekim 2018).

W. Y. tarafından gönderilen 12 Mayıs 2007 tarihli e-posta/mektup.

e. Yayımlanmış Birincil Kaynaklar

Açıkgöz, Hayk. *Anadolulu Btr Ermeni Komünistin Anıları*. Çev. Attila Tugan. İstanbul: Belge Yayınları, 2006.

Arslanyan, Agop. *Adım Agop Memleketim Tokat*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008.

Azadyan, Toros. *Jamanak: Karasnamya hişadagaran 1908-1948* [Jamanak: Kırk Yıllık Anı Kitabı 1908-1948]. İstanbul: Becid Basımevi, 1948.

— *Lipanyan huşer* [Lübnan Anıları]. İstanbul: Doğu Basımevi, 1949.

- Babigyan, Hagop, *Adanayi yeğernı* [Adana Katliamı]. Halep: Ayk Madenarşar-6, Hradaragçutyun Beyrutı Hayots Temi, 2009; Şekeryan, Ari, der. 1909 *Adana Katliamı: Üç Rapor*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015.
- Balımyan, Şavarş. *U yes gertam* [İşte Gidiyorum]. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- Başdonagan hradaragçutyun azkayin badriarkarani: *Adenakrutyun azkayin int-hanur joğovo* [Türkiye Ermeni Patrikliği Resmi Yayınları: Milli Umumi Meclis Tutanakları]. İstanbul: Ak-Ün Matbaası, 2 Aralık 1950.
- Beyoğlu yegeğetsyats yev anonts yentaga hasdadutyants madagararutyun karamya değegakir 1950-1953 [Beyoğlu Kilisesi'nin ve Ona Ait Kurumların Yönetimine İlişkin Raporlar 1950-1953]. İstanbul: Dbakrutyun Narin, 1954.
- Boghossian, Sarkis. *Iconographie Arménienne/2: Catalogue de reproductions en noir et en couleurs de 756 pièces originales du XVe au XXe siècle suite de la collection: nos. 704-1365*. Paris: 1998.
- Değegakir inthanur joğovo kınıç hantsnajoğovi [Teftiş Heyeti'nin Genel Meclis'e Raporu]. İstanbul: Foti Basımevi, 1951.
- Der Yeğyayan, Zaven. *Badriarkagan huşers: Vgayakirner yev vgayutyunner* [Patriklik Anıları: Belgeler ve Tanıklıklar]. Kahire: Nor Asdg, 1947.
- Der Yeğyayan, Zaven. *My Patriarchal Memoirs*, Çev. Ared Misirliyan. Der. Vatche Ghazarian. Barrington, 2002.
- Halacıyan, Kevork (Taparagan). *Tebi gakhahan* [Darağacına Doğru]. Boston: Hayrenik, 1932.
- İhmalyan, Vartan. *Bir Yaşam Öyküsü*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1989.
- Koçunyan, Ara. *Voğçuyn amenktn* [Selam Herkese]. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008.
- Maarif Vekaleti. *Irıçılık Turancılık*. Cilt 4. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1944.
- Ormanyan, Mağakya. *Khosk yev khohk: İr gyankin verçin şıranın meç* [Söz ve Düşünce: Hayatının Son Döneminde]. Kudüs: Dbaran Srpots Hagopyants, 1929.
- Pehlivanyan, Aram. *Özgürlük İki Adım Ötede Değil*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999.
- Pehputyan, Santro, der. *Vaverakrer hay yegeğetsu badmutyan: Kevork VI. gatoğigos amenayn hayots (1938-1955)* [Ermeni Kilisesi Tarihi Belgeleri: Tüm Ermeniler Katolikosu VI. Kevork (1938-1955)]. Cilt 6. Yerevan: Vosgan Yerevantsi, 1999.

Peştimalcıyan, Hrant. *Hrabaragayin nütagan yev paroyagan hamaradvutyun*, 1933-1949 [Kamuya Yönelik Maddi ve Manevi Rapor 1933-1949]. İstanbul: Varol Matbaası, 1961.

TBMM-Gizli Celse Zabıtları 1934. Cilt 4-5. Ankara.

Zobyan, Bedros. *Tebi Bitlis William Saroyanı hed* [William Saroyan ile Bitlis'e Doğru]. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003.

f. Sözlü Tarih

A. B. 13 Mart 2013. Münih, Türkçe.

A. K. 20 Ocak 2009. Berlin, Türkçe.

Ara Garmıryan. 3 Nisan 2012. Montreal, Ermenice.

Bağdik Hagopyan. 6 Nisan 2012. Montreal, Ermenice.

Civan Çakar. 8 Nisan 2012. Montreal, Ermenice.

Evdoksi Suciyan Parsehyan. 1-8 Nisan 2012. Montreal, Ermenice.

Hayguhi Çakar. 8 Nisan 2012. Montreal, Ermenice.

K. A. 13 Mart 2013. Münih, Türkçe.

K. B. 21 Ocak 2009. Berlin, Türkçe.

N. D. 16 Eylül 2012. İstanbul, Türkçe.

Varujan Köseyan. 13 Eylül 2010. İstanbul, Ermenice.

g. Biyografiler

Ağacanyan, Krikor Bedros (Kardinal). Şuradan ulaşılabilir: <https://horizonweekly.ca/en/60075-2/> (erişim 2 Ekim 2018).

Baban, Cihad. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.timas.com.tr/yazar/cihad-baban/> (erişim 21 Eylül 2018).

Biberyan, Zaven. Şuradan ulaşılabilir: www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/zaven-biberyan/83 (erişim 15 Ağustos 2018).

Gobelyan, Yervant. Şuradan ulaşılabilir: www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/yervant-gobelyan/79 (erişim 15 Ağustos 2018).

Koçunyan, Ara. Şuradan ulaşılabilir: www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/ara-kocunyan/8 (erişim 15 Ağustos 2018).

Maşoyan, Rupen. Şuradan ulaşılabilir: www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/rupen-masoyan/57 (erişim 15 Ağustos 2018).

Nureddin, Vâlâ. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.biyografya.com/biyografi/2477> (erişim 2 Ekim 2018).

Pehlivanyan, Aram. Şuradan ulaşılabilir: www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/aram-pehlivanyan/10 (erişim 15 Ağustos 2018).

Sarper, Selim Rauf. Şuradan ulaşılabilir: www.mfa.gov.tr/sayin_-selim_r_-sarper_in-ozgecmisi.tr.mfa (erişim 2 Ekim 2018).

Zanku, Sarkis Keçyan. Şuradan ulaşılabilir: www.arasyayincilik.com/tr/yazarlar/s-k-zanku/58 (erişim 15 Ağustos 2018).

h. Diğer Başvuru Kitapları ve Çevrimiçi Referanslar

Beckert, Jens ve Milan Zafirovski, der. *International Encyclopedia of Economic Sociology*. Londra, 2004.

Ermeni Vakıfları. Şuradan ulaşılabilir: www.istanbulermenivakiflari.org/ (erişim 25 Eylül 2018).

Giragosyan, Amalia, der. *Hay barperagan mamuli madenakrutyun (1794-1967)* [Ermeni Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1794-1967)]. Yerevan: ESSC Kültür Bakanlığı, 1970.

Güzelyan, Hrant. *Bolso badanegan dunı: Mnatsortatsi dunatartsı badmutyun mı* [İstanbul'daki Gençlik Evim: Bir Hayatta Kalanın Eve Dönüş Hikâyesi]. Yervant H. Kasuni, der. Beyrut, 2007; *Kamp Armen'e Giden Yol: Artakalanların Hikâyesi*. Çev. Sevan Değirmenciyan. İstanbul: HDV Yayınları, 2016.

Haygagan sovedagan hanrakidaran [Sovyet Ermenistanı Ansiklopedisi]. Cilt 1, 1974, s.v. Aliksanyan.

Isdepanyan, Karnik. *Gensakragan pararan* [Biyografik Sözlük]. Cilt 1. Yerevan: Hayasdan Hradaragçutyun, 1973.

Matbuat Umum Müdürlüğü Teşkilâtına ve Vazifelerine Dair Kanun. Şuradan ulaşılabilir: tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc013/kanuntbmmc013/kanuntbmmc01302444.pdf (erişim 8 Eylül 2018).

Nor Şişli Spor Kulübü. Şuradan ulaşılabilir: <https://www.sabah.com.tr/galeri/kultursanat/istanbulun-100-spor-kulubu/24> (erişim 3 Eylül 2018).

t24.com.tr. Şuradan ulaşılabilir: <http://t24.com.tr/haber/ermenilere-karsi-irkci-pankart-acanlara-ilk-ceza-verildi,220489> (erişim 3 Eylül 2018).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. Şuradan ulaşılabilir: <http://rabat.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (erişim 24 Eylül 2018).

- Takrir-i Sükun Kanunu. Şuradan ulaşılabilir: www.resmigazete.gov.tr/arsiv/87.pdf (erişim 7 Eylül 2018).
- Tarihtebugün.org. Şuradan ulaşılabilir: www.tarihtebugun.org/tarihte_bu_sene/1946-senesi-yasananlar.html (erişim 6 Eylül 2018).
- Lozan Antlaşması. Şuradan ulaşılabilir: www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne (erişim 28 Eylül 2018).
- Türk Tarih Kurumu. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarihce/> (erişim 28 Ağustos 2018).
- 5 Haziran 1935 tarihli Vakıflar Kanunu. Şuradan ulaşılabilir: www.hukuki.net/kanun/2762.13.text.asp (erişim 2 Eylül 2018)
- 14 Kasım 1938 tarihli Vakıflar Kanunu. Şuradan ulaşılabilir: www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3959.pdf (erişim 2 Eylül 2018).
- 26 Ağustos 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu. Resmi Gazete, 14 Temmuz 1938.
- 31 Mayıs 1949 tarihli Vakıflar Kanunu. Şuradan ulaşılabilir: www.hukuki.net/kanun/2762.13.text.asp (erişim 30 Eylül 2018).

II. İKİNCİL KAYNAKLAR

- Akçam, Taner. *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and The Armenian Genocide*. Londra: Zed Books, 2004.
- *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York: Metropolitan Books, 2006.
- Akçam, Taner ve Ümit Kurt. *Kanunların Ruhu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Alboyacıyan, Arşag, *Badmutyun Malatyo hayots* [Malatya Ermenilerinin Tarihi]. Beyrut: Dbaran Sevan, 1961.
- Altuğ, Seda. "Viewing state and society relations in Ottoman-Kurdistan from post-Ottoman Syria", Kalust Gülbenkian Vakfı, Gomidas Enstitüsü ve LMU Türkiye Çalışmaları Konferans Dizisi: Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu Vilayetleri, 9 Ocak 2013.
- Andreadis, Yorgos. *Tamama: Pontus'un Yitik Kızı*. İstanbul: Belge Yayınları, 2012.
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace, 1951.

- Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu*. Çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2004.
- Arzumanyan, Zaven, *Azkabadum [Ulusname]*, Cilt 4. Kitap 1 (1910-30). New York: St. Vartan's Press, 1995.
- Aslan, Şükrü, der. *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Azadyan, Toros, *Huşamadyan Karagözyan vorpanotsi 1913-1948 (Şişli) [Karagözyan Yetimhanesi Albüm Kitabı 1913-1948 (Şişli)]*. İstanbul: Becid Basımevi, 1949.
- Kevork Ark. Arslanyan (1867-1951) [Başepiskopos Kevork Arslanyan (1867-1951)]. İstanbul: Mşaguyt Hradaragcadun, 1952.
- Badrig, Arakel, *Huşamadyan Sepasdio yev kavart hayutyen* [Sivas ve Taşra Ermenileri Albüm Kitabı]. Cilt 1. Beyrut: Mşag Dbaran, 1979 ve Cilt 2. New Jersey: Hradaragcutyun Sepastahay Veraşinadz Miutyen, 1983.
- Bali, Rifat N. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar: Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı", *Tarih ve Toplum* 179 (1998): 4-18.
- *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- "Vatandaş Türkçe konuş!". *Birgün*, 23 Haziran 2006. Şuradan ulaşılabilir: www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlar/turkce_konusma_birgun.pdf (erişim 9 Eylül 2018).
- *II. Dünya Savaşında Gayrimüslimlerin Askerlik Serüveni: Yirmi Kur'a Nafia Askerleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- Baronian, Marie-Aude, Stephan Besser ve Yolande Jansen, der. *Diaspora and Memory: Figures of Displacement in Contemporary Literature, Arts and Politics*. Amsterdam: Edition Rodopi B. V., 2006.
- Barsoumian, Hagop. *The Armenian Amira Class of Istanbul*. Yerevan: Ermeni Amerikan Üniversitesi, 2007; *İstanbul'un Ermeni Amiraller Sınıfı*. Çev. Solina Silahlı. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013.
- Bauman, Zygmunt. *Modernity and Ambivalence*. Oxford-Cambridge: Polity Press, 1991; *Modernlik ve Müphemlik*. Çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2009.
- Berberyan, Avedis. *Badmutyun hayots* [Ermenilerin Tarihi]. İstanbul: B. Kirişçyan Matbaası, 1871.
- Bebiroğlu, Murat. "Cumhuriyet Döneminde Patrikler ve Önemli Olaylar". Şuradan ulaşılabilir: <https://hyetert.org/2009/05/26/cumhuriyet-doneminde-patrikler-ve-onemli-olaylar/> (erişim 28 Ağustos 2018).

- Benlisoy, Foti, Annamaria Aslanoglu ve Rigas Haris, der. *İstanbul Rumları: Bugün ve Yarın*. İstanbul: İstos, 2012.
- Berksanlar, Kurken. "Türkiye Ermenileri Diaspora Mı?" Şuradan ulaşılabilir: hyetert.blogspot.de/2011/05/turkiye-ermenileri-diaspora-m.html (erişim 2 Ekim 2018).
- Beşikçi, İsmail. *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*. Ankara: Yurt Kitap Yayınları, 1991.
- Bilal, Melissa ve Lerna Ekmekçioğlu. *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006.
- Björklund, Ulf. "Armenians of Athens and Istanbul: The Armenian Diaspora and the 'Transnational' Nation". *Global Networks* 3 (2003): 337-54.
- Bloxham, Donald, "The Roots of American Genocide Denial: Near Eastern Geopolitics and the Interwar Armenian Question", *Journal of Genocide Research* viii/1 (2006): 27-49.
- Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*. Çev. Loretta C. Clough. Cambridge-Oxford: Polity Press, 1996.
- *Practical Reason: On The Theory of Action*. Stanford: Stanford University Press, 1998.
- Bourdieu, Pierre ve Loïc Wacquant. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Corley, Felix. "The Armenian Church Under the Soviet Regime, Part 1: Leadership of Kevork". *Religion, State and Society* xxiv/1 (1996): 9-53.
- "The Armenian Apostolic Church". Der. Lucian N. Leustean, *Eastern Christianity and the Cold War, 1945-91*. Abingdon, Oxon: Routledge, 2010, 189-203.
- Cağaptay, Soner, *İslam, Nationalism and Secularism in Modern Turkey: Who is a Türk?*. Londra: Routledge, 2006.
- Çalışlar, İzzettin, der. *Derstın Raporu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Çetin, Fethiye. *Anneannem*. İstanbul: Metis Yayınları, 2004.
- Çetin, Fethiye ve Ayşegül Altınay. *Torunlar*. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Dabağ, Mihran, Martin Sökefeld ve Matthias Morgenstern. *Diaspora und Kulturwissenschaften*. Leipzig: Gustav-Aldolf-Werk Verlag, 2011.

- Derderian, Katharine. "Common Fate, Different Experience: Gender-specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915-1917". *Holocaust and Genocide Studies* xix/1 (2005): 1-25.
- Doğan, Yalçın. *Savruanlar Dersim 1937-1938 Hatta 1939*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2012.
- Dost, Pınar. "Amerika'nın Türkiye Politikasının Oluşumu Üzerine Yeni Bir Okuma". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 13 (2011): 177-98.
- Dündar, Fuat. *İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Ermakoff, Ivan. "Rational Choice May Take Over". *Bourdieu and Historical Analysis* içinde. Der. Philip S. Gorski. Durham: Duke University Press, 2013.
- Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih: Türkiye'de 'Resmi Tarih' Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011).
- Ertani, Emre. "Dikkat 'Türk Müdür' Konuşuyor". Agos 20 Temmuz 2012, Sayı 849.
- Eski, Beril. "Mit Raporu Dink, Zirve ve Santoro Cinayetlerini Çözebilir". Agos. 1 Şubat 2013.
- Fındık, Özgür. *Kara Vagon: Dersim-Kırım ve Sürgün*. İstanbul: Fam Yayınları, 2012.
- Foucault, Michel. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Çev. Alan Sheridan. New York: Vintage Books, 1995; *Hapishanenin Doğuşu*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi, 2001.
- Friese, Heidrun. "The Silence-voice-representation". *Social Theory After the Holocaust* içinde. Der. Robert Fine ve Charles Turner. Oxford: Liverpool University Press, 2000: 159-178.
- Garabedian, Bedros, *Hıktaryan hışadagaran Samatyo Surp Kevork yegeğetsvo 1461-1935* (İstanbul: Terzyan Kardeşler Matbaası / Yeni Türkiye Basımevi, 1935).
- Haygazun Ğazaryan, *Badmakırk Çımşgadzaki* [Çemişgezek'in Tarihi]. Beyrut: Hamazkayin, 1971.
- Gök, Salhadin. "Tek Parti İktidarında Basın Muhalefeti: Millet Dergisi Örneği". A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 41 (2009). Şuradan ulaşılabilir: https://www.researchgate.net/publication/270302620_Tek_Partı_Iktidarında_Basin_Muhalefeti_Millet_Dergisi_Ornegi (erişim 2 Ekim 2018).

- Gündoğdu, Cihangir ve Vural Genç. *Derst'm'de Osmanlı Siyaseti: İzâle-i Vahşet, Tahsis-i İtikât, Tasfiye-i Ezhân 1880-1913*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Güven, Dilek. *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- *Nationalismus und Minderheiten: Die Ausschreitungen gegen die Christen und Juden der Türkei vom September 1955*. Münih: Oldenbourg Verlag, 2012.
- Hagan, John ve Wenona Raymond-Richmond. "The Collective Dynamics of Racial Dehumanization and Genocidal Victimization in Darfur". *American Sociological Review* 73 (2008): 875-902. Şuradan ulaşılabilir: <http://faculty.washington.edu/matsueda/courses/587/readings/Hagan%20Rymond-Richmond.pdf> (erişim 2 Ekim 2018).
- Hagopyan, Hovag. *Badmutyun Bağnadun* [Bağnadun'un Tarihi]. Boston: Hayrenik, 1966.
- Hayg, Vahe, der. *Kharpert yev anor vosgeğen taşdı* [Harput ve Altın Ovası]. New York: Kharpert Armenian Patriotic Union, 1959.
- Hatemi, Kezban ve Dilek Kurban. *Bir Yabancılaştırma Hikâyesi: Türkiye'deki Gayrimüslim Azınlığın Vakıf ve Mülkiyet Sorunları*. İstanbul: TESEV, 2009.
- Hür, Ayşe. "Cumhuriyet'in Amele Taburları: '20 Kur'a Olayı' 1941 Yirmi Kur'a - İhtiyâtlar". *Taraf*, 26 Ekim 2008.
- "Avar, ne olur kızımı götürme...". *Taraf*, 4 Ekim 2009.
- "Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkan ve Turancılar Davası". Şuradan ulaşılabilir: www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalYazar&ArticleID=1120725&Yazar=AYSE-HUR&CategoryID=97 (erişim 2 Ekim 2018).
- İnsel, Ahmet (vd). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. Cilt 2. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- İskit, Server R. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. İstanbul: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943.
- *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000.
- Kaiser, Hilmar. "From Empire to Republic: The Continuities of Turkish Denial". *Armenian Review* 48 (2003): 1-24.
- Kemal, Yaşar ve Alain Bosquet. *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor*. İstanbul: Toros Yayınları, 1993.

- Keşmer, Emin. *Bir Poşet İstanbul Toprağı*. İstanbul: Siyah Beyaz, 2012.
- Kévorkian, Raymond H. *The Armentan Genocide: A Complete History*. Londra: I. B. Tauris, 2011; *Ermeni Soykırımı*. Çev. Ayşe Taşkent Ekmeçci. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler. Çev. Mayda Saris. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012.
- Kılıç, Sezen. “Cumhuriyet Döneminde Yabancı Okullar”. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-61/cumhuriyet-doneminde-yabanci-okullar-1923-1938> (erişim 29 Ağustos 2018).
- Kieser, Hans-Lukas. *Der Verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*. Zürih: Chronos Verlag, 2000; çev. Attila Dirim, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Mısyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839–1938*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Klein, Janet. *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone?*. Stanford: Stanford University Press, 2011.
- Koçak, Cemil. *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları: İkinci Parti*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- “Aydın Karanlık Yüzü”. *Star*, 20 Ağustos 2011. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.duzceyerelhaber.com/Cemil-KOÇAK/3055-Gayri-Muslimler-ve-Turkluge-Hakaret-Davalari-Ayin-karanlik-yuzu> (erişim 30 Eylül 2018) ve *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar 1* (2005): 147-208.
- Kolluoğlu Kırılı, Biray. “Forgetting the Smyrna Fire”. *History Workshop Journal* 1x/1 (2005): 25-44.
- Köker, Osman. “Sivas Ermenileri Bin Varmış Bir Yokmuş”. 4 Temmuz 2009. Şuradan ulaşılabilir: bianet.org/bianet/biamag/115648-sivas-ermenileri-bin-varmis-bir-yokmus (erişim 25 Eylül 2018).
- Köseyan, Varujan, *Huşamadyan Surp Pirgiç hıvantanotsi* [Surp Pirgiç Hastanesi Albüm Kitabı]. İstanbul: Murat Ofset, 1994.
- Macar, Elçin, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- “Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgelerine Göre Tek Parti Döneminde Cemaat Vakıflarının Sorunları”. Şuradan ulaşılabilir: www.bolsohays.com/yazarmakale-73/anonim-tek-parti-doneminde-cemaat-vakif-larinin-sorunlari.html (erişim 15 Ağustos 2018).

- Maksudyan, Nazan. *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2005.
- Mardin, Şerif. "Center-periphery Relations: A Key to Turkish Politics?". *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems* içinde. Engin Akarlı ve Gabriel Ben-Dior, der. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1975: 7-32 ve *Daedalus* cii/1 (1973): 169-90.
- *Religion and the Social Change in the Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*. Albany: State University of New York Press, 1989.
- Margosyan, Mıgırdıç. *Tespîh Taneleri*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008.
- Matioossian, Vartan. "İstanbul Diyaspora Mıdır Değil Midir?". Şuradan ulaşılabilir: azadalik.wordpress.com/2011/07/05/istanbul-diyaspora-midir-degil-midir/ (erişim 25 Ağustos 2018).
- Melkonyan, Edvard. "Stalini aşkharhakragan nıgırdumneri yev hayeru hayrenatartsutyunu 1946-48" [Stalin'in Coğrafi Çalışmaları ve Ermenilerin Anayurtlarına Dönüşü 1946-48], 1946-1948 *Hayrenatartsutyunu yev trataseri: Hayrenatartsutyun himnakhtnirn aysor. Hamahaygagan kidağogovi zegutsumneri joğovadzı* [1946-1948 Anayurda Dönüş ve Bundan Öğreneceklerimiz: Günümüzde Anayurda Dönüş Meselesi. Tüm Ermeniler Bilim Kurulu Toplantı Bildirileri Derlemesi] içinde. 2008. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.hayrenadardz.org/hy/article/eduard-melkonian> (erişim 2 Ekim 2018).
- Melkumyan, Armen. "Turkagan işkhanutyunneri kağakaganutyunu yev Bolsohay hamaynkı 1945-1947 tı" [Türk Devletlerinin Politikaları ve İstanbul Ermeni Cemaati]. *Mertsavor arevelk (VII): Badmutyın, kağakaganutyun, mşaguyt: Hotvadzneri joğovadzı* içinde. Der. S. Krikoryan (vd). RA National Academy of Sciences, Institute of Orientalism. Yerevan: Lusagn, 2011.
- Miroğlu, Armaveni. "Pangaltı Ermeni Mezarlığı: Surp Hagop Mezarlığı". Şuradan ulaşılabilir: <https://hyetert.org/2008/07/07/pangalti-ermeni-mezarligi-surp-hagop-mezarligi/> (erişim 29 Ağustos 2018).
- "G. Bolso Azkayın Khnamadarutyunu" [İstanbul Milli Yardım Komitesi]. *Hantes amsorya* 124 (2010). s. 423-434.
- Mintzuri, Hagop. *İstanbul Anıları*. Çev. Silva Kuyumciyan. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017.
- Muradoğlu, Abdullah. "Atatürk'ten Arapça Radyo Gazetesi". *Yarın Der-gisi*. Şuradan ulaşılabilir: yarin1ist.tripod.com/mayis/34.htm (erişim 2 Ekim 2018).

- Neyzi, Leyla. *Amele Taburu: The Military Journal of a Jewish Soldier During the War of Independence*. İstanbul: İsis Yayıncılık, 2005.
- Ökten, Ali İhsan. "Savaşın Gölgesinde Hatay'da Hekimlik ve Sorunları". Şuradan ulaşılabilir: www.hekimedya.org/index.php/yazarlar/dr-ali-ih-san-okten/465-savan-goelgesinde-hatayda-hekimlik-ve-sorunlar.html (erişim 31 Ocak 2015).
- Quataert, Donald. *The Ottoman Empire 1700-1922*. New York: Cambridge University Press, 2005; *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. Çev. Ayşe Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Pamukciyan, Kevork. *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV: Biyografileriyle Ermeniler*. Der. Osman Köker. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003.
- Papken, Güleseryan. *Badmutyun gatoğigosats Giligio* [Kilikya Katolikosları Tarihi]. Antilyas: Dbaran Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligio, 1990.
- Poladyan, Antranig L. *Badmutyun hayots Arapgiri* [Arapkir Ermenilerinin Tarihi]. New York: Hradaragçutyun Amerigayi Arapgiri Miutyan, 1969.
- Rogan, Eugene L. "Aşiret mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, xxviii/1 (1996): 83-107.
- Sahakyan, Aram. *Tütsaznagan Urfan yev ir hayortineni* [Destansı Urfa ve Ermeni Evlatları]. Beyrut: Dbaran Atlas, 1955.
- Sakayan, Dora, der. *Smyrna 1922: Das Tagebuch Des Garabed Hatscherian*. Klagfurt: Kitab-Verlag, 2006.
- Salzmänn, Ariel. *Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Régime'i*. Çev. Ayşe Özdemir. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Sarafian, Ara. "The Absorption of Armenian Women and Children Into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide". In *God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century* içinde. Der. Omer Bartov ve Phyllis Mack. New York: Berghahn Books, 2001.
- Sarafian, A. Kevork. *Armenian History of Aintab / Badmutyun Antebi hayots* (Los Angeles, CA: Union of Armenians of Aintab in America, 1953).
- Sarukhanyan, Vahe. "İstanbul Armenians: Diaspora's 'outsiders'". Şuradan ulaşılabilir: hetq.am/eng/articles/953/ (erişim 22 Eylül 2018).
- Sasuni, Garo. *Badmutyun Daroni aşkharhi* [Daron Âleminin Tarihi]. Beyrut: Dbaran Sevan, 1956.

- Sayadyan, Liana. "New Book Sheds Light on 1933 Murder of Archbishop Tourian and Church Split". Şuradan ulaşılabilir: <http://hetq.am/eng/news/35995/new-book-sheds-light-on-1933-murder-of-archbishop-tourian-and-church-split.html> içinde (erişim 3 Eylül 2018).
- Siseryan, Misak. *Badmutyun Zeytuni (1409-1921)* [Zeytun Tarihi (1409-1921)]. Beyrut: Yayıncı belirtilmemiş, 1996.
- Şengül, Hüseyin. "Sanasaryan Han: Gaspın ve Zulmün Dikilitası". 28 Ocak 2012. Şuradan ulaşılabilir: www.bianet.org/biamag/azinliklar/135782-sanasaryan-han-gaspın-ve-zulmün-dikilitası (erişim 1 Ekim 2018).
- Steinmetz, George. "Bourdieu, History and Historical Sociology". *Cultural Sociology* v/1 (2011): 45-66.
- Stone, Dan. "Holocaust Testimony and the Challenge to the Philosophy of History". *Social Theory After the Holocaust* içinde. Robert Fine ve Charles Turner, der. Oxford: Liverpool University Press, 2000.
- Suciyan, Talin. "Dündar: İttihat ve Terakki Anadolu'da SistematiK Etnisite Mühendisliği Yaptı". Fuat Dündar ile söyleşi. Agos, 6 Nisan 2007, Sayı 575.
- "Diaspora Kim". *Taraf*, 20 Ekim 2009.
- "Tachjian: Her üç aileden birinde böyle bir olay yaşanmış olmalı". Vahé Tachjian ile söyleşi. Agos, 4 Haziran 2010, Sayı 740.
- "Baron Varujan İstanbul Ermenilerinin Tarihini Kurtardı". Agos, 29 Nisan 2011, Sayı 786.
- "Armenian Representation in Turkey". *Armenian Weekly*, Nisan (2012): 41-45. Şuradan ulaşılabilir: www.armenianweekly.com/2012/06/12/suciyan-armenian-representation-in-turkey/ (erişim 2 Ekim 2018).
- "Bir Cumhuriyet Açmazı: Ermeni Karşıtlığı Ortamında Ermeni Temsiliyeti". *Toplumsal Tarih* 224 (2012): 76-9.
- "Dört Nesil: Kurtarılamayan Son". *Toplum Bilim* 132 (2015): 132-149.
- Tachjian, Vahé. *La France en Cilicie et en Haute-Mesopotamie: Aux Confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*. Paris: Edition Karthala, 2004).
- "'Repatriation': A New Chapter, Studded with New Obstacles, in the History of AGBU's Cooperation in Soviet Armenia". *The Armenian General Benevolent Union: A Hundred Years of History (1906-2006)* içinde. Raymond H. Kévorkian ve Vahé Tachjian, der. Cilt 2 (1941-2006): 291-309.

- “Gender, Nationalism, Exclusion: The Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide”. *Nations and Nationalisms* xv/1 (2009): 60-80.
- “An Attempt to Recover Armenian Properties in Turkey Through the French Authorities in Syria and Lebanon in the 1920s”. yayımlanmamış makale.
- Tachjian Vahé ve Raymond H. Kévorkian, “Reconstructing the Nation with Women and Children Kidnapped During the Genocide”. Çev. Marjorie R. Appel, *Ararat* XLV/185 (2006): 5-14.
- Tekin, Gülçiçek Günel. *Kara Kefen: Müslümanlaştırılan Ermeni Kadınların Dramı*. İstanbul: Belge Yayınları, 2011.
- Thomassian, Levon, *Summer of '42: A Study of German-Armenian Relations During the Second World War*. Aiglen, PA: Schiffer Publ., 2012.
- Toker, Metin. *Tek Partiden Çok Partiye*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970.
- Tosun, Funda. “Bir Canavar mışım Gibi Subaylar Beni Görmeye Geliyordu”. Garabet Demircioğlu ile söyleşi, *Agos*, 20 Mayıs 2011, Sayı 789.
- Tölölyan, Khatchig, “Elites and Institutions in the Armenian Transnation”, *Diaspora* 9 (2000): 107-36.
- Tör, Vedat Nedim. *Yıllar Böyle Geçti*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.
- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler I. Der. Mümtazer Türköne ve Tuncay Önder*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Ueno, Masayuki, “For the Fatherland and the State: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms”, *International Journal of Middle East Studies* 45 (2013): 93-109.
- Unbehaun, Horst. “Sivas Vilayetinde Basının Doğuşu”. Şuradan ulaşılabilir: www.tubar.com.tr/TUBAR%20DOSYA/pdf/2001GUZ/1.1svas%20vlayetnde%20basinin%20douu.pdf (erişim 7 Ekim 2018).
- Üngör, Uğur Ümit ve Mehmet Polatel. *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*. Londra: Continuum, 2011.
- Üstel, Füsün. *İmparatorluktan Ulus-devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997).
- Vatsunamyag (1866-1926) *Kalfayan ağçgants vorpanots Khasküğü* [Hasköy Kalfayan Kız Yetimhanesi’nin Altmışıncı Yılı (1866-1926)]. İstanbul: Dbakrutyun H. M. Setyan, 1926.
- Wacquant, Loïc, “Habitus”. *International Encyclopedia of Economic Sociology* içinde. Jens Beckert ve Milan Zafirovski, der. Londra: Routledge, 2004: 315-319.

- Yarman, Arsen, der. *Sivas 1877: Boğos Natanyan*. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, (2008).
- Yazıcı, Nesimi. "Sırrı Paşa ve Vilayet Gazeteleri". Şuradan ulaşılabilir: dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/781/10025.pdf (erişim 7 Ekim 2018).
- Yeğyayan, Püzant. *Jamanagagits badmutyun gatoğigosutyun Hayots Giligyo 1914-1972* [Kilikya Ermeni Katolikosluğu'nun Çağdaş Tarihi 1914-1972]. Antilyas: Dbaran Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligio, 1975.
- Yıldız, Özgür. "The History of Halkalı School of Agriculture". *International Journal of Social Science* v/4 (2012): 293-306. Makalenin Türkçesine şuradan ulaşılabilir: www.jasstudies.com/Makaleler/11260937_yildiz_ozgur_mTT.pdf (erişim 27 Eylül 2018).
- Yılmaz, Mustafa. "Cumhuriyet Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1923-45". *Kebikeç* iii/6 (1998): 53-80. Şuradan bakılabilir: www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/ysk.htm#_ftn211 (erişim 2 Ekim 2018).
- Yılmaz, Mustafa ve Yasemin Doğaner. "1961-63 Yılları Arasında Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar". *Atatürk Yolu* 19 (2006): 247-99.
- "Demokrat Parti Döneminde Bakanlar Kurulu ile Yasaklanan Yayınlar". *Kebikeç* 22 (2006): 151-204.
- Zarakol, Ayşe, *Yenilgiden Sonra Doğu Batı ile Yaşamayı Nasıl Öğrendi*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Zohrab, Krikor. "Pnagçutyun". *Krikor Zohrab yergeri joğovadzu içinde*. Der. Albert Şaruryan. Cilt 3. s. 519-523.
- Zürcher, Erik-Jan, "The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization". *Die Welt des Islams* 32 (1992): 237-53.
- *Turkey: A Modern History*. Londra: I. B. Tauris, 2004; *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Yasemin Gönen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- *The Young Turk Legacy and Nation Building: From Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. Londra: I. B. Tauris, 2010.

BELGE ve FOTOĞRAFLAR

T. C.
BAŞVEKALET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

Karar sayısı:

2

9529

GİZLİLİĞİ 20 : 06 09 4 tarih ve
03371 sayılı Kararla KALDIRILDI

Kararname

T. C.
BAŞKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Kayseri Vilâyetinin Gazi Nehiyesine bağlı Efkar
köyünde oturan Ermenilerin salırlı tesisat ve garnizonların bu-
lunduğu yerlerden uzak bir mahalle nakilleri; Genelkurmay Baş-
kanlığının muvafakatına isten Dahiliye Vekillığının 3/9/38 ta-
rih ve 44442 sayılı teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince
6/9/38 tarihinde onanmıştır.

6/9/38

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bğ. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

C. Başyılmaz

S. Kaya

Ha. V.

Ma. V.

Mf. V.

Na. V.

S. Sami

Y. Kaya

İk. V.

S. İ. M. V.

G. İ. V.

Zr. V.

Altın

H. Altın

R. Altın

Altın

030 18 01 03 56758

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ

Kararlar Müdürlüğü

Karar sayı

3

4689

Karar

BASBAKANLIK
MUAAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ

Kars, Erzurum, Ağrı ve Muş il sınırları içindeki bölgede
yabancıların seyahatlerinin Ekim 1946 sonuna kadar yasak edilmesi;
3529 sayılı kanunun 3900 sayılı kanunla değiştirilen 20 inci maddesi-
sine dayanılarak, Bakanlar Kurulunun 18/9/1946 tarihli toplantısında
kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İsmet İnönü

Başbakan

Adalet Bakanı

Millî Savunma Bakanı

İçişleri Bakanı

Dışişleri Bakanı

Maliye Bakanı

Millî Eğitim Bakanı

Bayındırlık Bakanı

Ekonomî Bakanı

Sa. ve Şe. Y. Bakanı

Gümrük ve Tekel Bakanı

Tarım Bakanı

Ulaştırma Bakanı

Ticaret Bakanı

Çalışma Bakanı

030 18 01 02 141 53 17

Türkiye Cumhuriyeti
BAŞVEKÂLET

Muameleât müdürüne
Şube
Sayı 2283

KARARNAME

Ermeni (Taşnak) Komitesi tarafından Pariste Ermenice neşre -
dilmekte olan Haraç gazetesinin musur neşriyatına mebni Türkiye it-
halinin men'i Dahiliye Vekâletinin 4/II/928 tarihli ve 3736/134 N°LI
teskeresile vukubulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin II/II,
928 tarihli içtimaında tasvip ve kabul olunmuştur .

Reisicumhur

M.M.V.

M. B. Halit

Ad.V.

A. H. Esat

Bg.V.

Tamir

Ma.V.

S. Saracoglu

Ha.V.

S. Rıdvan

Da.V.

S. Kaya

S.M.I.V.

S. Rıdvan

İk.V.

M. H. H. H.

Ma.V.

Recep M. Necati

Mf.V.

030

18 01

02

1

1

14

T. C.
BAŞVEKALET
Muameleat Müdürlüğü
Şube :
Sayı : 12121

KARARNAME

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Taşnak Ermeni Komitesi tarafından Paris , Suriye ,Atina ,Kahire ve Kaliforniya da çıkarılmakta olan Haraç ,Aztak ,Noror ,Huseper ve 3 Mişak isimindeki gazetelerin zararlı yazılarına binaen memleketimize sokulmaması ; Dahiliye Vekâletinin 24/12/931 tarih ve 4997/5283 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İera Vekilleri Heyetinin 3/1/932 tarihli içtimasında tasvip ve kabul olunmuştur.

3/1/932

REİSİCUMHUR

Gazi M. Kemal

Bş.V.

Yunus

Ad.V.

Ali Rıza Kemal

M.M.V.

Şevket

Da.V.

S. Vahit

Ha.V.V.

S. Vahit

Ma.V.

Ali Rıza Kemal

Mf.V.

Enay

Ha.V.

S. Vahit

İk.V.

Şevket

S.i.M.V.

S. İbrahim

G.i.V.

H. Rana Z.

Z.V.

M. Kemal

030 18 01 03 25 2 19

İstanbulda çıkarılan Ermenice Nou-lur, Arevlek, Jamanak, Rumca Apoyevmatini gazetelerinin 7/8/938 tarihli numaralarının Hükümetin siyasetine dokunur mahiyette neşriyatı ihtiva eylediği görüldüğünden IO Ağustostan itibaren onar gün müddetle tatilleri; Dahiliye Vekillığının 9/8/938 tarih ve 3853/33 sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine matbuat kanununun 50 inci maddesine tevfikan İcra Vekilleri Heyetince IO/8/938 tarihinde onanmıştır.

IO/8/938

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

C. Beyaz

Ad. V.

S. Sarıca

M. M. V.

M. Özgür

Da. V.

S. Kaya

Ha. V.

S. Rızas

Ma. V.

A. Akın

Mi. V.

S. Akın

Na. V.

S. Akın

İk. V.

S. Akın

S. İ. M. V.

S. H. Akın

G. İ. V.

S. Akın

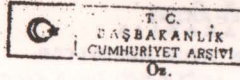
Zr. V.

S. Akın

080 10 10 08 84 73 12

M. M. V.
Askerlik Adliyesi Şubesi

Şube :
Sayı :
Evrak :

Ankara
/ / 194

Kararname

18421

İlgisi

Madde-1-İzmeni Milletinsin bir Kadını yaşamaktan suçlu Başineci Piyas
de alayı S.6. hesap memuru Sabri Keraylaşın(934-12)Hakkında
24.Tümen askerî mahkemesince 2/XII/943 gün ve 943-61/77 Sa-
yıllı kararla verilmiş olan İhraç cezası tereflerin konum yel-
lerinin mürresat etmemesi yönünden pekleşmiş olduğundan as-
kerî mahkeme usulü konumunun 249 Üncü maddesi veçhile Ordu-
dan İhrası ve 1076 sayılı konumun 23 Üncü maddesi mücebince
yedek subaylık ve askerî memurluk hakkının Ziyat ve 3560 Sa-
yıllı konumun birinci maddesinin(E)Fıkrasına tevfikan tekdü-
lüğünü İhrası temsîp edilmiştir .

Madde-2-İlgili kararname hükmünü yürütmeye M.M.Vekili memurdur .

18 N.Karım 1944

Refaisülmhur

İsmail

Başvekil

M.M.Vekili

Ş. Sarı

A. R. Menteş

030	11	1		15	2	15

DEVLET ARŞİVİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

UMUMHURİYET ARŞİVİ
BAŞBAKANLIK

BASIN VE YAYIN UMUM MÜDÜRLÜĞÜ

Ankara: 1.2.1946

Sayı: 712
822

Öz:

Ek
2

Başbakanlık Hususî Kalem
Müdürlüğüne

22.1.1946 tarihli "Norlur" gazetesinde
Z.Biberyen imzasıyla çıkan makalenin tercümesi
ile Ermenice mütercimimiz tarafından verilen
raporun sureti bağlı olarak sunulmuştur. Saygı-
larımıla.

Umum Müdür Y.

[Signature]

[Signature]

M.B.

BAŞBAKANLIK		
Hususî Kalem Müdürlüğü		
Tarih	Sıra No	Ek
11.2.46	238	

F-4

-7-

030	01			101	623	4

Basın ve Yayın Genel Müdürlüğüne

İstanbulda çıkan Ermenice "Nor Lur" gazetesinin, Türkiye-
deki Ermenilerin Sovyet Ermenistana muhaceretlerinin haklı oldu-
ğunu ileri sürerek Ermenilerin memleketimizde iyi muamele görmedikle-
rini belirtmeğe yeltenen ve bilhassa bu muhaceretin bugün için ih-
tiyarî olduğunu kayıt ile imalarda bulunan bir başmüfettişinin ter-
cümelerini bundan önce yüksek makamlarına sunmuştum.

Sovyet makamlarının Türkiyedeki Ermenileri Sovyet Ermenis-
tana muhaceret için yaptıkları davetin ilk günlerinde yayınladığı
bu yazı ile İstanbuldaki Ermenileri bu yolda teşvik Türkiye-
deki Ermenilerin pek de huzur içerisinde bulunmadıklarını belirterek
ve hükümetimizi tenkide kalkışmış olan bu gazete bu def'a da 22.1.946
tarihli nüshasında çıkan ikinci bir bagyazı ile yine Ermenilerin
muhacereti meselesini ele alarak bir takım tarihi delillerden bahis-
le Ermenilerin bağımsızlıklarını ve egemenliklerini kaybettikten
sonra daima ıstırap içinde yaşadıklarını ve anavatan dışında kalan
Ermenilerin hâlen ıstırap çekmekte ve millî varlıklarını kaybederek
diğer milletlere temessül etmek tehlikesi karşısında bulunduklarını,
Sovyet Ermenistanda muhaceretin bir hakikat ve millî varlığı koruya-
bilmek için lüzumlu bir hareket ve limitlerin hep bu noktaya bağlı
olduğunu kayıt ile bu muhacereti hararetli bir lisanla teşvik etmek-
te bulunmaktadır. Muhacereti teşvik yollu olduğu kadar Ermeniler ara-
cında bağımsızlık lehinde cereyanlar ve Sovyet Ermenistana karşı
bir temayül ve sempati uyandırmaya matuf bu yazıların tevali etmek-
te bulunması keyfiyeti gazetesinin muayyen bir maksat güttüğü ve bir
menfaate hizmet ettiği kanaatını vermektedir.

Bu gazetesinin sahibi Vahan Toşikyan yağlı ve hastalıklı bir
adamdır. Türk dostu olmamakla beraber, 50 seneden fazla olan gaza-
tecilik hayatı sırasında taghınca bir hareketi görülmemiştir. Tab'an
monfidir ve karakteri de zayıftır. Son zamanlarda pek ziyade düştün

030	01			101	623	6

ET ARKIVİ

BAKANLIK

AYIN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ Ankara: // .2.1948

Daire : t.c. y.

Sayı : 1120

Özet: Ermenice gazeteler H.

Ek: 1

Rapor

Başbakanlık Özel Kalem
Müdürlüğüne

İstanbul'da çıkan Ermenice gazete-
lerin son günlerdeki yayınları hakkında Ermeni-
ce mütercimimiz tarafından hazırlanan raporun
bir örneği ilişik olarak takdim kılınmıştır.

Bu vesile ile saygılarımı sunarım.

Genel Müdür Y.

(Hasan Refik Ertuğ)

N. T.

Mb.

030	01			101	626	6

Verilen cevaplarda : Daire ve gube adının yazılması.

12-

Daire :
Özel sayı :
Genel sayı :

ÖZET:

-9-

4-"Aysor" Gazetesi:

Ek:

Tanınmış komünist muharrirlerden Avedis Aliksanyan tarafından yayınlanmakta ve yine aynı yoldaki yazılarıyla tanınan Ermeni muharrirlerinden Zaven Biberyan'ın da yazılarını yayınlamakta bulunan bu gazete de, manzara itibarıyla tam bir komünist organı gekil ve mahiyetini arzetmiyorsa da, yazıları kapalı bir komünist propagandını ihtiva etmekte devam edegelmektedir. Bu cümleden olarak:

6.12.1947 tarih ve 21 sayılı nüshada başlayıp, 20.12.947 tarih ve 23 sayılı nüshada sona eren "Satılmışlar" ve "Satılmış Basın" başlıklı başmakalelerde; Türkiye'deki Ermeni cemaatinin durumu acıklı gösterilmekte ve buna bir takım "Satılmış" kimselerin sebep olduğu kaydedilmektedir.

Bu başmakalelerin birincisinde "Satılmış" diye vasıflandırılan kimselerin rolleri ne olduğu açıklanmayıp sadece müphem bazı telmihlerde bulunulmakta ve bu gibi satılmış kimselerin teğkilâtsız toplulukların ekserisinde bulunduğu gibi Türkiye'deki Ermeni cemaati içerisinde de kaynağmakta ve bunların, cemaatin teğkilâatlanma yolundaki teğebbüslerine engel olduklarına ve olmakta devam edeceklerine işaret edilmiş bulunmasına göre bu makalenin bilhassa ruhanî otoritesini siyâsî cereyan ve faaliyetlere âlet etmek istemiyen ve bundan dolayı diğer iki komünist temayülâd Ermeni gazetesinin de hücumlarına hedef olan patrik kaymakamı K. Arganyan'ı istihdaf ettiği anlaşılmaktadır.

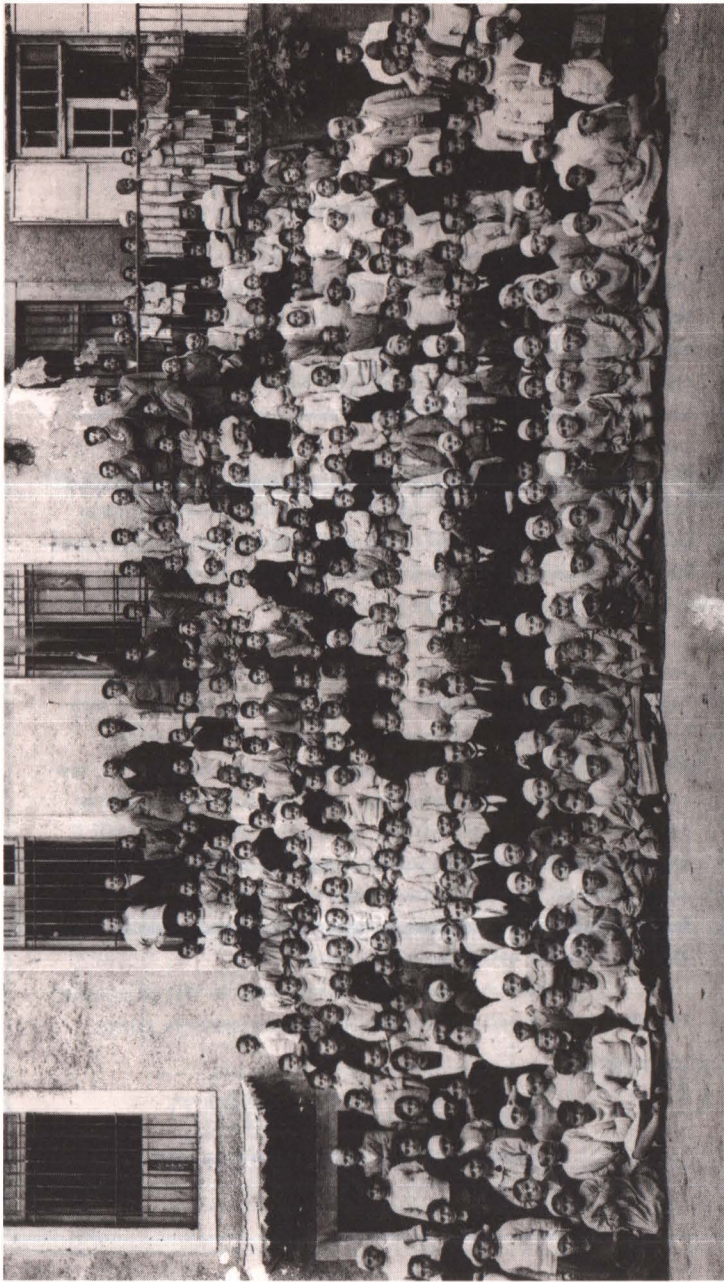
Bu birinci başmakalenin devamı olan "ve "Satılmış Basın" başlığı altında hedefini daha açık bir surette gösteren ikinci

Verilen cevaplarda: Daire ve gube adını yazılmasın.

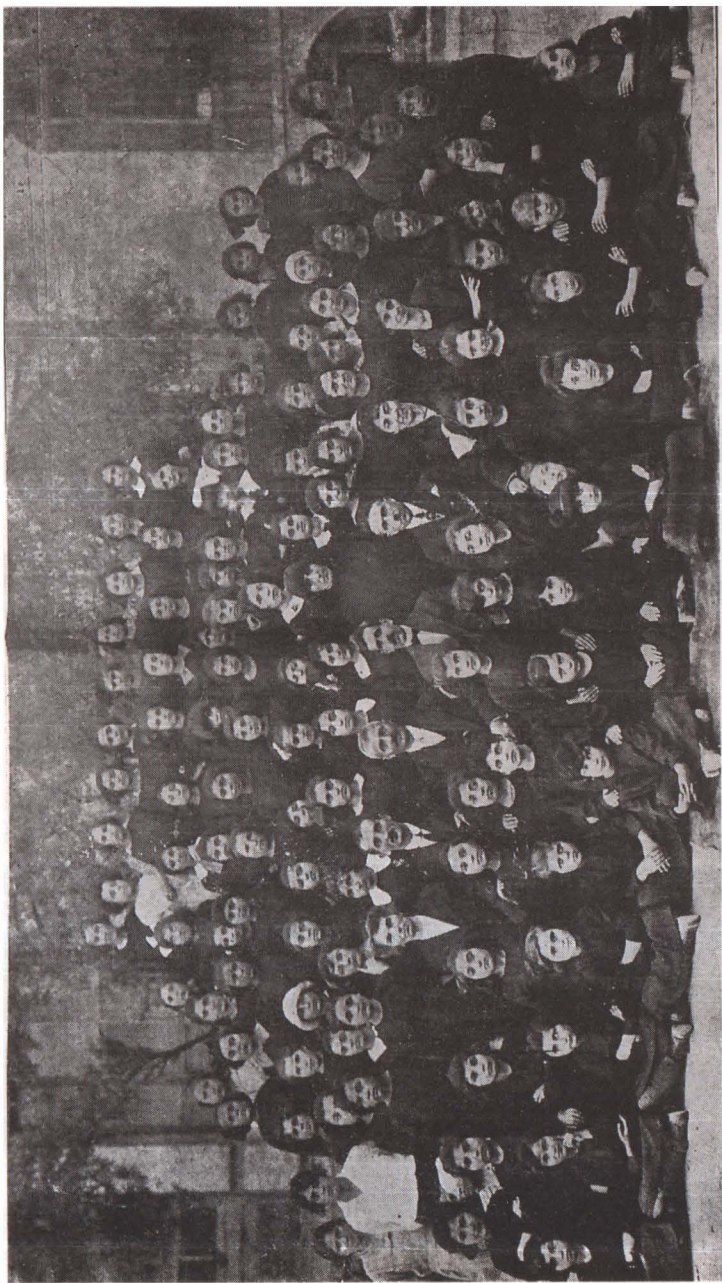
030 01

101 626 6

10

Yedikule'deki Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi'nde barınan yetim çocuklar. 1922 veya öncesi.
Burada barınan yetimler 1922'de Yunanistan'ın Korfu adasına gönderildi.

İstanbul Balat'ta kız yetimler.

Samsun'da yetim çocuklar.

Yetim çocukların İstanbul'dan gemilerle Yunanistan'a tahliyesi, 1922.

Խորհրդային և Եվրոպական
Երկր. Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ
Եվրոպական Եվրոպական
Խորհրդային և Եվրոպական
Երկր. Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ
Եվրոպական Եվրոպական
Խորհրդային և Եվրոպական
Երկր. Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ
Եվրոպական Եվրոպական

ԿԵՐՈՒՄԱՎԱՐ ԵՐԳՁՈՒՄՈՒՄԻ ՍԵՆԵ ԼԱՍՏԵՐԳԸ

Ի կապիտալ շարժման մասին 15-րդ հարյուրամյակի շրջանում մեծ խոսքեր են լսվում, որոնք հիմնականում վերաբերում են արհեստագործական շրջանին։ Երբ խոսում են արհեստագործական շրջանի մասին, ապա նկատի ունենում են արհեստագործական շրջանի կապիտալիզացիան, որ առաջին անգամ հայտնվեց 15-րդ հարյուրամյակի սկզբին։ Այսպիսով, 15-րդ հարյուրամյակի սկզբին արհեստագործական շրջանի կապիտալիզացիան հայտնվեց և սկսեց զարգանալ։

Ի. ՊԱՍՏԵՐԳԸ

Խոսում են, որ 15-րդ հարյուրամյակի սկզբին արհեստագործական շրջանի կապիտալիզացիան հայտնվեց և սկսեց զարգանալ։ Այսպիսով, 15-րդ հարյուրամյակի սկզբին արհեստագործական շրջանի կապիտալիզացիան հայտնվեց և սկսեց զարգանալ։

ՊԱՍՏԵՐԳԸ

Խոսում են, որ 15-րդ հարյուրամյակի սկզբին արհեստագործական շրջանի կապիտալիզացիան հայտնվեց և սկսեց զարգանալ։ Այսպիսով, 15-րդ հարյուրամյակի սկզբին արհեստագործական շրջանի կապիտալիզացիան հայտնվեց և սկսեց զարգանալ։

ԴՆԶՊԵՆ ԿՄՊՐԻՆ ՍԱՍԱԹՈՒՑ ԿԱՑԱՆԻ

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ

ԱՅՅԱՆԻ ԽԱՍԱՍԱԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՓՐԱՐԱՐ ԳՈՐԾԻ ՄԵ ԼՈՒՈՒՄ Է

Եւի գաղափարի սեւ մայրիկ օրվում 25 դրամով ընտանի կապիտալիզացիան

Խոսում են, որ 15-րդ հարյուրամյակի սկզբին արհեստագործական շրջանի կապիտալիզացիան հայտնվեց և սկսեց զարգանալ։ Այսպիսով, 15-րդ հարյուրամյակի սկզբին արհեստագործական շրջանի կապիտալիզացիան հայտնվեց և սկսեց զարգանալ։

Կայմի փոխի պատանդանքներն իստանբուլում

ԵՐԿՐՈՒ ԺԱՄ ԲԵՐԱՅԻ ԱՐԽԵՍԱՆՈՒՑԻ ՄԵՋ

ՍՐԿՐԱՍԻԿ ԼՍԹՈՒԻԼԻՆԵՐ

ՁԻՐՈՐԵՆ ԿԱՐՈՒՅԵՆ ՈՒ ՁԵՆՈՒՄՈՐ ԻՍ ԱՐԱՐՈՒ

Երբ մեծ անգլիական թագավորական ընտանիքը 1933-ին Երկրի Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ Եվրոպական Եվրոպական Խորհրդային և Եվրոպական Երկր. Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ Եվրոպական Եվրոպական

Երբ մեծ անգլական թագավորական ընտանիքը 1933-ին Երկրի Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ Եվրոպական Եվրոպական Խորհրդային և Եվրոպական Երկր. Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ Եվրոպական Եվրոպական

Երբ մեծ անգլական թագավորական ընտանիքը 1933-ին Երկրի Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ Եվրոպական Եվրոպական Խորհրդային և Եվրոպական Երկր. Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ Եվրոպական Եվրոպական

Երբ մեծ անգլական թագավորական ընտանիքը 1933-ին Երկրի Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ Եվրոպական Եվրոպական Խորհրդային և Եվրոպական Երկր. Պարզա Պարզա, Պարզա Եվ Եվրոպական Եվրոպական

Istanbul'un bazı semtlerinde 1930'lu yıllarda dahi soykırımda hayatta kalanların barındığı gayanlar mevcuttu. 1933'te, Panper gazetesinde yayımlanan iki haber Samatya ve Pera'daki gayanlarda kalan çocukların yaşam koşullarını aktarıyordu.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında 20 Kura Nafia Askerliği uygulaması kapsamında daha önce askerlik yapıp yapmadığına bakılmaksızın yetişkin gayrimüslim erkekler askerlik hizmetine alındı ve Birinci Dünya Savaşı'nın dehşet uyandıran Amele Taburları'nı anımsatır şekilde Anadolu'da yol yapımında çalıştırıldı.

Ahmet Esat Ben'imMilletvekili, Bilgi ve Güçleri, Her milletlerin
güçlüğü içinde bulundukları zaman her gün.

Fiyatı: 150 kuruş İNKILAP KİTAPBEVİ

TASVİR

Telgraf: Tasvir, İstanbul GÜNLÜK SİYASİ GAZETE Nuruosmaniye Sayf. 8. 35

YENİ BİR ERMENİ SAÇMASI**Germinasyon isminde bir Ermeni, Beşler konferansına bir muhtıra verdi****Türkiye, Vilson'un Ermenilere vadettiği toprakları gasbetmiş ve bunlar geri iade edilmeli imiş!**

Kudüs 18 (Radyo) — Germinasyon adında bir Ermeni, Vilfa Amerika Birleşik Devletleri Başkanı: Wilson'un Ermenilere vadettmiş olduğu toprakları Ermenilerden gasbetmiş olduğu iddia etmektedir. Muhtıra bu toprakların bağımız Ermenistana iadesini talep etmektedir.

Molotof, İtalyan sömürgelerine dair Rusya'nın görüşünü açıkladı

Günün yazısı

Sovyetlere göre: Macaristan

Irak Kralı Kraliçe Ailesi Abdullâh Câr

Irak Kralı muvakkat

Başbakan ve

Bakışlar**Türkiye Ermenileri, neredesiniz?**

Peyami Safa

AMERİKADAKİ irtika-
larından bazıları, sizin
adınıza, hezeyan kusuyorlar.
Nerede bir milletlerarası kon-
ferans toplansa, dünyanın
bütün Ermenilerini temsil
yetkisini hangi seçimden al-
diklarını kendilerinin de bil-
mediği bu maskaralar, sizin
vekiliniz sıfatıyla ortaya çıkı-
yor, bu konferanslara maska-
lay ve mesaj halinde bir sürü
herzeler yığdırıyorlar. Bu
kuklaları oynatan ipler de,
eller de meydandadır. Her
Türk vatandaşı gibi bu maska-
racı ve acemice oyunun iç
mekanizmasını siz de görü-
yorsunuz ve süphe etmek is-
temeyiz ki, Ermeni irtikanı
tarhinde bütün fevkalâtiyetin,
ideolojin maskesi altında ve
millet değil, şahsî ihtirasları
emrinde sizleri kışkırtmağa
çalışan politika saraserlerinin
eseri olduğunu çok iyi biliyo-
runuz. Hiç biriniz gözlüğün-
den kaçmıyor ki, Amerikada
oynayan bu kuklaların ipi At-
lantik'te asıyor, Akdeniz'in
Balkanlara ve Türkiye'ye
istinden geçip yakınlarda
bir yere gidiyor.

Bu ipe makas vurmak si-
zde edilebilir.

İstanbulda ermenice çıkan
arkadaşlarımız, Amerikadan
yükselen bu çatlak zurna ses-
lerinin Ermeniliği temsil et-
mediğini yazmamış değiller-
dir; fakat bu protestonun to-
nunu zayıf bulduğunu itiraf
ederim. Bundan başka, Tür-
kiyede yaşayan ve bütün ser-
vellerini, şereflerini ve itti-
hazlarını herhangî bir Türk
vatandaşından zerre kadar
farklı bir muameleye uğra-
mamış olmakta bulan Ermeni
güzüdelelerinin, ticaret ve avu-
katların, doktorların ve
her meslekten aydınlarının
toplu bir protesto hareketiyle,
bu kukla oyununun Türkiye-
deki Ermenilerin dilek ve dü-
şüncelerinde hiçbir iftisi olma-
dığını ilan edilmesini bek-
lerdik.

Vakit henüz geçmemiş ol-
duğu için, aziz Ermeni vata-
ndaşlarımızın bu toprağa bağ-
lılıklarını bir kere daha isbat
yolunda ellerine geçen büyük
tarih fırsatını kaçırmayacak-
larını umarım. Kanunat dere-
cesine varan bu ümitsiz siyaset-
çilerle onlara dönüyor ve so-
ruyorum:

— Türkiye Ermenileri, ne-
redesiniz?

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda
medyada Ermeni karşıtı sert rüzgârlar
esiyordu. Tasvir gazetesinden iki örnek.
Üstte, gazetenin 19 Eylül 1945 tarihli
sayısı ve aynı günlerde ünlü yazar
Peyami Safa'nın köşe yazısı.

NOR OR

YENİ GÜN

1945

21 TEMMUZ 1945

1

NOR OR

21 TEMMUZ 1945

1

1945

21 TEMMUZ 1945

1

21 TEMMUZ 1945

1

1945

21 TEMMUZ 1945

1

21 TEMMUZ 1945

1

NOR OR

YENİ GÜN

1945

21 TEMMUZ 1945

1

NOR OR

21 TEMMUZ 1945

1

1945

21 TEMMUZ 1945

1

21 TEMMUZ 1945

1

1945

21 TEMMUZ 1945

1

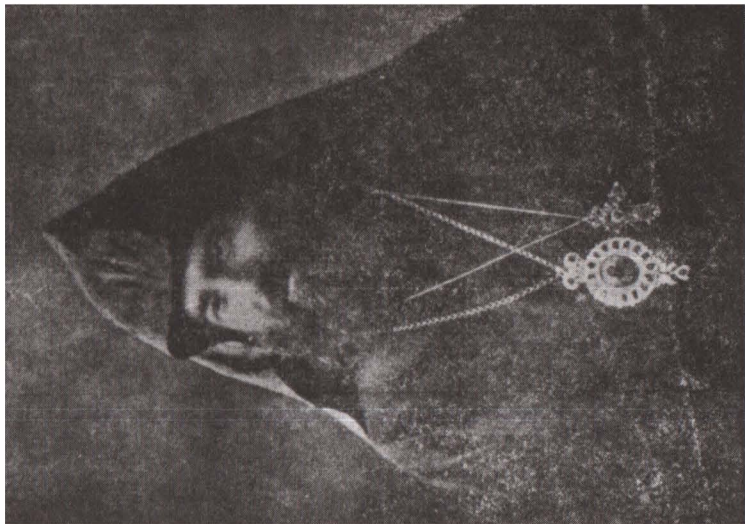
21 TEMMUZ 1945

1

21 Temmuz 1945'te yayımlanmaya başlayan Nor or (Yeni Gün) cesur bir yayın çizgisi izliyor, Türkçe basında çıkan Ermeni aleyhtarı yazılara tepki gösteriyordu.

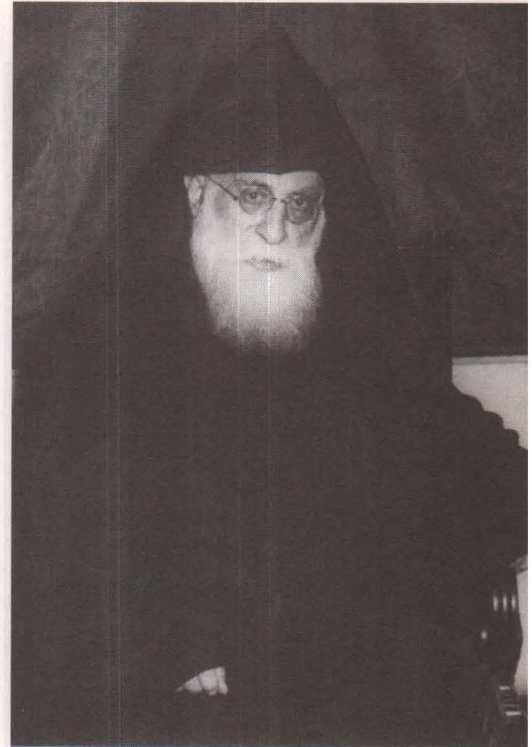
Bağdatlı Zaven Der Yeğyayan
Patriklik dönemi: 1913-1922

Muşlu Mesrob Naroyan
Patriklik dönemi: 1927-1944

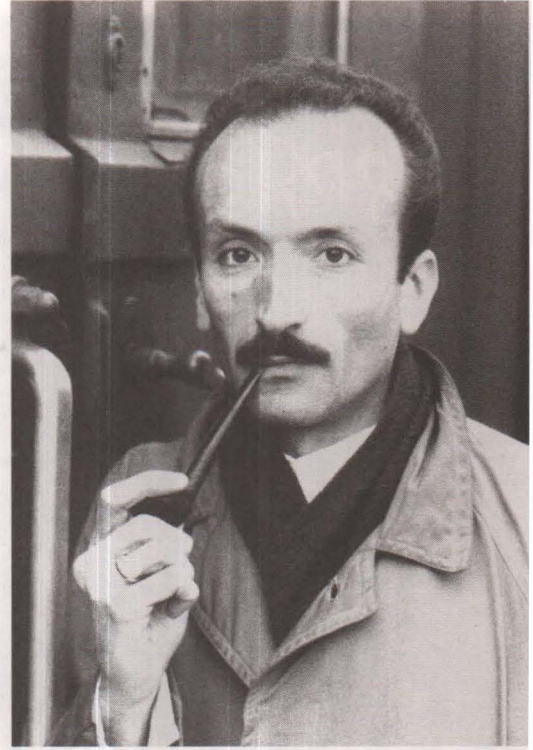
1944-1951 arasındaki patriksiz dönemde tartışmaların
odağında yer alan Başepiskopos Kevork Arslanyan

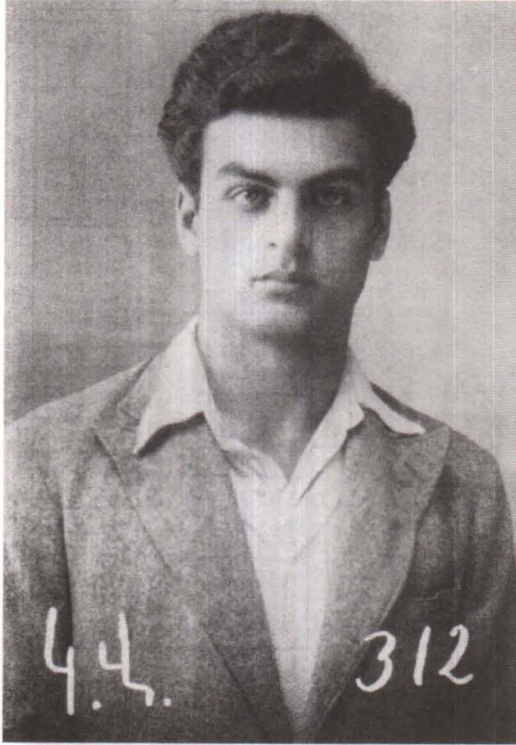
Trabzonlu Karekin Haçaduryan
Patriklik dönemi: 1951-1961

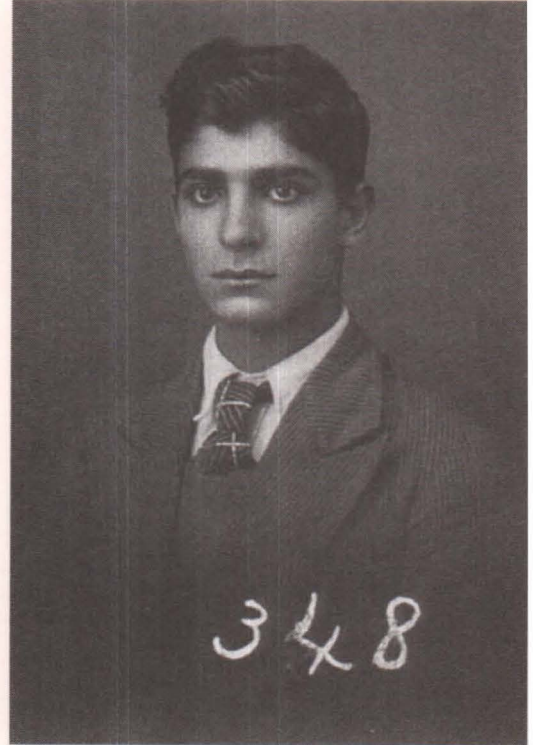
Badger (Resim), *Nor or* (Yeni Gün), *Aysor* (Bugün) gibi gazetelerin yayımcısı Avedis Aliksanyan (İstanbul, 1910 - Paris, 1984)

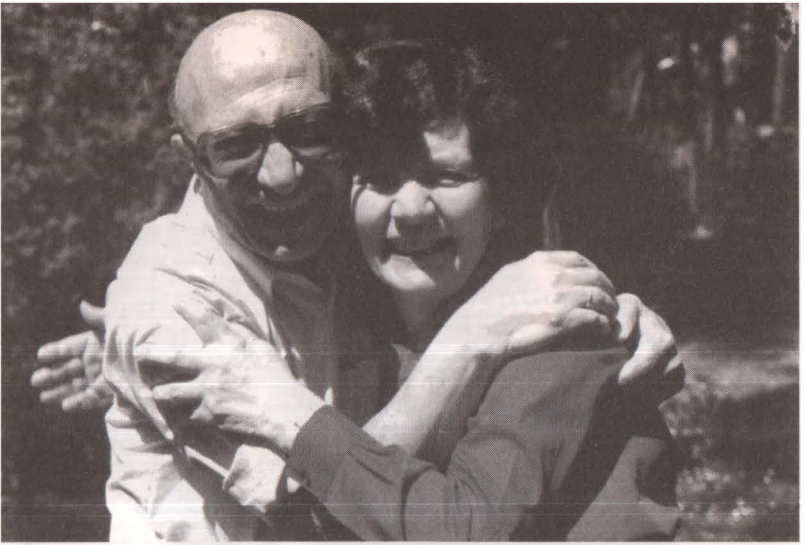
Gazeteci-yazar Zaven Biberyan (İstanbul, 1921-1984), yazdıkları nedeniyle yoğun baskılarla karşı karşıyaydı.

Aram Pehlivanian (İstanbul, 1917 - Leipzig, 1979)
Nor or gazetesinin önemli kalemlerinden biri ve daha
 sonra Türkiye Komünist Partisi yöneticilerindendi.

Sarkis Keçyan Zanku (İstanbul, 1917 - Paris, 2004),
 siyasi baskılar nedeniyle ülkesini terk etmek zorunda
 kalan Ermeni entelektüellerden biriydi.

1940'lı yıllarda oluşturdukları okuma grubunda tanışan, Ermenice gazetelere katkıda bulunan ve daha sonra TKP saflarında sosyalist mücadele içinde yer alan Ermenilerden Hayk (Samsun, 1918 - Leipzig, 2001) ve Anjel Açıkgöz (İstanbul, 1923 - Leipzig, 2017) (üstte) ile Mari (İstanbul, 1930 - Moskova 1993) ve Jak İhmalyan (İstanbul, 1922 - Moskova, 1978) ile Vartan İhmalyan (Konya, 1913 - Moskova, 1987).

Badger (Resim) ve *Bardez* (Bahçe) gibi süreli yayınların yanı sıra 1928'den itibaren yaklaşık kırk yıl *Yerçanik* yıllığını yayımlayan Pakarat Tevyan (1893-1967)

1919'dan itibaren yayımladığı *Hay gin* (Ermeni kadını) gazetesi 1933'te kapatılan Hayganuş Mark (İstanbul, 1885-1966)

- I. Dünya Savaşı 64, 120, 123, 126, 137, 203, 223, 247
- II. Dünya Savaşı 21, 42, 55, 56, 120, 125, 157, 183, 193, 202, 215, 216, 225, 230, 234, 247, 248, 253
- 6-7 Eylül 1955 Pogromu 35, 252
- A. Şavarş bkz. Pehlivan-
yan, Aram
- ABD 14, 28, 38, 62, 88, 135, 136, 179, 191, 201, 216, 217, 219-221, 225-227, 230, 236, 237, 239, 244, 246-248, 257, 264
- Abdülhamit II 141
- Acemyan, Varujan 24
- Acheson, Dean 230
- Acun, Takvor 29, 149, 150, 280
- Açıkgöz, Hayk 31, 178, 211, 212
- Adana 75, 96, 122, 137, 199, 221, 222, 228, 251, 257, 270
- Adapazarı 26, 209
- Afyonkarahisar 175, 181
- AGBU 9, 16, 127, 216, 224, 225, 248, 314
- Agn bkz. Egin
- Agos 14, 29, 60, 61, 72, 105, 107, 111, 122, 142, 143, 261, 264
- Ağacanyan (Kardinal) 226
- Ağrı 245
- Ahmet Halil 228, 240
- Ahmet Saydan bkz. Pehlivanyan, Aram
- Ahtamar 105
- Aka Gündüz 223
- Akçam, Taner 10, 26, 34, 56, 62, 63, 65, 66, 77, 78, 106, 134, 136, 137, 221, 228, 241
- Akdora, Mithat 199, 200, 204, 206, 214
- Akgül, Vartan 153, 279
- Akmeşe 36
- Alboyacıyan, Arşag 80, 147, 148
- Aleksandropoli (Dede-
gaç) 236
- Âli Efendi (Hariciye
Nazırı) 146
- Ali Münif 137
- Ali Ulvi 73
- Alikanyan, Avedis 27, 28, 121, 179, 185, 211-213, 242, 243
- Almanya 35, 38, 43, 55, 56, 93, 104, 108, 173, 201, 211, 216, 220, 231, 234, 235, 238, 249
- Amasya 82, 95, 221
- Amele Taburları 120, 121
- Amenun daretsuytsı 30
- Amerika Ermeni Ulusal
Konseyi bkz. ANCA
- Anarad Hıgutyun 83
- Anavatan Vergisi 82
- ANCA 217, 218, 223, 229, 247
- Ani 52
- Ankara 31, 38, 39, 67, 74, 78, 88, 103, 112, 139, 140, 141, 156, 161, 162, 164, 169, 171, 175-177, 183, 186, 188, 190, 194, 199, 200, 208, 210, 213, 222, 223, 247, 251, 264, 266, 268, 281, 282
- Antakya 284, 285
- Antilyas 130, 148, 151, 158, 169, 255, 269, 277, 278, 286, 292
- Ar, Mustafa Selçuk 251
- Arapkir 32, 96, 98, 100
- Arazi Kanunnamesi 68
- Ardahan 217, 224, 225, 227, 242, 244, 247, 248
- Ares bkz. Ezikyan, Arşag
- Arevelyan mamul 26
- Armağan 94, 96-99, 102, 126, 128

- Armaş 36, 83
 Armenian General
 Benevolent Union bkz.
 AGBU
 Armutak 100
 Arnavutköy Kız Yetimhanesi 83
 Arslanyan, Agop 31, 105, 108, 110, 123, 125, 245
 Arslanyan, Kevork 27, 31, 37, 103, 124, 148, 149, 151, 152, 154, 156, 157, 171, 172, 177, 186, 256-261, 264-266, 268, 270-273, 275, 276, 278-280, 282, 286-288, 290, 291
 Arşaluys 25
 Artam, Nureddin 251
 Artzakank 25
 Aslanyan, Manuk 194
 Aşiret Mektebi 141
 Atatürk, Mustafa Kemal 61, 74, 81, 84, 99, 126, 127, 136, 138-140, 178, 182, 194, 195, 199, 231, 264, 268
 Atay, Falih Rıfkı 39, 140, 220, 221
 Ateşoğlu Yıldırım 80
 Athenagoras I 264
 Avar, Sıdika 141
 Aysor 22, 27, 28, 123, 187-190, 211-213, 226
 Azadamard 26
 Azadyan, Toros 25, 27, 31-33, 37, 85-87, 94, 96-98, 126, 148-151, 153, 155, 205, 256-259, 265, 266, 270-272, 274-278, 281
 Azadyan, Toros 25, 27, 31, 32, 37, 85-87, 94, 126, 148, 150, 151, 156, 256, 258, 266, 272, 276, 278
 Bab-ı Âli 147
 Baban, Cihad 117, 163, 219, 243
 Bahaeddin Şakir 249
 Bahçecik 36, 83
 Bahtiyaryan, Hmayag 171, 265, 266, 268, 270-272, 276, 280, 281
 Balat 263
 Balımyan, Şavarş 101
 Bali, Rifat N. 77, 117, 297
 Baraner, Reşat Fuat 178
 Bartevyan, V. 204, 230
 Barutçu, Faik Ahmet 156
 Basmajian, Kaspar 98
 Bayar, Celal 94, 282, 283
 Baydur, Hüseyin Ragıp 230
 Bebiroğlu, Murat 88, 146, 149
 Bele, Refet 74, 75, 84, 183
 Belge, Burhan 39
 Benice, Ethem İzzet 211, 228
 Beşiktaş Kız Yetimhanesi 83
 Beylerbeyi Yetimhanesi 83
 Beyoğlu 82, 150, 156, 157, 167, 172, 261, 268, 278, 279
 Beyrut 29, 32, 33, 80, 85, 88, 97, 98, 130, 151, 194, 198, 199, 211, 212, 222, 237, 257, 270, 278, 282, 283, 297
 Biberyan, Zaven 24, 120, 130, 174, 175, 179, 181, 187, 188, 202, 204, 205, 207-210, 212, 213, 222, 224, 226, 231-233, 240, 241
 Bilal, Melissa 60, 61, 195
 Bilsel, Cemil 220
 Boğazlıyan 95
 Boston 14, 19, 27, 32, 198, 201, 272
 Bourdieu, Pierre 43-51, 53-55, 144
 Bozcaada (Tenedos) 77
 Bozoyan Oskanoğlu, İskuhi 108
 Bristol, Mark L. 135, 136
 Brüksel 27
 Burmayan, Serovpe 97, 102
 Bursa 78, 118, 264
 Burunkışla 90, 97
 Çagadamard 26
 Carlson, John Roy 236, 237

- Cemiyetler Kanunu 155, 168
- Ceyhan 122
- Chicago Dünya Fuarı 237
- Cismani-Siyasi Meclis 146, 147, 149, 150, 152, 154, 155, 157, 187, 213, 259, 262, 275, 285, 286, 294
- Cumhuriyet Halk Partisi 38, 39, 151, 163, 168, 178, 180-183, 185, 190, 206, 210, 244, 252
- Çakar, Civan 31
- Çakar, Hayguhi 31, 114
- Çalgıcıyan, Toros 100
- Çetin, Fethiye 107, 108
- Çobangil, Kevork 165-170
- Çörekçyan, Kevork 255, 256
- Dadryan, Adrine 24
- Dağıstan 108
- Daver, Abidin 246
- Daver, Ahmet 224
- Demircioğlu, Garabet 105, 111
- Demokrat Parti 39, 163, 182, 185, 190, 210, 243, 244, 252
- Der Yeğyayan, Zaven 37, 73-75, 82, 84, 181, 275
- Derderyan, Yeğişe 291
- Derounian, Avedis Boğos bkz. Carlson, John Roy
- Dersim 35, 67-69, 93, 141, 199
- Dink, Hrant 60, 61
- Divriği 96, 100, 257
- Diyarbakır 31, 73, 84, 87, 88, 96, 101, 105, 109-113, 284
- Doğrul, Ömer Rıza 223
- Dünya Ermenileri Kongresi 248, 249
- Ecevit, Fahri 210
- Eçmiadzin 37, 42, 148, 158, 225, 226, 237, 255-257, 261-263, 266-269, 272, 273, 275, 277, 278, 281, 283, 287-292
- Eçmiadzin Katolikosluğu 42, 255, 272, 275, 291
- Edincik 31, 84
- Efkere 84, 99
- Eğin 37, 256
- el Dağıstani, Abdalla 108
- Elazığ 87
- Emec, Selim Ragıp 219, 221, 232
- Emin Yalman, Ahmet Emin 39, 161, 200, 211, 220, 228
- Emirhanyan, Yusuf 87
- Erciş 119
- Ermeni Genel Hayırseverler Birliği bkz. AGBU
- Ermeni Kızılhaçı 82
- Ermeni Milli Anayasası bkz. Ermeni Nizamnamesi
- Ermeni Milli Meclisi 13, 16, 32, 70, 74, 82, 146-157, 184, 258, 262, 267, 270, 274-276, 279, 281, 283-286, 288, 294
- Ermeni Milli Yardım Komitesi 82-85, 90-92
- Ermeni Nizamnamesi 145, 147-149, 152-154, 160, 168, 169, 174, 187, 259, 262, 274, 276, 283, 286, 294
- Ermenistan Cumhuriyeti 61, 62
- Ermenistan Komünist Partisi 255
- Ertuğ, Hasan Refik 212
- Erzurum 108, 244, 245, 248
- Esayan Lisesi 157
- Esen, Mekki Sait 103, 170
- Esmer, Şükrü 183, 220
- Everek-Fenese 99, 101
- Ezikyan, Arşag 240
- Fatsa 115
- Feriköy 263, 271, 279
- Filistin 137, 226
- Fransa 27, 111, 137, 196, 226, 227, 235, 239, 246, 266
- Galata 132, 157, 167
- Galib Paşa (Vali) 73
- Garabedyan, Bedros Zeki 231
- Garabedyan, Haygazun

- 84, 99, 100, 112, 268, 284
 Garabedyan, Krikor 262, 286
 Garmiryan, Ara 31, 115, 126
 Gece Postası 228
 Gedikpaşa 93, 157, 171, 263, 270, 273, 279
 Gesar, Vahram 187
 Getronagan Lisesi 29, 157, 178
 Gobelyan, Yervant 29, 121, 190
 Gomikyan, Vartan 187
 Gökay, Fahrettin Kerim 283
 Gökçeada (İmroz) 77
 Grew, Joseph C. 136
 Gülsenkyan, İsdepan 124, 146, 187
 Gümüşhacıköy 284
 Gümüşyan Okulu 102
 Günaltay, Şemseddin 275, 276
 Güneşli bkz. Muncusun
 Güven, Dilek 34, 87, 88, 120, 132, 246, 247
 Güzelyan, Hrnt 21, 31, 98, 112, 122
 Haçaduryan, Karekin 100, 155, 286-292
 Hagopyan Okulu 102
 Hagopyan, Bağdik 31, 115
 Hagopyan, Şuşan 31, 115
 Halaçyan, Kevork 27, 96, 109, 113
 Halaçyan, Kevork 27, 96, 110, 113
 Halep 75, 82, 84, 111, 170, 211, 222, 223, 238, 251, 257
 Hamamcıyan, Hagop 74, 75
 Hamidiye Alayları 70, 143
 Hançeppek 96
 Harnavul 100
 Harput 32, 84, 87, 88, 95, 109, 201, 257
 Hasköy Kız Yetimhanesi 83
 Hatay 31, 94, 126-130, 177, 194, 270
 Hay Azkayin Khnamarutyun bkz. Ermeni Milli Yardım Komitesi
 Hay gin 25, 195
 Hayg, Vahe 32, 201, 248
 Hınçak 119, 127, 197
 Hitler, Adolf 38, 140, 243
 Holokost 35, 43, 72
 Hovsepyan, Karekin I 255, 277, 278
 Hür, Ayşe 120, 121, 141
 Isparta 118, 119
 İdare Heyeti 150, 151, 153, 154, 156, 157, 184, 187, 259, 266, 283
 İhmalyan, Jak 178, 211
 İhmalyan, Vartan 121, 178
 İlkın, Nedim Veysel 176, 201, 204
 İnan, Afet 140
 İngiltere 38, 135
 İnönü, İsmet 39, 79, 117, 119, 182, 202, 245, 264, 276
 İsaahagyan, Avedik 277
 İskân Kanunu 49, 88, 140, 142
 İskenderun 94, 122, 126, 127, 128, 130, 247, 284
 İskit, Server R. 30, 31, 194, 195, 200
 İsraelyan, Güreğ 255
 İstanbul Patrikhanesi 42, 69, 255, 258, 269, 288, 292
 İstanbul Üniversitesi 14, 139, 177, 186
 İstanbul Valiliği 91, 273, 282
 İstatistik Umum Müdürlüğü 131
 İTC 16, 133, 135, 136, 137, 138, 223, 224
 İttihat ve Terakki Cemiyeti bkz. İTC
 İzmir 25, 118, 135, 137, 141, 199
 Jamanak 22, 24, 25, 27, 29, 31, 94, 122, 123, 129, 153, 154, 162, 163, 174, 175, 187, 190, 198, 205, 206, 208-210, 212, 214, 219, 220, 259, 261, 265, 272, 274, 276, 280
 Joğovurti tşayn 26

- Johnson, Hewlett 223
Jöntürk 38, 106
- Kaiser, Hilmar 34, 137, 138
Kalfayan Yetimhanesi 86
Kalfayan, Mampre 286
Kalfayan, Sirpuhi 86
Kalustyan, Haygazun 121
Kamışlı 111, 238
Kanada 10, 102
Karagöz 238
Karagözyan 31, 82, 85, 86, 124, 150
Karaköy Yetimhanesi 101
Karay, Refik Halid 39
Karayalçın, Sabri 202
Kars 217, 242, 244, 245, 247, 248
Kartal 77
Kartunyan, Ğevond 130
Kastamonu 95
Kavafyan, Keğam 285
Kavaklısu bkz. Armutak
Kaya, Şükrü 141
Kayaburun bkz. Odur
Kayseri 80, 84, 92, 94, 97, 99-102, 112, 249, 268, 284
Keçyan (Zanku), Sarkis 28, 179
Keloğlan 221, 222, 228, 245
Kemal, Yaşar 105
Keresteciyen (Türker), Berç 175, 181-183, 250
Keşişyan, Krikor 183
- Kevork VI 25, 33, 225, 227, 256, 261, 266, 272, 277, 278, 281-283, 288-292
Kévorkian, Raymond H. 34, 59, 81, 106
Khoren I 225, 237, 255, 256
Kıncılar (Geyve) 26
Kırdar, Lütfi 229
Kırıkhan 284
Kieser, Hans-Lukas 11, 33, 34, 68, 72
Kilikya 31, 33, 37, 42, 59, 82, 130, 148, 151, 169, 226, 242, 244, 259, 261, 270, 275, 277, 278, 282, 291, 292
Kilikya Katolikosluğu 31, 33, 37, 42, 130, 151, 270, 275, 282, 291, 292
Kiper, Fahreddin (Fahri) 163-166, 168-170, 175
Koçak, Cemil 39, 114, 115, 143, 230
Koçunyan (Koç), Mardiros 31, 94, 126, 276
Koçunyan, Ara 28, 123, 174, 194
Koçunyan, Misak 27
Konya 30, 82, 96, 178
Korfu 30, 83
Köseyan, Varujan 7, 10, 13, 31, 82-84, 100, 121-124, 146, 157, 260, 261, 264, 275, 279, 280
Krikoryan, Hraçya 281
- Kudüs Patrikhanesi 42, 59, 69, 255, 269
Kuleli Merkez Yetimhanesi 83
Kumkapı Kız Yetimhanesi 83
Kuruçeşme Kız Yetimhanesi 83
Kusan (Başepiskopos) 265, 269
Kuzey Mezopotamya 56, 58, 61, 71, 78, 80, 81
Küçük Asya 10, 21, 34, 56, 58, 61, 71, 74, 77, 78, 80, 81, 84, 99, 241
Kütahya 31, 84, 93, 125
- Lice 109
Lord Mayor's Fund 83
Lozan Antlaşması 49, 56, 62, 75, 112, 145, 168, 224, 283
Lübnan 31, 32, 37, 62, 128, 132, 137, 148, 194, 208, 212, 226, 238, 255
- Mağakyan, Artur 275
Makriköy Yetimhanesi 83
Malatya 31, 57, 61, 79-81, 96, 98, 100, 257
Maltepe 77
Mark, Hayganuş 25, 277
Marmara 22, 24-27, 29, 60, 99, 100, 102-104, 116, 119, 127, 130, 138, 152-154, 156, 158, 161-165, 167-172, 175-177, 183,

185, 186, 188, 189,
199, 204-213, 218-
224, 226, 228-235,
238, 239, 241, 242,
244-246, 248-251,
259-266, 268-281, 290
Maşoyan, Rupen 29, 189
Matbuat Umum Mü-
dürlüğü 30, 193, 195,
200, 212
Medeni Kanun 145,
146, 167
Menemen 66, 67
Menteşe, Halil 138
Merzifon 82, 95, 107
Mesrobyan İlkokulu 157
Metapolitefsis 200
Mintzuri, Hagop 63, 64
Mihver 38, 39, 247
Millet 244
Milliyet 152, 182, 200
Miroğlu, Armaveni 84,
85, 89, 166
Misakyan, Hosrov 263,
268
Missakian, Jirair 234,
235
Mondros Mütarekesi 82
Montreal 10, 31, 102,
114-116, 126
Montrö Antlaşması 217
Morgenthau, Henry 257
Mosdiçyan, Harutyun
74, 75
Muhtar Bey (Mektupçu)
73
Muncusun 102
Musa Dağ 127, 129,
130, 198, 297
Mustafa Reşat 137, 138

Musul 108
Muş 245
Nadi, Doğan 218-221,
239
Nadi, Nadir 39, 105,
140, 211, 221
Nadi, Yunus 220
Naroyan, Mesrob 36,
37, 149-151, 157, 169,
176, 229, 230, 256,
259, 260, 261, 266,
279, 282
Nazi(ler) 186, 225, 234,
236, 237, 243
NER 84, 135
New York 14, 19, 20,
32, 38, 60, 61, 66, 68,
72, 78, 84, 87, 134,
136, 217, 218, 224,
225, 237, 248, 249
Ngar 22, 89, 90
Nor luyş 22, 147, 152
Nor Marmara bkz.
Marmara
Nor or 14, 22, 27, 28,
37, 48, 116, 160, 161,
164, 178-185, 196,
198, 202-204, 206-
209, 211, 212, 220,
221, 226, 228, 239,
240, 242-244, 295
Nor Şişli Spor Kulübü
123
Nunyan Makruhyan
Ermeni Okulu 89
Odur 100
Ordu 31, 57, 95, 101,
102, 115, 116, 122,
225, 284

Ormanyan, Mağakya 77,
146
Ortaköy 82, 89, 91
Ortodoks Patrikhanesi
76
Osmanlı İmparatorluğu
21, 28, 35, 41, 51, 52,
57, 59, 65-70, 134,
135, 141, 143, 154,
161, 163, 175, 181,
188, 225, 234, 238,
297
Pamukciyan, Kevork 34,
256, 257
Panper 22, 85, 86, 89, 90
Papazyan, Vahan 186
Paris 19, 26-28, 30, 61,
69, 80, 83, 178, 197,
198, 242, 244, 263
Paros 22, 29, 30, 86,
149, 150, 154, 168,
280, 283
Paroyian, Khoren 286
Pehlivanian, Aram 28,
31, 116, 118, 121,
178-180, 184, 185,
204, 208, 211, 212,
220, 221, 228, 239,
240, 242-244
Peker, Recep 161, 162,
186
Pendik 77, 124
Peştimalcıyan, Hrant
124, 172, 260, 262,
279
Pincoyan, Nvart 108
Rıza Nur 75-77, 121
Ruhani Meclis 146-148,

- 152-154, 256, 258,
259, 264, 266-268,
285-287
Rumeli 69
- Sadak, Necmeddin 39,
117, 118, 228
Safa, Nusret 269
Safa, Peyami 39, 229,
231, 239
Sahak (Katolikos) 259
Sahakyan Lisesi 157
Said Halim 249
Samatya 80, 82, 83, 89-
91, 156, 157, 231
Samsun 95, 178
Samuelyan, Hrant 290
San Francisco Konferan-
sı 37, 39, 42, 55, 217-
220, 229, 250, 262
Sanasaryan Han 87, 160,
165, 166, 187
Saracoglu 161, 164, 165,
177, 210, 223, 232,
262
Saracoglu, Şükrü 162,
164, 165, 175-177,
202, 230, 232, 262
Sarafyan, Krikor 178
Sarkisyan, Ara 188
Saroyan, William 31,
96, 130
Sarper, Selim Rauf 200
Saydam, Refik 233
Serengulyan, Vartkes
206
Sertel, Zekeriya 39
Sevr Antlaşması 227,
248
Sirunyan, Mampre 291
- Sivas 31, 32, 69, 80, 84,
87, 95, 98, 99, 103,
104, 107, 228, 257
Son Posta 175, 219, 221,
232, 243, 251, 269
Son Saat 158, 172, 242,
243, 249
Son Telgraf 78, 211, 228,
242, 251, 266, 278
Sovyet Ermenistanı 24,
28, 29, 37, 42, 90, 193,
196, 202, 206, 207,
212, 215, 216, 225-
227, 240-246, 281
Sovyetler Birliği 204,
205, 216-218, 223,
224, 226, 239, 241,
242, 245-247, 256,
269, 290
Soyadı Kanunu 47, 140,
182
Soysaloglu, İbrahim
Suphi 233
Sökmensüer, Şükrü 103
SSCB 37, 55, 216-218,
225, 247, 253
Stalin, Joseph 42, 216-
218, 223, 226, 291
Suciyan, Haçik 120, 124
Suciyan Parsehyan, Ev-
doksi 11, 31, 116, 123,
124-126
Surenyan, Vahan 149-
151, 168
Suriye 56, 62, 88, 111,
122, 128, 130, 132,
137, 194, 212, 222,
226, 238, 244, 257
Surp Haç Tıbre Hank 79,
112
- Surp Hagop Yetimha-
nesi 86
Surp Pırgıç Ermeni
Hastanesi 10, 13, 14,
21, 30, 82-86, 89-92,
97, 100, 101, 124,
146, 147, 157, 167,
168, 172, 189, 199,
251, 259-262, 275,
279, 293
Süleyman Nazif İlkokulu
111
Sürgünler Cemiyeti 82
- Şahinkaya, Ohannes 167
Şamlıyan, Suren 26, 27,
89, 153, 161-165, 169,
170, 175-177, 199,
206, 208-210, 218-
220, 222, 228-230,
233, 234, 250, 290
Şeyh Said İsyanı 67
Şigaher, Tovma 266,
280, 281
- Takrir-i Sükun 194, 195
Talas 84, 102, 284
Talat 133, 134, 137, 249
Tan 205, 227
Tanin 219-222, 224, 228
Tanrıöver, Hamdullah
Suphi 183, 190
Taparagan bkz. Halaç-
yan, Kevork
Tasvir 163, 219, 222,
223, 228, 229, 231-
233, 242-244, 268,
270
Tasvir-i Efkar 243
Taşnaktsutyun 16, 26,

- 119, 127, 197, 198,
217, 218, 234, 236,
237, 270, 291
Taşnaktsutyun bkz
Ermeni Devrimci
Federasyonu
Tbrotasaser (Okulsever-
ler) Derneği 83
Tebi luys 22, 29, 121,
155, 190, 191, 252,
283
Teftiş Heyeti 148, 156,
259, 276, 280, 284,
286, 287
Tek Mütevellî Sistemi
16, 41, 86, 155-165,
167, 168, 170-173,
175, 183, 187, 188,
213, 274, 278-280,
294
Tek Parti 21, 41, 42,
158, 287, 294
Teotig 30
Teşkilat-ı Mahsusa 72,
137
Tevyan, Pakarat 24, 28-
30, 86
Tokat 95, 105, 108,
110-112, 123, 125,
245, 257
Tokatlıyan Oteli 171
Toşigyan, Vahan 25, 90,
153, 203, 212, 219,
276, 277
Toşikyan, Ara 31
Tölölyan, Khachig 58
Tör, Vedat Nedim 200,
214
Trakya 84, 132, 140
Truman Doktrini 161,
162, 186, 247
Tunca, Cemal 151
Turyan, Çevond 237
Türk Ocakları 117, 139,
190, 249
Türk Tarih Kurumu
117, 138-140
Türkiye Komünist Parti-
si 28, 38, 211, 212
Türkiye Sosyalist İşçi ve
Köylü Partisi 179
Uluğ, Abdurrahman
Şeref 96, 113
Ulus 220, 221
Uran, Hilmi 163
Uras, Ahmet Esat 138
Us, Asım 39, 177, 229,
231
Uşaklıgil, Ekrem 232
Ülke 103
Üsküdar 27, 77, 83, 86,
87, 91, 178
Üsküdar Amerikan
Koleji 83
Üsküdar Hamiyetperver
Yetimhanesi 86
Üsküdar Kız
Yetimhanesi 83
Üstündağ, Muhiddin
194
Vakıf 129, 130, 284,
285
Vakıflar Genel Müdür-
lüğü 16, 129, 130,
154, 156, 160, 161,
164-167, 170-172,
188, 268
Vakıflar Kanunu 49, 86,
155, 157, 161-164,
166, 168, 171, 175
Vakit 26, 117, 175, 177,
224, 229, 231
Valâ Nureddin 241
Van 119, 239, 248, 297
Van A. McMurray, John
233
Varlık Vergisi 35, 120,
122, 123, 132, 133,
157, 166, 182, 186,
200, 203, 207, 241,
244, 247, 294
Vatan 211, 228, 242,
248, 264
Vatikan 225
Verçin lur 25
Vilayet Kanunnamesi
68
Vilayet Reformu 67
Wacquand, Loïc 44
Werfel, Franz 198, 297
Wilson, Woodrow 248
Yağcıoğlu, Panayot 186
Yahudi(ler) 60, 75, 88,
111, 118, 132, 140,
141, 173, 185, 202
Yalcın, Hüseyin Cahit
39, 140, 183, 206,
219, 220, 221
Yarın 244
Yedikule Yetimhanesi 83
Yeğyayan, Püzant 169,
261, 278
Yeni Adana 222
Yeni Sabah 140, 171,
209, 222, 228, 243,
266, 268, 281

- Yerevan 9, 22, 25, 27,
28, 33, 91, 147, 194,
196, 204, 212, 227,
245, 256, 263, 281
Yesayan, Zabel 241
Yeşilköy 11, 123, 124,
125, 126, 261
Yetimlere Yardım Kom-
tesi 82
- Yılmaz, Tavit 167
Yirmi Kura Askerlik
120-125, 129, 132,
133, 174, 186, 203,
207, 294
Yozgat 90, 95, 97
Yunanistan 74, 84, 226,
236, 247
Yusufyan Hanı 124
- Zara 101, 107
Zobyan, Bedros 26, 96,
130
Zohrab, Krikor 69, 206
Zürcher, Erik Jan 65,
143

Սօսերն թիւրքիյեւոէ էրմէնիլեր

Modern Türkiye'de Ermeniler

Հայերը արդի թուրքիոյ մէջ

The Armenians in Modern Turkey

Թալին Սուճեան

Talin Suciyan

ուսումնասիրութիւն

study

թրքերէն

Turkish

(անգլերէնէ) թարգմանեց

translator (from English)

Այշէ Կիւնայսու

Ayşe Günaysu

Հոկտեմբեր 2018, Ստանպուլ

October 2018, Istanbul

Ermeni karşıtı kampanyalar, Türkiye’deki inkâr habitusunun yapısal parçası olmaya hep devam etti. Bu kampanyalar Ermeni karşıtlığını sürekli kıldı, kurbanları ve onların Türkiye’de kalan nesillerini sessizleştirdi, resmi tarihyazımını yeniden üretti, Türkiye’deki Ermenileri dünyanın başka yerlerindeki akrabalarından koparıp yalnızlaştırdı ve Türkiye’nin resmi görüşleri doğrultusunda fikir beyan etmek zorunda bıraktı – tüm bunlar inkârcılığın aktif propagandasına işaret ediyordu. Ermenilere, Ermeni karşıtı bir kamusal alanda görüş beyan etmeleri için yapılan çağrının niyeti belliydi: Onlardan büyükanne ve büyükbabaları yok edilmemiş, kendileri de hayatta kalanların torunları değillermiş gibi davranmaları isteniyordu. Özetle, Türkiye’deki Ermenilerden beklenti, inkâr habitusuna paylarına düşen katkıyı yapmaları yönündeydi.

“Bu çalışma tarihyazımındaki bir boşluğu dolduruyor. Burada ele alınan konular, hiç kuşkusuz Türkiye’de akademik çevrenin bu nitelikte bir araştırma yapmaya ilgi duymaması nedeniyle, bugüne kadar boş bırakılmış bir sayfaydı. Çalışma, kaynakların zenginliği ve orijinalliği açısından benzersiz; aynı zamanda, Türkiye devletinin müdahale politikalarıyla, Ermeni toplumunun iç sorunları arasında güzel bir denge kurmuş. Hararetle tavsiye ediyorum.”

RAYMOND KÉVORKIAN

ISBN 9786052100325

9 786052 100325

